

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİ

Zehra ŠKRIJELJ

Doktora Tezi

Ankara, 2024

OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİ

Zehra ŠKRIJELJ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Zehra ŞKRIJELJ tarafından hazırlanan “Osmanlı Dönemi Novi Pazar’da İmar Faaliyetleri” başlıklı bu çalışma, 11 Haziran 2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU (Başkan)

Doç. Dr. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP (Danışman)

Prof. Dr. Nermin Şaman DOĞAN (Üye)

Prof. Dr. Murat KOCAASLAN (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÖRÜR (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

11/06/2024

Zehra ŞKRIJELJ

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danişmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danişmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danişmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Zehra ŠKRIJELJ

TEŞEKKÜR

Bu doktora tezi, birçok engeli olan uzun bir yoldaki zorlayıcı bir yolculuğun sonucudur. Araştırmamın farklı aşamalarında cömertçe uzmanlık, destek ve teşvik sunan birçok kişi ve kurumun yardımı olmasaydı bu doktora tezinin bitmesi mümkün olmazdı. Bana yardım eden ve büyük şükran borçlu olduğum birçok kişiye ve kuruma, yanırlıklı birini dışarıda bırakma riskini göze alarak da olsa teşekkür etmek istiyorum.

Öncelikle Hacettepe Üniversitesi'ndeki danışmanım Doç. Dr. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP'e, çok yoğun olmasına rağmen çalışmalarına büyük ilgi gösterdiği ve uzmanlığını cömertçe sunduğu için teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Türkiye'de doktora başladığımdan beri Pelin Hoca'nın profesyonel tavsiyelerinin yanı sıra onun sürekli destek ve teşviklerinden çokça faydalanıyordum. Sevgisini ve ilgisini paylaşan Pelin Hocama, tezin danışmanı olmaktan çok bir arkadaş gibi davrandığı için kendisine olan minnettarlığımı ifade edebilecek herhangi bir sözüm yoktur.

Ayrıca bitmek bilmeyen yoğun çalışmalarına rağmen tezime büyük ilgi gösteren, Türkiye'deki ve dışındaki Osmanlı mirası konusundaki geniş uzmanlığını cömertçe sunan ve nezaketle paylaşan Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU'na da şükranlarımı sunmak istiyorum.

Kendilerinden çokça faydalandığım ve karşılığında çok az verebildiğim değerli akademisyenlerden oluşan harika bir çevrenin tavsiyelerinden ve önerilerinden yararlanabildiğim için şanslıydım. Bu doktora tezinin taslaklarını okuyup bana yapıcı eleştiri ve geri bildirimlerde bulunarak metindeki önemli boşlukları dolduran Prof. Dr. Serpil BAĞCI'ya özellikle minnettarım. Bu yedi yıl boyunca pek çok bilim insanı da bu çalışmaya fikir sunmuş ve katkıda bulunmuştur. Karmaşık metinlerimi okumak için yeterince sabırlı olan, aynı zamanda birçok ilham verici yorum yapan ve konumumla ilgili bana çok faydalı kişisel notlar veren Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÖRÜR'e ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Doç. Dr. Özlem SERT'e, Osmanlı Devleti'nde şehirler ile merkez ve çevre bölgelerinde yüzyıllar boyunca şehir gelişimi konusunda çok faydalı öneriler ve yorumlar sağladığı için minnettarım. Hacettepe Üniversitesindeki öğrencilik yıllarım sırasında çalışmalarına etkili katkılarda bulunan diğer akademisyenler arasında Prof. Dr. Nermin Şaman DOĞAN, erken vefat eden Dr. Öğr. Üyesi Fatih MÜDERİSSOĞLU, Dr.

Öğr. Üyesi Ünal ARAÇ, Dr. Öğr. Üyesi Suat ALP ve Öğr. Gör. Dr. Gülay TULASOĞLU'ya teşekkür ediyorum.

Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde 2016-2024 yılları arasında okuduğum süre boyunca, yardımlarını esirgemeyen doktora adayı arkadaşlarım Muzaffer KARAASLAN, Serpil AYHAN KARAASLAN, Mine BİCAN, Arda Can ÖZSU, Serap YİNSEL ve Serpil SEYFİ ile bulunduğumuz fikir alışverişlerinden hem çok faydalandığım hem de görüşmeler çalışmalarımı daha keyifli ve kolay hâle getirdiği için onlara da teşekkür etmek istiyorum.

Bu çalışmanın araştırması sırasında kaynak ve hizmetlerini sunduğu için teşekkür edilmesi gereken kurumlar da var: Ankara'da Hacettepe Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu, Millî Kütüphane ve Devlet Arşivleri Müdürlüğü, Vakıflar Arşivi ve Tapu ve Kadastro Arşivi; Novi Pazar'da Dositej Obradović Kütüphanesi, Ras Müzesi Kütüphanesi ve Ras Tarihi Arşivi; Belgrad'daki Sırp Devlet Arşividir.

Hacettepe Üniversitesindeki doktora yapmamı Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı'nın (YTB) sağladığı tam burs sayesinde mümkün oldu. YTB bursu, uluslararası bir öğrenci olmamı ve sevgili Lejla TURSUN ve Elena KRYZHANIVSKA ile ve dünyanın her yerinden birçok insanla ömür boyu sürecektir bir dostluk kurmamı sağladığından bu kuruma da sonsuz teşekkür ediyorum.

Son olarak aileme, arkadaşlarıma ve tabii ki Novi Pazar'ıma teşekkür etmek istiyorum. Bana çok çalışmayı, asla pes etmemeyi, iyi insan olmayı asla unutmamayı öğreten annem Binasa ŠKRIJELJ'e her zaman minnettar olacağım; her zaman beni destekleyen, ne olursa olsun beni cesaretlendiren ablam Azra ŠKRIJELJ'e ve kız kardeşim Ajša ŠKRIJELJ ZATRIĆ'e; ve bana sanatsal genini ve detay duygusunu aktaran, onu göremesem de her zaman yanımda olduğunu bildiğim babam Rifat ŠKRIJELJ'e sonsuza kadar teşekkür etmek istiyorum. Bu doktora tezinin, Novi Pazar konusunda çalışacak yeni araştırmacılara yardımcı olacağına inanıyorum. Novi Pazar gibi özel bir yerin hiçbir zaman tam olarak anlatılamayacağını da biliyorum ama en azından denemeye değer.

Haziran, 2024

Zehra ŠKRIJELJ

ÖZET

ŠKRIJELJ, Zehra. *Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da İmar Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Ankara, 2024.

Bu tez güneybatı Sırbistan'daki Novi Pazar şehrine odaklanarak onun Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki gelişimini sunmaktadır. Çalışmada, Novi Pazar'ın Osmanlı idaresindeki kuruluş dönemi, 1450'li yıllarından 1912 yılına kadar incelenmektedir. Novi Pazar, eski Sırp Ras başkentine yaklaşık 11 km uzaklıkta, açık bir Osmanlı yerleşimi olarak kurulmuştur. Yani bir Osmanlı yerleşimi olarak Novi Pazar, daha önceki bir Sırp Orta çağ yerleşiminin yeniden şekillendirilmesiyle oluşturulmuştur. Osmanlılar, bilindik bir İslami şehir planı uygulamaya çalıştılar. Bu iki kültürün hareketli bir ticari merkezde karşılaşması, uyumlu bir bütün halinde birleşen farklı kalıplar, dinamikler ve mimari özellikler üretmiştir. Novi Pazar'ın gelişiminin daha iyi anlaşılabilmesi için coğrafyası, topoğrafyası ve tarihî özelliklerinin yanı sıra Osmanlı başkenti ve bölgedeki diğer önemli merkezlerle bağlantısı da incelenmektedir. Novi Pazar'daki beş yüzyıllık Osmanlı yönetimi boyunca gelişen ticaret ve yerleşim alanı, şehrinin büyümesini etkileyen çeşitli ekonomik, politik, sosyal ve kültürel koşulların bir ürünü olarak açıklanmaktadır. Çarşılar, meydanlar, ticari ve dini yapılar, konutlu mahalleleri şeklinde uygulanan mimari özellikler incelenerek, yerel gelenek, görenek ve kodların bir kavşak noktasında yer alan bu şehrinin „görmekli mimari eserler“ yapılmasını engellemiştir. Sonuç olarak Osmanlı yönetiminin başlangıcında kullanılan ve "başkent üslubu" olarak bilinen mimari üslup, 20. yüzyıla kadar Novi Pazar'ın imar faaliyetlerinde de bulunmaktadır. Diğer tarafta mimari formların çeşitliliği ve kentsel alan, zamansal ve mekânsal dönüşümlere doğrudan yanıtlar üretilmektedir. Bu yüzden inşa edilen yapıların işlevsel bileşenlerini takip eden Novi Pazar, Osmanlı yönetimi sırasında bir arada var olan ancak birbirine karışmayan farklı kimliklerin birliği olmayı başarmıştır.

Anahtar Sözcükler

Novi Pazar, Balkanlar, Sırbistan, İmar Faaliyetleri, Osmanlı Dönemi

ABSTRACT

ŠKRIJELJ, Zehra. *Architectural Activities in Novi Pazar During the Ottoman Period*, PhD. Thesis, Ankara, 2024.

This dissertation focuses on Novi Pazar in southwestern Serbia, tracing its development during the Ottoman Empire's reign. The study delves into the period of Novi Pazar's founding under Ottoman rule, spanning from the mid-15th century to 1912. Novi Pazar was established as an open Ottoman settlement, located about 11 kilometres away from the Serbian old capital Ras. So Novi Pazar as an Ottoman settlement was formed by reshaping an earlier Serbian medieval settlement. Ottomans implemented the well-known Islamic urban organizations. The convergence of these two cultures within a bustling commercial hub produced distinct patterns, dynamics, and architectural features that coalesce into a cohesive whole. To better understand Novi Pazar's development, this thesis is studied through geography, topography, and historical characteristics, as well as its connection with the Ottoman capital and other major centres in the region. The commerce and residential space in Novi Pazar developed over the five centuries of Ottoman rule is explained as a product of various economic, political, social, and cultural conditions that influenced the town's growth. By examining the architectural features that were implemented in the forms of markets, squares, commerce and religious buildings, and residential districts with dwellings, it is shown that local traditions, conventions, and codes disabled this town, located at a crossroads, to produce "great architectural works." As a result, the architectural style known as "capital style" used at the beginning of Ottoman rule was evident in Novi Pazar's building activities until the 20th century. On the other side, the diversity of architectural forms and the urban space shows direct answers to temporal and spatial transformations. Following the functional components of the maden buildings, it is concluded that Novi Pazar during Ottoman rule managed to be a unity of different identities that coexist but do not mix.

Keywords

Novi Pazar, Balkans, Serbia, architectural activities, Ottoman period

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
HARİTALAR DİZİNİ	xiv
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	xv
PLANLAR DİZİNİ	xxix
ÇİZİMLER DİZİNİ	xxxı
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: NOVI PAZAR'IN COĞRAFİ VE TARİHİ ÖZELLİKLERİ	13
1.1. KONUMU VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	13
1.2. OSMANLI DÖNEMİ'NDEN ÖNCE NOVI PAZAR'IN TARİHİ	15
1.3. OSMANLI DÖNEMİ'NDEN ÖNCE NOVI PAZAR'DAKİ YAPILAR	22
2. BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU TARAFINDAN NOVI PAZAR'IN FETHİ	33
2.1. OSMANLILAR TARAFINDAN FETHEDİLEN NOVI PAZAR'IN İDARİ TEŞKİLATININ DURUM	39
2.2. NOVI PAZAR'IN KURULUŞU	46

3. BÖLÜM: 15-20. YÜZYILLAR ARASINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN DURUMU VE BALKANLAR'DAKİ ETKİSİ	51
3.1. 15-20. YÜZYILLAR ARASINDA NOVI PAZAR'IN GELİŞİMİ	65
4. BÖLÜM: OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİNE BAKIŞ	108
4.1. OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİNDEN GÜNÜMÜZE GELEN YAPILAR	119
4.1.1. Askerî Yapılar	119
4.1.1.1. Novi Pazar Kalesi	120
4.1.1.2. Gözetleme Kulesi	135
4.1.2. Dinî Yapılar	141
4.1.2.1. Havale Ahmed Bey veya Ahmed Bey Silahdar Camisi veya Leylek Camisi	142
4.1.2.2. Ahmed Voyvoda Camisi	150
4.1.2.3. Hayreddin Bayramlı veya Parička Camisi	157
4.1.2.4. Altun-Alem Camisi ve Mektebi	165
4.1.2.5. Hasan Çelebi veya Arap Camisi	183
4.1.2.6. Gazi Sinan Bey Camisi	196
4.1.2.7. İskender Çelebi veya Melajska Camisi	204
4.1.2.8. Çalapverdi veya Hacı Kadri Camisi	209
4.1.2.9. Ferhadija veya Trebinjska Camisi	216
4.1.2.10. Hacı Hürem veya Bor Camisi ve Türbesi	222
4.1.2.11. Kurt Çelebi veya Paşa Camisi	231
4.1.2.12. Kuru Çeşme veya Mula İbiş Camisi	240
4.1.2.13. Sultan IV. Murat veya Palanka Camisi	243
4.1.2.14. Tabak İshak veya Šaronjaska Camisi	249
4.1.2.15. Rifâî Tekkesi'ndeki Türbe	255
4.1.2.16. Aziz Nikola Kilisesi	260
4.1.3. Sivil Yapılar	267
4.1.3.1. Ticaret Yapıları	267
4.1.3.1.1. Amir Ağa'nın Hanı	268

4.1.3.1.2. Eski Çarşı.....	274
4.1.3.2. Eğitim Yapıları	290
4.1.3.2.1. Mitropolija.....	290
4.1.3.2.2. Novi Pazar Rüştıyesi.....	293
4.1.3.3. Su Yapıları	305
4.1.3.3.1. Gazi İsa Bey Hamamı.....	306
4.1.3.3.2. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam.....	319
4.1.3.3.3. Yeni Hamam Kalıntıları.....	330
4.1.3.4. Konutlar.....	334
4.1.3.4.1. Barjaktarević Konağı.....	335
4.1.3.4.2. Gicić Konağı.....	344
4.1.3.4.3. Trtovac Konağı.....	348
4.1.3.4.4. Komatina Konağı.....	353
4.1.3.4.5. Hamzagić Konağı.....	359
4.1.3.4.6. Čavić Konağı.....	369
4.1.3.4.7. Šušević Konağı.....	376
4.1.4. Mezarlıklar	380
4.1.4.1. Jermiše Mezarlığı	380
4.1.4.2. Büyük Mezarlık veya Parice Mezarlığı.....	383
4.1.4.3. Gazılar Mezarlığı ve Ahmed Gurbi Baba Türbesi ...	386
4.1.4.4. Yahudi Mezarlığı	393
4.2. OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİNDEN GÜNÜMÜZE GELMEYEN YAPILAR.....	398
4.2.1. Günümüze Gelmeyen Dinî Yapılar	398
4.2.1.1. Gazi İsa Bey Camisi.....	398
4.2.1.2. Jermiše Camisi	400
4.2.1.3. Ak İlyas Camisi	400
4.2.1.4. Kapıcıbaşı veya Kolo Camisi.....	401
4.2.1.5. Madeni Sinan veya Eyüp Bey Camisi	403
4.2.1.6. Askerî Cami.....	405

4.2.1.7. Sofi Memi Camisi.....	406
4.2.1.8. Nikšić Camisi.....	407
4.2.1.9. Kolera veya Hidayet Camisi.....	407
4.2.1.10. Kolera veya Saadet Camisi	409
4.2.1.11. Jermiše Mahallesi'ndeki Tekke.....	410
4.2.1.12. Jošanica Mahallesi'ndeki Tekke.....	411
4.2.1.13. Sinagog ve Yahudi Köprüsü	412
4.2.1.14. Diğer Günümüze Gelmeyen Dinî Yapılar	413
4.2.2. Günümüze Gelmeyen Sivil Yapılar.....	415
4.2.2.1. Bedesten.....	415
4.2.2.2. Smailbegović veya Granata Hanı	416
4.2.2.3. Gazi İsa Bey Medresesi.....	419
4.2.2.4. Diğer Günümüze Gelmeyen Sivil Yapılar	423
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	430
KAYNAKÇA	447
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	492
EK 2. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	496

KISALTMALAR DİZİNİ

A.AMD :	Sadaret Amedi Kalemi Evrakı
a.g.e. :	Adı geçen eser
a.g.m. :	Adı geçen makale
a.g.t. :	Adı geçen tez
A.MKT.MHM :	Bâb-ı Âsafî Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.NZD :	Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı
BEO :	Babıali Evrak Odası Evrakı
BEO.NGG :	Babıali Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden
bk. :	Bakınız
BOA :	Başkanlık Osmanlı Arşivi
c. :	Cilt
DAS.DS.FP :	Državni arhiv Srbije, Državni savet, Popečitelstvo finansija
DAS.V :	Državni arhiv Srbije, Varia
DH.MKT :	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
EV.BKB :	Evkaf Başkitabeti
EV.MH :	Evkaf Muhasebe Kalemi
EV.MKT :	Evkaf Defterleri Mektubi Kalemi
EV.MKT :	Evkaf Mektubi Kalemi
EV.MKT.CHT :	Evkaf Mektubi Kalemi Cihat Kalemi
EV.MKT.EVM :	Evkaf Mektubi Kalemi Evamir
EV.THR :	Evkaf Tahrirat
EV.ZMT :	Evkaf Zimmet Halifeliği
HR.HMŞ.İŞO :	Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

HR.SYS :	Hariciye Nezareti Siyasi
I.DH :	İrade Dahiliye
I.HR :	İrade Hariciye
İ.MMS :	İrade Meclis-i Mahsus
I.MVL :	İrade Meclis-I Vâlâ
I.SD :	İrade Şura-yı Devlet
İA :	İslam Ansiklopedisi
MV :	Meclis-i Vükela Mazbataları
nr.:	Numara
s. :	Sayfa
TFR.I.KV :	Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı
TKGMA :	Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi
TTKK :	Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi
vd. :	Ve diğeri
VGMA :	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Vol. :	Volume
Y.A :	Yıldız Sadaret
Y.Mtv :	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
YSFC :	Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Sırbistan Haritasında Novi Pazar	13
Harita 2. Novi Pazar Fiziki Haritası	14
Harita 3. Novi Pazar'dan Geçen Bazı Yollar	15
Harita 4. Turdaş-Vinča Kültürü Haritasında Novi Pazar	16
Harita 5. Roma Öncesi Topluluklar Döneminde Novi Pazar	17
Harita 6. Roma Döneminde Novi Pazar	18
Harita 7. Roma Dönemi Epidaurum Yolunda Novi Pazar	19
Harita 8. 12. Yüzyılda Sırp Devleti	21
Harita 9. 1373-1395 Yıllar Arasında Balkan Devletlerinde Novi Pazar	34
Harita 10. 1423 Yılında Novi Pazar Toprakları ve Çevreleri	37
Harita 11. Novi Pazar, Plan sig. G I b 171	78
Harita 12. NOVIPASAR, plan sig. G I b 172	79
Harita 13. SKIZZE VON NOVIPAŞAR, harita sig. K I a 43	83
Harita 14. NOVIPAŞAR, harita sig. K I a 44	95
Harita 15. Osmanlı Dönemi Novi Pazar'daki Yapıların Dağılımı	116

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1. Ras Kalesi (12. Yüzyıl).....	23
Fotoğraf 2. Trgovište (14. Yüzyıl).....	24
Fotoğraf 3. Postenje Arkeolojik Alanı (14. Yüzyıl).....	25
Fotoğraf 4. Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi (9-10. Yüzyıl)	26
Fotoğraf 5. Đurđevi Stupovi Manastır Kompleksi (1170)	28
Fotoğraf 6. Sopoćani Manastır Kompleksi (1263-1268).....	31
Fotoğraf 7. Dubrovnik Arşivi: Lamenta de foris, vol. 35 f 61 v (Novi Pazar'da Ras TA Kopyası).....	49
Fotoğraf 8. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl).....	120
Fotoğraf 9. 1958 Yılında Şehir Parkı Olarak Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl)	124
Fotoğraf 10. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Batı Tabya.....	124
Fotoğraf 11. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Batı Tabyadaki Kışla Kalıntıları.....	125
Fotoğraf 12. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Gözletme Kalesinin Yanındaki Sur.....	126
Fotoğraf 13. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Kazılar	127
Fotoğraf 14. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Cephane Kalıntıları	128
Fotoğraf 15. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Baruthane Kalıntıları ..	129
Fotoğraf 16. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Sur	130
Fotoğraf 17. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), ...	130
Fotoğraf 18. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Sur Patlamaları	131
Fotoğraf 19. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabya ve Kalenin Suru.....	133
Fotoğraf 20. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Kabartmalar.....	134
Fotoğraf 21. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Güney Tabya	134

Fotoğraf 22. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Batı Tabya	135
Fotoğraf 23. Gözetleme Kulesi (1717?).....	136
Fotoğraf 24. Gözetleme Kulesi (1717?), 2018-2023 Yıllar Arasında Restorasyon Zamanı	138
Fotoğraf 25. Gözetleme Kulesi (1717?), Giriş Kapısı ve Kapatılmış Pencere	140
Fotoğraf 26. Havale Ahmed Bey - Ahmed Bey Silahtar - Leylek Camisi (15. Yüzyıl)...	142
Fotoğraf 27. Havale Ahmed Bey - Ahmed Bey Silahtar - Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Çeşmenin Kitabesi.....	144
Fotoğraf 28. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), 1976-1980 Yıllar Arasında Restorasyon	145
Fotoğraf 29. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Kuzey ve Batı Cephe	147
Fotoğraf 30. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Minare.....	148
Fotoğraf 31. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), İç Mekanı.....	148
Fotoğraf 32. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Kirpi Tuğla Saçakları	149
Fotoğraf 33. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl)	150
Fotoğraf 34. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Girişteki Sundurma, Giriş Kapısı ve Eklenen Yapı	152
Fotoğraf 35. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu, Güneydoğu Cephe ve Abdesthane	152
Fotoğraf 36. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Minare	153
Fotoğraf 37. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Eski Giriş Kısımının İzleri	153
Fotoğraf 38. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı Duvar ve Minarenin Giriş Kapısı	154
Fotoğraf 39. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu Duvar	154
Fotoğraf 40. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Güneydoğu Duvar.....	155
Fotoğraf 41. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil	155
Fotoğraf 42. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Avlusundaki Mezarlar	156

Fotoğraf 43. Hayreddin Bayramlı veya Parička Camisi (16. Yüzyıl).....	158
Fotoğraf 44. Parička Camisi (16. Yüzyıl), 2002 Yılından Önce.....	159
Fotoğraf 45. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe	161
Fotoğraf 46. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı ve Kuzeydoğu Cephe	161
Fotoğraf 47. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Kapatılmış Revak ve Kadın Mahfilin Giriş Kapısı	162
Fotoğraf 48. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Kürsü, Mihrap ve Minber.....	162
Fotoğraf 49. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil ve İtikaf Odası	163
Fotoğraf 50. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Minare.....	164
Fotoğraf 51. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Mezalık ve Girişteki Çeşme.....	164
Fotoğraf 52. Altun-Alem Camisi ve Mektebi (16. Yüzyıl).....	166
Fotoğraf 53. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe	169
Fotoğraf 54. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe'deki Kapı, Sütun ve Pencere.....	170
Fotoğraf 55. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe'deki Dış Mihrap Nişi ve Pencere.....	170
Fotoğraf 56. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu, Güneydoğu ve Güneybatı Cephe	171
Fotoğraf 57. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Minare.....	172
Fotoğraf 58. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Mihrap ve Minber	172
Fotoğraf 59. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil.....	173
Fotoğraf 60. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), İç Mekanı (?).....	174
Fotoğraf 61. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl)	176
Fotoğraf 62. Altun-Alem Camisi ve Mektebi'nin Avlusundaki Yüksekliği (16. Yüzyıl)...	177
Fotoğraf 63. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Güney Cephe.....	179
Fotoğraf 64. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Güney Cephe'deki Pencereleler	180

Fotoğraf 65. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Batı (Sağ) ve Kuzey (Sol) Cephe	181
Fotoğraf 66. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Ana Cephedeki Merdiven ve Hayat	181
Fotoğraf 67. Altun-Alem Külliyesinin Avlusundaki Mezarlar (16. Yüzyıl)	182
Fotoğraf 68. Hasan Çelebi Camisi – Arap Camisi (16. Yüzyıl)	183
Fotoğraf 69. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu ve Kuzeybatı Cephe (t.y.)	185
Fotoğraf 70. 2018 Yılında Arap Camisi (16. Yüzyıl)	187
Fotoğraf 71. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Güneydoğu ve Kuzeydoğu Cephe	187
Fotoğraf 72. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe	189
Fotoğraf 73. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu Cephe	190
Fotoğraf 74. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Güneydoğu Cephe	191
Fotoğraf 75. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı Cephe (2018 Yılından Önce ve Sonrası)	192
Fotoğraf 76. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Minare (2018 Yılından Önce ve Sonrası)	192
Fotoğraf 77. Arap Camisi (16. Yüzyıl), İbadet Mekanı	193
Fotoğraf 78. Arap Camisi (16. Yüzyıl), İbadet Mekanı (2018 Yılından Önce ve Yıkılma Zamanı)	194
Fotoğraf 79. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil	194
Fotoğraf 80. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil (2018 Yılından Önce)	195
Fotoğraf 81. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfiline Çıkan Merdiven ve Minarenin Giriş Kapısı	195
Fotoğraf 82. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl)	196
Fotoğraf 83. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Kuzey Cephe	199
Fotoğraf 84. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Batı ve Güney Cephe ve Minare	200
Fotoğraf 85. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Girişteki Koridor	200
Fotoğraf 86. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), İbadet Yerinden Önce Koridor ve Eski Giriş Kapısı	201

Fotoğraf 87. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), İbadet Yeri ve Mihrap	202
Fotoğraf 88. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil.....	202
Fotoğraf 89. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Tavan.....	203
Fotoğraf 90. İskender Çelebi veya Melajska Camisi (16. Yüzyıl).....	204
Fotoğraf 91. Melajska Camisi (16. Yüzyıl), Havadan Görüntüsü	205
Fotoğraf 92. Melajska Camisi (16. Yüzyıl), Giriş Kapısı ve Girişteki Koridor	206
Fotoğraf 93. Melajska Camisi (16. Yüzyıl), Minare	207
Fotoğraf 94. Melajska Camisi (16. Yüzyıl), Mihrap, Minber ve Kürsü	207
Fotoğraf 95. Melajska Camisi (16. Yüzyıl), Minarenin Yeri ve Kadın Mahfili.....	208
Fotoğraf 96. Çalapverdi veya Hacı Kadri Camisi (16. Yüzyıl)	209
Fotoğraf 97. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Levha	211
Fotoğraf 98. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Gasilhane, Abdesthane ve Çeşme	211
Fotoğraf 99. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe ve Giriş Kapısı.....	212
Fotoğraf 100. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Güneydoğu (Sol) ve Kuzeydoğu (Sağ) Cephe	212
Fotoğraf 101. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı Cephe.....	213
Fotoğraf 102. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Minare	213
Fotoğraf 103. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Girişteki Koridor.....	214
Fotoğraf 104. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Kapatılan Son Cemaat Yeri.....	214
Fotoğraf 105. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Mihrap ve Minber	215
Fotoğraf 106. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil.....	215
Fotoğraf 107. Ferhadija veya Trebinjska Camisi (16. Yüzyıl).....	216
Fotoğraf 108. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe	218
Fotoğraf 109. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Minare	219
Fotoğraf 110. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), İç Mekan	219

Fotoğraf 111. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Duvar ve Kadın Mahfil.....	220
Fotoğraf 112. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Haziredaki Mezar Taşları	221
Fotoğraf 113. Hacı Hürem veya Bor Camisi (1561).....	222
Fotoğraf 114. Hacı Hürem (1561), Kitabe.....	223
Fotoğraf 115. Bor Camisii (1561), Türbenin Yanındaki Çeşme	224
Fotoğraf 116. Bor Camisi (1561), Kuzeybatı, Güneybatı ve Güneydoğu Cephe (Soldan Sağa)	226
Fotoğraf 117. Bor Camisi (1561), Minare	226
Fotoğraf 118. Bor Camisi (1561), Giriş Koridoru ve Kapatılmış Eski Revak Kısımı.....	227
Fotoğraf 119. Bor Camisi (1561), İbadet Mekanı	227
Fotoğraf 120. Bor Camisi (1561), Mihap ve Minber	228
Fotoğraf 121. Bor Camisi (1561), Kadın Mahfil	229
Fotoğraf 122. Bor Camisi (1561), Bahçedeki Mezar Taşları.....	230
Fotoğraf 123. Hacı Hürem veya Bor Camisi (1561), 20. Yüzyılda Mektep Binası	230
Fotoğraf 124. Kurt Çelebi veya Paşa Camisi (16. yüzyıl).....	231
Fotoğraf 125. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), 1992 Yılında Güneybatı Cephede Minare	234
Fotoğraf 126. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe ve Giriş Kapısı.....	235
Fotoğraf 127. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı Cephe ve Minare.....	236
Fotoğraf 128. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Giriş Koridoru ve İbadet Mekanı	236
Fotoğraf 129. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Mihrap, Minber ve Kürsü	237
Fotoğraf 130. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil ve Ana Kubbe	237
Fotoğraf 131. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), 2003 Yılından Önce Mihrap Görüntüsü	238
Fotoğraf 132. Kuru Çeşme veya Mula İbiş Camisi (16. Yüzyıl?)	240
Fotoğraf 133. Kuru Çeşme Camisi (16. Yüzyıl?), Minare.....	241

Fotoğraf 134. Kuru Çeşme Camisi (16. Yüzyıl?), İç Mekan.....	242
Fotoğraf 135. Kuru Çeşme Camisi (16. Yüzyıl?), Mihrap.....	242
Fotoğraf 136. Sultan IV. Murat veya Palanka Camisi (17. Yüzyıl?).....	243
Fotoğraf 137. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Güneybatı Cephe ve Giriş Kapısı	245
Fotoğraf 138. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Güneydoğu Cephe	245
Fotoğraf 139. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Çatı	246
Fotoğraf 140. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Minare	246
Fotoğraf 141. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Giriş Koridoru ve Kadın Mahfile Çıkan Merdiven	247
Fotoğraf 142. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Kürsü, Mihrap, Minber	247
Fotoğraf 143. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Kadın Mahfil	248
Fotoğraf 144. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Bahçedeki Mezarlık.....	249
Fotoğraf 145. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?)	249
Fotoğraf 146. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Ana Cephe	251
Fotoğraf 147. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Güneybatı Cephe... 251	
Fotoğraf 148. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Girişten Sonra Koridor	252
Fotoğraf 149. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), İç Kısım.....	253
Fotoğraf 150. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Kürsü ve Mihrap.....	253
Fotoğraf 151. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Kadın Mahfil.....	254
Fotoğraf 152. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Minare.....	254
Fotoğraf 153. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Mezarlık.....	255
Fotoğraf 154. Rifai Tekkesindeki Türbe (19. Yüzyıl?), Smail Baba ve Hasan Baba Türbesi	257
Fotoğraf 155. Rifai Tekkesindeki Türbe (19. Yüzyıl?).....	258
Fotoğraf 156. Novi Pazar Müzesinde Sergilenen Rifai Tekkesinden Eşyalar.....	259

Fotoğraf 157. Rifai Tekkesindeki Türbe (19. Yüzyıl?), Türbenin Önünde Mezar	260
Fotoğraf 158. Aziz Nikola Kilisesi (1871)	261
Fotoğraf 159. Aziz Nikola Kilisesi (1871), Güneybatı Cephe.....	263
Fotoğraf 160. Aziz Nikola Kilisesi (1871), Güneydoğu Cephe	263
Fotoğraf 161. Aziz Nikola Kilisesi (1871), Giriş Kapısı ve Kuzeybatı İç Kısım.....	264
Fotoğraf 162. Aziz Nikola Kilisesi (1871), ...	264
Fotoğraf 163. Aziz Nikola Kilisesi (1871), İkonostasis ile Altar.....	265
Fotoğraf 164. Amir Ağanın Hanı (17. Yüzyıl?).....	269
Fotoğraf 165. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), Güney Cephe	271
Fotoğraf 166. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), Doğu Cephe	271
Fotoğraf 167. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), Eski Avlu	272
Fotoğraf 168. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), İçeri	273
Fotoğraf 169. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Kuzeyden (Sol) ve Güneyden (Sağ) Bakış	274
Fotoğraf 170. Raška Nehri'nin Güney (Sol) ve Kuzey (Sağ) Kıyısındaki Eski Çarşı'nın Kısımları	276
Fotoğraf 171. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Havadan 1. maj ve Gradska Caddesi (2019)....	279
Fotoğraf 172. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Güney Taraftaki Yolların Ayrıldığı Yer (1958)...	280
Fotoğraf 173. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), 7. jul Caddesi'ndeki Dükkanlar (1948 – Sol, 2023 – Sağ)	281
Fotoğraf 174. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), 7. jul Caddesi'ndeki Dükkanlar (1949 – Sol, 2023 – Sağ)	281
Fotoğraf 175. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Kafe "Teferič"	282
Fotoğraf 176. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Kafe "Teferič" (2015).....	283
Fotoğraf 177. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Kafe "Teferič", İç Mekan.....	283
Fotoğraf 178. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Emina Fırın.....	284
Fotoğraf 179. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), 1. maj Caddesi (1955)	285

Fotoğraf 180. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Emina Fırın, Ön (Sol) ve Arka (Sağ) Kısım.....	286
Fotoğraf 181. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Stara çarşıja Fırın.....	287
Fotoğraf 182. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Stara çarşıja Fırın, Ön Kısım.....	288
Fotoğraf 183. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Stara çarşıja Fırın, Arka Kısım.....	289
Fotoğraf 184. Mitropolija (18.Yüzyıl?)	291
Fotoğraf 185. Mitropolija (18.Yüzyıl?), 1980 Yılında Kuzey (Sol) ve Batı (Sağ) Cephe	292
Fotoğraf 186. Mitropolija (18.Yüzyıl?), Batı Cephe	293
Fotoğraf 187. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl).....	294
Fotoğraf 188. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), 1972 Yılında	296
Fotoğraf 189. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), Ana Cephe.....	298
Fotoğraf 190. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), Güneydoğu Cephe	299
Fotoğraf 191. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe	299
Fotoğraf 192. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), İç Kısım	300
Fotoğraf 193. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), İç Kısımdaki Nişler.....	301
Fotoğraf 194. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), Üst Kata Çıkan Merdiven	301
Fotoğraf 195. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), Üst Kat.....	302
Fotoğraf 196. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), Üst Kattaki Oda.....	302
Fotoğraf 197. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), Avlu Duvarı	303
Fotoğraf 198. Novi Pazar Rüştijesi (19. Yüzyıl), Dış Duvardaki Çeşme (1891)	303
Fotoğraf 199. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl).....	307
Fotoğraf 200. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), 1969 Yılından Önceki Durum	308
Fotoğraf 201. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Kadın Soğukluk Kısımındaki Duvarlar	311
Fotoğraf 202. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Soğukluk Kısımındaki Merdiven ve Pencereleler	312

Fotoğraf 203. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Ilıklık (Kapılık) Kısmı	313
Fotoğraf 204. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Kurnalar.....	314
Fotoğraf 205. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Küvet	315
Fotoğraf 206. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Hazna	315
Fotoğraf 207. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), İçindeki Kapılar	316
Fotoğraf 208. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Bazı Kubbelerin İç Kısımları	317
Fotoğraf 209. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Havadan Görüntüsü	318
Fotoğraf 210. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594).....	319
Fotoğraf 211. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Kitabe	320
Fotoğraf 212. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), 20. Yüzyılıda Eklenen Objekt 325	325
Fotoğraf 213. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), 2010'da Düşen Çatı	326
Fotoğraf 214. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Dış Duvar ve Kasknak 327	327
Fotoğraf 215. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Ana Cephe.....	327
Fotoğraf 216. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594),.....	328
Fotoğraf 217. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1954), Soyunma Bölümü ve Şadırvanda Detay..... 328	328
Fotoğraf 218. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Sıcaklık Bölümü	329
Fotoğraf 219. Yeni Hamam'ın Kalıntıları (16-17. Yüzyıl).....	330
Fotoğraf 220. Yeni Hamam (16-17. Yüzyıl), Müzenin Önündeki Kazı Alanı	331
Fotoğraf 221. Yeni Hamam (16-17. Yüzyıl), Müzenin Batı Duvarındaki Kazı Alanı.....	332
Fotoğraf 222. Yeni Hamam (16-17. Yüzyıl), Isınma Sisteminin Cehennemlik Kalıntıları 332	332
Fotoğraf 223. Barjaktarević Konağı (1900)	335

Fotoğraf 224. Barjaktarević Konağı (1900), Eski Aşağı Avludaki Ahır (Sol) ve Yeni Ev (Sağ).....	336
Fotoğraf 225. Barjaktarević Konağı (1900), Kuzeydeki Bölüm.....	337
Fotoğraf 226. Barjaktarević Konağı (1900), Doğudaki Ana Cephe ve Giriş Kapısı	337
Fotoğraf 227. Barjaktarević Konağı (1900), Ana Cephedeki Aşağı Kısımının Farklılığı	338
Fotoğraf 228. Barjaktarević Konağı (1900), Ana Cephedeki Aşağı Kısımının Farklılığı	339
Fotoğraf 229. Barjaktarević Konağı (1900), Kuzey Cephe ve Bodrum Girişi.....	340
Fotoğraf 230. Barjaktarević Konağı (1900), Alt Kattaki Oda.....	341
Fotoğraf 231. Barjaktarević Konağı (1900), Divanhanedeki Büyük (Sol) ve Küçük (Sağ) Köşe.....	342
Fotoğraf 232. Barjaktarević Konağı (1900), Üst Kattaki Oda Kapıları.....	342
Fotoğraf 233. Barjaktarević Konağı (1900), Üst Kattaki Oda.....	343
Fotoğraf 234. Gicić Konağı (1902).....	344
Fotoğraf 235. Gicić Konağı (1902), Ana Cephedeki Giriş Kapısı.....	345
Fotoğraf 236. Gicić Konağı (1902), Alt Kattaki Mutfak Girişi (Sol) ve Şömineli Oturma Alanı (Sağ).....	346
Fotoğraf 237. Gicić Konağı (1902), Üst Kattaki Divanhanede Alaturka Kısım.....	346
Fotoğraf 238. Gicić Konağı (1902), Üst Kattaki Yatak Odasında Doğrama Kısım.....	347
Fotoğraf 239. Gicić Konağı (1902), Üst Kattaki Divanhane	348
Fotoğraf 240. Trtovac Konağı (1905)	349
Fotoğraf 241. Trtovac Konağı (1905), t.y.....	351
Fotoğraf 242. Trtovac Konağı (1905), Dogu Cephe.....	352
Fotoğraf 243. Trtovac Konağı (1905), Kuzey (Sol) ve Batı Cephe (Sağ)	352
Fotoğraf 244. Trtovac Konağı (1905), Giriş.....	353
Fotoğraf 245. Komatina Konağı (1908).....	354
Fotoğraf 246. Komatina Konağı (1908), Yatılı Okul Odluğunda (1945'ten Sonra).....	355

Fotoğraf 247. Komatina Konağı (1908), Eski Ahırlar	356
Fotoğraf 248. Komatina Konağı (1908), Giriş Kısmı	357
Fotoğraf 249. Komatina Konağı (1908), Doğu (Sol) ve Kuzey (Sağ) Cephe	358
Fotoğraf 250. Hamzagić Konağı (1910).....	359
Fotoğraf 251. Hamzagić Konağı (1910), Güneydeki Ana Cephe (20. Yüzyılın Sonu) .	360
Fotoğraf 252. Hamzagić Konağı (1910), Batı Cephedeki Tuğla ve Kirniş	360
Fotoğraf 253. Hamzagić Konağı (1910), Avludaki Kamerya ve Sağda Eskiden Selamlık Kısmı.....	362
Fotoğraf 254. Hamzagić Konağı (1910), Ana Cephedeki Yapılma Tarihi ve Süslemeler	363
Fotoğraf 255. Hamzagić Konağı (1910), Kuzey Cephe.....	364
Fotoğraf 256. Hamzagić Konağı (1910), Batı Cephedeki Ek Yapı	364
Fotoğraf 257. Hamzagić Konağı (1910), Üst Kata Giden Merdiven (Sol) ve Doğusundaki Koridor (Sağ)	365
Fotoğraf 258. Hamzagić Konağı (1910), Alt Kattaki Başoda	366
Fotoğraf 259. Hamzagić Konağı (1910), Divanhanenin Kapatılmış Bir Kısımındaki Ocak	367
Fotoğraf 260. Hamzagić Konağı (1910), Üst Kattaki Alaturka Odası	368
Fotoğraf 261. Hamzagić Konağı (1910), Doğramdaki Detaylar	369
Fotoğraf 262. Čavić Konağı (1911).....	370
Fotoğraf 263. Čavić Konağı (1911), 1915	371
Fotoğraf 264. Čavić Konağı (1911), Yapılma Tarihi.....	372
Fotoğraf 265. Čavić Konağı (1911), Batı Cephe	373
Fotoğraf 266. Čavić Konağı (1911), Güneyde Ana Cephe	374
Fotoğraf 267. Čavić Konağı (1911), Doğu Cephe	375
Fotoğraf 268. Čavić Konağı (1911), Girişteki Koridor	376

Fotoğraf 269. Šušević Konağı (1912).....	377
Fotoğraf 270. Šušević Konağı (1912), Ana Cephe	378
Fotoğraf 271. Šušević Konağı (1912), Alaturka.....	379
Fotoğraf 272. Jermiše Mezarlığı (16. Yüzyıl)	380
Fotoğraf 273. Jermiše Mezarlığı (16. Yüzyıl), Beyaz Mezar Taşı.....	382
Fotoğraf 274. Büyük veya Pariçe Mezarlığı (17. Yüzyıl?), Rifata Burdžević Caddesinden Giriş Kapısı	383
Fotoğraf 275. Büyük Mezarlık (17. Yüzyıl?), Kara Arap'ın Mezarı.....	385
Fotoğraf 276. Büyük Mezarlık (17. Yüzyıl?), Osmanlı Dönemi'ne Ait Çeşitli Mezar Taşları	386
Fotoğraf 277. Büyük Mezarlık (17. Yüzyıl?), Bakımsız Eski Mezar Taşları.....	386
Fotoğraf 278. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Giriş Kapısı.....	387
Fotoğraf 279. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Osmanlı Dönemi'ne Ait Çeşitli Mezar Taşları	388
Fotoğraf 280. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbe	388
Fotoğraf 281. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbedeki Güney Duvarı Sol ve Sağ Kitabes	389
Fotoğraf 282. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbedeki Kitabeleri ve Yenilenme Tarihi	391
Fotoğraf 283. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbenin Giriş Kapısı ve Ahmed Gurbi Baba'nın Lahiti	391
Fotoğraf 284. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbenin Yanında Mezar Taşları	392
Fotoğraf 285. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl).....	393
Fotoğraf 286. Yahudi Mezarlığı (18. Yüzyıl).....	395
Fotoğraf 287. Yahudi Mezarlığı (18. Yüzyıl), Mezar Taşları	396
Fotoğraf 288. Yahudi Mezarlığı (18. Yüzyıl), Yatay Mezar Taşları	397

Fotoğraf 289. 1916 Yılında Gazi İsa Bey Camii (15. Yüzyıl)	399
Fotoğraf 290. Kapıcıbaşı Hamza veya Kolo Camisi (16. Yüzyıl), Kitabı.....	402
Fotoğraf 291. Madeni Sina veya Eyüp Bey Camisi (16. Yüzyıl), 1917 (Sol) ve 1954 (Sağ) Yılında	404
Fotoğraf 292. Madeni Sinan veya Eyüp Bey Camisi (16. Yüzyıl), 1960 Yılındaki Yıkılması	405
Fotoğraf 293. Kolera veya Hidayet Camisi (t.y. – 1997’den Önce)	408
Fotoğraf 294. Kolera veya Hidayet Camisi (2017)	409
Fotoğraf 295. Kolera veya Saadet Camisi (2008)	410
Fotoğraf 296. Smailbegović Hanı (19. Yüzyıl), 1. maj Caddesi’ne Bakan Cephe (2000’lerde)	416
Fotoğraf 297. Smailbegović Hanı (19. Yüzyıl), Han’dan Kalan Boş Arazi	417
Fotoğraf 298. Smailbegović Hanı (19. Yüzyıl), Yangından Sonra Kalıntıları (2013).....	419
Fotoğraf 299. Gazi İsa Bey Medresesi (?), Medresenin Önündeki Çeşme Kalıntıları ..	420
Fotoğraf 300. Gazi İsa Bey Medresesi (?), Eski Dış Görüntüsü	422
Fotoğraf 301. Rasovac Evi (?).....	427
Fotoğraf 302. Jonuz Ağa Mulahodović’in Hanı (?), 1963	428

PLANLAR DİZİNİ

Plan 1. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Plan	132
Plan 2. Gözetleme Kulesi (1717?), 1 - Giriş Katı, 2 - Cumbalı Kısım.....	138
Plan 3. Gözetleme Kulesi (1717?), Kesit	139
Plan 4. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Plan	146
Plan 5. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Plan	151
Plan 6. Hayreddin Bayramlı veya Parička Camisi (16. Yüzyıl), Plan.....	160
Plan 7. Altun-Alem Camisi ve Mektebi (16. Yüzyıl), Plan.....	165
Plan 8. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Plan ve Kesiti	169
Plan 9. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Alt ve Üst Kat Planı	178
Plan 10. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Plan	188
Plan 11. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu Cephenin Planı.....	190
Plan 12. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Plan.....	218
Plan 13. Bor Camisi ve Türbesi (1561), Plan	225
Plan 14. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), Plan	270
Plan 15. Eski Çarşı (19. Yüzyıl).....	278
Plan 16. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Stara čaršija Fırın, Kesit.....	288
Plan 17. Novi Pazar Rüştıyesi (19. Yüzyıl), Giriş Katı Planı	297
Plan 18. Novi Pazar Rüştıyesi (19. Yüzyıl), Üst Kat Planı	297
Plan 19. Novi Pazar Rüştıyesi (19. Yüzyıl), Sonra Eklenen Yapı	300
Plan 20. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Plan	310
Plan 21. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Hamam Kesiti	314
Plan 22. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Doğu Cephe	317

Plan 23. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Plan.....	322
Plan 24. Trtovac Konağı (1905), Eski ve Şimdiki Konak Planı.....	350
Plan 25. Hamzagić Konağı (1910), Alt (Sol) ve Üst (Sağ) Kat Planı.....	361
Plan 26. Sinagog (1856), Hipotetik Plan.....	412
Plan 27. Smailbegović Hanı (19. Yüzyıl), Zemin (Sol) ve Üst Kat (Sağ) Planı	418
Plan 28. Gazi İsa Bey Medresesi (?), Eski Plan	421

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Sıcaklık	323
Çizim 2. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Dış Görüntü	324

GİRİŞ

KONU VE KAPSAM

Bu doktora tezi, Güneybatı Sırbistan'daki Novi Pazar şehrinin kentsel gelişiminde Osmanlı Dönemi'nde gerçekleştirilen ve az araştırılmış imar faaliyetlerini ele almaktadır. Novi Pazar olarak tanınan şehir, bugün Balkanlar'ın güneybatısında yer alırken Sırbistan'ın Bosna-Hersek, Kosova ve Karadağ ile sınırına yakındır.

Tez konusunun tarihsel açıdan belirleyicisi olan Osmanlı Dönemi ile ilişkisine gelindiğinde günümüzdeki Novi Pazar bölgesi 15. yüzyılın ortalarında (1455-1463 yılları civarında) tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, yeni fethettiği bölgelerde kendi idari sistemini uygulamaktaydı. Böylece yaklaşık 500 yıl boyunca Novi Pazar farklı idari birimler içerisinde Osmanlı Devlet'i'nde kalmıştır. Aslında Novi Pazar, Osmanlı Dönemi'nde, 15. yüzyılın ilk yarısında eski bir Orta Çağ şehri olan Sırp Ras (Trgovište olarak tanınan) şehrinin yakınlarında Yeni Bazar (yeni pazar yeri) adıyla yeni bir yerleşim yeri olarak oluşturulmuştur. Resmî olarak Birinci Balkan Savaşı'na (1912) kadar Yeni Pazar olarak tanınan şehir, adı çevrilerek günümüzde Novi Pazar biçimiyle kullanılmaya başlanmıştır.

Novi Pazar, Osmanlı zamanında farklı idari birimlerin içerisinde yer almıştır. Nasıl ki sancaklar eyaletlere ve sonunda vilayetlere evrildiyse, öylece bu yerleşim de Bosna ve Kosova idari birimleri içerisinde kalmıştır. Günümüze gelen Novi Pazar şehri Sırbistan içerisinde bulunmaktadır. Bugün Novi Pazar'daki yaşayan insanlar, çoğunlukla Boşnak olarak tanımlanırlar. Bunların yanında bu bölgede Ortodoks Sırlar ve yakın zamana kadar Yahudiler de yaşamaktadır (İbriç, 2004, s. 2).

Farklı etnisiteli toplumlar her zaman karışık bir imar ortamı yaratmıştır. Osmanlı Dönemi'nde, fethedilen bu yeni topraklarda mevcut yerleşimleri geliştirmeye yönelik ve gelişen ticari ve sosyal gereksinimler doğrultusunda yeni imar etkinliklerinin yapıldığı gözlemlenmektedir. Machiel Kiel'in söylediği gibi, Osmanlılar, Balkanlar'da yeni kurduğu ve eski bulduğu yerleşimleri yavaş yavaş geliştirip aynı zamanda kendi inşaat geleneklerini de

uygulamışlardır. Böylece şehircilik, mimarlık ve genel olarak inşaat faaliyetleri, imparatorluğun bayındırlaştırma yöntemini yansıtır hâle gelmiştir (1990, s. ix). Novi Pazar bölgesinde 1912 yılına kadar kent oluşumu ve değişimi adım adım küçük boyutlarda takip edilebilmektedir (Yenişehirlioğlu, 2000, s. 889). Bunlardan, Osmanlı Devleti'nin gelişimi, değişimi ve geç dönemi okunabilmektedir.

Novi Pazar, Osmanlı Dönemi öncesinde avantajlı doğal koşullarıyla (iklim, kaynak suları, ormanlar, madencilik) stratejik bir nokta olarak önemli olmaya başlamıştır. Zengin ve verimli topraklarıyla Osmanlı İmparatorluğu için önem arz etmiş ve ülkenin en hareketli bölgelerinden biri olmuştur. Bunu, coğrafi konumu sayesinde ticari faaliyetlerin gelişmesi izlemiştir. "Alışveriş ortamı" çok kültürlü ve çok dinli Novi Pazar topluluğunu yaratmıştır. Osmanlı coğrafyasının içindeki çeşitli bölgelerin merkez ile olan ilişkilerinin yanı sıra bu bölgelerin birbirileri arasında da büyük etkileşimlerde bulundukları görülebilir. Önemli bir Balkan ticaret bölgesi olan Novi Pazar zamanla yüksek kültürel birikim kazanmıştır (Akın, 2001, s. 7). Bu sebepten dolayı şehir, ilgi çekici bir konuma gelmiştir.

Her zaman sınır bölgesine yakın olan Novi Pazar; ticaret, uluslararası ilişkiler ve uygun coğrafyasından dolayı Osmanlı İmparatorluğu'nda "corpus separatum" olarak görülmüştür (Šabanović, 1982, s. 94). Novi Pazar, Osmanlı Dönemi'nde ticaret merkezi ve bu bölgenin "başkenti" olduğu için çok çeşitli yapılara sahiptir. Şehir içinde 15 cami, kale ve kale içinde inşa edilmiş olan bir kule, 3 hamam, 3 türbe, 4 mezarlık, mektep, medrese, rüştiye, eski dükkânlarla korunmuş eski çarşı, kilise, Hristiyan okulu, han ve 7 ev, Osmanlı Dönemi'nden kalmıştır.

Osmanlı Dönemi ile beraber Novi Pazar'da yönetim ve yaşam şekli de değişiklikler göstermiştir. Yüzyıllarca süren Osmanlı egemenliği yöresel mimari, şehircilik ve kent dokusunu şekillendirmiştir. Batı ve doğu, kuzey ve güney arasında bağlantıları sağlayan Novi Pazar'dan geçen yol şebekesi, farklı mimari geleneklerin bir araya gelmesine sebep olmuştur. Böylece Doğu ve Batı'dan gelerek Novi Pazar'da buluşan kültürel etkenler, bölgede inşaat organizasyonları, yaşam alanları ve kamusal alanların düzenlenmesine tesir etmiştir. Osmanlı Dönemi'ne ait olan yapılarda kullanılan çözümler, yerel kültürel etkileşimden kaçınamamıştır (Büyükdığan, 2000, s. 173). Dolayısıyla Novi Pazar, her ne kadar küçük olsa da Osmanlı İmparatorluğu'na sosyo-kültürel katkısı sebebiyle üzerine yapılacak bir çalışmayı gerekli kılmıştır.

YÖNTEM VE AMAÇ

Araştırma sürecinde Osmanlı Dönemi'nde Novi Pazar'da imar faaliyetleri hakkında mevcut ve erişebilir tüm bilimsel tarihî ve güncel çalışmanın incelenmesi hedeflendi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Novi Pazar, sürekli aynı şartlar altında gelişmemiştir. Osmanlı Devleti'nin varlığının yerleşimdeki etkisinin daha iyi anlaşılması için Sırbistan ve Türkiye'deki Osmanlı arşiv belgelerinin taraması yapıldı. Konu hakkında dönem kaynakları araştırıldı. En doğru bilgiye ulaşmak ve yanlış bilgidan kaçınmak için Novi Pazar'da olan yazılı ve görsel kaynaklar ile genel olarak yayınlar da değerlendirildi. Bu şekilde belirli ve sistematik bir çalışma sistemi oluşturmak hedeflendi.

Bu tez çalışması Balkan Yarımadası'nda bulunan Novi Pazar şehrinin, 15. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın başlangıcına kadar stratejik, ticari, dinsel koşullarına odaklanarak mimari ve kentsel oluşumlarının ve gelişimlerinin akışını göstermeyi hedeflemektedir.

Araştırmada niceliksel ve niteliksel yöntemlerin yanı sıra literatür taraması kullanılarak kentsel düzenin ve Novi Pazar'ın gelişiminin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Arşivlerden elde edilen birincil kaynaklara, literatür taramasına, seyahatnamelere ve yerinde fotoğraf belgelerine dayanan bu tez çalışması, Novi Pazar'ın Osmanlı Dönemi'nde kentsel benzersizliğinin devamlığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Şehrin Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra ne zaman, nerede kurulduğu ve kentsel gelişimini nasıl sürdürdüğü konusunda literatüre dayalı bulgular nitel araştırmalara katkı sağlamaktadır. Niceliksel yöntem, aynı zamanda yapıli çevrenin mevcut koşullarının yerinde araştırılmasını ve fotoğrafik olarak belgelenmesini de içermektedir. Kaynak olarak kullanılan seyyahların anlatımları, tezin *Osmanlı imar faaliyetleri Novi Pazar'ı nasıl şekillendirmiştir?* sorusunu desteklemek amacıyla nitel bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda günümüze gelen yapıları hakkında yeni bilgiler keşfetmek ve *Novi Pazar'daki imar faaliyetleri özgün Osmanlı ürünü mü yoksa farklı ortamlardan karmaşık faktörlerin etkilerini taşıyor mu?* sorusu yanıtlanmaktadır. Bu doktora tezi, şehrin ilk kurulan çekirdeğini konumlandırarak ve daha sonra ilk kentsel alanın arkasındaki eteklerdeki kentsel gelişim aşamalarını takip ederek gelişimin farklı seviyelerini tanımlamaya ve analiz etmeye çalışmaktadır.

Novi Pazar'ın beş yüzyıllık Osmanlı varlığı süresinde kentsel gelişimi ve dönüşümlerini ayrıntılı olarak araştırırken dönemin stratejik, sosyal ve ekonomik yönlerinin etkileri

gösterilmektedir. Bu yönlerle ilişkin araştırma, Novi Pazar'ı şekillendiren en önemli etkinlikleri takip eden çalışmanın üç yapı tipine bölünmesiyle günümüze ulaşan, kalıntısı kalan ve bulunmayan yapıların tanıtılmasıyla devam etmektedir. Novi Pazar'ın aşamalı büyümesine denk gelen farklı kentsel dokuların dönüşümü takip edilerek önemli bir unsur olan sokak ağı ve yapıların haritasıyla bu tez çalışması sonuçlandırılmaktadır.

Novi Pazar'da bulunan Osmanlı mirasının incelenmesi ve araştırılması yoluyla burada gerçekleşmiş siyasi ve kültürel değişim sürecinin irdelenmesi çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Novi Pazar'daki yapı türleri heterojen kimlikleri ile şehirin çok kültürlü ortamını kanıtlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı hâkimiyetinde en uzun süre kalan yerlerden biri olan Novi Pazar'da yapılan imar faaliyetlerini araştırarak ortaya koymak ve aynı zamanda bölgenin Osmanlı Devleti içindeki yeri ve önemini göstermektir.

TEZ KONUSUNA İLİŞKİN MEVCUT KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Çalışmanın ana kaynakları arasında arşiv belgeleri bulunmaktadır. Tez konusuna bağlı belgeler farklı ülkelerde bulunmaktadır. Türkiye'deki Cumhurbaşkanlık Devlet Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ile Tapu ve Kadastro Arşivi'ndeki Novi Pazar'da gerçekleştirilen imar faaliyetlerine ilişkin belgelerden istifade edilmiştir. Bunun yanında Sırbistan, Belgrad'da Devlet Arşivi, Novi Pazar'da Ras Tarih Arşivi, Novi Pazar'da İslam Topluluğu arşivi araştırılmıştır. Geç Osmanlı döneminde Novi Pazar Kosova Vilayeti idari biriminin kapsamında bulunduğu için Priştine'deki Kosova Devlet Arşivi'nde de belge taraması yapılmıştır.

Konuyla ilgili belgelerin çoğunluğu Türkiye'deki Cumhurbaşkanlık Devlet Arşivinde bulunmaktadır. Novi Pazar'daki inşaat faaliyetlerini doğrudan ilgilendiren 15, 16, 17. ve 18. yüzyıllara ait belgeler günümüze kadar korunamamıştır. Belgelerin 110'u 19. yüzyıla; 44'ü ise 20. yüzyıla aittir. 20. yüzyılda Osmanlıların kısa bir süre Novi Pazar bölgesinde kaldığı ve Balkan Savaşları'ndan (1912) sonra Balkanlar'dan çıktığı göz önüne alındığında 20. yüzyıldan kalan evrakların sayısı az değildir. Novi Pazar'a ait arşiv kayıtlarının bir kısmı Bosna Sancağı (eyaleti) diğer kısmı ise Kosova Vilayeti içerisinde yer almaktadır. Toplanan

belgelerin konuları farklı olduğu için farklı defterlere aittir. Araştırılan defterler şunlardır: A.AMD (Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi), A.MKT.MHM (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı), A.MKT.NZD (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Yazışma Evrakı), BEO (Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı), BEO.NGG (Babialı Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden), DH.İD (Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı), DH.MB.HPS (Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye - Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı), DH.MKT (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi), DH. ŞFR (Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrakı), EV.BKB (Evkaf Başkitabeti), EV.MH (Evkaf Muhasebe Kalemi), EV.d (Evkaf Defterleri), EV.MKT (Evkaf Mektubi Kalemi), EV.MKT.CHT (Evkaf Mektubi Kalemi Cihat Kalemi), EV.MKT.EVM (Evkaf Mektubi Kalemi Evamir), EV.ZMT (Evkaf Zimmet Halifeliği), HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi), HR.HMŞ.İSO (Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı), HRT.h. (Haritalar), İ.DH (İrade Dâhiliye), İ.HR (İrade Hariciye Nezareti), İ.MF. (İrade Maarif). İ.MVL (İrade Meclis-i Vâlâ), İ.MMS (İrade Meclis-i Mahsus), İ.ŞD (İrade Şûra-yı Devlet), MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı), MV (Meclis-i Vükelâ Mazbatları), MVL (Meclis-i Vâlâ Evrakı), TFR.I.KNS (Rumeli Müfettişliği Konsolosluk Evrakı), TFR.I.KV (Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı), Y.A (Yıldız Sadaret), Y.E.E (Yıldız Esas Evrakı), Y.Mtv (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), Y.PRK.ASK (Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzâtı), Y.PRK.AZJ (Yıldız Perakende Evrakı – Azruhâller ve Jurnaller) ve Y.PRK.DH (Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Maruzatı).

Novi Pazar'daki Osmanlı mirasının çoğu vakıflara bağlıdır. Türkiye'deki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde (VGMA) tez konusuna ilişkin toplam 108 belge tespit edilmiştir. Novi Pazar'da yer alan anıtlarla ilgili veriler Başbakanlık Osmanlı Arşivinden farklı olarak daha önceki yüzyıllara aittir. Dolayısıyla belgeler ışığında 16. ve 18. yüzyıl ikişer belge olmak üzere inşaat faaliyetlerine ilişkin doğrudan veya dolaylı veriler bulunmaktadır. Çoğu belge 19. yüzyıla (76) ve 20. yüzyıla (16) aittir. Bu arşivde incelenen belgeler arasında, Novi Pazar'ın tam olarak inşa edildiği dönemine tanıklık edecek belgeler veya vakıflar hakkında bilgi verecek bir vakıfname bulunamamıştır. Elimizdeki belge, Novi Pazar'da vakıfların önemini göstermektedir:

Belgrad'da bulunan Sırbistan Devlet Arşivi'nde tez konusuyla ilgili araştırma yapılmıştır. Bu araştırma, Novi Pazar'la ilgili Osmanlı Dönemi'ne ait belgeleri kapsamaktadır. Belgrad'daki Devlet Arşivlerinde, Sırp dilindeki üç koleksyonda, araştırma konusuna katkı sağlayabilecek belgeler bulunmuştur. Maarif Vekâleti - Kilise Dairesi (1880-1915) fonu, Devlet Komitesi

(1835-1915) fonu ve Varia adı taşıyan koleksiyon, tez konusu kapsamında Novi Pazar hakkında bilgi içermektedir.

Belgrad'da Sırbistan Devlet Arşivinin yanı sıra Novi Pazar'daki Ras Tarihi Arşivi de araştırıldı. Ancak bugün Novi Pazar'daki arşivde, Osmanlı idaresi döneminde bu şehirde yapılan imar faaliyetlerine tanıklık edecek Osmanlı Türkçesi, Sırpça veya başka bir dilde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Aynı durum, Novi Pazar'daki yerel müze ve halk kütüphanesinin arşivi için de geçerlidir.

Novi Pazar, Berlin Anlaşması'ndan (1878) sonra Kosova vilayetine ilhak edilmiştir. Bu yüzden araştırma sırasında Kosova'daki Priştine'de devlet arşivine bakıldı. Bu arşivde, Novi Pazar'dan bahseden bazı Osmanlıca belgeler olsa da bunlar bu tez konusuyla ilgili değildir.

Arşiv belgeleri, 15. yüzyılın ortasından 1912 yılına kadar uzanan yaklaşık beş yüzyıllık Osmanlı hâkimiyetini kapsamaktadır. Tez konusuyla ilgili mevcut belgeler; Osmanlı yönetimi altında Novi Pazar'da devam eden yapılar, inşaat işleri, malzemeler ve diğer imar faaliyetlerinin yanı sıra, imam ve yargıç atamalarıyla ilgili ödemeler veya toplumdaki değişimlerle ilgili de bilgi içermektedir. Tüm bu belgeler, mümkün olduğu ölçüde, Novi Pazar'ın kentsel, mimari, dinî, sosyal ve ekonomik gelişimini ve büyümesini takip etmesiyle birlikte yerleşimin genişlemesinde bir süreklilik sunulmasını sağlamaktadır.

Osmanlı Dönemi'nde Novi Pazar'da gerçekleştirilen imar faaliyetler konusunda şimdiye kadar yapılan araştırmalardan yola çıkılarak birkaç sonuç çıkarılabilir. İlk olarak, Novi Pazar'ın coğrafyası ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli idari birimlerine (Bosna Sancağı, Bosna Eyaleti, Bosna Vilayeti, Kosova Vilayeti) olan yakın konumu, onu tahrip eden ve yağmalayan çeşitli düşmanlar tarafından sıklıkla hedef alınmasının nedenidir. Böylece bu olaylarda hem idari belgeler hem de arşiv malzemeleri yok edilmiştir. İkinci sonuç, bugün Novi Pazar'da bulunan Osmanlı Dönemi'ne ait korunmuş anıtların sayısına dayanarak, şehrin daha çok ilk Osmanlı Dönemi'nde güçlü olduğu görülmektedir. Ancak o döneme ait hiçbir orijinal arşiv malzemesi korunmamıştır. Ancak Osmanlıların zayıfladığı ve inşaat faaliyetlerinin azaldığı dönemlerde arşiv belgelerinin sayısı çok daha fazladır (19. ve 20. yüzyıl). Bu, çoğunlukla araştırılan arşivlerin hiçbirinde herhangi bir vakıf işiyle ilgili kişi veya bina hakkında korunmuş orijinal bir vakıfname bulunmaması gerçeğiyle kanıtlanan bir paradokstur. Üçüncü ve nihai sonuç, Novi Pazar ve Osmanlı Dönemi'nden kalan yapılarının

kısmen araştırıldığı ve bu alanın diğer araştırmacılar için daha fazla araştırmaya açık olduğudur.

Görseller

Bu tezin vazgeçilmez bir parçası olan görsel malzeme çeşitli kaynaklardan derlenmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinin araştırması sırasında belgeler arasında Novi Pazar ve çevresini kapsayan bir harita bulundu. Haritada tarihî bir veri yok ancak Sırp dili Latin alfabesiyle yazıldığı için bu haritanın geç bir tarihe ait olduğu sonucuna varılabilir.

20. yüzyılın başına ait Ljubomir Ivanović'in çizimlerinden oluşan koleksiyonu, Novi Pazar'ın kentsel değişimlerden önce nasıl görüldüğüne dair önemli bilgiler sağlamaktadır. Çeşitli yazarların makalelerinden bazı görsel materyaller toplanmıştır: örneğin; Slobodan Đorđević tarafından Raška başına 1 yayınında ayrıntılı olarak gösteren İsa-Bey Hamamının planı; Novi Pazar'daki Camiler kitabında Ejup Mušović ve Slavica Vujović Novi Pazar camilerinin planlar; Marko Popović'in makalesinden Avusturya Devlet Arşivinde bulunan 18. ve 19. yüzyıla ait askerlerin kullandığı Novi Pazar haritaları, vb.

Novi Pazar'ın Osmanlı Dönemi'ne ait fotoğrafları şu anda mevcut değildir. Novi Pazar'ın bilinen en eski fotoğrafları, Novi Pazar'daki Ras Tarihi Arşivi koleksiyonundan derlenmiştir. Toplanan fotoğraflar, Novi Pazar'ın Osmanlı Dönemi'ne ait değildir. Bunların en eskisi 1916 yılına aittir ve Osmanlı mirasının "orijinal hâliyle" olduğu dönemdeki Novi Pazar'ı göstermektedir. Bu fotoğraflar aynı zamanda günümüzde mevcut olmayan camiler ve diğer yapılar hakkında da bilgi vermektedir (İsa Bey Camisi, Eyüp Bey Camisi, Granata Hanı).

Novi Pazar bölgesinde Osmanlı yönetimi sırasında birkaç bina inşa edilmiş, bugün 41'den fazlası korunmuştur. Hepsi bu araştırmanın yazarları tarafından tamamen veya kısmen¹ fotoğrafla belgelenmiştir.

Literatür, Seyahatname ve Sözlü Gelenek

Osmanlı coğrafyasındaki Novi Pazar'da mevcut olan Osmanlı mirası, henüz bölge dışından araştırmacıların bütüncül çalışma alanı olmamıştır. Dolayısıyla denilebilir ki Novi Pazar'da bulunan Osmanlı eserleri Osmanlı Devleti'nin geniş sınırlarındaki kültür ve imar ile ilgili

¹ Bazı yapılar restore edilirken ziyaret edildi ve içeri kısımlarının fotoğrafını çekmek mümkün olmadı.

gelişmeler bağlamında yorumlanmamıştır. Ayrıca bu bölgenin değerlendirilmesi konusunda yerel araştırmacılar biraz daha fazla çalışmıştır. Genel olarak, Balkanlar'ın bu "öteki bölgesinde" yer alan Osmanlı mirası, pek çok bölgeden daha fazla dışlanmış olduğu; siyasi, ideolojik ve kültürel hayal kırıklığının nesnesi hâline geldiği için bu bölgede sanat tarihi alanında bütüncül çalışmalar yapılmamıştır. Araştırmacılar için Novi Pazar'daki Osmanlı mirasının uygun araştırma alanı olmamasının bazı nedenleri vardır.

Bugün Sırbistan'ın güneybatısında bulunan Novi Pazar toprakları; Osmanlı zamanında Bosna, Kosova ve sonunda Sırbistan'ın idaresi altında kaldığı için mekânsal ve coğrafi bütünlük bağlamında birçok araştırmacının Osmanlı mirasına yönelik yoğun araştırmalar yapılmasına engel oldu. Bu nedenle bu alan, çoğunlukla kısmen araştırıldı ve hiçbir zaman tamamen incelenemedi. Novi Pazar'daki Osmanlı kültürüne ait eserlerden; genel olarak Balkanlar, Yugoslavya, Bosna, Sırbistan'daki Osmanlı mirasıyla ilgili veya Osmanlı kültürüne ait olan yapı türüyle ilgili çalışmalarda bahsedilmektedir.

Günümüz Balkan devletlerinin çoğu 19. yüzyılda veya 20. yüzyılın başlarında kuruldu. Osmanlı mirası, bilimsel araştırmacıların çalışmaları için her zaman popüler bir malzeme değildi. Böylece çoğu ülkenin tarihinin Osmanlı idaresi altındaki dönemi, yerel tarihin karanlık bir dönemi olarak kabul edildi ve dikkat edilmeyen bir araştırma konusu hâline geldi. Bu yüzden, *Stari Ras* veya *Stara Raška* terimleri Novi Pazar'a atıfta bulunmaktadır (Hartmuth, 2011, ss. 7-8). Böylece çoğu araştırmacı Novi Pazar düzeyinde araştırma yaparak çalışmalarını "kendi" sanatsal miraslarıyla sınırladı ve Novi Pazar'ın Osmanlı zamanının ve bölgede gerçekleşen Osmanlı olgularının incelenmesini engelledi.

Osmanlı Devleti'nin sınırlarındaki mirasının araştırılması konusunda pek az girişim olmuştur. Novi Pazar topraklarında bulunan Osmanlı eserlerini Osmanlı coğrafyasında *en büyük* ve *en iyi* yapıları olarak değerlendirmek mümkün değilse de, bu eserler yerel himaye ve yerel şartlar üzerinden incelenmelidir. Çünkü bu miras, Osmanlı Devleti'nin kültürünün etkisi ve Novi Pazar'ın özel koşulları düşünülerek değerlendirilirse net bir araştırma sonucu çıkarmak mümkün olur.

Kapsamlı bir araştırma için kullanılabilecek geniş yelpazedeki bilimsel literatüre dayanarak Osmanlı kentinin kökenleri, sosyal yönü vb. konularla ilgilenen önde gelen bilimsel çalışmalar önemlidir. Araştırmanın ve yazma sürecinin farklı aşamalarında farklı literatürlerin

de katkısıyla Osmanlı şehir gelişiminin temel sorununu ilişkilendirmek için yeni sorular ve kavramlar ortaya çıkmıştır.

Tez konusu ilgili araştırmanın neticesinde, Novi Pazar'da Osmanlı Dönemi eserlerini kapsayan belgelerin, çok kıt ve düzensiz olduğu sonucuna varıldı. Şimdiye kadar yapılan araştırma süresince tespit edilen belgelerde genelde bilimsel araştırmalarda Bosna, Sırbistan, Karadağ ve Kosova'nın; tarihi, coğrafyası, demografik bilgileri, yolları, camileri ve evlerine değinilmektedir. *Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da İmar Faaliyetleri* konusuyla bir şekilde ilgilenen ve mevcut literatürde bulunan yorumlar, Novi Pazar'ın tarihini veya sanat tarihini eksiksiz anlatmasa da bu tezin üzerine inşa edebileceği önemli çalışmaların olduğunu söylemek mümkündür.

Novi Pazar'daki toplumun yapısı, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki farklılıkları ele alan Alexandre Popovic'in çalışmasında da yer almaktadır. Yazar, Osmanlıların gelişiyle din değiştiren ve böylece Novi Pazar'daki Osmanlı düzeninde özel bir rol kazanan toplum katmanlarını da açıklamaktadır. Aynı şekilde Ćirković, Dinić, Blagojević, Jireček gibi bazı Sırbistan, Karadağ ve Bosna topraklarının Osmanlı öncesi durumunu ayrıntılı bir şekilde ele alan bu eser, eski Sırp yerleşiminin Novi Pazar olmadan önceki hâlini anlamayı ve göstermeyi mümkün kıldığı için bahsedilmeye değerdir.

Bu tezin konusuyla ilgili bazı anlamlı çalışmalara, Sırp *Novopazarski zbornik* dergisinde² yayımlanmış makalelerde rastlamak mümkündür. Novi Pazar'daki yerel araştırmacılar - Škrijelj, Premović Aleksić, Mušović ve diğerleri - genelde doğduğu veya yaşadığı yerlere odaklanıp bu alanlarda araştırmalar yapmıştır. Bunun yanında Sırbistan ve Bosna'da Osmanlı mirasıyla ilgilenen Olga Zirojević, Andrej Andrejević, Hatidža Čar Drnda, Hazim Šabanović ve başkaları, Osmanlı arşiv belgelerini değerlendirirken Novi Pazar'ın ekonomik, altyapısal ve sosyal durumunu anlatarak kurumsal ve kişisel etkilerin şehirlerin imar faaliyetlerini ne kadar değiştirebildiğini göstermiştir.

Her ne kadar Novi Pazar'da yerel araştırmacılar yerel konuya odaklanmışsa da Türk kaynaklarında bu "uç bölgesi"nde yer alan şehirden az bahsedilmektedir. Osmanlı tarihinin

² Novopazarski zbornik ilk defa 1977'de Novi Pazar'da yayımlandı. Novi Pazar ve sancak bölgesinin kültürel meselelerini ele alma isteğinin açık bir şekilde dile getirilmeesi günümüzde de devam etmektedir Detaylar için bk: *Novopazarski zbornik*. (t.y.). <https://muzejnp.rs/digitalna-biblioteka/novopazarski-zbornik/> [Erişim: 5 Aralık 2021].

erken döneminden söz ederken Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)* kitabında Bosna'nın fethedildiğinde Balkanlar'daki Sırp topraklarındaki değişikliklere ve sosyal ilişkiler ile dinî koşulların yeniden şekillenmesine değinmektedir. Sosyal koşullar her zaman yaşam biçimine yansdığından, Osmanlı mimarisinde evler temel unsurlardan biridir. Doğan Kuban, Cengiz Bektaş, Nur Akın bu konuyu çeşitli açılardan değerlendirmişlerdir. Onlar Balkanlar'daki (ve dolayısıyla Novi Pazar'daki evler de) kentsel yerleşimlerin bir parçası olan evlerin şeklinin kesinlikle Osmanlı veya Türk kültürünün bir ürünü olduğu konusunda hemfikirlerdir. Aksine Branislav Kojić, Jovan Krunic ve Husref Redžić; Sırbistan, Karadağ ve Bosna Hersek'teki evlerin Arap kökenli olduğuna ve daha sonra Osmanlıların Balkanlar'a gelişiyle bu evlerin Balkanların bu kısmının iklim koşullarına göre değiştiğini iddia ederler. Ancak Novi Pazar'da 500 yıla yakın süren Osmanlı egemenliği uzun bir süre olduğu için bazı olayları gerçek isimleriyle anmak her zaman mümkün değildir. Osmanlılar, sivil mimari üsluplarını Balkanlar'a getirmişse neden bu üslubu geniş topraklarının diğer tüm bölgelerine aktarmamışlar? Yine öte yandan, bu ev tarzı Osmanlılar tarafından geliştirilmediyse nasıl bu ev türü sadece Osmanlı egemenliğinde olan Balkan topraklarında bulunuyor? Filiz Yenişehirlioğlu, bu çağdaş ülkelerde Osmanlı mirasının bağamlanması ve benzeri ikilemler hakkındaki görüşünü, genel olarak Osmanlı sanatının küresel olduğunu ve bağlamının toplumsal ve siyasi koşullar veya sıkıntılara bağlı olarak nasıl değiştiğini anlattığı çalışmalarında sunmaktadır.

Yolculuk ve içselleştirme kavramının yeni olmadığı, ancak geçmişte tarihsel koşullara göre değiştiği açıktır. Yüzyıllar boyunca Novi Pazar'daki durumlar her zaman aynı değildi. Uluslararası iletişime katılan seyyahlar, bir konumla ilgili doğru olarak kabul edilen bilgileri muhafaza etmişlerdir. Novi Pazar'dan söz eden seyahatnameler büyük ölçüde içerik olarak farklıdır. Benedict Curipeschitz von Obernburg, *Itinerarium Wegrayß. Kü. May. potschafft gen Constantinopel zû dem Türckischen Kayser Soleyman. Anno xxx* seyahatnamesinde ilk defa Balkan Yarımadası'ndan söz etmiştir. 1530 yılında I. Ferdinand, I. Süleyman'a bir heyet göndermiş, onunla mutlak barış olmasa da en azından daha uzun bir ateşkes yapmak istemiştir. Almanca, Latince ve Slovence konuşan dindar bir Katolik olan Benedict Curipeschitz, bu heyete tercüman olarak katılmıştır. Yolculuğun bir kısmı Novi Pazar'dan geçmiştir. Adının geçtiği bu ilk seyahatnamede Novi Pazar'ın tanımlı özellikleri yoktur. Öte yandan, her ne kadar ilk seyahatnamesinde Novi Pazar bölgesi çok kısıtlı bir şekilde anılsa da Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*'nin 5. cildinde, 17. yüzyıldaki Novi Pazar hakkında sanat-

tarihsel açıdan zengin bilgiler sunmaktadır. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin davetiyle Dubrovnik elçisi Marin Kaboga bir heyetiyle İstanbul'a gitmiştir. İki ay süren yolculuk süresince Marin Kaboga, Novi Pazar'dan geçtiğini anlatmaktadır. Kaboga, Novi Pazar'dan bahsederken ticarete odaklanarak şehrin eski şöhretinden söz etmektedir. Ancak Kaboga, notlarında 18. yüzyılın başında eskiden Novi Pazar'da 12.000 ev varken o dönemde ev sayısının 300'ü geçmediğini söylemektedir. 19. yüzyılda İngilizce ve Fransızca konuşan seyyahlar tarafından hazırlanan seyahatnameler, tipik olarak yalnızca tek bir yolculuğun seyriyle ilişkilendirilmiştir ve bu eserler geçtikleri coğrafya ve topluluklar hakkında yazarların düşüncelerini sergilemektedir. Bununla birlikte, bazıları siyaset, tarih ve sanatla karşılaşmalarını veya gözlemlerini de kaydetmiştir. İngiliz Paton, Irby ve Mackenzie, Novi Pazar'dan seyahat ederken bölgenin sosyal durumunu, siyasi koşullarını ve tarihini bilinen ve kendi yaşadığı olaylar üzerinden anlatmışlardır. Novi Pazar Sancağı eserini yazmaya çalışan Gravier, bölgenin coğrafyasına odaklanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir "tampon bölgesi"nin genel özelliklerini sunmuştur. Yüzyıllar boyunca seyyahların yazılarının kişisel belgesel karakteri, Novi Pazar'ın belirli bir zamanda ekonomik-politik ve sosyo-kültürel yaşamını hayal etmeye yardım etmektedir. Fakat bunun bir başka tarafı da vardır. Seyahatnameler her zaman gerçekçi tarihî bilgiler içermeyebilir. Keyfî yargılamanın veya öznel düşüncenin ürünü de olabilirler. Bu nedenle seyahatnamede bulunan bilgiler her zaman karşılaştırılmalı, detaylı araştırılmalı ve tarihsel kaynaklarla desteklenmelidir.

Novi Pazar'da sözlü gelenek anlatımı yüzyıllardır kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Çoğu durumda aktarılan rivayetler, yazıya nadiren geçirildiği için sözlü gelenekler yoluyla aktarıldığından sıklıkla değişmiş ve bir şeyler eklenerek veya çıkarılarak yeni bir biçim almıştır. Canlı bir yaşam tarzına sahip olan Novi Pazar'ın coğrafi konumu yüzyıllardır farklı yaşam koşullarıyla şehirde yaşayan insan tabakaları yaratmıştır. Farklı etnik, dinî ve âdetlerin varlığı yerel nüfusa geniş bir bakış açısı sağlarken halk her olağandışı ya da biraz farklı bir olayı özel bir hikâyeye anlatmak istemiş gibi görünmektedir. Örneğin 15. yüzyılda Leylek Camisi'nin, 16. yüzyılda Altun-Alem Camisi'nin, 17. yüzyılda Gaziler Mezarlığı'ndaki Ahmed Gürbi Baba Türbesi'nin, 19. yüzyılda Aziz Nikola Kilisesinin veya 20. yüzyılın başında Čavić ailesinin evinin yapılmasına bağlı rivayetler ortaya çıkmıştır. Şehrin gelişimi ve mimarisinin incelenmesinde geçerli tarihî kaynaklar olarak kabul edilemese de sözlü gelenek her zaman bir mesaj iletir, hayata dair bir ders verir ve bir toplumun imajını gösterir. Novi Pazar'daki yapılarla ilgili rivayetler hiçbir zaman fantastik motifler içermediğinden

geçerli tarihî kaynaklar bunu doğrulamasa da yerel halk tarafından çoğunlukla bunların tamamen doğru olduğu düşünölmektedir.

Şimdiye kadarki literatürün analizine göre yine eyaletteki yerleşim ile merkez ilişkisinde eksiklikler görmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nin uç bölgesinde bulunan Novi Pazar'ın biri Osmanlı Dönemi ve diğeri Osmanlı sonrası dönemde olmak üzere iki merkezinden söz etmek mümkündür. Literatürde bu şehrinin nereye bağılı olduğı, kökeni, gelişimi ve mevcut varlığı ile ilgili pek az bilgi bulunmaktadır. Mevcut literatür yeniden incelenmeli; yeni fikirlerle daha da geliştirilmeli ancak bu tez, sanat tarihine ve Novi Pazar'daki Osmanlı mirasına yeni bir yaklaşım sunmaktadır.

1. BÖLÜM

NOVI PAZAR'IN COĞRAFİ VE TARİHİ ÖZELLİKLERİ

Novi Pazar'ın coğrafi koşulları, ekonomik gelişimine bağlı olarak farklı dönemlerde farklı etkiler oluşturmuştur. Orta Balkan bölgesinin konumu ve su yolları ağı, onu en erken tarihten itibaren göçlerin ve yağma hareketlerinin bir geçidi konumuna getirmiştir. (Papazoğlu, 1969, s. 5). Doğal yollar aynı zamanda insanlar arasında barışçıl etkileşim ve karışmayı kolaylaştırmıştır. Novi Pazar'da yerleşmiş halklar neredeyse her zaman birbirlerini etkilemiş, yabancılarla karışmış ve üst üste halk katmanları oluşturmuştur. Bu nedenle, merkezî konumu yüzünden sürekli çalkantılı olan bu bölge, aslında Osmanlı öncesi ülkeler arası bir geçit işlevi görmekteydi.

1.1. KONUMU VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Balkan Yarımadası'nın ortasında yer alan Novi Pazar, coğrafi konumu itibarıyla Orta Avrupa ile Orta Doğu arasında bir geçiş bölgesi olmuştur. Sırbistan'ın güneybatısında bulunan Novi Pazar'ın batısında Bosna-Hersek, doğusunda Kosova bulunmaktadır ve Karadağ sınırına yakındır (Harita 1).

Harita 1. Sırbistan Haritasında Novi Pazar

(https://sco.wikipedia.org/wiki/Novi_Pazar [Erişim Tarihi: 16 Ekim 2021])

Raška Nehri, Jošanica Nehri, Deževska Nehri ve onların kolları ile Pešter Yaylası'nın etkisinden dolayı yıldız şekli olan vadide yer alan Novi Pazar, bugün 742 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Deniz seviyesinden 496 m yükseklikte bulunan Novi Pazar, Rogozna Dağı, Golija Dağı ve Pešter Platosu ile çevrilidir (Harita 2).

Harita 2. Novi Pazar Fiziki Haritası

(<http://www.maphill.com/serbia-and-montenegro/srbija/novi-pazar/panoramic-maps/physical-map/>)

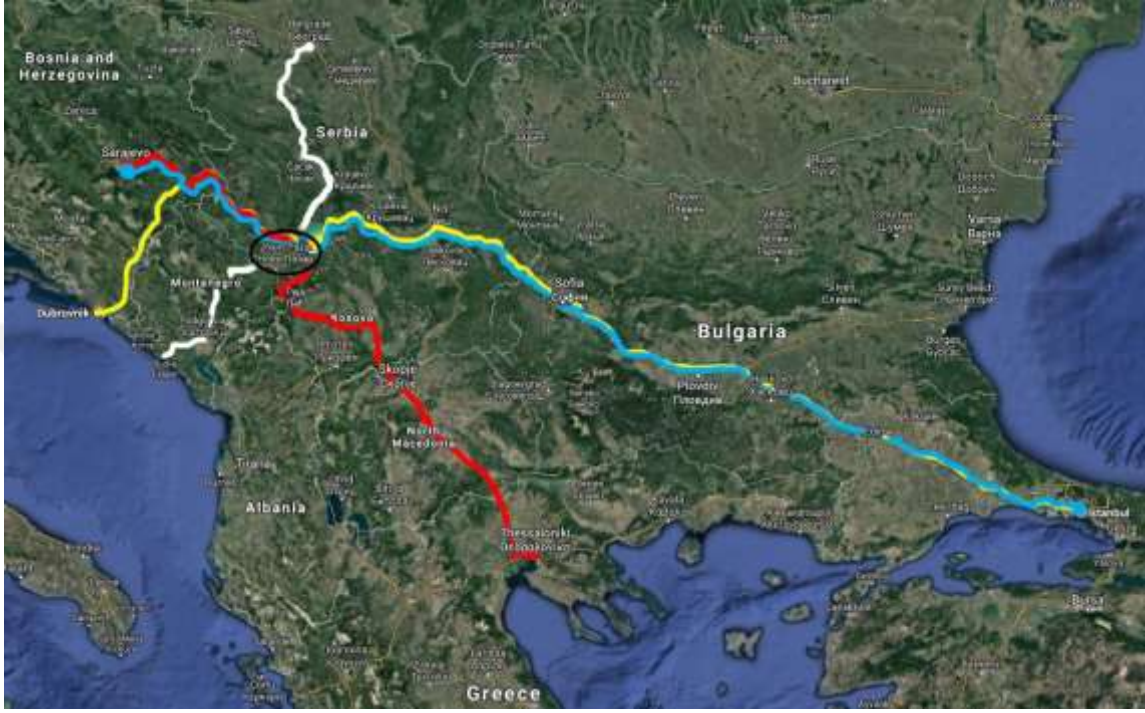
[Erişim Tarihi: 19 Ekim 2021]]

Novi Pazar'a yakın dağların varlığı orta ılık ve nemli iklimin oluşumunda etkilidir. Novi Pazar vadisinin konumu, Balkan Yarımadası'nda nadiren görülen eşsiz bir su havzası oluşturmak için alana akan yüzey ve yer altı sularına katkıda bulunmuştur.

Yüzey sularının verimli olması ve verimli nehir kıyıları, ilk çağlardan beri yerleşimlerin oluşmasına neden olmuş yerleşik nüfusu hem tarım hem de hayvancılıkla uğraşmaları için etkilemiştir. Bugüne kadar henüz yeterince keşfedilmediği düşünülen Novi Pazar'daki şifalı su kaynakları, Roma Dönemi'nden itibaren farklı milletler için bu bölgeden geçmeleri veya buraya yerleşmeleri açısından cazbedici olmuştur. Böylece fiziki konum, Novi Pazar vadisinin oluşumu, farklı doğal ve sosyal yönlerin kesişimini önceden belirlemiştir (Kostić, Bursać, 1969, ss. 7-28).

Karakteristik özellikleri bakımından kuzey-batı ve güney-doğu düzeninin göze çarpan coğrafi sabitliğini (Gravier, 1977, s. 7) net göstermektedir (Harita 3). Doğal oluşan Novi Pazar yerleşimi, geçmişten bugüne Balkan Yarımadası'nın batısından doğusuna uzanan bir geçit olmuştur (Premović Aleksić, 2017, s. 66). Mekân ve topluluk zorunlu olarak birbirine

bağlı olduğu için Novi Pazar'ın doğal değerleri; kültürel, tarihî, sosyal ve ekonomik fırsatlar sunmaktadır.

Harita 3. Novi Pazar'dan Geçen Bazı Yollar

(<https://www.google.com/maps> [Erişim Tarihi: 19 Ekim 2021])

1.2. OSMANLI DÖNEMİ'NDEN ÖNCE NOVI PAZAR'IN TARİHİ

Novi Pazar'daki yollar üzerinde halkların hareketlerini ve farklı kültürlerin etkilerinin yayıldığını önemli arkeolojik araştırmalar kanıtlamaktadır. Novi Pazar'dan geçen Raška Nehri vadisinde erken neolitik döneme ait arkeolojik buluntular vardır (Garaşanin, 1969, ss. 80-81). Novi Pazar çevresinde ve Pešter Yaylası'nda³ bulunan arkeolojik kalıntılar, neolitik Turdaş-Vinča kültürüne⁴ aittir (Harita 4).

³ Pešter Yaylası, Sırbistan'daki Novi Pazar, Tutin ve Sjenica kısımlarında yer almaktadır.

⁴ Turdaş kültürü veya Turdaş-Vinča kültürü olarak da bilinen Vinča kültürü, güneydoğu Avrupa'da, günümüz Sırbistan'da ve Bosna-Hersek, Kosova, Kuzey Makedonya, Bulgaristan ve Romanya'nın daha küçük kısımlarında yaşamış bir neolitik kültürdü (MÖ 4500-3500). 1908 yılında Sırp arkeolog Miloje Vasić tarafından keşfedilen tarihten önceki büyük bir yerleşim yeri olan Vinča, özellikle yerleşim düzeni ve ritüel davranışıyla ayırt edilen tarih öncesi bir toplumun maddi kalıntılarını temsil etmektedir.

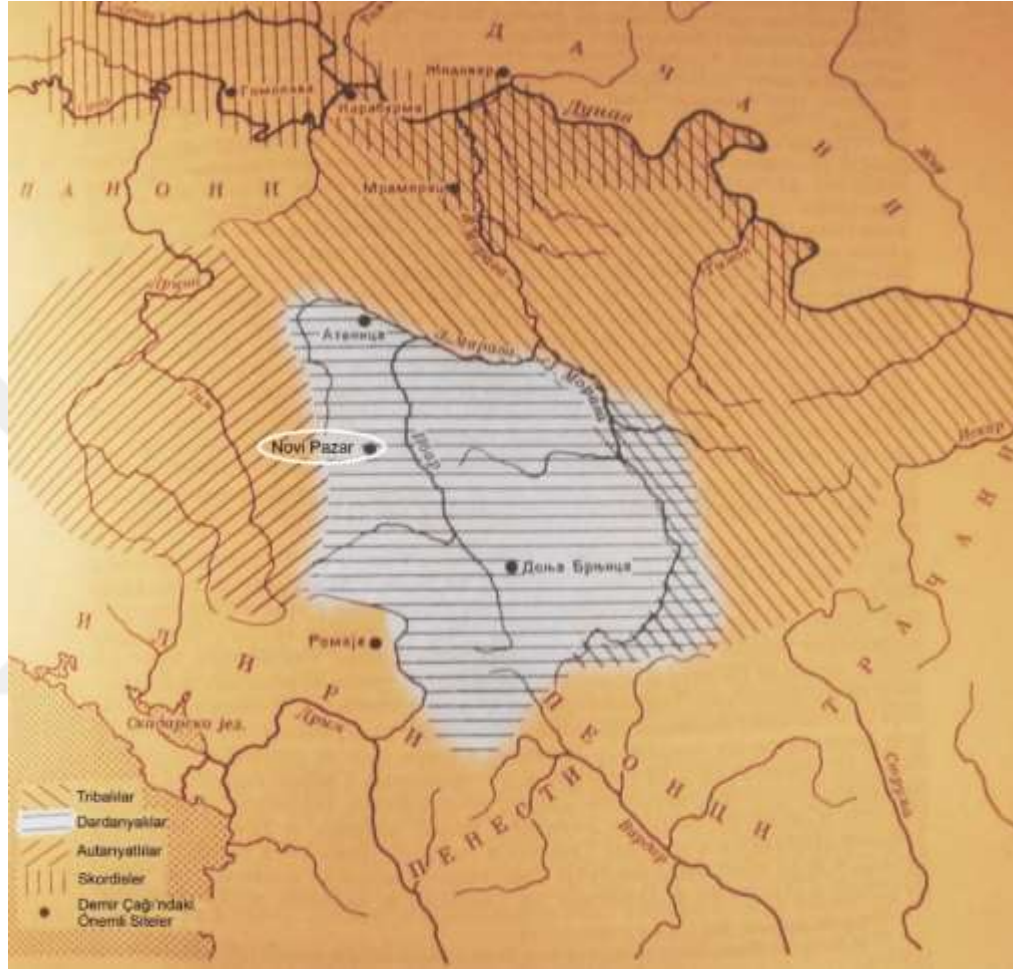
Harita 4. Turdaş-Vinča Kültürü Haritasında Novi Pazar

(https://en.wikipedia.org/wiki/Vin%C4%8Da_culture#/media/File:Vin%C4%8Da_culture_locator_map.svg)

[Erişim Tarihi: 20 Ekim 2021]]

MÖ 4. milenyumun son yüzyıllarında tüm Avrupa'da iklim değişmiş ve bu değişiklik yaşam tarzını da değiştirmiştir. Demir Çağı, Novi Pazar ve çevresinde çok büyük iz bırakmış (Srejović, 1981, s. 38). MÖ 2000'den sonra Balkan Yarımadası'nın güney kısımlarındaki kültür yükseliş göstermiştir. MÖ son bin yılda Balkanlar'daki halkın azalan hareketliliği, yerleşimlerin ve çeşitli kabile topluluklarının oluşumuna yol açmıştır. Yapılan araştırmalara göre Roma öncesi dönemde İliya kabilelerinin yaşadığı tespit edilmiştir. Bu alanı işgal eden göçebe savaşçı kabileler; Dardanyalılar, Raška ve Ibar nehirleri civarlarında (Srejović, 1977, s. 38; Premović Aleksić, 2012, ss. 11-12) bugünün güneydoğu Sırbistan ve Kosova topraklarına yerleşmiştir (Harita 5). Novi Pazar bölgesinde bulunan MÖ son milenyum'a ait arkeolojik objelerin menşeinin farklı olduğu tespit edilmiştir. Kullanılan yapı dokuları ve

malzemelerin çeşitliliği⁵, bu alandaki metal ve diğer eşyaların ticaretinin varlığını kanıtlamaktadır.

Harita 5. Roma Öncesi Topluluklar Döneminde Novi Pazar

(Srejić, D. (1981). Kulture gvozdenog doba [Demir Çağ Kültürleri] *Istorija srpskog naroda, knjiga 1* [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1]. Beograd: Srpska književna zadruga, s. 59)

Balkanlar'daki Roma öncesi kabilelerden bazılarının güçlü olduğu yerlerde farklı şekilde kendini geliştirmiştir. Kabileler, birbirleri üzerinde uzun süre hâkimiyet sağlayacak güçlü ve istikrarlı bir devlet yaratmada başarısız olmuşlardır (Marković, 1918, s. 66). Dolayısıyla Romalıların artan gücü batıdan ve güneyden Balkan Yarımadası'na daha kolay girmelerini

⁵ Garašanin'e göre, bu bölgede bulunan objeler, Doğu Sırbistan ve Batı Bulgaristan bölgelerinde benzer ritüellerin varlığını ortaya koyar. Bölgede bulunan çok benzer değerli metal eşyaların varlığı, bu tarih öncesi halkların doğu-batı yönündeki hareket yönünü göstermektedir. Ayrıca, Novi Pazar topraklarının yakınında bulunan Kuzey İtalya menşeli Yunan kehribar incilerinin varlığı, insan uygarlığının ilk günlerinden itibaren bu bölgedeki malların hareketliliğini kanıtlamaktadır.

sağlamıştır. MÖ 2. yüzyıldan MS 2. yüzyıla kadar tüm Balkan kabileleri Roma egemenliğine girmiştir. Romalılar, Balkanları ele geçirdiği zaman yeni bir örgütlenme düzeni getirmişlerdir. Roma teşkilatına göre Novi Pazar, Moesia Superior eyaletlerinin topraklarına dâhildi (Harita 6).

Harita 6. Roma Döneminde Novi Pazar

(Mirković, M. (1981). Rimsko osvajanje i organizacija rimske vlasti [Roma Fethi ve Roma Yönetiminin Organizasyonu].

Istorija srpskog naroda, knjiga 1 [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1]. Beograd: Srpska književna zadruga, s. 73)

Romalılar Balkan Yarımadası'na gelince imparatorluğun bu kısımlarını ekonomik hayata dâhil etmek istemişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun farklı bölgelerini birbirine bağlayan yollar inşa ederek vilayetlerin ve şehirlerin gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır. Akdeniz'den başlayıp günümüzün Pljevlja, Prijepolje, Sjenica, Novi Pazar ve Kosova ile Metohija

toprakları üzerinden Makedonya ve Yunanistan'a uzanan Roma Epidaurum Yolu⁶ (Premović Aleksić, 2012, s. 21; Samardžić, 2018, ss. 240-244), bugünkü Novi Pazar topraklarından geçiyordu (Harita 7). Balkanlar'ın bu kesiminde Lim ve İbar vadilerinden geçen gelişmiş bir yolun varlığı, öncelikle metallerin ve ürünlerin taşınmasının yanı sıra hayvancılık açısından da önemlidir. Ticareti geliştirmesinin yanında, bu transit rota Novi Pazar alanında bulunan yerleşimin oluşumunu sağlamıştır.

Harita 7. Roma Dönemi Epidaurum Yolunda Novi Pazar

(Premović Aleksić, D. (2012). *Novi Pazar na mapi istorijskih puteva* [Yeni Pazar Tarihi Yollar Haritası Üzerinde].

Novi Pazar: Muzej Ras, s. 21)

Yeni çağın ilk yüzyıllarında Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın ortaya çıkışı, özellikle 3. ve 4. yüzyıllarda daha fazla iç karışıklığa neden olmuştur (Ostrogorski, 1996, s. 71). Kavimler Göçü olarak bilinen büyük göç hareketi, yüzyıllarca dalgaları ile geniş Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını sular altında bırakmıştır. O zamanlar German kabileleri, göçebe Hunlar ve diğerleri, kötü korunan Roma sınırlarını geçerek imparatorluğun uzun ekonomik krizden, iç savaşlardan ve nüfus kıtlığından etkilenen vilayetlerini talan edip yağmamışlardır. İmparatorluk, nihayetinde zayıflamış; 395 yılında Batı ve Doğu İmparatorluklarına bölünmüştür. Bugünkü Novi Pazar alanı o tarihte Bizans İmparatorluğu'na aitti. Kavimler Göçü'nün sonraki aşamaları, Doğu Roma İmparatorluğu'nun kaderini önemli bir şekilde değiştirmiştir. Slav yerleşim dalgaları, Balkan Yarımadası'nın iç kısmındaki zengin ve müreffeh bölgeleri işgal etmiştir. Slavlar, Bizans egemenliğinin her izini silmeye başlamasının yanı sıra Bizans tarihinin ilerleyen sürecini de önemli ölçüde

⁶ Premović Aleksić'e göre Epidaurum Yolu sadece Roma zamanında kullanılan bir yol değildir. İddiasına göre bu yol sonraki zamanlarda da önemli ticari rotalarından birisi olmaya devam etti (1991, ss. 44-45).

etkilemiştir (Ferjančić, 1966, ss. 5-6). Sonraki zaman dilimi ise Antik uygarlığın sonunu ve Orta Çağ tarihinin başlangıcını temsil etmektedir (Maksimović, 1980, s. 51). 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Novi Pazar ve Prijepolje civarındaki kiliselerin varlığını, arkeolojik sit alanları baz alınarak doğrulayabilmek mümkündür.

7. yüzyılın başlagıcında, Slavların toplu kolonizasyonu başladı. Slavlar, Balkan Yarımadası boyunca Adriyatik ve Ege denizlerine kadar nüfuz ettiler. Slavlar kalıcı olarak yerleşerek büyük bölgeleri Bizanslılardan aldılar (Ostrogorski, 1996, s. 110). Böylece Balkanlar'daki Bizans hükmü zayıfladı⁷. Slavlar, Tuna'nın güneyindeki topraklara göç ettikten sonra kendi aralarında hızlı bir şekilde ölkelerini kuramadılar. Daha sonra, daha büyük devletlerin oluşumu gerçekleşti ancak o zaman bile hiçbir Slav Orta Çağ devleti⁸ Balkan Yarımadası'nın sınırları içinde yaşayan tüm Slavları kendine dâhil edemedi (Jireček, 1952, ss. 70-71).

7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Balkan Yarımadası'nın iç kısımlarında gerçekleşen olaylar, tarihî kaynaklarda bulunmamaktadır. 9. yüzyılda günümüz Novi Pazar topraklarının Sırpların yaşadığı bölge olduğu bilinmektedir. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi veren ilk kişi VII. Constantine Porphyrogenitus⁹ oldu. 9. yüzyılda Sırpların Hristiyanlığa döndürölmesine (Jelavich, 2013, s. 19) ek olarak Sırp kraliyet ailesinin varlığından söz edilmektedir (Ćirković, 1981, ss. 147-154). Bu zamanlarda iç Balkan topraklarında Sırplar, Bizanslılar ve Bulgarlar arasındaki savaş 12. yüzyıla kadar sürdü. (Jelavich, 2013, s. 19; Premović Aleksić, 2012, s. 33). 11. ve 12. yüzyıllar civarında Bulgarlar ve Bizanslılar tarafından yönetilmelerine rağmen Sırplar, yabancıların yönetimi altında kendi devletlerini kurmayı başardılar. O dönemde bağımsız Raška ve Zeta¹⁰ devletlerinin oluştuğu bilinmektedir (Krkljuš, 2016, ss. 26-29). Raška

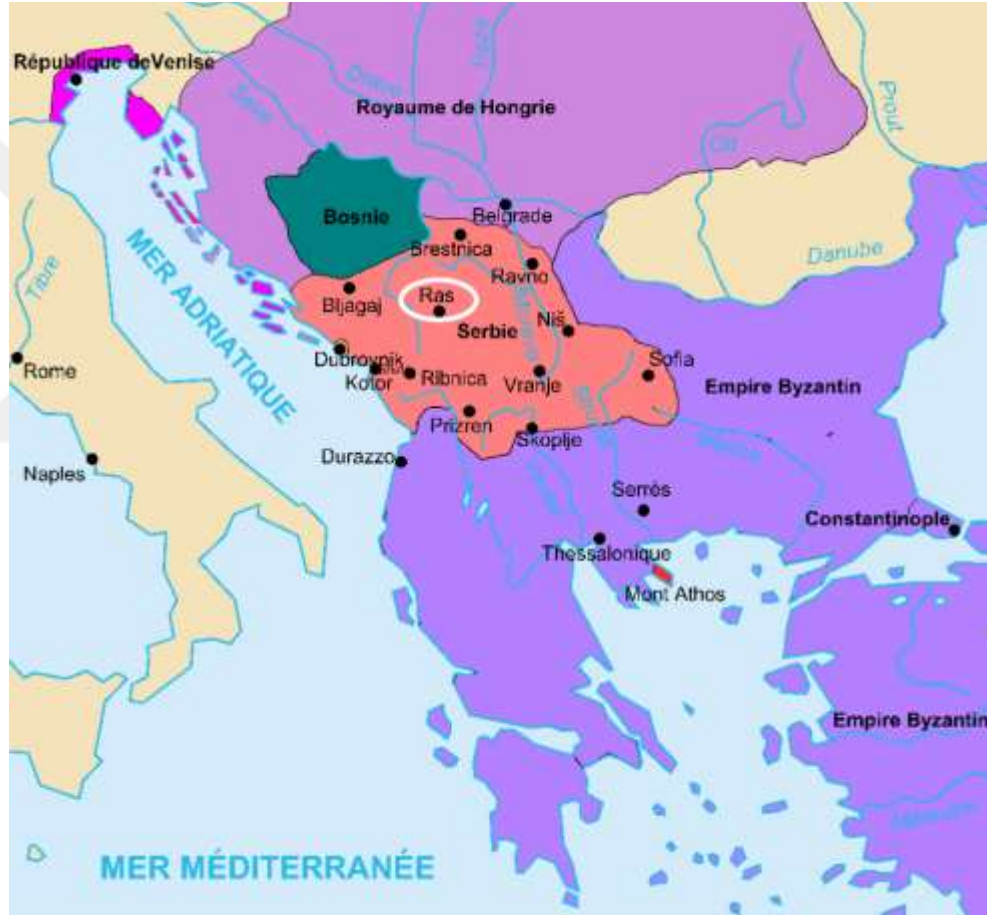
⁷ Slavlar Balkan Yarımadası'nda yerleşince Bizans etkisi sona ermedi. Slavların çoğu, 12. yüzyıla kadar Bizanslıların yönetimi altındaki topraklarda yaşadı (Jelavich, 2013, s. 19). 6. yüzyıldan sonra Doğu Roma İmparatorluğu sürekli çatışmalarla girerek Balkanlar'da kendi üstünlüğünü korumaya çalıştı.

⁸ Slavlar Balkan Yarımadası'nın geniş bir alanına dağıldı ve çok sayıda bağımsız alanlara ayrıldı. Yalnızca dar bölgesel sınırlarla birbirine bağılıydılar. Sonraki zamanda bu topluluklardan Batı, Doğu ve Güney Slavları oluştu (Ferjančić, 1966, s. 7). Slavların yaşadığı tüm bölgeleri *sklaviniye* olarak adlandırdılar (Ćirković, 1980, s. 143). Jireček'e göre uzun süre Yunanlıların ve Latinlerin kabilelerine Slavlar ortak adı verildi. Balkan Yarımadası'nın Zadar, Selanik ve Rodoplar arasındaki tüm iç kısmına 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Yunanca *Slaviniya* (Σκλαβινία), Latince *Sclavenia*, *Sclavonia*, nadiren *Sclavinic* deniyordu (1952, s. 71).

⁹ VII. Constantine Porphyrogenitus, 10. yüzyılda Bizans'ın hükümdarlarından biriydi. Bir hükümdar olmasının yanı sıra, yazılı eserleriyle de ünlendi. En ünlü eserlerinden biri de kuşkusuz *İmparatorluğun Yönetimi Hakkında* (*De administrando imperio*) başlıklı eseri. Eserin 32. ila 36. Bölümlerinde; Sırp topraklarının bazı kısımları, o zamanki yöneticiler ve diğer komşu halklar hakkında daha ayrıntılı bilgi verdi (Logos, 2017, ss. 38-40; Ćirković, 1981, ss. 159-160).

¹⁰ Raška ve Zeta devletleri aynı isimlerle anılan nehirler üzerinde oluştuğu için bu adları aldılar. Dolayısıyla Raška Devleti bugünkü Sırbistan'nın ve Bosna'nın Zeta Devleti ise bugünkü Karadağ topraklarında yer alıyordu.

Devletin ilk hanedanı olan Nemanjić ailesi; kuruluştan 14. yüzyıla kadar Sırp topraklarını genişletti, bağımsız başpiskoposluğunu ilan etti ve Sırp kültür hayatını canlandırdı. Devlet genişlerken ticari, ekonomi ve kültürel durumu güçleniyordu. Bugünkü Novi Pazar, Raška Devleti'nin topraklarının da önemli bir kısmını oluşturuyordu. Devletin merkezî yerleşimi - Ras, bugünkü Novi Pazar'ın civarındadır. Doğal olarak Novi Pazar topraklarında ticari faaliyetler de gelişti. Bu nedenle Novi Pazar 12-14. yüzyıllar arasında ticari rotalar üzerinde bulunuyordu (Harita 8).

Harita 8. 12. Yüzyılda Sırp Devleti

(<https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D1%88%D0%BA%D0%B0> [Erişim Tarihi: 21 Ekim 2021])

Yaklaşık iki asır boyunca hâkimiyet süren Sırp Nemanjić Hanedanlığı sona erince Sırp Devleti güç kaybetmeye başladı. Büyük Sırp İmparatorluğu, yerel soylular tarafından yönetilen birkaç devlete bölündü. Uzun süren karşılıklı mücadelelerden dolayı zayıflayan Sırbistan, doğudan hareket eden düşmanlarla karşılaştığı zaman kendini savunamadı.

Meriç Muharebesi'ndeki (1371) zaferinden sonra hızla batıya doğru ilerleyen Osmanlılar, Balkan Yarımadası'nın içlerine daha fazla nüfuz etmenin yolunu açtılar.

1.3. OSMANLI DÖNEMİ'NDEN ÖNCE NOVI PAZAR'DAKİ YAPILAR

Bugünkü Novi Pazar topraklarının bulunduğu bölge coğrafi konumu nedeniyle her zaman Orta Avrupa bölgeleri ile Orta Doğu arasında bir geçiş alanı olmuştur. Novi Pazar vadisine yerleşen nüfus, tarih öncesi çağlardan beri çevre bölgelerle yollarını kurarak kendi mirasının sonraki dönemlere ulaşmasını sağlamıştır.

Madenlerin varlığı kadar tarım ve hayvancılığın gelişmesine elverişli iklim, Novi Pazar ve çevresindeki tarihî olayları etkilemiştir. Antik Çağa kadar uzanan eski yolların güzergâhları, Adriyatik sahilindeki ve Kosova'daki önemli alışveriş merkezleriyle olan bağlantıların yanı sıra Niş, Sofya ve Konstantinopolis'e giden yollar, önemli bir yerleşim yeri olan Stari Ras'ın oluşmasını sağlamıştır. Orta Çağ'daki Stari Ras'ın tarihi bugün bile tam olarak bilinmese de coğrafi sınırları bellidir. Deniz seviyesinden 500, 600 m yükseklikte bulunan Stari Ras, kuzeyde Golija Dağı'nın yamaçlarından, batıda Pešter Platosunun kenarından, güney ve güneydoğuda Raška Nehri'nin üst havzasından uzanan yüksek tepeler ve dağlık alanlar ile çevrili bir bölgede yer almaktadır (Popović, 1999, s. 31).

Arkeolojik araştırmalara dayanan tarihî verilerde, Tunç Çağı (Erken Tunç Çağı), Eski Demir Çağı (MÖ 7. ve 6. yüzyıllar), daha sonra antik (3. yüzyılın ikinci yarısına kadar), geç antik ve erken Bizans dönemine ait kalıntılar (4-6. yüzyıl), erken bir Orta Çağ kalesi (9. yüzyılın ortasından 11. yüzyıla kadar) ve bugüne kadar ayakta kalan bir Orta Çağ kalesi (11. yüzyılın sonundan 13. yüzyılın başına kadar) bulunmuştur (Popović, 1999, s. 59). Yaklaşık yarım asır süren sistemli arkeolojik kazılar sırasında, tarih öncesi dönemden tam Orta Çağ'a kadar oluşan kültürel katmanlarla karmaşık bir arkeolojik durum gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, Stari Ras yerleşiminin tüm alanı her zaman tüm kısımlarında eşit olarak kullanılmamıştır. Bu nedenle tüm tarihî izler bugüne kadar aynı ölçüde korunmamıştır. Böylece daha eski çağların izleri daha sonraki dönemlerdeki inşaat sırasında yok edilmiştir. Ras'ın önemi, 12. yüzyılın ilk yarısındaki ilk Sırp başkenti olduğunu gösteren araştırmalarla da meydana çıkmaktadır. Bunlar, halefi ve oğlu Stefan Prvovenčani tarafından yazılan Stefan

Nemanja'nın biyografisi¹¹ tarafından doğrulanmaktadır. Bugün Stari Ras Trgovište (Pazarište), Gradina'daki Ras Kalesi ve Postenje arkeolojik alanını kapsamaktadır.

Stari Ras yerleşimi içinde, 12. yüzyıldan gelen ve aynı adı taşıyan Ras Kalesi (Fotoğraf 1) bugüne kadar korunmuştur. Bugün kale, Novi Pazar merkezinin 11 km batısında Gradina denilen bir tepe üzerinde yer almaktadır. Araziye uygun Ras Kalesi, 180 m uzunluğunda ve 20-26 m genişliğinde düzensiz uzun bir tabana sahiptir¹².

Fotoğraf 1. Ras Kalesi (12. Yüzyıl)

(http://novipazarspomenici.mi.sanu.ac.rs/LAT/stari_ras_opis.html [Erişim Tarihi: 11 Aralık 2021])

Kalenin yanı sıra, Gradina'nın eteklerinde eski ticaret yerleşimi Trgovište'nin (Pazarište) kalıntıları korunmuştur (Fotoğraf 2). Kalenin güneyinde yer alan yerleşim, bugün 14. yüzyıldan gelen kalıntıları kapsamaktadır. Yerleşimle ilgili en eski yazılı belge bu bölgede Adriyatik kıyısındaki insanların varlığından bahsedilen belge 14. yüzyıla ait bir belgedir¹³

¹¹ Stefan Prvovenčani tarafından yazılan babasının biyografisinde, Stefan Nemanja'nın yeniden vaftiz için ülkenin merkezine döndüğünü, o zamanlar Ras'ta bulunan Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi'nde merkez olduğunu belirtiyor. Dolayısıyla Stefan Nemanja zamanında Ras Sırp Devleti'nin başkentiydi. Biyografi, Modern Sırpçaya çevrilmiş olan *Sabrana dela* [Toplu Eserler] - Stefan Prvovenčani (1988, s. 65) baskısının bir parçasıdır.

¹² Detaylı bilgi için bk. http://novipazarspomenici.mi.sanu.ac.rs/LAT/stari_ras_opis.html [Erişim Tarihi: 11 Aralık 2021].

¹³ Hrbak, Orta Çağ'da Trgovište'nin coğrafi konumunun son derece önemli olduğunu belirtmektedir. Bunun kanıtı olarak, Kotor Piskoposunun, o zamanlar Kotor'a (bugünkü Karadağ) bağlı Sırbistan'daki yerlerde Katolik dinî cemaatleri ve tesisleri denetlediğinden bahsedilen 1346 tarihli yazılı bir kaynak göstermektedir. Kotorların varlığı, Aziz Tryphon Kilisesinin kalıntılarının bulunmasıyla kanıtlanmıştır. Aziz Tryphon Kotor'un koruyucusu olarak

(Hrbak, 2010, ss. 7-8). Bazı araştırmacılara göre bu yerleşim, hâlihazırda gelişmiş ticaret ağını ve yanındaki alanı kullanmaya devam etmesi nedeniyle bugünkü Novi Pazar kentinin oluşmasına neden olmuştur.

Fotoğraf 2. Trgovište (14. Yüzyıl)

(http://novipazarspomenici.mi.sanu.ac.rs/LAT/stari_ras_opis.html [Erişim Tarihi: 11 Aralık 2021])

Novi Pazar etrafında bulunan Postenje köyünün güneyinde, Stari Ras¹⁴ kompleksinin tamamına ait bir arkeolojik sit alanı (Fotoğraf 3) bulunmaktadır. 1975 yılında eski sur kalıntıları keşfedilmiş ve kazılar, 21. yüzyılın ilk yıllarına kadar çeşitli aşamalarda devam etmiştir. Bu alanda keşfedilenlere dayanılarak bölge 7 seviyeye ayrılmıştır. Bu alanda; Neolitik, Tunç ve Demir çağlarından, Roma Dönemi'nden ve ardından Orta Çağ'dan kalma malzeme kalıntıları bulunmuştur. Bu alanda kilise kalıntıları, konut yerleşimleri, kişisel objeleri olmak üzere farklı malzeme türleri ortaya çıkarılmıştır. Uzun yıllar süren

bilinmektedir. Dolayısıyla Kotoranların varlığı, bölgenin çeşitli yerlerinden Trgovište'ye yani Ras'a iş için gelen tüccarların varlığını da kanıtlamaktadır.

¹⁴ Jovanka Kalić (2013, s. 440), Postenje'deki arkeolojik alanın, eski Bizans kalesinin yerinde daha sonra Rasa'nın bir parçasının geliştirildiğini iddia etmektedir. Ona göre, bu zengin çok katmanlı bölge, Stari Ras'ın tarihini önemli ölçüde açıklayabilir. Alan, Roma Dönemi'nin temelleri (surlar, kapılar, tetrapilon, saray) üzerine kurulu olup, daha sonra 6. yüzyılda İmparator I. Justinianus (527-565) Dönemi'nde toplu olarak yeniden inşa edilmiştir. Bu tahkimat, yerleşim tipi yapısıdır. Ayrıca, bu yerleşimin baskın konumu, yakındaki Piskoposluk Kilisesi'ni ve Raška cemaatinin orta kısmını koruyabilir. Bu bilgi yeni bir sonuca yol açmaktadır; Sırp hükümdarların payı tahtının bu bölgede olabileceği düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

araştırmalardan sonra bugün, bu alan terk edilmiş durumdadır. Uzmanlara göre böyle devam ederse şu anda mevcut olan arkeolojik materyal zamanla yok olacaktır¹⁵.

Fotoğraf 3. Postenje Arkeolojik Alanı (14. Yüzyıl)

(<https://muzejnp.rs/virtuelnimuzej/portfolio/gradina-u-postenju/> [Erişim Tarihi: 13 Aralık 2021])

Sırlar 9. yüzyılda, Hristiyanlığı kabul edince Ortodoks oldular. O zamandan itibaren Ortodoks Sırların hayatında kilise önem kazanmaya başlamıştır. Novi Pazar'ın kuzeydoğu ucunda hafif bir tepe üzerinde bulunan Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi (Fotoğraf 4) onlardan birisidir. Bu kilisenin yapılma tarihi net olarak bilinmemektedir. Ras Piskoposluğu'nun kuruluşu ile Ohri ve Durres'teki kilise merkezleriyle bağlantısına ilişkin çeşitli kaynaklara dayanarak, kilisenin 9. yüzyılın sonunda¹⁶ Raška Devleti'nin kurulduğu

¹⁵ Detaylı bilgi için bk. <https://muzejnp.rs/virtuelnimuzej/portfolio/gradina-u-postenju/> [Erişim Tarihi: 13 Aralık 2021].

¹⁶ Kilisenin nasıl ve ne zaman inşa edildiğine dair çeşitli düşünceler var. İlk iddiaya göre kilise, havari Pavlus'un bir öğrencisi olan havari Titus tarafından yaptırılmıştır. Konstantinopolis Patrikhanesi kilise kanunlarına göre, bir ülkedeki kilisenin otosefalliği, ancak topraklarında İsa'nın havarisi tarafından inşa edilmiş bir tapınak varsa elde edilebilirdi. Başka bir iddiaya göre kilise, Raška hükümdarı Ljutomir'e karşı kazanılan zaferden sonra Roma soyluları tarafından yaptırılmıştır. 9. yüzyılın sonunda gerçekleşen bu mücadeleden elde edilen veriler, Papa Dukljanin'in vakayinamesinde de bahsedilmektedir. Bu bilgilere ve Raška Piskoposluğu'na ilişkin ve diğer kilise

sırada inşa edildiği sonucuna varılabilir. 12. yüzyılda Stefan Nemanja'nın, Nemanjić Hanedanlığı'nı kurduğu sırada, Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi yeni yöneticilerin tahta çıkma yeri olmuştur. Kral Milutin'in tahta çıkışına kadar (1282), bu kilise bu bölgedeki en önemli dinî etkinliklerin yeri olmuştur (Mihailović, 1986, s. 69).

Fotoğraf 4. Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi (9-10. Yüzyıl)

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Petrova_crkva_kod_Novog_Pazara.JPG [Erişim Tarihi: 8 Aralık 2021])

Kilisenin kesin yapım tarihi bilinmediği için uzun yıllar yapılan arkeolojik araştırmalara dayanılarak çeşitli kısımlarının aynı döneme ait olmadığı kanıtlanmıştır. Bu, birkaç farklı döneme tanıklık eden bu binanın önemini kesinlikle artırmaktadır. Kilisenin 9. yüzyılın sonu ve 10. yüzyılın başında yapıldığı iddiası kabul edilse de kilisenin en eski bölümleri daha erken bir döneme ait olduğunu göstermektedir. Kilisenin kurulduğu günden bugüne kadar birçok kez yıkılmış, restore edilmiş ve genişletilmiş olmasına rağmen, Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi, bir galeri ve kubbe ile merkezi dairesel şekilli bir Orta Çağ binasının temel özelliklerini korumuştur. Merkezî kubbe kısmı dışında, güney cephede korunamamış Orta Çağ'dan kalma dış halkada nefin kısımları da bulunmaktadır. Böyle bir merkezî dairesel plan

kaynaklarına dayanarak, kilisenin 9. yüzyılın sonlarında inşa edildiği iddiası inandırıcı görünmektedir (Premović Aleksić, 2016, ss. 24-26).

yaygın değildir ve erken Orta Çağ'dan bazı benzer formlarla ilişkilidir. Mekânsal organizasyon, yapı ve üslup unsurlarına göre Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi, Romanesk öncesi mimarinin bir nesnesi olarak sınıflandırılır. Daha sonra bu yapının batı cephesine, kilisenin ana girişinin bugün de bulunduğu yere bir narteks inşa edilmiştir. Güney cephedeki dış nefin yıkılmasından sonra, Orta Çağ kilise binasının karakteri ve mimarisi ile uyumlu olmayan şekil ve hacim olarak dikdörtgen tabanlı büyük bir oda eklenmiştir. Uzun yıllar yapılan arkeolojik araştırmalara dayanılarak, tonozun zemin kat bölümlerinin daha eski bir yapının kalıntıları olduğu, üst kısmının ise daha geç bir döneme ait kubbe ve galerili olduğu tespit edilmiştir (Nešković, Nikolić, 1987, s. 17).

Mimari özelliklerine göre kilisenin alt kısımları erken Hristiyan yapılarına, üst kısımları ise erken Bizans yapılarına aittir. Bununla birlikte, moloz taştan inşa edilen kilise, bir Orta Çağ binasının (9.-10. yüzyıl) karakterini korumuştur. Bir önceki yapının temelleri üzerine inşa edilen bu Orta Çağ kilisesi, dönemin karakterini sonraki yüzyıllara aktarmayı başarmıştır. Osmanlı Dönemi'nde Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Avusturya-Osmanlı mücadeleleri sırasında yeni yıkım ve onarımlardan geçmiştir. Bu kilisedeki son onarımın 19. yüzyılın ilk yarısında olduğu sanılmaktadır (Nešković, Nikolić, 1987, s. 18-28). Bu son inşaat faaliyetleri, bugün kilise kapısının altında bir odanın varlığının arkeolojik araştırmalarda bulunan kalıntılarıyla kanıtlanmıştır. Buna ek olarak Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi'nde uzun bir zaman diliminde oluşturulan freskler ve takip edilen üsluplar, kilisenin zaman içinde yaşadığı yapı değişikliklerini kanıtlamakta ve bu değişiklikler takip edebilmektedir (Premović Aleksić, 2016, s. 39).

Bugün kilise, ulusal öneme sahip bir anıt olarak devlet koruması altındadır ve UNESCO koruması altındaki anıtlar listesinde yer almaktadır. 2021 yılında Novi Pazar'daki Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesinde, arkeolojik araştırmaların 4. aşamasının uygulanmasına başlandı. Resmî olmayan raporlara göre bu araştırmada eski bina kalıntılarının ve taşınabilir arkeolojik malzemenin varlığı doğrulanmaktadır¹⁷.

Stefan Nemanja, Sırp Devleti'ni yönetmeye başladıktan sonra, Đurđevi Stupovi Manastırını (Fotoğraf 5) inşa etmeye karar vermiştir. Eski piskoposluk kilisesinin (Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi) yakınındaki bir tepede bu kutsal hükümdarın tapınağını kurarak bir

¹⁷ Halilović, M. (15 Nisan 2021). Novi Pazar: Počela arheološka istraživanja u porti Petrove crkve. <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/novi-pazar-po%C4%8Dela-arheolo%C5%A1ka-istra%C5%BEivana-u-porti-petrove-crkve/2210218> [Erişim Tarihi: 9 Aralık 2021].

hükümdarın gücünü göstermek istenmiştir (Zečević, 2001, s. 23; Premović Aleksić, 2016, s. 49).

Fotoğraf 5. Đurđevi Stupovi Manastır Kompleksi (1170)

(https://www.atlantasrbs.com/learnmore/monasteries_and_towns/Djurdj-Stupovi.htm [Erişim Tarihi: 14 Aralık 2021])

Manastırın batı portalındaki alınlığında bir lunette bulunan orijinal kitabesinden manastırın inşasının bitiş tarihi bilinmektedir. 1170 tarihli bu kitabe, kilisenin adı ve kurucusu¹⁸ hakkında da bilgiler içermektedir (Nešković, 1977, s. 98). Manastırın daha sonraki tarihi çeşitli kaynaklara dayanarak bilinmektedir. Yapılan araştırmalara göre Đurđevi Stupovi Manastırı'nın daha eski bir kült binasının yerine inşa edilmediği doğrulanmıştır. Alışılmadık bir arazi üzerine inşa edilen tüm manastır kompleksi, üssün doğasına uyum sağlamıştır. Kayalık arazi, manastırın külliye içinde girişin nerede olduğunu ve beraberindeki tesislerin

¹⁸ Stefan Nemanja'nın oğulları Stefan Prvovenčani ve Aziz Sava tarafından yazılan biyografilerinden bu hükümdarın hayatından önemli olaylar öğrenilir. Bu verilere göre hükümdarın hayatı üç evreye ayrılır: Birincisi tahta çıkmadan önceki, ikincisi Raška ülkesinin (Ras) hâkimiyet dönemi, son evre ise Sırp topraklarında ünlü bir hükümdar olarak hüküm sürdüğü dönemdir (Novaković, 1958, s. 188). Üçüncü dönemi, 1166'da Stefan Nemanja'nın kardeşleriyle bir çatışmada Sırp toprakları üzerinde iktidarı ele geçirmesiyle başlamıştır. Stefan Nemanja'nın kardeşleriyle bir çatışmaya girmesi nedeniyle bir zindana hapsedildiği ve Aziz George'a onu kurtarması için dua ettiği bir efsanedir. Özgürlüğüne kavuşursa Aziz George'a onuruna bir kilise inşa edeceğine söz vermiştir. Manastırın inşasının kesin nedeni bu efsaneler olmasa da, diğer tarihî veriler bu görkemli yapının kurucusunun Stefan Nemanja olduğunu doğrulamaktadır.

(lojmanlar, yemek odaları, su deposu) nerede olacağını belirlemiştir. Arkeolojik araştırmalara göre, Đurđevi Stupovi Manastır kompleksinin tüm bölümleri aynı anda inşa edilmemiştir¹⁹ ancak binaların düzeninin orijinal görünümünü koruduğuna inanılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye geldiği dönemde manastırla ilgili veriler çok iyi bilinmemektedir. 17. yüzyılda manastırın terk edilip yıkıldığı ve bazı bölümlerinin Osmanlılar tarafından kale yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Buna ek olarak, manastırın bazı bölümlerinde kundaklama izleri de kanıtlandığı gibi, Avusturya-Osmanlı savaşları sırasında manastır çok zarar görmüştür. Osmanlı Devleti'nin hükümdarlığının sonuna kadar manastır terk edilmiş ve sıklıkla mühimmat deposu olarak hizmet vermiştir. Sonraki savaş dönemlerinde kısmen tahrip olmuştur. Ancak 1947'de İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, manastır korunmuş ama konservasyon ve restorasyon yapılmamıştır. 1960 yılından itibaren devam edecek olan kapsamlı arkeolojik kazılar başlamıştır. 21. yüzyılın ilk yıllarında, batı tarafındaki kuleler hariç tüm kompleks neredeyse tamamen yenilenmiştir (Nešković, 1977, ss. 99-100; Premović Aleksić, 2016, ss. 65-67).

Günümüzde manastır büyük bir duvarla çevrilidir ve ana giriş güneybatı köşesinde yer almaktadır. Güney cephesinde yemekhane, kuzey cephesinde ise konaklama yeri bulunmaktadır. Yapının güneybatı köşesinde 12. yüzyıldan günümüze gelen iki sarnıç bulunmaktadır. Tüm kompleksin alanı ne olursa olsun, Đurđevi Stupovi, büyük boyutlu manastır grubuna ait değildir. Manastır; iç mekânı sunak olmak üzere merkezî mekân (kubbe altı) ve narteks şeklinde ikiye ayrılan tek nefli bir yapıdır. Sunak mekânı doğuya doğru uzanan, içten yarım daire, dıştan çok yönlü üç transeptten oluşmaktadır. Nef ile sunak mekânı arasına, sunak mekânının üç parçalı bölünmesine karşılık gelen üç kemerli açıklık inşa edilmiştir. Nef boyunca yanlarda, kuzeyde ve güneyde dar uzun vestibüller inşa edilmiştir. Girişin girişinde iki kapı daha vardır. Manastırın kubbelerinin üzerinde yükselen günümüze gelmeyen iki kulenin yaklaşık 17 m'lik yüksekliğinden dolayı Đurđevi Stupovi (George'nin Sütunları) adını taşımaktadır. Đurđevi Stupovi Manastırı'nın planı ve mekânsal çözümü bir Bizans kompleksi olarak Romanesk bölgeden bir usta aracılığıyla Romanesk özelliklerini de taşımaktadır (Premović Aleksić, 2016, ss. 61-62). Manastır, Bizans ve

¹⁹ 13. yüzyılda yapının ikinci kurucusu sayılan Sırp Kral Dragutin'in (1276-1282) gömüldüğü bir şapele dönüştürülen giriş kulesinin doğu cephesine bir apsis eklenmiştir. Kral Dragutin Dönemi'nde komplekste yeni girişi açmak için yapılan çalışmalar araştırmalarda görülmektedir. Ayrıca doğu surunun yanı sıra manastır lojmanlarının bazı bölümleri boyunca başka bir yemek odası ve mutfak o zamanlarda inşa edilmiştir (Zečević, 2001, s. 24).

Romanesk stilinin bu kombinasyonunun yanında Sırp Raška mimari ekolünün özelliklerini²⁰ de taşımaktadır. Böylece bu manastır, Orta Çağ Sırp mimarisinde büyük bir yaratıcı dönemin başlangıcını göstermiştir.

Đurđevi Stupovi Manastırı'nın özel mimarisine ek olarak, iç mekân Konstantinopolis ustaların fresk resimleriyle dekore edilmiştir. Kilisenin içi, İncil'den temalarla ve hükümdarın hayatından sahnelerle süslenmiştir. Bugün fresklerin bir kısmı Belgrad'daki Ulusal Müze'de tutulmakta ve büyük hasarlar nedeniyle restore edilip korunmaktadır. Bununla birlikte, bugün tüm Đurđevi Stupovi Manastırı kompleksi, özel önem anıtı olarak devlet ve UNESCO koruması altındadır.

13. yüzyılın ikinci yarısında Raška kilise yapıları, dış kısımları ve genel planı değiştirilmeyerek binanın farklı iç kısımları tek bir gövdede birleştirilerek daha da geliştirilmiştir. Bu döneme ait anıtlar, Raška ekolünün olgun zamanını temsil etmektedir (Durić, 1981, s. 397). Bu grubun en önemli anıtı, 1263-1268 yıllar arasında Raška Nehri'nin kaynağının yanına inşa edilen Kutsal Üçleme Kilisesi ile Sopoćani²¹ Manastırı'dır (Fotoğraf 6). Anıt, Sırbistan'ın altın ve gümüş madenleri açısından zengin güçlü bir devlet olduğu ve doğu ile batı arasındaki ticareti²² geliştirdiği bir dönemde Kral I. Uroš²³ (1243-1276) tarafından yaptırılmıştır.

Sopoćani Manastırı'nın mimarisi, Raška mimari ekolünün klasik bir örneğidir. Tek nefli, doğu cephesinde yarım daire biçimli geniş apsisli bir yapı kaidesine sahiptir. Apsis yanında

²⁰ Raška ekolü, 12. yüzyılın sonundan 13. yüzyılın sonuna kadar Sırp Orta Çağ mimarisinde bir dönemdir. Bu üslubun ilk örneği Đurđevi Stupovi Manastırı'dır. Tarzın adı, Sırp Devleti'nde bulunan Raška Nehri'nin etrafında ortaya çıktığı için seçilmiştir. Raška ekolünün temel özelliğini taşıyan eser; tek nefli, tek kubbeli, baştan çıkarıcı bir yapıdır. Batı tarafında genellikle bir narteks bulunurken, güney ve kuzey taraflarında genellikle bir koro transepti ve şapeller olmak üzere bir dizi ayrı narteks bulunur. Kilise binalarının dış dekorasyonu, yerel ustalarla etkileşime giren Adriyatik'ten gelen (Nemanjić tarafından yönetilen) ustalarla doğrudan bağlantılı olduğunu gösteren Romanesk tarzında yapıldı. Raška ekolü zamanında kilise yapılarında bir değişiklik yaratan yerel Sırp ustaların özel yaklaşımı, Bizans mirasından farklı otantik bir tarz yaratmışlardır. Mimariye ek olarak bu dönem Sırp resminin altın çağı olarak kabul edilmektedir. Özellikle fresko resim sanatına önem taşıyan Đurđevi Stupovi Manastırı süslemesi, bu gelişimin başlangıcı olarak kabul edilirken Sopoćani manastırında zirveye ulaşmıştır. Detaylı bilgi için bk. <https://www.arhitektura.rs/rubrike/razvoj-arhitekture/79-raascaronka-stilska-grupa-arhitektonskih-spomenika> [Erişim Tarihi: 14 Aralık 2021].

²¹ Manastırın adı, Raška Nehri'nin yakınındaki kaynağına atıfta bulunan Slavca "sopot" kelimesinden gelmektedir. Orta Çağ'da ortak aile isimleri "Sopot manastırı" veya "Kutsal Üçlemenin Eviydi". Detaylı bilgi için bk. Манастир Сопочани [Sopoćani Manastırı]. (t.y.). <https://manastirsopocani.org/> [Erişim Tarihi: 16 Aralık 2021].

²² Detaylı bilgi için bk. Манастир Сопочани [Sopoćani Manastırı]. (t.y.). <https://manastirsopocani.org/> [Erişim Tarihi: 16 Aralık 2021].

²³ Kral I. Uroš, Stefan Nemanja'nın torunudur. Nemanjić Hanedanlığından önceki hükümdarlar gibi o da Sırp halkına bir vakıf bırakmak istemiştir. Kral I. Uroš, annesi kraliçe Ana Dandolo, Başpiskopos Joanikije I, manastırın ilk başrahibi ve amcasının oğlu, Vukan'ın küçük oğlu Prens George.

diyakoz ve proskomidiumun dikdörtgen yan odaları vardır. Kubbeli yer iki yan dikdörtgen koro ile çevrilmiştir. Batı tarafında, iki dikdörtgen yan şapel ile büyük bir dikdörtgen narteks inşa edilmiştir. 13. yüzyılın son çeyreğinde, Sopoćani'deki manastıra çok katlı bir çan kulesi ile transeptlere bölünmüş bir dış narteks eklenmiştir. Yeni narteks ve çan kulesi sütunlar üzerine oturtulmuş ve alt kemerde açık bırakılmıştır (Durić, 1981, s. 398). Arkeolojik araştırmalara göre 14. yüzyılda manastır değiştirilmiştir. Korolar ile şapeller arasındaki boşlukların kapatıldığı ve şapellerin aynı yükseklikte çatı altına inşa edildiği tespit edilmiştir (Tasić, 1969, ss. 137-138).

Fotoğraf 6. Sopoćani Manastır Kompleksi (1263-1268)

(<https://izleti-srbija.rs/manastir-sopocani-pecat-vladavine-kralja-stefana-urosa-i/> [Erişim Tarihi: 16 Aralık 2021])

Sopoćani yontma tuğla ile badanalı olarak inşa edilip iç duvarlar daha sonra sıvanmıştır (Kandić, 1988-1989, s. 44; Tasic, 1969, s. 139). Kilisenin yapımında kullanılan taş nedeniyle plastik süslemeleri az olsa da freskleriyle tanınmaktadır. Ressamların Konstantinopolis'ten olduğuna inanılmakla birlikte Kral I. Uros'un emriyle kilisenin tüm iç duvarları bezenmiştir. Kurucunun hayatından motiflerin yanı sıra fresklerde; İsa, önemli azizler, Kutsal Üçleme ve diğer farklı sahneler de yer almaktadır (Premović Aleksić, 2016, ss. 80-81). Manastır, Osmanlı Dönemi'nde terk edilmiş ve kubbesiz olmasına rağmen fresklerin çoğu bugüne kadar korunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Sopoćani Manastırı halk ihmal edildi. Yapı, 1935 yılına kadar kısmen yenilendi. Daha sonra, 1973'te, tüm arazinin ayrıntılı arkeolojik kazıları başladı. Yaklaşık 20 yıllık bir süre içinde birçok kısım restore edildi ve korundu²⁴. Aynı dönemde, 1979'da Sopoćani Manastır kompleksi UNESCO kültür mirasının bir parçası oldu. Bunlara rağmen Sopoćani Manastırı'nda arkeolojik çalışmalar ve restorasyon işleri henüz bitmemiştir.

²⁴ Olivera Kandić, 22 yıl boyunca Sopoćani Manastır kompleksinin araştırma ve restorasyon programını yürütmüştür. Ona göre Sopoćani Manastırı geçmişin bir tanığı ve Sırp tarihi hakkında geniş bilgi verebilir. Tüm araştırmaların tamamlanmadığına ve gelecekteki araştırmacılar için yapılması gereken işler olduğuna inanmaktadır. Detaylı bilgi için bk. *Aleksasandra Rajić: Intervju / Olivera Kandić, Sopoćani, životno delo konzervacije* [Aleksasandra Rajić: Röportaj / Olivera Kandić, Sopoćani, Bir Hayatın Konzervasyon Çalışması]. <https://korzoportal.com/aleksandra-rajic-intervju-olivera-kandic-sopocani-zivotno-delo-konzervacije/> [Erişim Tarihi: 16 Aralık 2021].

2. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU TARAFINDAN NOVI PAZAR'IN FETHİ

13. yüzyılın sonundan itibaren yükselen savaşçı bir Türk topluluğu, 1354 yılında Gelibolu'yu ele geçirince, Avrupa'daki durum Osmanlıların lehine değişti (Jelavich, 2013, ss. 32-33). O sırada Avrupa'da yayılan çatışmalar; bölünmüşlük ve zayıflık yarattı. Balkanlar'da üstünlük mücadelesine giren feodal devletler de benzer bir duruma yol açtı. Ancak Balkanlar'ın bölünmesi ve iç kesimlerinde istikrarsızlık yaşanması Osmanlı egemenliğini hemen getirmedi. Osmanlılar Balkanlar'ı fethetmeye Orhan Bey zamanında başladılar. I. Murat Edirne'yi alınca (1361) burayı 1368 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ilan etti (Akın, 2001, s. 10). 1371 yılında Meriç Nehri üzerindeki zaferiyle Osmanlı Devleti, Balkanlar'daki pozisyonunu güçlendirdi. Batı'ya doğru daha fazla gidebilmek için önündeki ana engeli kaldıran Osmanlılar, Makedonya ve Yunanistan topraklarına saldırmaya hazırıldı (Šabanović, 1982, s. 19).

Balkanlar'a "girişlerinden" itibaren Osmanlılar, ele geçirilen bölgelere özel olarak savaşçı grupları gönderdi. Onların yeni fethettiği topraklara, önce uç merkezlerinde ve sonra içeriye doğru bulunan yerleşimlerde Osmanlı halkını bu bölgeye yerleşmeleri için yüreklendirdi. Bazıları da zorla göç ettirilip yerleştirildi (Akın, 2001, s. 10; İnalçık, 2003, s. 16). Osmanlılar, fethedilmiş toprakların yerel yöneticilerinden kimilerini iktidarda bıraktılar. Fakat, bu yerel yöneticiler haraç ödüyordu ve askerî yardımda bulunmakla yükümlü tutuluyordu. Trakya'yı fethettikten sonra Osmanlılar, göç ve yerleşme mekanizmaları ile Avrupa'da Osmanlı halkının yayılmasına imkân verdiler. Bu şekilde, birçok bölge ve merkezî şehirler Osmanlıların doğrudan yönetimi altına girdi (İnalçık, 2003, s. 16; Jelavich, 2013, s. 33).

14. yüzyılın ikinci yarısında günümüz Novi Pazar'ın toprakları sınır bölgesi oldu. Meriç Muharebesi'nden (1371) önce Novi Pazar da dâhil tüm Sırp toprakları, feodal soyluların

ellindeydi. 1373 yılında bu alan Sırp Devleti'nin yöneticisi Lazar Hrebeljanović'in²⁵ yönetimi altında kaldı (Harita 9).

Harita 9. 1373-1395 Yıllar Arasında Balkan Devletlerinde Novi Pazar

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9a/Central_balkans_1373_1395_sr.png)

[Erişim Tarihi: 26 Kasım 2021])

Balkan Yarımadası'ndaki konumlarını pekiştiren Osmanlılar; Bulgaristan, Sırbistan ve Bosna topraklarını işgal etmeye başladılar. Kısa süre sonra Sofya'yı alınca (1385) Osmanlılar Batı'ya giden yolu ele geçirdiler. Balkanlar'da Osmanlı fetihleri bu noktadan sonra Batı'ya doğru Roma zamanından kalan Via Egnatia²⁶ istikametine doğru devam etti. 1385 yılında Arnavutluk kıyısına varılınca Makedonya'da Kral Marko ve Despot Uglješa, Arnavutluk'ta

²⁵ Sonraki tarihte gerçekleşen Kosova Savaşı'nda (1389) Lazar Hrebeljanović Knez Lazar olarak tanınacaktır.

²⁶ MÖ 2. yüzyılda Romalılar tarafından yapılan Via Egnatia, İtalya'dan geçen Via Appia'nın devamı olarak modern Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Yunanistan ve Avrupa Türkiye'sinde yer alıyordu. Via Egnatia'nın tarihsel ve stratejik önemini Zachariadou şöyle açıklar: "Romalıların, Adriyatik'i İstanbul ve Çanakkale boğazlarına bağlama amacıyla inşa ettiği Via Egnatia, yalnızca tüccar ve diğer yolcular tarafından değil, imparatorluğun posta hizmetlerinde de kullanılan bir askerî yoldu... Osmanlı denetimine giren Via Egnatia, bir kez daha Balkanlar'ın en önemli anayollarından biri hâline geldi. İsmi de değişmişti: Sol Kol." (1999, s. VII).

bulunan yerel yöneticiler ile birlikte Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiler (İnalcık, 2003, s. 17; Šabanović, 1982, s. 19). Aynı yıl, 1385'te Osmanlı ordusu Balšić'in topraklarını²⁷ elde etti ve onu Arnavut Leka Dukagin'e verdiler. 1386 yılında Niš²⁸ de ele geçirildi ve Balkan Yarımadası'nda Bosna, Knez Lazar'ın ve Vuk Branković'in devleti bağımsız kaldı (Premović Aleksić, 2017, s. 71; Jelavich, 2013, s. 33).

Meriç Muharebesi'nden 10 yıl sonra (1381) Osmanlılar, Sırp hükümdarlar tarafından yönetilen ülkelere ilk defa saldırmıştır. Kosova Savaşı'ndan (1389) önce Osmanlılar ve Sırlar ara sıra çarpışmaktaydı ve Niš'in ele geçirilmesinden sonra Osmanlılar, Bosna'yı ilk defa işgal etmeyi deneyerek (1386) Neretva Vadisi'ne ulaştılar. Bu saldırı başarısız olmasına rağmen iki yıl sonra (1388) tekrar Bosna'yı almaya çalışsalar da başaramamışlardır (Šabanović, 1982, s. 20). Ekonomiyi yok etmeyi ve korku aşılamaı amaçlayan küçük Osmanlı müfrezelerinin aralıklı saldırıları hem Osmanlı hem de Bosna ve Sırp taraflarının ciddi bir savaşı hazırlanmasına neden oldu (Mihaljčić, 1982, ss. 42-43). 28 Haziranda 1389'da ittifak kuran Bosna Kralı I. Tvrtko, Sırp Despotu Lazar ve onun damadı Vuk Branković'in kuvvetleri (Uzunçarşılı, 1988, s. 223) Kosova Ovası'nda Osmanlı ordusuyla karşı karşıya geldi. Bosna Kralı I. Tvrtko, Dalmaçya şehirlerini fethetmekle meşgul olduğundan Kosova Savaşı'na doğrudan katılmadı. Ancak Kosova'ya Voyvoda Vlatko Vuković liderliğinde bir ordu gönderdi. Bu zor savaşta tüm taraflar büyük kayıplar verirken Sultan I. Murat ve Sırp Despotu Lazar da öldürüldü. Kosova Savaşı'nda yenilmesiyle, Sırbistan da Osmanlı egemenliğe girmişlerdir ve bundan sonra Osmanlılar Balkan Yarımadası'na kesin olarak yerleşmişlerdir (Mihaljčić, 1982, s. 43; İnalcık, 2003, s. 21).

1390 yılında Sırp bölgelerinin çoğu Osmanlı hâkimiyeti altında kaldı. 1395 yılında Osmanlı kuvvetleri; Bosna, Zeta ve Sırbistan arasındaki kavşak olan tüm yerleri kontrol ediyordu (Novaković, 1893, s. 251). Birkaç yıl sonra (1398) Osmanlılar, Bosna'ya bir başka güçlü saldırı düzenlediler ancak sert kışın başlamasıyla mağlup oldular. Yanlız o andan itibaren Bosna'da Osmanlı varlığının gelecekte kalıcı olacağı belli olmuştur (Lovrenović, 2001, s. 82).

²⁷ Zeta'nın en güçlü soylu ailelerden, Balšićler, Zeta'yı 1360'tan 1421 yılına kadar yönetti. Detaylar için bk. *Balšići*. (t.y.). <http://www.me/index.php/cg/istorija/crnogorske-dinastije/item/276-balsici> [Erişim: 26 Kasım 2020] Zeta Devleti, bugünkü Karadağ'ın güney ve modern Arnavutluk'un kuzey topraklarında, Skadar Gölü çevresinde yer alan Osmanlı öncesi döneminde bir devletin adıdır.

²⁸ Niš, bugün Sırbistan'ın güneydoğu bölgesinde bulunan bir şehirdir.

Sultan I. Bayezid öldükten sonraki on beş ile yirmi yıl içinde Osmanlılar iç sorunlar yaşamıştır. Balkanlar'daki yerel soylular, kayıp bölgeleri geri almak istemiştir (Lovrenović, 2001, s. 82). Osmanlılar, doğudan gelen saldırılara yoğunlaşmak ve bölgelerini korumak zorunda kalsa da, Balkanlar'daki askerî tahkimatlarını gözetimsiz bırakmamıştır. Günümüze kadar ulaşan tarihî verilere göre 1396'da Zvečan²⁹, Jeleč³⁰ ve Gluhavica³¹ bölgelerinde müstahkem bir Osmanlı garnizonu bulunan yerler vardı (Mušović, 1982, s. 68). Bu nedenle bu yirmi yıllık süreç, Osmanlı hükümdarlarının çeşitli cephelerde topraklarını savunmalarına engel olmamıştır³².

1420'lerde Osmanlılar, Balkanlar'ın orta ve batı kısımlarında nüfuzunu genişletmeye çalışmıştır. Stefan Lazarević'in³³ Sultan I. Mehmed ile imzaladığı anlaşma, göreceli bir barış dönemi getirmiştir (Kalić, 1982, s. 98). Aynı anda, Bosna topraklarında yerel yöneticiler arasında Drina çevresindeki topraklar üzerindeki üstünlük konusunda bir çatışma vardı. Sırp Despotluğu ve Bosna bölgesi yerel çatışmalara ek olarak büyük güçlerden de (Macar ve Osmanlı Devleti) büyük ölçüde etkileniyordu. Sonraki yıllarda Bosna ve Sırp despotluğuna (Harita 10) yapılan baskınlar, akınlar ve yağmalamalar daha da sıklaştı. Osmanlılar daha sonra Bosna'daki müstahkem bölgeleri işgal etmeye başladılar ve yabancı topraklarda

²⁹ Kosova'nın Mitrovica ilçesinde bulunan bir yerleşimdir.

³⁰ Günümüzde Sırbistan'ın güneybatı bölgesinde bulunan Orta Çağ'dan kalma bakımsız müstahkem Jeleč Kasabası bir zamanlar Orta Çağ Sırp Devleti'nin ve Kral I. Uroš'un başkentiydi. Sonraki Kral Dragutin'in hükümdarlığı sırasında, bir yazlık olarak güçlendirildi ve Bizans istilaları sırasında bir savunma noktası olarak işlev gördü. Jeleč'in en geç 1396 yılında Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğuna inanılmaktadır. Jeleč ve onun etrafı Üsküp bölgesinin geçişinde bulunuyordu. Osmanlılar, Raska'ya, yani Sırp topraklarına daha fazla nüfuz etmek için bu geçişi için kullanıyordu (Čar Drnda, 1988, s. 69).

³¹ Bugün Sırbistan'daki Tutin'in çevresinde bulunan Gluhavica köyü, ilk defa 3. yüzyılda Romalılar tarafından yönetildiği zaman ünlü bir maden yerleşimi olarak anılırdı. Orta Çağ'da bu yerleşimde sadece madenciler oturmuyordu, tüccarlar ve esnaflar da yaşıyordu. Dubrovnikliler yerel yöneticilerle iyi ilişkileri kurduğu için, Balkanların farklı bölgelerinden ticaret mübadelelerinin burada gerçekleştiği kesindir. Türklerin işgal ettiği stratejik pozisyonlardan biri Gluhavica'ydı. Osmanlılar ona *Demircibazar* Türkçe adını verdi. 1396 yılında kadı ile Dubrovnik tüccarları arasında yapılan yazışmalardan bu konunun önemi görülebilir. Kadının Dubrovnik görevlilerine gönderdiği mektuplar günümüze kadar korunamadı ancak onların kadıya gönderdiği cevaplar korundu. Bu yazışmalarda Konstantinopolis'e giden Dubrovnik kervanlarının Gluhavica'dan geçerek oradaki serbest ticaret için gümrük vergisi ödemesi kararlaştırıldığı görülmektedir (Mušović, 1982, ss. 67-68).

³² 15. yüzyılın başlarında, Sırp topraklarındaki iç ilişkiler zaten Osmanlı varlığı tarafından derinden belirleniyordu. Önde gelen yerel yöneticiler arasında, her zaman aynı hedefe sahip olmayan Lazarevićler ve Brankovićler öne çıktı. Kosova Savaşı'nın hemen ardından Lazarevićler, Osmanlı yönetimini ve Osmanlı fetihlerine askerî katılımı vasal ilişkileri kabul ettiler. Babasının ardından iktidara gelen Stefan Lazarević, Balkanlar'daki Osmanlı genişlemesini bu şekilde durdurmanın mümkün olduğuna inanıyordu. Onun aksine, Vuk Branković ve soyundan gelenler uzun süre Osmanlılara boyun eğmeyi reddettiler. 1396 yılı civarında Brankovićler ve Osmanlılar arasında meydana gelen çatışmalarda, Brankovićler mallarının çoğunu kaybettiler. 1402'de Sultan I. Bayezid'in egemenliğini tam olarak tanıdılar ve askerî harekâtlara katılma yükümlülüğünü kabul ettiler. Bu olay Sırp bağımsızlığının sona erdiğinin göstergesi oldu (Kalić, 1982, s. 64).

³³ Stefan Lazarević, Sırp Despot Lazar'ın oğluydu.

varlıkları ile siyasi, ekonomik ve sosyal koşulları kontrol etmeye başladılar (Lovrenović, 2001, s. 83).

Harita 10. 1423 Yılında Novi Pazar Toprakları ve Çevreleri

(Logos, A. (2017). *Istorija Srba I* [Sırların Tarihi I]. Beograd: ATC, s. 348)

Osmanlılar, 1428-1430 yılları arasında Sırp Despotluğunun ve Bosna'daki kalıcı kalelerin yeni sahibi oldu. Korkmuş olan Kral II. Tvrtko, 1430 yılında Sultan II. Murat'a daha yüklü bir yıllık haraç göndermeyi kabul etti.

1431 yılındaki savaşta Sırp Despot Đurađ Branković başarılı oldu. 1433 baharında Brankovićler, Drina'nın batısındaki Zvornik³⁴ ve Teočak³⁵ Kalesi'ni fethederek egemenliğini genişlettiler (Logos, 2017, s. 353). Osmanlılar Batı'ya, yani Bosna'ya daha fazla nüfuz

³⁴ Zvornik, bugün Bosna Hersek'in doğusunda yer alan kenttir.

³⁵ Teočak, günümüzde Bosna Hersek'in kuzeydoğusunda bulunan yerleşimdir.

edebilmek için Bosna - Sırbistan sınırına yakın olan bu bölgenin stratejik öneminin farkındaydı. Bunun yanı sıra bugünkü Novi Pazar bölgesinde Roma Dönemi'nden kalan ve Bosna topraklarına geçit özelliği taşıyan ticaret yolları kısmen Branković'in topraklarında bulunuyordu. Sırlar ve Bosna halkı topraklarını korumak isterken Osmanlılar varlıklarını pekiştirmek ve yeni topraklar fethetmek istiyordu.

Birçok çatışmadan sonra, 1439 yılında Sultan II. Murat ile Osmanlı ordusu o zamanki Sırp başkentini³⁶ kuşatma altına aldı. Sırp ve Osmanlı orduları 3 ay boyunca savaştı. Sonunda 18. Ağustos 1439 tarihinde Osmanlılar şehre girdi. Fethedilen bölgenin yöneticisi İshak Bey oldu. Bununla birlikte, Sırp kalelerinde Osmanlı ordusu, şehirlere ve varoşlara kadılar yerleştirildi. Bu şekilde, Sırp Despotluğu'nun Osmanlı yönetimi altına girişi ilk defa gerçekleşti (Spremić, 1982, s. 246). Sırp topraklarının geri kalan "özgür" güney kesimleri de kısa süre sonra bağımsızlığını yitirdi. Tahta yeni çıkan Sultan II. Mehmet'in saldırısıyla Sırp Despotluğu'nun güney bölgeleri de ele geçirildi. Nihayetinde, Despot Lazar Branković ölünce (1458) tüm Sırp Despotluğu 1459 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdi (Jireček, 1952, s. 299-300).

Osmanlılar, Sırbistan'da konumlarını kesinleştirmenin yanı sıra, Bosna'ya daha fazla saldırı yapılmadan önce, Sırbistan'daki topraklarını sınırlayan bölgelerde askerî müfrezelerini çoktan kurmuşlardı³⁷. Tüm Balkanlar'da yayılmaya başlayan Osmanlılar, 1463 yılında Bosna'yı elde etmek için harekete geçtiği zaman ordu iki parçaya bölündü. Bir kısmı Macarları durdurmak için Sava Nehri'nin kıyılarında dağıldı. Diğer kısım Fatih Sultan Mehmet önderliğinde Edirne'den Üsküp'e, ardından Kosova'ya geçti. Bundan sonra ise Sjenica'dan (Seniçe) geçen Roma ticaret yolu üstünden Bosna'ya yöneldi (Ćirković, 1982, s. 395; Babinger, 2002, s. 198). Aynı senenin (1463) Mayıs ayında Drina Nehri'ni geçtikten sonra Sultan II. Mehmet, ordusuyla bugünkü doğu Bosna'ya geldi. Sırp topraklarındaki gibi Bosna burjuvası da büyük çatışmada olduğu için Osmanlılar bu bölgeleri fazla savaştan fethetti. Sultan ile beraber bazı yerel soylular orta Bosna'ya ilerlemeye devam etti. O dönemden kalan bazı belgelere göre, Bosna'nın fethi sırasında Fatih Sultan Mehmet yaklaşık 117 tahkimatı devraldı. Bazı şehirlerin belirsizlik korkusuyla kendi başlarına teslim olduklarına inanılmaktadır. Diğerleri ise kendilerinden daha güçlü bir düşman karşısında

³⁶ O zamanda Sırp başkenti Semendire'ydı.

³⁷ Jireček, Dubrovnik arşiv belgelerine dayanarak 15. yüzyılda Osmanlıların müfrezelerinin Jeleč (Novi Pazar çevresi), Gluhavica ve Yeni Pazar'da (bugünkü Novi Pazar) var olduğunu söylemektedir. Sırbistan'ın bu güney ticari bölgelerini fetheden Osmanlılar, Dubrovnik tüccarlarıyla anlaşmalarını yenilediler (1952, ss. 305-306).

dayanamadı ve yenilgiye uğradı (Ćirković, 1982, s. 395; Pelidija, 2002, ss. 40-41). Haziran başında Hersek bölgesi de ele geçirildi. Fatih Sultan Mehmet, 1463 Haziran ayı sonunda çekilmesine rağmen fethedilen topraklar Osmanlı denetiminde kaldı ve Osmanlıların Balkanlar'daki sınırları genişledi (Jelavich, 2013, s. 35).

2.1. OSMANLILAR TARAFINDAN FETHEDİLEN NOVI PAZAR'IN İDARİ TEŞKİLATININ DURUMU

Osmanlılar, Balkanlar'daki toprakları fethettiği zaman orada Orta Çağ feodal toplumunun siyasi örgütlenmesiyle karşılaşmıştır. Novi Pazar topraklarına Osmanlılar geldiği zaman yerel devletler bölgesel-sosyal birim olarak *župalardan* oluşmaktaydı. 14. yüzyılın sonunda tüm yerleşimlerdeki insanlar, topraklar, sular, hata değirmenlerle gelirler hep birlikte *župayı* temsil ediyordu (Tomović, 1999, s. 195-197). Županın bölgesel sınırları genelde doğal işaretlerle çiziliyordu. Böylece *župalar* Balkan devletlerinin eyaletleriydi. Sırp devletlerinde bir župa içinde bir şehir olmasa bile, daha sonra şehir hâline gelen yerleşim yeri, içinde bulunduğu županın adını taşımaya başlıyordu³⁸. Sonraki dönemlerde oluşan şehirler, županın merkezi konumuna geliyor ve bir župa yöneticisi, bir yargıç ve tarımsal nüfustan vergi toplayan bir vekilinin bulunduğu idari merkezler oluşuyordu. İdari merkez olmasının yanı sıra şehirlere, savaş durumlarında kendi surları içinde ve çevresinde bulunan halkın da sığındığı anlaşılmaktadır. Bir župada yer alan kırsal ve şehir topraklarının birbirine bağlı olduğu anlaşılmaktadır³⁹.

İnsanlar/toplum ve toplumdaki konumlar farklı sınıflara bölünüyordu. Asiller ve onlara bağlı kişiler, feodal toplumdaki temel sınıflardır. Çoğunlukla köylüler olmak üzere bağlı kişiler,

³⁸ Ras veya Raška gibi yerlerin veya surlar içinde yer alan yerleşimlerin adlarını alan Orta Çağ "župa"ların da adlarıdır (Dinić, 1978, ss. 68-80). Bunlar gibi bu bölgeye gelen Osmanlılar, aynı mekânsal organizasyonu devraldılar ve "župa" terimini kullanmak yerine "nahi" terimini kullanmaya başladılar.

³⁹ 14. yüzyılın Balkanlar'daki en önemli hükümdarlarından birisi Stefan Dušan oldu. Dušan Silni (Güçlü), yeni genişlettiği Sırp İmparatorluğu'nun (1346-1371) idari teşkilatını tamamlayacak bir yasa çıkardı. 1349'da kabul edilen ve 1354'te yenilenen Dušan'ın Kanunu, halkın saygı duyduğu örf ve âdet hukuku ile Bizans hukuku arasındaki boşluğu doldurmayı amaçlayan yaklaşık 200 maddeden oluştu. Sırp İmparatorluğu, bu yasa ile Bizans üstünlüğünden kısmen bağımsız olmak istese de, Sırp hukukçuları Bizans hukukunun aksini ispatlamadılar veya kısıtlamadılar, ancak onu bu maddelerle tamamladılar. Bu kanun, gerek toplumun katmanlaşması gerekse kurumsal bağlamdaki farklılıklar nedeniyle yasal geleneklerden dolayı zor ve tartışmalı olan alanlarda uygulanabiliyordu (Ćirković, 1995, s. 157). Dušan'ın Kanunu'nun 127. maddesine göre, županın nüfusunun tamamı şehir nüfusu ile birlikte şehir surlarını tamir etme yükümlülüğüne sahipti (Detaylar için bkz: *Župa - Жупа*. (t.y.). Erişim: 24 Aralık 2020, <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:zupa>). Şehirlerin županın idari merkezi olduğu görüşüne ek olarak şehirler, kırsal nüfus tarafından gıda ile donatıldı ve karşılığında güvenlik ve ticaret imkânı sağlandı.

genellikle serf olarak adlandırıldı. 12. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar halklar arasında (Raška'da) köy büyüklerine, karar vericilerine, hâkimlere ve bazı toprak sahiplerine asiller denmektedir. Bu iki sınıfın yanında yerel halklar arasında ruhban sınıfı da vardı. Grupların yükümlülükleri ve hakları aynı değildi. Bir kabile topluluğunun yaşadığı topraklar, daha küçük kırsal alanlara bölünüyordu. Yönetici, tüm topluluğun en büyüğüydü; kabilenin topraklarını, yani kabile toplumunu da yönetiyordu. Böylece bir toprağa tam olarak yerleşildikten sonra hükümdarın en yüksek mülkiyeti kuruluyordu. Toprağı kullanmak isteyenler bunu hükümdarın rızasıyla yapabiliirdi. Orada hükümdarın; toprağı valilere, köylülere ve askerlere devretme ya da onlardan alma hakkı bulunuyordu. Buna göre tüm sınıflar; yöneticinin, daha doğrusu yönetici ailenin mülkü hâline gelen topraklarda yaşıyordu. İyi donanımlı askerlerin önemi arttıkça, yönetici onlara daha büyük malikaneler verdi ya da üst sınıf askerlere, daha büyük malikanelerin eski ailelerinin torunları olarak miras kaldığını kabul etti (Logos, 2017, ss. 187-188).

Novi Pazar'da bulunan Orta Çağ devletlerinde kilisenin etkisi güçlüydü. Osmanlı öncesi dönemde o alanda ve çevre ülkelerde büyük şehirlerin ve gelişmiş kentsel yerleşimlerin varlığından bahsetmek mümkün olmasa da dinî etki, kilise faaliyetleriyle yayıldı. 14. yüzyılda bu etki, yerleşimlerde ve kırsal alanlarda da yayıldı ve bazı yerlerde her 20 eve bir rahip düşecek şekilde rahip sayısı arttı (Jireček, 1952, s. 257). Nüfusun çoğunluğunun Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olmasının yanında Katoliklerin⁴⁰ de bu topraklarda yaşadıkları ve Balkanlar'da Bogomiller⁴¹ olarak bilinen Gnostik Kilisenin özel bir mehzep olduğunu söylenebilir. Hâkim olan Ortodoks Kilisesi, manastırların ve kiliselerin en büyük koruyucusu hâline gelen yöneticilerin kararları üzerinde etkili oldu (Ćirković, 1995, s. 159). Yöneticilerin ve kilisenin doğrudan veya güçlü etkisinin olmadığı yerlerde bir *kefalija*⁴² vardı. İmparatorun

⁴⁰ Sırbistan'ın güneydoğu kesimi, madencilik faaliyetleriyle biliniyordu. 13. yüzyılın ortalarında Sırbistan ve Bosna'ya gelen tecrübeli German Sakson madencileri birçok maden yatağının sömürülmesine neden oldular. Saksonların nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir. Mevcut belgelere göre Saksonların Novi Pazar yakınlarındaki Rogozna Dağı (Curipeschitz, 1950, s. 34) bölgesinde faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Dubrovnik arşivindeki belgelere göre, 1303'te bu alanda bir Katolik kilisesinin var olduğundan bahsedilmektedir (Dinić, 1978, ss. 81-82).

⁴¹ İlk Sırp hükümdarı ve ilk Sırp Devleti'nin (Raška) kurucusu Stefan Nemanja, 1282'de Deževa'da (bugünkü Novi Pazar çevresi) bir toplantı düzenledi ve Raška'dan Bogomilleri defetmeye karar verdi. Bundan dolayı bu dinî grubun üyeleri, devlet iktidarının saldırılarına sığındı ve Bosna'ya veya Balkan Yarımadası'nın kuzey kısımlarına kaçtı. Aličković'e göre (2008), Bogomiller bu bölgenin ve çevresinin bazı kısımlarında bu karardan sonra da kaldı. Onun hipotezine göre, Ibar Nehri ve Lim Nehri vadilerindeki ve onlara yakın diğer bazı küçük yerleşimlerinde bulunan mezar taşlarının kalıntıları Bosna'daki Bogomil'in mezar taşlarına benzemektedir.

⁴² *Kefalijan*ın rolü Bizans'tan devralındı. Sırp Kral Milutin zamanında (1282–1321) ilk defa Balkan Yarımadası'nın güney kesimlerinde (Kuzey Makedonya ve Kuzeybatı Arnavutluk) daha sonra Sırp ve Bosna devletlerinin diğer kısımlarında ortaya çıktı. *Kefalija* görevi, yeni fethedilen bölgelerde daha çok görülüyordu. Bunun nedeni, önce

vekili olarak belirli şehirlerin veya bölgelerin valisiydi. Kefalijaların önemli sivil görevleri vardı. Şehir ve župa merkezlerinin düzenini ve barışı korumaktan özellikle sorumluydu. Onun yardımcıları hizmetkârları ya da oğullarıydı. Kefalijalar yargıda özel bir yere sahipti. Orta Çağ Sırp topraklarındaki kefalijanın yargı yetkisi altında şehrin tüm sakinleri ve şehir cemaati ile bir zamanlar Dubrovnik tüccarları da bulunuyordu. Bunun yanında soygunculara ve hırsızlara karşı mücadele ediyordu. Ticarete insanların ve malların güvenliğinden sorumluydu. Bu yüzden mahallelerde uygun yerlere bekçiler yerleştiriyordu. 14. yüzyılda Sırp Orta Çağ ülkelerinde, kefalija hükümü yavaş yavaş sona erilmeye başladı. Bunun ilk kaldırdığı yerler Osmanlı Devleti'nin ilk fethettiği alanlar oldu (1395). Kefalija kurumu kalıcı olarak Osmanlı idari sistemine dâhil edilmedi ve 1455'te son Sırp devleti Osmanlı hâkimiyetine girince bu sistem sona erdi.

Askerî başarıların yanı sıra Osmanlılar, fethedilen topraklardaki konumlarını sağlamlaştırmaya çalıştılar. Ayrıca yönetim; idare ve kadılık yapısı, tımar sisteminin uygulanması ve ordunun güçlendirilmesi için çalıştı. 14. ve 15. yüzyıllarda Rumeli'de Osmanlı zaferlerinin hangi şartlar altında, nasıl gerçekleştiği, eski düzen yerine kurulan düzen ve gelen fatihlerle yerli halk arasındaki ilişkiler ve etkilerini mevcut kaynaklardan net bir şekilde sunmak mümkün değildir (İnalçık, 1953, s. 210). Osmanlı Devleti hem doğuya hem de batıya doğru genişlemesine rağmen sınırlarını önce batıya doğru genişletti. Bu süreç bir anda olmadı çünkü Osmanlılar siyasetini kademeli olarak planlayıp uygulamıştır.

Šabanović'e göre Osmanlı fetih stratejisinde iki aşama gözlemlenebilir. İlk aşama, fethetmek istediği komşu ülkelere yönelik yağma baskınları ile başlıyordu. Bu yağma hareketleri, iyi tasarlanmış bir fetih politikasının çok başarılı bir yoluydu. Osmanlı Devleti bu yağma hareketlerini; fethetmeyi amaçladığı ülkeleri ekonomik olarak zayıflatmak, onları köleleştirerek ve daha güvenli bölgelere kaçıp sığınmaya zorlayarak nüfuslarını inceltmek, kalan herkese korku aşılamak amacıyla devamlı düzenlemekteydi. Daha sonra komşu ülkede bir kaleyi ele geçirmeye çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti, işgal ettiği toprakların hâkimiyeti altına girene ve yerel halk haraç ödeyene kadar o ülkeyi kontrol etmek, etkilemek

kentsel alanlarda *župa* yöneticileri, çevreleriyle birlikte kentsel ve maden yerleşimlerinde tek bir yönetici olarak görev yapıyordu. *Županin* bir toprak yöneticisinin olduğu yerde *kefalija* için yer yoktu. *Kefalijalar*, Sırp hükümdarı (kral veya imparator) ve daha sonra bölge toprak sahipleri tarafından atanıyordu. Yerel yönetimin en önemli temsilcisi olarak *kefalija*, doğrudan hükümdarın emrindeydi. Kefalijaların, hükümdar dışında herhangi bir merkezî hükümet temsilcisine tabi olduğuna dair hiçbir bilgi yoktur. Kefalijalar ülkedeki siyasi durumna bağlı olarak 2, 3 veya 4 ila 6 yıl görevlerinde kaldılar. Detaylar için bk. *Kefalija u srednjovekovnoj Srbiji*. (t.y.). <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:kefalija-u-srednjovekovnoj-srbiji> [Erişim Tarihi: 25 Aralık 2020].

ve baskı yapmak için kaleleri üs olarak kullanıyordu. Fetih planlarının ilk aşaması fark edildiğinde mücadelenin ikinci aşamasına geçiyordu: O ülke üzerinde doğrudan egemenlik kurmaya, iktidarlarını empoze etmeye; içinde devletlerini, sosyal ve ekonomik düzenlerini kurmaya çalışıyorlardı (1982. s. 16).

Yıllara yayılan fetih süreci çeşitli inişli çıkışlı seyir izlemiştir. İşgallerle yeni topraklar kazanan Osmanlılar, bu ülkelerde kendi sistemlerini uygulamaya çalışmıştır. 14. ve 15. yüzyıllarda elde edilen Balkan toprakları Rumeli Beylerbeyliğine⁴³ eklenmiştir (İnalcık, 2008, s. 234). Osmanlı Devleti, beyliğinin oluşmasından⁴⁴ sonra bu topraklarda yayılmış ve burayı uç teşkilatına⁴⁵ dönüştürmüştür. Osmanlılar, Balkanlar'ın uç bölgelerinde uç beyleri olarak görevlendirilmişlerdir. Zamanla bu beyler, sınır kısımlarındaki sancaklarda sancak beyi kimliğiyle etkili olmuşlardır. Merkeze bağlanan bu sancak beyleri, fethedilen yerlerde yaptırdığı vakıf eserleriyle İslamlaşma konusunda aktif rol oynamışlardır. Böylece Üsküp'te Yiğit Paşa'nın oğlu İshak Bey ile onun ailesi yapmış oldukları faaliyetler ve eserleriyle önem kazanmıştır (Emecen, 2008, s. 39). İsa Bey, kardeşleriyle beraber bugün Kosova, Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Bosna bölgelerinde Osmanlı fetihlerine katılmıştır. 15. yüzyılın ortasında⁴⁶ (II. Murat Dönemi'nde) babası ölünce onun görevini devralarak Balkanlar'daki Osmanlı zaferlerinde İsa Bey, önem kazanan uç beylerinden birisi olmuştur. O zamanlar İsa Bey gazi ve idareci unvanını kazanmıştır (Pediliya, Emecen, 2008, 475). İsa Bey köklü bir Hristiyan aileden geliyordu ve muhtemelen sancak beyinden daha yüksek seviyedeydi. İsa Bey'e bağlı olan Hristiyan tımar sahipleri gulâm değil, hizmetkâr sıfatı taşımıştır (İnalcık, 1953, ss. 218-219). Özellikle Sırbistan ve Bosna bölgeleri onun ve kardeşi Mustafa Bey'in yönetimindeydi (Pediliya ve Emecen, 2008, s. 475).

⁴³ I. Murat Dönemi'nde Edirne (1361) ve Balkan içi istikametinde devam eden yerleşimler ele geçirilince Edirne ilk beylerbeyi merkezi oldu. Bundan dolayı Rumeli Beylerbeyliği arkerî ve idari açıdan kurulmalıydı (İnalcık, 2008, s. 234). 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde Rumeli bölgesi özel mevkinin koruyordu.

⁴⁴ Şabanoviç'e göre, I. Murat Dönemi'nden önce (1362-1389) Osmanlı Devleti'nin teşkilatı basittir. I. Murat, Osmanlı Devleti topraklarını genişleterek üç önemli taksimatı oluşturmuştur. O dönemde yeni devlet organizasyonunda en önemli yeri; beylerbeyi, vezir, kadı-asker veya kazasker ve uç beyi alıyordu (1982, ss. 21-23).

⁴⁵ Uç beylik, Osmanlı Devleti'nde sınır bölgesinde teşkilatlanmış askerî ve idari olarak tanımlanan bir birimdir. Osmanlılar, bunu Anadolu Selçuklu Devleti'nden almıştı. Bir bölgenin, sürekli akın faaliyetleriyle ele geçirilerek sınırların genişletmesini temsil ediyordu (Emecen, 2008, s. 38).

⁴⁶ Rumeli'de ilk idari taksimat uygulamalarında uç beylerin büyük etkisi varmıştır. Üç idari birime ayrılan Osmanlı Devleti (Rumeli, Anadolu ve Rum beylerbeylikleri), II. Murat Dönemi'nde kapsayan topraklarını belirtilmiştir (Kılıç, 2016, ss. 146-147).

1463 yılında Bosna ve Hersek'i fethettiğinde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki konumu büyük stratejik öneme sahip oldu. Böylece, Bosna ve Hersek toprakları ile birlikte Sırbistan'da daha önce fethedilmiş bölgeler, yeni kurulan Bosna sancağının bir parçası oldu. Bosna sancağının merkezi Saraybosna oldu. Bu değişiklikler Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerini de etkiledi. İsa Bey'in hasında bulunan bugünkü Novi Pazar toprakları⁴⁷ Bosna sancağına eklenince İsa Bey, Bosna sancağının başına getirildi (Šabanović, 1982, s. 40-41). Bundan kısa süre sonra 1470 yılında Osmanlılar Hersek sancağını kurdu. Hamza Bey, Hersek sancağının ilk sancak beyi olarak görevlendirildi (Šabanović, 1982, s. 46; Bašagić Redžepašić, 1900, s. 184). Bu şekilde 15. yüzyılda bugünkü Novi Pazar toprakları Rumeli Vilayeti'nde⁴⁸ yer aldı.

Balkan toprakları Osmanlı hâkimiyetine girince onun idari teşkilatına uyumaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin toprakları ilk genişlendiği zaman taşra idaresi, küçükten büyüğe karye (köy), nahiye (nahi), kaza, sancak (liva) ve vilayetten müteşekkildi. Nahiyeler ve ona bağlı köylerin birleşmesiyle kaza oluşuyordu. Kazaların birleşmesinden sancak, sancakların birleşmesinden ise vilayet meydana geliyordu. Osmanlı idari teşkilatında kaza ve sancak bölgeleri en fazla yere sahipti. Kaza yöneticisi olarak kadı, alaybeyi ve subaşı vardı. Kadı, şeri ve hukuki konulardan sorumluydu ve özellikle kaza kurulu sağlamlığı, belediye, adliye işleri, hükûmet için merkezden istenilen şeylerin sağlanması ile görevliydi. Subaşı ise kazanın asayişinin sağlanmasından sorumluydu. Askerî sorumluluk alaybeyine aitti. Sancakta ise en üst görevi alan sancak beyi, sancağı kanun ve nizamlar çerçevesinde idare ediyordu. Onun hem askerî hem de idari sorumlulukları vardı. Osmanlı idari teşkilatında vilayet birimi sancaklardan teşekküldü. Vilayeti (beylerbeylik) beylerbeyi ve ona eşit miri miranlar idare ediyordu. Beylerbeyinin, hükümdarın temsilcisi olarak askerî meseleleri halletmek, sorumlu olduğu alanda güvenliği sağlamak, tımar rütbesi vermek veya yükseltmek gibi görevleri vardı. Osmanlı Devleti'nde en büyük dereceli beylerbeyi Rumeli beylerbeyiydi (Halaçoğlu, 1991, ss. 73-76).

⁴⁷ Šabanović (1982, s. 40) bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: İsa Bey'in Bosna sancak beyi olmasıyla onun hasında bulunan Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Moravica ve Nikšići 1464 yılında Bosna sancağına eklenip nahilere dönüştürüldü.

⁴⁸ II. Mehmet Dönemi'nde Osmanlı idari teşkilatı değişti. 15. yüzyılda genişleme faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti'nde idari bakımdan yeni birimler oluştu. Böylece çoğalan sancaklardan yeni oluşturulan üniteler vilayet oldu. II. Mehmed Dönemi'nde Rumeli vilayetinde Mora Yarımadası'nın büyük kısmı, Aranvutluk, Sırbistan ve Bosna yer alıyordu (Kılıç, 2016, s. 159).

15. yüzyıla ait tahrir defterlerine göre, Rumeli Vilayeti'nde bulunan Bosna sancağı vilayetlerden teşekkül ediyordu. Oruç'a göre, bu defterlerde *kaza* terimine rastlanmamaktadır. Ona göre, Bosna sancağında olan her vilayette bir kadının olması nedeniyle ilk zamanda *vilayet* terimi *kaza* terimine denk geliyordu. Böylece 15. yüzyılda Bosna sancağında yer alan bugün Novi Pazar'ın toprakları, Yeleç vilayeti (kaza) ve kadılığına bağlıydı. Yeleç (Jeleč) vilayeti, Zvečan, Jeleč, Ras, Vrače, Nikšić, Sjenica ve Barče nahiyelerinden oluşuyordu. Ras nahiyesinde Gluhavica ve Yeni Pazar yer alıyordu (Oruç, 2006, ss. 254-256). 15. yüzyılın sonuna doğru giderken bazı birimlerin değiştiği görülmektedir. Yeni Bazar Yeleç Vilayeti'nin (kaza) kadılık merkezi oldu ve tahrir defterlerinde Yeni Pazar vilayeti teriminin kullanımına rastlanmaya başlandı (Oruç, 2006, ss. 262-265).

Osmanlılar, ilk dönemlerde iktidarlarını kurarken kendi hükûmet sistemleri ile eski sosyal ve ekonomik düzende büyük bir değişiklik yapmıyordu. İlk zamanlarda yerel koşulların ve sınıfların Osmanlı kurumlarıyla daha muhafazakâr bir uzlaşması oldu. Fakat her şey daha çok Osmanlı öncesi sistemin kademeli olarak ortadan kaldırılmasına ve Osmanlı düzen ve kurumlarının yerleşmesine yönelikti. Osmanlılar, kendi askerî güçleri yetersiz olduğunda ilk zamanlarda aristokrat ve askerî grupları kapsamlı bir şekilde kullandılar. O zamanlar yerel soyluların sadık üyelerini ve askerî rütbeleri hiçbir koşul olmaksızın askerlerine dâhil ettiler. Bu nedenle, saltanatlarının başında birçok sipahi, Osmanlı öncesi yerel askerî kişilerin veya soyluların doğrudan torunlarıydı. Her Hristiyan, asil kökenliyse ve sadakat gösterdiyse bir spahi olabilirdi. Aynı şekilde çok sayıda yerli asker de Osmanlı ordusuna dâhil edilmiş ve askerî statü almıştır. Böylelikle spahilere, Osmanlı Devleti'nde önceki devletlerindeki ile neredeyse aynı konumda görevler verildi. Bu, Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin görece hızlı genişlemesini açıklayabilecek gerçeklerden biridir. Direniş güçleri çok azdı. Çoğunlukla, yerel feodal Hristiyanlar mallarını korumayı başardılar. İslam'ı kabul etmeye karar verirlerse farklı unvanlar (bey, voyvoda, idari veya askerî görevi, sancak beyi vs.) alabilirlerdi (Šabanović, 1982, s. 17).

Osmanlı Devleti'nin eyalet kuvvetleri ilk zamanlarda tımarlı sipahi, azab ve akıncılardan oluşuyordu (Halaçoğlu, 1991, s. 47). Tımarlı sipahiler adıyla bilinen Osmanlı derebeylik düzeni⁴⁹ o topraklarda kurulurken kendi biçimini buldu. Tımar sisteminde çiftlik dağılımının

⁴⁹ Derebeylik veya feodalizm, Avrupa'da ortaya çıkan toplumsal, siyasal ve ekonomik olarak örgütlenmiş bir sistemdir. Hiyerarşik koruyan-korunan ilişkisine dayanan bu örgütte toprakta yaşayan köylüleri tek bir kimsenin

birkaç türü vardı: tımarlar, zeametler, haslar (askerî ve idari yöneticiler, İsa Bey gibi ve sultanın hasları) ve vakıf toprakları. Miri arazi⁵⁰ olarak bilinen Osmanlı Devleti'nin toprak rejimi burada da uygulandı. Buna göre toprakları sultan, tımar ve zeamet olarak sınırlı bir biçimde mirasçılara devretme hakkına sahip olmak için sipahileri görevlendirildi. Bu topraklarda Osmanlı Devleti için bazı vergileri toplamyarak bir maaş alıyordu. Bununla birlikte sipahiler, askerî görevlerini yapmak zorundaydı. Ancak devlet topraklarından vergi toplayan sipahiler devlet memuru olarak görülüyordu. Reaya⁵¹, tımar veya zeamet alanında zirai toprakları sürekli biçimde işliyor ve oraya yerleşiyordu. Reayanın mülkiyet ve arazilerine Hristiyanlarda *baştina*, Müslümanlarda ise *çiftlik* deniyordu. Çoğu zaman, reayanın zimmetindeki bulunan bu emlaklar, köylü reayayla yerleşmiş topraklardan oluşuyordu. Dağlı bölgelerde gezen çobanlar, hayvancılık yaparken toprağa bağlı reayaya göre bir şekilde serbest hareket etmesine rağmen belirli tutarda vergi ödüyordu (Suçeska, 1993, ss. 1169-1170).

Yeni kurulan derebeyliklerin tasarrufunda bulunan tımar sisteminde toprakların tümü serbest ve serbest olmayan biçimde ikiye bölündü. Birincisi; zeametler, haslar, vakıf toprakları ve herhangi önemli bir pozisyonda olan sipahi tımarlarını kapsarken ikincisi ise tımarların hepsini kapsıyordu. Serbest emlak yöneticilerinin öşür, ispence, resmî çift ve diğer icarlardan yararlanarak kendi tasarrufunda var olan emlaklar üzerine hüküm sürme, vergi tahsil etme, cezaya çarptırma hakkı vardı. Serbest olmayan toprak sahiplerinin bîd-ı havâ vergi⁵² toplayabiliyordu. Onların tasarrufunda bulunan toprakları sancakbeylerinin görevlileri (subaşı ve voyvodalar) kontrol ediyordu. Vakıfları ise müteveli heyet yürütüyordu. Sultana veya yüksek makamlarda bulunanlara ait olan büyük topraklarda veya geniş bir alanda yayılmış halkının işi çobanlık veya hayvancılık oluyordu. Genelde bu topluluklar kendi teşkilatlarına (örneğin, Sjenica bölgesinde Vlahlar) bağlı oluyordu. Bu yüzden sultanın

malı sayan bir düzendir. Bu sisteme göre, merkezî otorite zayıf kalır yerel derebeyiler ortaya çıkar. Osmanlı Devleti'nde Avrupa'da gibi bir derebeylik sistemi olmadığı için büyük topraklar: komutanlara, askerlere veya başka yetkili kimselere veriliyordu. Detaylar için bk. *Derebeylik nedir*. (t.y.). <https://derebeylik.nedir.org/> [Erişim Tarihi: 23 Mart 2021].

⁵⁰ Kenanoğlu, Osmanlı Devleti toprak sisteminde miri araziye şu şekilde belirtir: "Osmanlılar'da miri arazi kapsamına, mirasçı bırakmadan vefat eden kimselere ait olup devlet hazinesine intikal eden, fetih esnasında hangi statüye bağlandığı bilinmeyen, sahibi belli olmayan araziler ve tarıma elverişli değilken devlet yöneticisinin izniyle işlenerek tarıma kazandırılan topraklar girer. Bu tür arazinin çıplak mülkiyeti devlete aittir, reayaya belirli esaslarla tasarruf/kullanım hakkı devredilmiştir." (2005, s. 157).

⁵¹ Osmanlı Devleti'nde yönetici konumundaki askerî sınıf ile ulema dışındaki vergi vermekle halkı ifade eden bir tabirdir (Öz, 2007, s. 490).

⁵² Derebeylik sisteminde topraksız köylüden alınan kazanç vergisidir.

hükümü güçlü değildi ve yerel halk, yöneticilerinin sayesinde bazı işler gerçekleştirebiliyordu. Yerel halktan mülkün statüsüne göre sultanın yararına çalışanlar özel görev alıyordu (derbentçiler, madenciler, köprücüler vs.) ve devletin vergilerinden muaf kalıyordu (Suçeska, 1993, ss. 1170-1171).

Yine bu heterojen toplulukta dinî ve askerî görevlilerin büyük bir bölümünü oluşturan Müslüman seçkinler son derece hareketliydi. Bunun nedeni, yeni görevlerini önceki görevlerinden yüzlerce hatta binlerce kilometre uzakta üstlenmeleri için sık sık çağrılmalarıdır (Popovic, 1997, ss. 177-178). Dolayısıyla başkent ile devletin çeşitli bölgeleri arasındaki bu tür geliş ve gidişlerle bölgeye ait kültürel ve siyasal özellikleri oluşturuldu. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'a gelmesiyle Asya ile Avrupa ve İslam ile Hristiyanlık karşılaştı. Bölgedeki yeni oluşturulan Müslüman nüfus, çevredeki gayrimüslim nüfusla karşılaştırıldığında sayısal düzlemde büyük ölçüde azınlıktaydı. Bu Müslüman nüfus, yalnızca bu bölgeye değil; aynı zamanda birçok bölgeye eşit olmayan bir şekilde dağıldı. Bazı yerlerde, yerel halkın İslamlaşması diğer yerlere göre daha yoğun olduğu için bu yerler sivil ve askerî gücün merkezlerini oluşturuyorlardı. Bu yüzden Novi Pazar ve ona yakın diğer bölgelerde de son derece basit bir halk bölünmesi vardı: bir yanda "inançlılar", diğer yanda "kâfirler" bulunuyordu (Popovic, 1997, s. 177). Böylece Osmanlı Devleti, din itibarıyla da siyasal, toplumsal ve iktisadi güç açısından da hâkim konumda oldu (Jelavich, 2013, s. 35).

2.2. NOVI PAZAR'IN KURULUŞU

Novi Pazar, 15. yüzyılda Osmanlıların fethiyle karşılaşmıştır. İlk Sırp Devleti'nin başkentinin coğrafi, tarihî ve stratejik konumu Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki bazı fetih hareketlerini kolaylaştırmıştır. Osmanlı kültürü, hâkimiyetinin yayılması ve köklemesiyle birlikte yerleşik hayatları da değiştirmeye başlamıştır (Aliagaoglu, Uğur, 2016, s. 204). Erken Osmanlı Dönemi'nde topraklar fethedildikten sonra yeni yerleşim yerlerinin oluşması veya değişmesi süreçleri⁵³ gerçekleşmiştir. Böylece yeni ele geçirilen topraklarda Osmanlı kurumları kurularak siyasi ve ekonomik alanları kontrol altına alınmıştır (Çalışlar Yenişehirlioğlu, 2000, s. 888-889). Osmanlı sosyo-ekonomik, siyasi-politik, dinî ve kültürel

⁵³ Çalışlar Yenişehirlioğlu, erken Osmanlı Dönemi'ndeki yerleşimlerin önceki karakterine göre 3 gruba ayırmaktadır. Birinci grupta yeni kurulan yerleşimler, ikinci grupta ise Bizans veya Balkan prensliklerinden alınan yerleşimler ve sonuçta üçüncü grupta Memlük, Anadolu Beylikleri ve Türk Beyliklerinden alınan yerleşimler bulunmaktadır (2000, s. 889).

sistemi temsil eden kurumlar, imar faaliyetleriyle toplumsal ortama da yansımıştır. Yeni oluşturulan fiziki yerleşim dokusu yerel dokunun değişmesini sağlamıştır.

Akıncı beyler, yeni yerleşimlerin oluşmasında veya değişmesinde önemli roller oynamıştır. Aslında Osmanlı olmayan ancak İslam'ı kabul etmiş Bizans asilleri de akıncı bey olabilir. Akıncı beyleri, fethedilen topraklarda bulunan yerleşimlerin Osmanlı Devleti'ne katılmasına büyük katkıda bulunmuştur (Çalışlar Yenişehirlioğlu, 2000, s. 890). Fethedilen halklar arasında bile birçok kişinin Osmanlı Devleti'ne bağlı olmayı avantajlı olarak görmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesini ve uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. 15. yüzyıl aynı zamanda Osmanlı kimliğinin oluşumu için çok önemli bir dönemdi. Bu muazzam toprak, devlet kurumlarının da benzer şekilde bu bölgeleri yönetmesi ve savunması için benzer bir yetişmiş insan kaynağına ihtiyaç duyuyordu. Bu süreçte çok sayıda Osmanlı devlet adamı ve askerî lider yetişti (Isom-Verhaaren, 2014, ss. 111-112). Böylece önde gelen Osmanlı askeri Gazi İsa Bey İshakoğlu⁵⁴, Novi Pazar'ın oluşumunda tarihî bir rol oynadı.

Osmanlı Devleti Güneydoğu Avrupa'ya yayıldıktan sonra Rumeli'de uçbeylik sistemini uygulamıştır. Osmanlı Devleti'nin genişlemesiyle birlikte Üsküp uçbeyliğinin ve daha sonra Bosna'nın uçbeyi olan İsa Bey İshakoğlu Novi Pazar ve çevresinin kontrolünü sağlıyordu (Miljković, 2019, s. 353). Sırp Orta Çağ Ras⁵⁵ yerleşimi kısmının adı Trgovište (Pazar), yeni bir yerleşim için kullanılmıştır. Böylece eski Orta Çağ şehrinin civarında Novi Pazar yerleşimi kurulmuştur. Gazi İsa Bey Novi Pazar'da vakfiyelerini kurarak onun oluşmasında en büyük katkıyı vermiştir (Čar Drnda, 1984, s. 77).

Osmanlı hâkimiyetinden önce Balkan topraklarında bulunan yerleşimler genelde kale içinde yer alıyordu. Bu kalelerin hem fiziksel hem de işlevsel konuda yerleşimlerine önemi veriliyordu. Ancak Osmanlılar, Balkanlar'ı ilk fethettiği zamandan itibaren kaleden iskan

⁵⁴ Gazi İsa Bey'in hayatının ilk yılları hakkında bilgi yoktur. İnalçık, açıklamasını yapmadan Gazi İsa Bey İshakoğlu'nun önemli bir Hristiyan soylu ailenin mensubu olduğunu iddia etmektedir (1954, s. 149). Edin Urjan Kukavica, İsa Bey İshakoğlu'nun kökenini detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Ona göre Gazi İsa Bey, Bosnalı önde gelen Katarina Kosača ile Hersekli veliaht Stjepan Tomaš Kotromanić'nin torunudur. Katarina Kosača'nın Hersekli veliaht Stjepan Tomaš Kotromanić'nin evliliğiyle Bosna Hersek birleşmiş oldu. Ona göre, onların oğlu Sigismund (bazı kaynaklarda Sigismund, Šimon veya Simon) 1449'da doğdu ve devşirme sisteminden dolayı adı İshak Bey oldu. İshak Bey sonra İsa Bey'in babasıydı (2010, s. 34). Ancak tarihî verilere göre Bosna'nın 1463'te fethedildiği ve İshak Bey'in o sırada Üsküp Uçbeyliğinin uçbeyi olduğu için oğlu İsa Bey'in birkaç yıl içinde Bosna Uçbeyliğinin uçbeyi olması mümkün değildir.

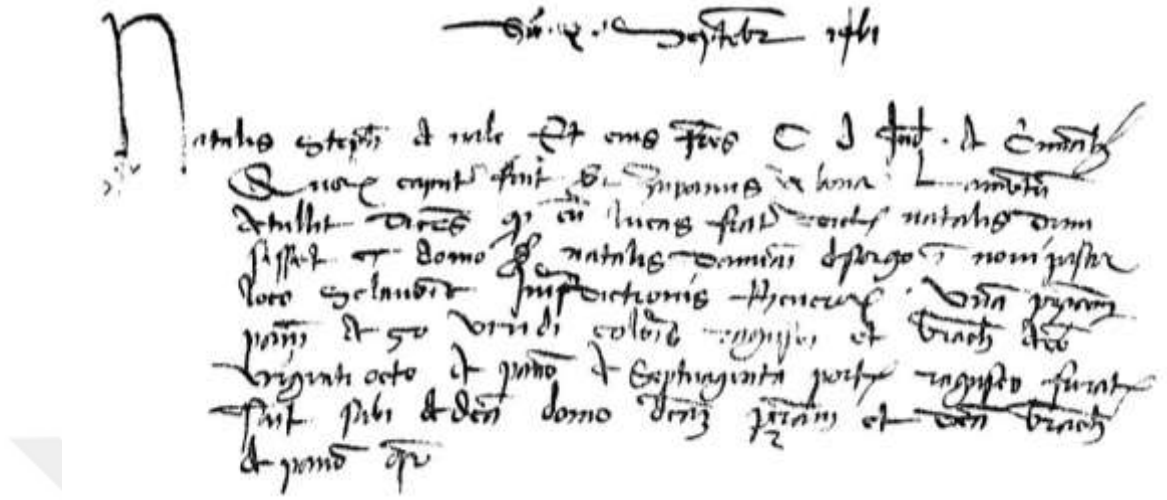
⁵⁵ Osmanlı kaynaklarında ilk defa 1468/1469 yılından gelen tahrir defterinde Yeni Pazar Ras nahi içerisinde şehir olarak kaydedilmiştir (Aličić, 2008, s. 8). Bu zamandan önce Yeni Pazar muhtemelen sultanın hası altında kaydedilmiş çünkü 1455 yılından kalan İsa Bey Uçbeyliği'nin mücmel defterinde Yeni Pazar'dan bahsedilmemiştir (Šabanović, 1964, ss. 1-58).

alanlarını kaldırıp artık kalenin savunulmasına gerek olmayacak bir biçimde kaleyi açık yerleşim şekline dönüştürmüştür⁵⁶ (Şahin, 2010, s. 446). Kale dışında yeni oluşturulan mahallelerde yeni gelen nüfus yerleştirilmiştir. Novi Pazar söz konusu olduğunda yeni yerleşim eski şehrin kuzeydoğusuna doğru oluşmaya başlamıştır. Şehirdeki halk hem dinî hem etnik konuda heterojendi. Fehedilen bölge halkı kendi yerlerinde kalmaya devam etmiş ancak zamanla yeni gelenlerle arasında ticaret yoluyla ya da başka unsurlarla bir birliktelik sağlayarak heterojen mahalleler ve şehirler oluşturmuştur (Uğur, 2015, ss. 294-295). Osmanlıların yeni yerleşimlerinin merkezlerinin inşasında bir düzen yokmuş gibi görünse de bu yerleşimler karmaşık değildir. Osmanlı şehirlerinin planlı bir şekilde kurulduğunu söylenmek mümkündür. Genellikle şehirlerin iki ana kısmından bahsedilmektedir. Birincisi, şehrin sosyal, ekonomik ve ticari faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alanıdır; ikincisi ise şehir halkının genellikle ibadet yerleri çevresinde oluşturduğu mahallelerdir (Şahin, 2010, s. 447).

Her ne kadar mevcut kaynaklara göre Novi Pazar'ın kuruluşunun kesin bir zaman çizelgesini vermek zor olsa da bu konuyla ilgili iki geçerli görüşten söz edilebilir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda Novi Pazar'ın 1455-1461 yılları arasında inşa edildiği sonucuna varılmıştır. Çünkü Osmanlı kaynaklarında 1455 yılında Gazi İsa Bey, uçbeyliğinde yer almamıştır (Şabanović, 1964, ss. 1-58). 1461 yılında Novi Pazar'dan ilk bahseden belge, bugün Dubrovnik Devlet Arşivi'nde bulunmaktadır (Fotoğraf 7). Eylül 1461 bu tarihli olan belge ticaretle ilgilidir⁵⁷ (Mušović, 1990, ss. 157-158). Bugün bu belgenin tarihi, Novi Pazar'ın kuruluş yılı olarak kabul edilmektedir.

⁵⁶ Şahin şunu da ekliyor: "Genellikle bir mahallenin yer aldığı iç kalede yönetim, askerî garnizon ve hapisane binaları ile beylerleyi, sancak beyi, kadı ve dizdar gibi yöneticilerin oturduğu evler bulunurdu. İç kale dışında ticarî faaliyetler yapılır ve burada ileri gelen kesim otururdu. Kale dışında ise daha çok yeni yerleşim alanları vardı." (2010, s. 446).

⁵⁷ Novi Pazar, Dubrovnik Cumhuriyeti ağında çok erken dönemde büyük önem kazanmıştır. Bazı verilere göre, 15. yüzyılda Dubrovnik Konsolosu Frano Gučetić bu şehirdeydi. Koloninin 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Novi Pazar'da varlığı kabul edilir (Kocić, 2012, s. 43).

Fotoğraf 7. Dubrovnik Arşivi: Lamenta de foris, vol. 35 f 61 v (Novi Pazar'da Ras TA Kopyası)

(Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Sadece birkaç yıl içinde, Novi Pazar ya da başka bir şehir, yüksek gelişmiş bir yerleşim yeri hâline gelemezdi. Bu durum, Dubrovniklilerin ticari olarak oldukça gelişmiş yerlerde yaşadığı gerçeğiyle de desteklenmektedir (Čar Drnda, 1984, ss. 77-78). Mušović⁵⁸, Novi Pazar'ın kuruluş tarihine dair teorisini bu şehrin 1468/1469 yıllarından önceki tarihî kayıtlarda olmamasına dayanmaktadır. Ancak 1468/1469 yılındaki kayıt defterinde Yeni Pazar şehir olarak yer aldığına göre bu bölgenin, daha önce kurulmuş ve bu tarihe kadar gelişmiş olması gerekmektedir. Jovanka Kalić de Gazi İsa Bey'in bağışlarıyla Novi Pazar'ın, daha önce kurulmuş ve gelişmiş bir Sırp Orta Çağ yerleşimi olan Ras'ın yerine kurulduğuna inanarak teorisini bu yönde temellendirmektedir (2013, ss. 437-438). İkinci görüş ise Novi Pazar'ın kuruluşunun 1455'ten önce olduğunu ileri sürmektedir⁵⁹.

Novi Pazar'ın Osmanlı öncesi dönemde Sırp Devleti'nin önemli bir merkezi olan Ras civarında kurulduğu varsayılırsa Osmanlıların, bu bölgeyi geniş kapsamlı bir ekonomik merkezi oluşturmak için kullanmak istediği anlaşılabılır. Novi Pazar'ın gelişmesinin temeli

⁵⁸ Mušović, Novi Pazar bölgesinde var olan tüm yerleşimlerin 1455'te ya Branković Bölgesi'nde ya da İsa Bey İshakoğlu Uçbeyliğinde kayıtlı olması gerektiğini iddia etmektedir. Novi Pazar o dönemde oluşmadığı için bu kayıtlarda yoktur. Novi Pazar merkezinin Potok ve Parice gibi kısımları İsa Bey Uçbeyliği kayıt defterinde Jeleč Nahi altında köyler olarak listelendiğini belirterek iddiasını doğrulamak istemektedir. Ona göre Novi Pazar o dönemde var olsaydı mutlaka bir yerde tescil edilirdi. Novi Pazar şehrinin 1455 ile 1461 yılları arasında birkaç kırsal yerleşim yerinin birleştirilmesiyle oluşmasının mümkün olabileceğine inanmaktadır (1990, s. 157).

⁵⁹ Eğer Osmanlı şehirciliğin devamlılık sistemine bakılırsa bu iddia ispatlanabilir. Şöyle ki, Osmanlılar elde aldığı topraklardaki mimari unsurları ve inşa edilmiş kısımları yıkmak yerine kullanılabilen tamir ediyordu. Bu şekilde mevcut yerleşimin estetik ve ona ait özellikleri dikkate alınmış ve sürdürülebilmesi için uygun çalışmalar yapılmıştır (Uğur, 2015, s. 301).

kesinlikle iklimi ve büyük ticaret yollarının kavşağında bulunan coğrafi konumu ve çevresindeki maden bölgelerinin ekonomik potansiyellerinin kesişme noktasına dayanmaktadır. Dolayısıyla Novi Pazar, hem kentsel yapı ve organizasyon açısından hem de manevi anlamda Osmanlı kentinin tüm özelliklerinin ifade edileceği önemli bir merkez hâline gelecektir.

3. BÖLÜM

15-20. YÜZYILLAR ARASINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN DURUMU VE BALKANLAR'DAKİ ETKİSİ

15. yüzyıl Balkan devletlerinin Osmanlı yönetimine dâhil edilmesi dönemi değildi. Fatih Sultan Mehmet hem Anadolu'da hem de Batı'da büyük toprakları ele geçirmekteydi. Doğu Anadolu'yu kontrol altına alınca Balkanları da fethetti. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu olan Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) Osmanlı Devleti'nin genişlemesini sağladı. Böylece 16. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde doruk noktası olarak kabul edilmektedir (Ortaylı, 2017, s. 25).

II. Bayezid (1481-1512) hükümdarlığında Osmanlı iç ve dış siyaseti ihtiyatlı ve uzlaşmacı bir biçimde hareket ediyordu. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa politikasında rol oynamaya başlamıştır. Osmanlı ordu ve donanması modernleştirilince imparatorlukta istikrar ve güvenli koşullar altında ekonomik gelişme ve şehirleşme dönemi başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önemli şehirler (Edirne, İstanbul, Bursa) büyük yapılarıyla gelişmeye başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in dönemindeki fetihleri Sultan II. Bayezid pekiştirmiştir. Ancak I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman (1520-1566) dönemlerinde büyük fetihleri ve koşulların iyileşmesiyle gelişme dönemi sağlanmıştır (İnalcık, 2003, ss. 36-38).

Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı Devleti'nin Anadolu-Rumeli doğrultusunda çeşitli bölgeleri arasında iktisadi-ticari faaliyetler⁶⁰ gelişme göstermiştir (İnalcık, 2004, s. 189). Yavuz Sultan Selim, Osmanlı İmparatorluğu'na Arap ülkelerini kattıktan sonra dünyanın en önemli ticaret yolu Osmanlı Devleti'ne dâhil olmuştur. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin geliri iki katına çıkmıştır (İnalcık, 2003, s. 39). Bu maddi kaynaklarla desteklenen I. Süleyman'ın fetihleriyle 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun gücü zirvesine ulaşmıştır

⁶⁰ 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun idare şekli, Osmanlı olmayan tebaanın çok fazla kendi topraklarından uluslararası ticaret yollarının geçmesi, onların ülkeye sık sık gelmesine izin veriyordu (Faroqhi, 2010, s. 49). Dubrovnikliler bazı Balkan şehirlerinde tüccar kolonileri oluşturmuyordu. Bu yolla deri, çeşitli yağlar, yün, peynir, balık, bal, balmumu, kürk ve köle İtalya'ya götürülüyordu. Aynı zamanda yünlü ve başka dokumalar İtalya'dan ithal ediliyordu. Osmanlılar Doğu Balkanlar'a geldiğinde Dubrovniklilerle ticari imtiyazlar çerçevesinde bu faaliyetlere devam ettiler (İnalcık, 2004, ss. 311-312). 16. yüzyılın sonunda Dubrovnikliler'in yer aldığı en gelişmiş ticaret merkezlerinden birisi Novi Pazar olmuştur (Gölen, 2010, s. 52).

(İnalcık, 2003, s. 39; Jelavich, 2016, s. 35). Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu Avrupa, Asya, Afrika topraklarında kapsamlı bir ölçüde yer alıyordu. Ancak 16. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu giderek güç kaybetmeye başladı.

16. yüzyılda Novi Pazar toprakları Bosna Sancağı'nın sınırında bulunmaktaydı. Bosna Sancağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısında önemli bir yer işgal etmiştir⁶¹. Bosna Sancağı'nın sınırları, Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya doğru ilerlemesiyle değişmiştir. Yeni fethedilen topraklar ilk başta Bosna Sancağı'na dâhil edilirken daha sonra Osmanlı Devleti batıda başka topraklar ele geçirince Hersek ve Klis gibi sancaklar kurmuştur. Ancak 1541 yılında Budin Eyaleti kurulduktan sonra Balkanlar'daki tüm sancaklar Rumeli Beylerbeyliği'nin bünyesine katılmıştır (Ağanoğlu, 2021, s. 47). 1580 yılında Osmanlılar Bosna Beylerbeyliği'ni kurmuşlardır (Gölen, 2010, s. 52). Osmanlı İmparatorluğu bu bölgeyi ele geçirdiğinden beri Novi Pazar bölgesinin özel alan olarak statüsü (*corpus separatum*)⁶² vardı (Šabanović, 1982, s. 94). Yine de 16. yüzyılda Bosna Beylerbeyliği/Eyaleti kurulduktan sonra Novi Pazar Bosna Sancağı'nda yer almıştır.

16. yüzyılın ortasından itibaren güçlü Osmanlı İmparatorluğu, yeni bir siyasi ve sosyal hayat başlattı. Kanuni Dönemi'nden sonra Avrupa devletlerinin ittifakları, dünyada başat güçlü Osmanlı İmparatorluğu'na sert bir şekilde saldırmaya başladılar. Kıbrıs fethi veya Osmanlı-Venedik Savaşı (1570-1573), Osmanlı-Safevi Savaşı (1578-1590) ve Osmanlı-Avusturya Savaşı (1593-1606) orduyu meşgul ederken Osmanlı toplumuna zor bir süreçten geçmiştir (Akdağ, 1966, s. 202; Jelavich, 2016, s. 39). Böylece önceki yüzyıllarda oluşturulan ileri idari düzen, Sultan III. Murat (1574-1595) ve oğlu Sultan III. Mehmet (1595-1603) dönemlerinde (1596 yılından) yıkılıp yapısal dönüşümle⁶³ yenilenmiştir.

⁶¹ Bosna Sancağı'nın önemi 1468/1469 tarihli defterine göre gösterilebilir. Rumeli Beylerbeyliği'ne 21 sancak bağlıydı. En yüksek geliri Mora Sancakbeyi'nin 507.760 akçeydi en düşük has gelisi ise Delvine Sancakbeyi'nin 157.032 akçeydi. Bosna sancakbeyi olarak Gazi İsa Bey'in geliri ise 1.092.619 akçeydi (Ağanoğlu, 2021, s. 47).

⁶² Latince ayrı beden demektir. Bu terim, çevresine kıyasla farklı yasa ve politik statüsü bulunan şehir veya bölgeler için kullanılır. Uluslararası yönetime tabi olan ve taraflardan hiç birine ait olmayan bir bölgedir. Detaylar için bk. *corpus separatum*. (t.y.). <https://dunyasozluk.com/baslik/corpus-separatum-1267123>. [Erişim Tarihi: 11 Nisan 2022].

⁶³ Klasik Osmanlı Dönemi'nde (1300-1600) devlet yönetiminde tımar ve kul sistemi vardı. Aynı zamanda işleyen bu iki sistem nedeniyle devlet yönetiminde padişahın otoritesi, ülkenin her tarafında ve bütün gruplar üzerinde ayrılmaz bir biçimde etkiliydi. Taşrada uygulanan tımar ve kul sistemi ile Osmanlı Devleti, merkezdeki saraydan yöneticilerin düzeni ve sınır bölgelerine kadar başarılı bir şekilde hükümetti. Bu iki sistem, imparatorluğun yönetim, maliye ve ordu kurumlarının sistemlerini işletmek için yaratıldı. Böylece Klasik Dönemde Osmanlılar, eski Türk ve Orta Doğu devlet geleneklerinden esin alarak kendilerine özgü bir yönetim biçimi ve devlet modeli oluşturdular (Armağan, 2011, ss. 144-145).

Osmanlı Devleti'nde toplanan vergiler, şehirlerdeki ticaret, endüstri ve diğer kazanç işlerinin hepsi ve mîrî topraktan alınan bütün vergilerin miktarı, devletin kanunnameleri ile akçe olarak ödenmekteydi. Osmanlı hükûmeti savaş ilan ettiği zaman sefer masraflarını karşılamak için çok hafif bir vergi daha almaktaydı. 17. yüzyılda yasal olarak vergilerin miktarı hiç değişmedi ama akçe değerinin düşmesinden dolayı bu zamanda oluşturulan vergilerin çeşitliğinden elde edilen gelir önemini kaybetti. Öte yandan savaşa katılan devletin ihtiyaçlarının artışı (Akdağ, 1966, s. 213) nedeniyle 16. yüzyılın sonunda başlayıp 17. yüzyılda devam eden yüksek oranlı enflasyon meydana geldi (Jelavich, 2016, s. 52).

Feodal ilişkilerin değişmesi ve yeni kapitalizm sisteminin ilerleyişi, 17. yüzyılda hem Avrupa devletlerinde hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda hız kazandı⁶⁴. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşlarda üst üste aldığı yenilgiler, idari, askerî ve mali problemleri aynı anda getirmiştir. 17. yüzyıl, Osmanlı Devleti için sosyal huzursuzluk ve ilk isyan dönemi olarak bilinmektedir (Gökbunar, Gökbunar, Uğur, 2010, s. 72).

17. yüzyılın başında genç bir padişah olarak tahta çıkan I. Ahmed (1603-1617) Dönemi'nde İran ile yürütülen savaşlar yoğunlaştı. Onun oğlu Sultan II. Osman, padişah olduğunda ilk kez köklü değişiklikleri fikir olarak gündeme getirdi (kapıkulu ocaklarının kaldırılması, yeni ordu kurulması, Bursa'yı yeniden başkent yapması). Ancak 16. yüzyılda sabitleşmiş bir devlet modelini değiştirmek zordu. Sultan II. Osman, Osmanlı tarihinde yeniçeri ve ulema işbirliğiyle öldürülen ilk padişah oldu. Ondan sonra gelen IV. Murat (1623-1640) ile kargaşanın hakim olduğu dönemde zor yoldan imparatorlukta yeniden adli ve idari bir sistem kuruldu. Tahtta kısa süre kalan Sultan I. İbrahim'den (1640-1648) sonra IV. Mehmet (1648-1687) Dönemi'nde Köprülü ailesi ile uzun süre yaşanan yenilgilerden sonra siyaset ve toplum göreceli bir sağlamlık kazanmıştır (Kuban, 2016, ss. 252-254; Jelavich, 2016, s. 51).

Devamlı süren savaşlardan sonra Osmanlı Devleti'nin tüm askerî zayıflıkları ortaya çıkınca Habsburglar ile Venedik ve Polonya'nın Kutsal İttifakı, Osmanlı İmparatorluğu'na birkaç cepheden saldırı düzenledi. II. Viyana Kuşatması'nda (1683) mağlup edilen Osmanlılar, Mohaç (1687), Salankamen⁶⁵ (1691) ve Zenta'daki⁶⁶ (1697) ağır yenilgiyle biten

⁶⁴ 17. yüzyıl idari düzenine göre merkezde çoğalan vezirlere eyaletler, paşalara ise sancaklar verilmeye başlandı. 16. yüzyıla göre, 17. yüzyılda çok daha önemli bir değişiklik vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda daha orta rütbeli kadılıkta sancak beyi olduğu çok sayıda ulema sınıfı mevcuttu (şeyhülislâm, kazasker, müderris, kadı). Bunlar geçinmeleri için kadılık, arpalık olarak başlamıştır (Akdağ, 1966, ss. 214-216).

⁶⁵ Salankamen (Sırp. Slankamen), bugün Sırbistan'ın kuzeyinde bulunan küçük bir yerleşimdir.

⁶⁶ Zenta (Sırp. Senta), bugün Sırbistan'ın kuzeyinde bulunan bir şehirdir.

muharebelerden sonra Karlofça⁶⁷ Antlaşması'yla (1699) Macaristan, Dalmaçya⁶⁸, Podolya⁶⁹ ve Mora'yı kaybetti. Aynı zamanda kuzey sınırında Rus İmparator I. Petar, 1695'te Don Nehri üzerindeki Azak yerleşimini ele aldıktan sonra Karadeniz bölgesine ulaştı (Sancaktı, 2011, s. 30).

17. yüzyılın sonuna geldiğinde Osmanlı klasik devlet sistemi büyük ölçüde çökmüştür (Jelavich, 2016, s. 51). 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ülkelerinin Osmanlılara karşı uzun süren askerî mücadelelerinden sonra yüzyılın ikinci yarısında uzun süren iki savaş Bosna'da sıkıntılı durumları ortaya çıkarmıştır. Venedik'e ve Habsburglara karşı girişilen mücadele, Bosna topraklarında gerçekleştirilmiştir. 1683 yılında II. Viyana Kuşatması'ndan sonra 1688'de Avusturyalılar, Sava Nehri'nin güneyinde bazı yerleri işgal edip insanları öldürüp kentleri tahrip etmişlerdir. Bu durumda 17. yüzyılda Bosna, yanmış yıkılmış bir yer olmuştur (Gölen, 2010, s. 53).

Artık merkezde bozulan idari sistemi, bütün imparatorluktaki bürokrasiye yansıdı. II. Viyana Kuşatması'ndan sonra Balkanlar'daki Osmanlı eyaletleri ilk defa kargaşa ve kötü bir ekonomik durum içinde kaldılar. Bozulan ordu, şehirlerde iktisadi çöküntü ve yol güvenliğinin azalması; Balkanlar'da merkezî idarenin kontrolünü yok etmiştir (Ortaylı, 1981, s. 200). Osmanlılar Tuna Nehri'nin kuzeyindeki tüm toprakları kaybedince Bosna bir uç eyaleti olmuştur. 1699 Karlofça Antlaşması'yla birlikte Osmanlılar, Bosna sınırlarını korumuştur. Ancak daha önce kurulmaya başlamış olan kapudanlıklar⁷⁰ bu dönemde büyük siyasi ve askerî güç kazanmışlardır. Karlofça Antlaşması ile aile mülklerine dönüşmüşlerdir (Gölen, 2010, s. 55). Habsburgların ve Venedik'in Bosna sınırlarına yine saldıracağını Bab-ı Ali tahmin etmekteydi. Karlofça Antlaşması'nın sonrasında hemen hudut alanlarının korunması için çalışmalara başlandı. Yeni tahkimatların oluşturulması ve eski surların yeniden şekillendirilmesinde kapudanlık önemli rol oynadı. Bu nedenle 18. yüzyıl boyunca Bosna

⁶⁷ Karlofça (Sırp. Sremski Karlovci), bugün Sırbistan'ın kuzeybatısında yer alan şehirdir.

⁶⁸ Dalmaçya (Hırv. Dalmacija), bugün Hırvatistan'ın güneyinde yer alan bir bölgedir.

⁶⁹ Podolya, bugün Ukrayna'nın bir bölgesidir.

⁷⁰ Kapudanlık, kurulduğu zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun Habsburg İmparatorluğu ve Venedik ile oluşturulan sınır bölgeleri Bosna ve Hersek eyaletlerinin kuzey kısımlarında bulunan küçük askerî idari birimlerdi. 18. yüzyıldan itibaren kapudanlık hem Bosna'nın sınırında hem de merkezine giden ana yollar boyunca vardır. Bu örgütün yönetici olarak bir kaptandan askere kadar herkesin hizmetlerinin karşılığı ödenmekteydi. Sınırı sürekli düşmandan ve yolları haydutlardan korumak, kapudanlıktaki mürettebatın ana görevidir. Bu kurum, 16. yüzyılın ortalarından 1835 yılına kadar bu topraklarda görevini yapmaktaydı (Kreševljaković, 1954, s. 24).

Eyaleti'nin bütün topraklarında kapudanlık oluşturulmaya başlanacaktır (Kreševljaković, 1954, s. 29).

18. yüzyılın başlarında Osmanlıların hem insan hem para açısından çok ağır kayıplar vermeden topraklarını daha fazla genişletmesi pek mümkün değildi (Kennedy, 2001, s. 36). İlk defa toprak kaybeden Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyıla girdiğinde önceden kaybettiği alanları geri almaya çalışmaya başlamıştır (Quataert, 2004, s. 75).

Bir dizi savaş gerçekleştirildikten sonra 18. yüzyılın başlarında (1703) II. Mustafa'dan sonra tahta çıkan III. Ahmed (1703-1730) ile yeni bir dönem başlamıştır; merkezde padişahın gücünün zayıflaması, sarayda ve yönetimde bulunan farklı sınıfların çatışmaları, eyaletlerde artan bir ademi merkezileşmenin gelişmesi. Bu dönemde yeniçeri ordusu, önemli bir siyasi örgüt olup önceki yüzyıldaki gibi tehdit eden bir unsur olarak tespit edilmiştir (Hourani, 2016, s. 121). Bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu kendisini korumayı önceleyen muhafazakâr bir yönetime dönüşmüştür (McNeill, Hess, 2016, s. 85). Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin maliyesini ve düzenini düzeltmek için birçok alanda reformlar yapılması gerekmiştir.

Avrupa'da büyük güçler arasında devam eden savaşlara katılamayarak Osmanlı İmparatorluğu tarafsız durmaya çalışıyordu. Ancak 1710'da Rus Çarı Petro'nun İstanbul Antlaşması'nın⁷¹ maddelerine riayet etmemesiyle Sultan III. Ahmed Rusya'ya karşı savaş ilan etmiştir (Aktepe, 1989, s. 35). 1711 yılında Prut Antlaşması'yla başarılı Osmanlılar, Azak ve çevresini geri aldıktan sonra önceden kaybettiği diğer toprakları geri almak için ilham almıştır. Karlofça Antlaşması'yla Mora Yarımadası'nı kaybeden Osmanlı Devleti, burayı Venedik'ten geri almak istiyordu. 1716 yılında Venedik ve Avusturya'ya karşı çıkan savaş nedeniyle Osmanlı kuvvetleri iki cephede birden savaşmak zorunda kaldı (Yazıcı, 2019, s. 185; Aktepe, 1989, s. 36). Sonuçta 21 Temmuz 1718 tarihinde imzalanan Pasarofça⁷² Antlaşması'yla Osmanlılar, Venedik'ten Mora Yarımadası'nın büyük kısmını almasına rağmen kuzeyde bütün Banat, Küçük Eflak, Eflak'ın Oltu Irmağı'na kadar uzanan bölge, Sırbistan'da bulunan Belgrad ve Bosna'nın kuzey kısmını tamamen kaybedip Avusturya'nın sınırına komşu olmuştur (Özcan, 2007, s. 180).

⁷¹ İstanbul Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya Çarlığı arasında 1700 yılında imzalanan bir barış antlaşmasıdır. Osmanlı-Rus savaşları 1686-1700 yılları arasında sürdüğü için bu antlaşmaya 1699'daki Karlofça Antlaşması'nın devamı olarak bakılmaktadır (Uzunçarşılı, 1988, s. 165).

⁷² Pasarofça (Sırp. Požarevac), bugün Sırbistan'ın kuzeydoğusunda bulunan bir yerleşimdir.

*Lale Devri*⁷³ olarak bilinen ve 12 yıl süren sakin bir siyasi dönemde Osmanlı Devleti, Avurpa devletleri gibi gelişmelere büyük önem vermek istemiştir. Diplomatik ilişkileri güçlendirmek için Viyana, Paris ve Moskova'ya elçilerini gönderilmiştir. Giden devlet adamlarının eğitim, bürokrasi, askerî ve diğer alanlarda yaptığı gözlemler kısa süre içinde Osmanlı Devleti'nde etkisini göstermeye başlamıştır⁷⁴ (Yazıcı, 2019, s. 181).

1730 yılında başlayan bir ayaklanmada isyancılar Sultan III. Ahmed'i tahttan indirdi ve yerine I. Mahmud (1730-1754) tahta çıktı. Reformların temelini hazırlayan III. Ahmed'den sonra gelen Sultan I. Mahmut ıslahat uygulamalarını ve Osmanlı Devleti'nin durumunu geliştirmeye çalışmıştır. Yeni isyanları engellemek için İstanbul'daki yeniçerilerden Boşnaklar ve Arnavutlar çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti'ne eski asayişi getirmek isteyen bu padişah başarılı olmuştur⁷⁵.

1731 yılında Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler yine gerilmeye başlamıştır. İran tarafından yaşadığı yenilgilerle Osmanlı Devleti, 1736'da topraklar kaybetmiştir. Aynı zamanda Rusya Kırmı'ı tekrar işgal edince Sultan I. Mahmud, yeniden savaşa girmek zorunda kalmıştır. 1739 yılında Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile Belgrad Antlaşması'nı imzalamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son kârlı antlaşmasının maddelerine göre Avusturya Tuna Nehri'nin kuzeyine doğru çekilmiş ve Belgrad geri alınmıştır (Özcan, 2003, s. 350).

Osmanlı zaferlerinin ve özellikle Bosna ve Sırbistan'da yönetimin yeniden başlamasının da önemli iç yansımaları oldu. Avrupa tarafında bir barış dönemi başlarken İran ile yeni çatışmalar başladı. İki taraf muharebelerde ağır kayıplar verdiği için 1746 yılında sınırları değiştirmeyen bir anlaşma imzalandı (Yazıcı, 2019, s. 183). Gelecek yıllarda imparatorluk savaşız bir dönem geçirdi. Fakat merkezî hükûmet eyaletlerde vergileri tekrar artınca yine

⁷³ Bu dönemde Osmanlı'ya özgü 839 lale soğanı türünün büyük talep görmesi, dönemin *Lale Devri* olarak anılmasına sebep olmuştur (Yazıcı, 2019, s. 181).

⁷⁴ Bugün Lale Devri Osmanlı Devleti'nin ilk çağdaşlaşma zamanı olarak sayılmaktadır. Sanat ve bilim alanında uyguladığı yeni fikirler arasında edebiyatta tercüme ve özgün eserler, matbaanın açılması, ev dekorasyonu, iç ve dış mimari ve benzer yenilikler bulunmaktaydı. Osmanlı elçileri, Avusturya ve Rusya'nın uyguladığı taktikleri örnek olarak alıp birtakım askerî yenilikler ve yeni yönetim şekilleri sunmaktaydı (Oğuz, 2018, ss. 25-26).

⁷⁵ Sultan I. Mahmud'un ilgilendiği problemler arasında toplumsal olaylar vardı: kadınların kıyafetleri, fuhuş, esnafın denetimden geçmesi, narh vs. Ayrıca asi grupları ortadan kaldırıp hem devlet idaresine hem dış meselelere odaklanmaya başladı (Özcan, 2003, s. 349).

soyguncu çeteleri kuruldu ve kasabalarla ve şehirlere doluştu. Balkanlar, Suriye, Irak, Mısır ve Kuzey Afrika bölgelerinde barış olmasına rağmen durum çok iyi değildi⁷⁶.

Osmanlı Devleti'ne son parlak dönemini yaşatan Sultan I. Mahmud, 1754 yılında vefat ettikten sonra Sultan III. Osman (1754-1757) ve Sultan III. Mustafa (1757-1774) yeni maceralar için sayısız fırsat olmasına rağmen sınır valilerinin kaybettikleri toprakları geri almaları yönündeki ricalarına direndiler ve son imzalanan anlaşmaya sadık kaldılar. Enflasyon, veba, yiyecek kıtlığı, aşırı kalabalık şehirler, işsizlik, haydutlar ve asi eşraf gibi eski sorunlar imparatorluğun her yerinde problem yaratıyordu. Eyaletlerin çoğunda aşırı vergilendirme ve kötü yönetim devam etmekteydi.

III. Mustafa Dönemi'nde bazı reformlar gerçekleştirilmesine⁷⁷ rağmen Osmalı Devleti, eski gücünü koruma amacına ulaşamadı. 6 yıl süren Osmanlı – Rus Savaşı'nın bitmesi yeni tahta çıkan I. Abdülhamid Dönemi'nde (1774-1789), 21 Temmuz 1774'te Küçük Kaynarca⁷⁸ Antlaşması'yla gerçekleşti (Shaw, 1997, s. 250; Beydilli, 2002, s. 527). Rusya Avusturya ile Rum Projesi⁷⁹yle Osmanlı Devleti'nden alacağı toprakları kendi arasında paylaşmayı planladı. Sultan I. Abdülhamid bu şekilde bir araya gelen bir güce karşı savaş ilan etmek zorunda kaldı. Savaşlarla meşgul olan padişah, siyaset, diplomasi ve askerlik konusunda ıslahatlar⁸⁰ gerçekleştirmeyi başardı (Aktepe, 1988, ss. 215-216). 1789 yılında Sultan I. Abdülhamid vefat edince yeğeni III. Selim (1789-1807) tahta çıktı.

Balkanlar, Arap Yarımadası ve Mısır'da devamlı çıkan problemlerin yanı sıra yeni padişah, imparatorluğun sosyal, ekonomik ve idari yönetimini düzeltmeye çalıştı. Babası III. Mustafa'nın etkisiyle bir reform hevesi edinen III. Selim, 1792-1793'te bir reformcular

⁷⁶ Jelavich'e göre Osmanlı Devleti, askerî gücünü büyük düşmana karşı yönlendirirken merkezî hükûmetin eyaletlerinde zayıflamasına yol açmıştır (2016, s. 128).

⁷⁷ III. Mustafa tahta oturduktan sonra devleti yönetimi ve dış ilişkilerde Ragıp Paşa ile birlikte maliye, askerlik, imar ve idari alanda birçok ıslahat gerçekleştirdi. Devletin ekonomik durumunu düzeltmek için bir taraftan masrafları kısarken diğer taraftan modern ekonomik modellere göre gelir artırıcı hareketler yaptı. Askerlikte modern mühendishane ve topçu ocağı kurmak için ciddi girişimlerde bulundu. Sultan III. Mustafa, yeni modern gemiler inşa ettirerek Osmanlı donanmasını güçlendirmeye çalıştı. Bunlarla birlikte III. Mustafa Osmanlı sultanları arasında imar faaliyetlerine en çok önem veren sultanlardan biridir. III. Mustafa Dönemi'nde padişahın ve sadrazamın ve diğer yüksek makamların serveti, tebaanın hayatını biraz kolaylaştırmak için kütüphaneler, camiler ve diğer müesseseler inşa etmeye tahsis edildi (Özkan, 2018, s. 85; Shaw, 1997, s. 247).

⁷⁸ Bugün Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda bulunan bir yerleşimdir.

⁷⁹ Rum Projesi'ne göre Rusya, Boğdan, Eflak, Bulgaristan, Trakya, İstanbul ve çevresini alacaktı. Avusturya'ya ise Küçük Eflak, Sırbistan, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Mora ve civarı verilecekti (Aktepe, 1988, s. 215).

⁸⁰ İngiltere ve Hollanda ile güçlü ticari ilişkiler kurdu. Osmanlı donanması, humbaracı ve topçu ocakları modernleştirilip deniz subayı okulu kurdu. Subay ve gemi alanında köklü değişiklikler gerçekleştirildi. Aynı zamanda matbaa tekrar aktifleştirildi ve çok sayıda eser bastırıldı (Jelavich, 2016, s. 127; Yazıcı, 2019, s. 187).

komitesi kurdu ve Fransız İhtilali'nden ilham alarak *Nizam-ı Cedid* adıyla bilinen bir dizi yeni düzenleme yayımladı. Bunlar, eyalet valilikleri, vergilendirme ve arazi kullanım hakkı reformlarını kapsamaktaydı. Batı ile doğrudan teması sağlamak için büyük Avrupa başkentlerinde Osmanlı elçilikleri açıldı.

Fransız İhtilali bütün Avrupa'yı etkilemeye başladı. Fransa, Avrupa'da toprak elde ederken Balkanlar'a yaklaştı ve Osmanlı Devleti ile iyi diplomatik ilişkilerine rağmen 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal etti (Yazıcı, 2019, s. 189). Osmanlı Devleti'nin askerî dengesindeki değişim sebebiyle Osmanlı hükûmeti İngiltere ve Rusya ile ittifak kurmak zorunda kaldı (Hourani, 2016, s. 122; Shaw, 1997, s. 269).

18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin kötüleşen ekonomik ve mali krizi klasik sisteminin işleyişini zorladığı dönemlerde imparatorluğun bir sınır eyaleti hâline gelen Bosna, kuzeyden ve batıdan Avusturya, Dalmaçya'dan Venedikliler ve güneydoğudan Karadağlılar'ın sürekli saldırılarına maruz kalmıştır. 17. ve 18. yüzyıllardaki savaşlarda. Osmanlı tarafında çoğunlukla Boşnaklar; Avusturya ve Venedik tarafında ise imparatorluk sınır muhafızları, haydutlar ve çeşitli gönüllüler olarak çok sayıda Hırvat ve Sırp vardı (Imamović, 1997, s. 290).

Osmanlı Devleti'nin uç bölgesi olan Bosna hem Pasarofça hem de Belgrad Anlaşması'ndaki maddelerde yer aldı. 18. yüzyılın ilk yarısında bazı alanlarda ıslahatlar yapılmasına⁸¹ rağmen savaş ortamının sürekli hâle gelmesiyle Bosna Eyaleti'nde toprak düzeni bozulmuş bu da vergilerin artmasına yol açmıştı. Bu sebeplerden dolayı 1747-1757 yılları arasında köylünün isyan etmesi eyalette anarşik bir ortamın doğmasına yol açtı. Böyle bir ortamda Bosna'daki yöneticiler, merkezî yönetimden bağımsız olarak idareyi ele almışlardır (Gölen, 2010, s. 55). 10 yıl devam eden savaşlar ve çatışmalar ile birlikte veba nedeniyle insan gücü kaybı çok büyüdü. Yiyecek depolarının tükenmeye başlaması nedeniyle Bosna kıtlık

⁸¹ 18. yüzyılın ilk yıllarında Bosna Eyaleti'nin idari-askeri düzenlenmesi gerçekleştirilmiştir. Sancakların sayısı beşe düşürüldü: Bosna, Hersek, Zvornik, Klis ve Bihać. Bölgede bir askerî reform gerçekleştirilince 18. yüzyılda Bosna'da yüksek derecede savaşa hazır durumda olan Sipah örgütünü güçlendirdi. Buna göre sipahiler yerel (yerli kulu) ve sınır (serhat kulu) olmak üzere iki kategoriye ayrıldı. Bosna Eyaleti, uçbeylik olduğunda savunma amaçlı askerî-idari birim olarak kapudanlık sayısı arttı. 1699 ile 1716 yılları arasında Bosna'da mevcut 12 kapudanlığa ek olarak 16 yeni kapudanlık kuruldu. Kalıcı sınır muhafızları 16.000 olurken savaş durumunda Bosna yaklaşık 60.000 kişiyi seferber edebilirdi. Askerî-idari reformla birlikte ülkede eski ve yeni surlar inşa edildi. Bosna'nın batı sınırı özel olarak güçlendirilirken Una boyunca bir dizi kale ve kule inşa edildi. Bu önlemlerle Bosna eyaletinin görünüşü ve teşkilatı önemli ölçüde değişti (Imamović, 1997, s. 294).

tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Osmanlı Devleti, isyanı bastırdıktan sonra yeniden düzeni oluşturmaya çalıştı fakat Bosna'nın durumunu stabil hale getiremedi.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde önemli değişim ve parçalanmaların yaşandığı bir dönemdir. Başka bir deyişle Osmanlıların *en uzun yüzyılı*; siyasi yenilgiler, iç ve dış politikasında yaşanan sıkıntılar sebebiyle idari, hukuk, eğitim ve sosyo-kültürel alanlardaki yeniliklerle başlamıştır.

18. yüzyılın sonu, 19. yüzyılın başında tahtta bulunan en ıslahatçı padişah III. Selim, Avrupa'nın çağdaş dünyasına girerken Osmanlı Devleti'nin ciddi bir ıslahata girişmesi için çalışmaktaydı (İnalçık, Seyitdanlıoğlu, 2017, s.136). Ancak yeniçeriler ve reformlarının tehdit ettiği diğerleri, saltanatının başından beri III. Selim'e karşı çıkıyordu. Yeniliklerin İslam hukuku ve geleneğinin ihlali olduğunu düşünen ulemeden da itiraz geliyordu.

Sultan III. Selim'in Anadolu ve Arap eyaletlerindeki ayrılıkçı hareketlere karşı daha kararlı bir eylemde bulunamamasının en büyük nedeni, Balkanlar'daki daha büyük tehditlerle meşgul olmasından kaynaklanıyordu. 19. yüzyılın başında Sırbistan'daki yeniçerilerin kötü yönetimi, yerel yöneticilerin kendilerinden biri olan Karađorđe arkasında birleşmesine yol açtı. Başlangıçta hareket, padişahın isyankâr astlarına karşı hükümdarlığını destekledi, ancak çok geçmeden 1804 yılında Osmanlı yönetimine karşı tam ölçekli bir Sırp devrimine dönüştü.

Tam Sırp Ayaklanması'ndan sonra Mayıs 1807'de III. Selim'e karşı isyan patlak verdi. İsyancılar, III. Selim'in reformlarının din ve geleneksel hukuka aykırı olduğunu ilan eden ve tahttan indirilmesini isteyen bir fetva talep etmişlerdir. Padişah bunu sessizce kabul etti ve IV. Mustafa muhafazakârların adayı olarak tahta çıktı (29 Mayıs 1807) ve böylece sultanların en liberal saltanatı nihai yenilgi ve başarısızlıkla sonuçlandı (Shaw, 1997, s. 270-274).

Devletin sorunları arasında Balkanlar'daki durum da vardı. Sonuçta III. Selim'in öldürülmesiyle başa gelen Sultan IV. Mustafa'nın hükümrânlığı da uzun sürmedi ve yerine II. Mahmud (1808-1839) tahta geçti. Sultan II. Mahmud'un ilk amacı çağdaş bir ordu kurarak merkezî hükûmetin hakimiyetini güçlendirmektir. 1806-1812 yılları arasında süren Rus-Osmanlı Savaşı, Bükreş Antlaşması'yla (28 Mayıs 1812) bitmiştir. Antlaşma'nın maddelerine göre Besarabya Ruslara verilmiş ve 1804 yılından itibaren isyan eden Sırlara özerklik sağlanmıştır (1817) (Beydilli, 2003, s. 353; Stephanov, 2021, s. 110).

1821 yılında başlamış Rum isyanı bastırılmamış ve diğer devletler arasında bir problem hâline gelmiştir. İsyân Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin durumunu daha da kötüleştirdi. Rus-Osmanlı Savaşı'nda Anadolu ve Balkanlarda ilerleyen Rus ordularına karşı güçlü bir direniş gösterilemedi (Stephanov, 2021, s. 111). İki yıl süren savaş Edirne'de noktalandı (14 Ağustos 1829). Böylece bazı adalarda Atina merkezli Yunan Krallığı kuruldu (Beydilli, 2003, s. 353).

Sultan II. Mahmud dönemi iç ve dış problemlerin yanı sıra bir reform dönemi idi. 1825'ten başlayarak Posta Teşkilatı, ardından İtfaiye Teşkilatı (1827) kurularak reform edildi. Sultan II. Mahmud; 1829 tarihli giyim yasasını çıkardı, ekonomik durumu düzenledi ve dinin başlıca göstergesi olan başlığı ortadan kaldırdı. İlk resmî Osmanlı gazetesi *Takvim-i Vekayi* 1831'de çıktı. 1830-1831'de imparatorluk çapında yapılan ilk nüfus sayımı, düzenli vergilendirmenin temelini oluşturabilecek güvenilir veriler üretti. Dış ilişkiler konusunda önemli bir kurum olan Tercüme Odası (1834) bu dönemde kuruldu. Padişah, ilk başta Paris ve Londra'ya, ardından Viyana ve Berlin'e Osmanlı yabancı elçi göndererek yeniden kurulan *Hariciye Nezareti*'nin önemini göstermek istedi. 1834'te yedek ordu, 1837'de ise *Şura-yı Askerî* kuruldu. Osmanlı merkezî hükûmeti Avrupa (Fransız) modeline dayalı bakanlıklar ve meclislere dönüştürüldü (*Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali* ve *Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye*). Tımar sistemi kaldırdı ve vakıfları idare etmek için *Evkaf Nezareti* kuruldu. Aynı zamanda II. Mahmud zamanında yerel yönetimlerde muhtarlık sistemi kuruldu. Sultan II. Mahmud, kilise ve sinagogların finans edilmesini sağlıyordu ve ayrıca küçük köylere bile para ve hediyeler dağıtıyordu. Bu şekilde padişah, Müslüman hükümdar ile gayrimüslim tebaası arasında bütünleştirici bir bağlantı yarattı ve bunu geliştirdi (Stephanov, 2021, s. 111-112; Yazıcı, 2019, s. 196).

Sultan II. Mahmud, Mısır'daki Nizip'te Osmanlı donanmasının yenilgiye uğradığı haberini almadan 1 Temmuz 1839'da vefat ettiğinde oğlu Abdülmecid (1839-1861) padişah oldu. 3 Kasım 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu çıkaran, Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere, devrin aydın bürokratları Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni bir zamanını başlatmışlardır (Ortaylı, 2018, s. 33). Gülhane Hatt-ı Hümayunu her şeyden önce Avrupalı bir devlet görüşü taşıyordu. Kapsadığı esas haklar, idari, mali, askerî tedbirler o zamanın batılı devletleri düşünülerek oluşturulmuştur (İnalçık, 2017, s. 48). Tanzimat zamanı fermanla devlet yönetimi şeriata uygun yeni kanunlarla düzenlenmesi, din farklı gözetilmeksizin bütün tebaaya eşitlikle uygulanması, hükümdarın bunlara aykırı davranmaması, şahsi ve mülki emniyet sağlanması, güçlü bir ordu kurulması, sarayın ve

kentlerin yeniden düzenlenmesi ve devletin iç ve dış işleri konusunda keyfî idaresine son verilmesi amaçlanmaktaydı (Berkes, 2017, s. 214; Pamuk, 2007, s. 291; Küçük, 1988, s. 259).

Abdülmecid, başta demir yolları olmak üzere Avrupa ülkelerinde var olan bütün medeniyet vasıtalarını getirmek istedi. Avrupa'nın yönetim şeklini de incelemişti. 1845'te *Zaptiye Müşirliği* kuruldu. 1846 yılında *Maarif Nezareti* ve 1847'de *Mekatib-i Umumiyye Nezareti* kurulunca eğitim alanında önemli değişiklikler sağlanmıştır. Mali konuları incelemek için 1846'da *Meclis-i Maliyye* kuruldu. 1856'daki Islahat Fermanı ile gayrimüslimler de askere alınmaya başlanmıştır. Ancak Sultan Abdülmecid Dönemi'nde bütün alanlarda yapılan çalışmalarda tam bir başarı sağlanmadı. Devletin düşen gelirleri ve bunun yanında dışarıdan alınan borçlar (Ortaylı, 2018, s. 252) ile birlikte gayrimüslimlerin geniş imtiyazları halk arasında büyük hoşnutsuzluk ortaya çıkardı. 1857'de Cidde'de, daha sonra 1858 yılında Karadağ'da olumsuz olaylar çıktı. 1859'da Kuleli Vak'ası olarak bilinen isyan çıkmadan önce bastırılmıştır. Büyük güçler, bu karışıklıklardan faydalanmak istedi. Rusya, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da; Fransa ve İngiltere ise Lübnan'da bazı karışıklıkların çıkmasına nedne oldu (1860).

Abdülmecid zamanında çeşitli iç ve dış olayların yanı sıra pek çok imar faaliyeti de gerçekleştirildi. Alınan borçların bir kısmı ile saray, köşk, cami, tekke, çeşme, hastane, köprü inşa edilirken eskiler tamir edilerek veya yeniden yapılarak canlandırıldı. Sultan Abdülmecid 1861'de vefat edince Sultan Abdülaziz (1861-1876) tahta çıktı (Küçük, 1988, s. 261-262).

Sultan Abdülaziz tahta çıktığı zaman Osmanlı Devleti'nin durumu karışıkıştır. Mali problemler ve Karadağ'da çıkan isyan savaşa dönüşmeye başlarken Hersek eyaleti ise kargaşa dolu bir durumdaydı. Abdülaziz, tahta çıktıktan birkaç gün sonra bir ferman Bab-ı Ali'de törenle okundu. Padişah, fermanında, Tanzimat'a devam etmek istediğini bildirdi. Karşılaşılan en büyük problem mali alanda olduğundan Sultan Abdülaziz ilk zamanlarında masrafları azaltmaya çalıştı. Bir süre sonra padişahın aldığı tedbirlerle devletin mali durumu biraz daha düzenli hâle geldi (Küçük, 1988, s. 179).

Dış müdahalelerin artmasına yol açan eyaletlerdeki ayaklanmalar da diğer önemli konulardı. Rusya'nın Balkanlar'da Slavları kışkırtmasıyla çıkan olaylar da diğer devletlerin karışmasına yol açtı. 1862'de Karadağ'da bağımsızlık için başlayan ayaklanmalar bastırıldı. Bu ayaklanmalar kısa süre sonra Sırbistan, Romanya ve Girit'te de yeni olayların çıkmasına

sebepe oldu. Özerklik yönünde ilk hareketler başta 1875'te Hersek'te başladı, ardından Bosna'ya da yayıldı (Yazıcı, 2019, s. 201-202).

1867 yılında Sultan Abdülaziz, Avrupa seyahatine çıktığında Osmanlı tarihinde Hristiyan ülkelere dost olarak seyahat eden ilk padişah oldu. Birkaç ülkeyi ziyaret ettikten sonra padişah yeni fikirlerini uygulamaya başladı. Osmanlı ordusunu güçlendirmek için Sultan Abdülaziz zamanında büyük değişiklikler gerçekleştirildi. *Mekteb-i Harbiye* yeniden düzenlendi (1866), askerî kanunlar modernleştirildi (1869), askerî rüştiyeler ve kışlalar açıldı. Bunlardan en önemlisi *Harbiye Nezareti* ve Bahriye Nezareti Abdülaziz tarafından kuruldu. Bu dönemde ulaşım (demir yolları) ve haberleşme alanında gelişmeler kaydedildi. Eğitim alanında önemli ilerlemeleri gerçekleştirdi. 1862'de *Mekteb-i Mahrec-i Aklarn* kuruldu 1864'te ise bir dil okulu açıldı. 1868'de tamamen Fransız eğitim sistemine göre düzenlenen *Mekteb-i Sultani* (Galatasaray Lisesi) açıldı (Küçük, 1988, s. 182). 1863'te *Bank-i Osmani-i Şahane* adıyla yabancı sermayeli bir ticari banka kuruldu. 1847'de kurulmuş müze 1869 yılında *Müze-i Hümayun* ismiyle geliştirildi. Abdülaziz zamanında idari ve hukuki işlerde yeni adımlar atıldı. 1864'te ilk vilayet kanunu düzenlendi. Bununla birlikte eyalet teşkilatı bırakılarak vilayet sistemine geçildi. 1868 yılında Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye, *Şûra-yı Devlet* ve *Divan-ı Ahkam-ı Adliyye*'ye ayrıldı (Kural Shaw, Shaw, 2002, s. 65). 1873'te çıkan bir irade ile vakıf malları yabancılara satılmaya başlandı. Bu dönemde pek çok önemli yapı inşa edildi. Ancak 1876 yılında Batılı devletler Osmanlı Devleti için Berlin Memorandumu hazırlanırken Sultan Abdülaziz tahttan indirildi. Abdülaziz yoğun dış meselelerle ilgilenirken iç meselelerin halledilmesinde pek başarılı olamadı (Küçük, 1988, s. 182).

Sultan Abdülaziz'den sonra V. Murat (30 Mayıs 1876 – 31 Ağustos 1876) padişah oldu. Bir süre sonra V. Murat'ın taht için hazır olmadığı anlaşıldı. Kanunları ve kararnameleri, diplomatik anlaşmaları ve diğer önemli kararları onaylaması gerekiyordu. O dönemde Şehzade Abdülhamit'in (1876-1909) tahta geçmesi yönünde öneriler ortaya çıkmıştır. Bu yüzden 31 Ağustos 1876'da V. Murat'ın görevden alınmasına karar verilip yeni padişah olarak II. Abdülhamit ilan edildi (Shaw, Kural Shaw, 2002, ss. 166-167).

Sultan II. Abdülhamid padişah olduğunda Osmanlı İmparatorluğu iflas etmiş durumdaydı. Finansal sıkıntılarından dolayı Avrupa güçleri Osmanlı Devleti'ne iç ve dış politikasında destek vermemiştir (Yazıcı, 2019, s. 203). Böylece reformları uygulama bahanesi altında büyük güçler Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale etmekten vazgeçecekti. Öte yandan tahtta bulunan II. Abdülhamit, sarayın gücünü yeniden canlandırmayı arzuluyor ve böyle bir

Kanun-i Esasi çıkarmakta acele etmiyordu (Shaw, Kural Shaw, 2002, s. 174). 23 Aralık 1876'da ilan edilen Kanun-i Cedid 12 bölüme ayrılmış 119 maddeden oluşuyordu. Bu kanun aslında o dönemde Batılı gözlemciler tarafından tasarlanan Batı tarzı bir belge değildi, daha çok önceki Osmanlı tecrübesi ve uygulamasını bünyesinde barındırıyordu (Shaw, Kural Shaw, 2002, s. 175). Böylece I. Meşrutiyet dönemi başladı.

Aynı dönemde diplomatik gerilimin sürdüğü Sırbistan ile Barış Protokolü imzalanırsa da Eflak ve Boğdan ile Karadağ ile ilişkiler çözümsüz kalacaktı. 1877 Mart ayında İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın Londra'da Osmanlı Devleti'ne sunduğu şartlara göre Hristiyanların yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapılacaktı. Osmanlılar bunu reddedince Ruslar'ın istediği durum ortaya çıktı. O dönemde Rusya Balkanlar'daki halklara Panslavizam fikirleriyle destek vererek Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. İki yıl süren savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ve Ayastefanos Antlaşması'yla sona erdi. Antlaşmaya göre Sırbistan, Romanya ve Karadağ bağımsız ülkeler oldu. 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsız oldu. Bulgaristan kısmen Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalırken Osmanlılar Ermeni reformunu kabul etti (Yazıcı, 2019, ss. 203-204). Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya'ya geçti. Kısa süre sonra, 1885 yılında Bulgarlar Doğu Rumeli'yi işgal ettiler (Küçük, 1988, s. 218). Berlin Kongresi'nden sonra Makedonya, Kosova ve Arnavutluk dışında Balkanlar'da Osmanlı elinde neredeyse toprak kalmadı. Bu yüzden Sultan II. Abdülhamid, devletin uzun süreli bir barışı sağlamaya çalıştı. İlk amacı Osmanlı Devleti'ni mümkün olduğu kadar savaşlardan uzak tutmak ve elinde kalan toprakları olduğu gibi korumaktı (Özcan, ss. 116-117).

Sultan II. Abdülhamid'in saltanat zamanında kültür, sanat, inşaat ve spor alanlarında pek çok faaliyet gerçekleştirildi. Kütüphane, müze, tiyatro ve opera, sinema, resim ve fotoğraf ile spor gibi alanlar siyasi ve sosyal bağlamda kullanılmıştır (Alkan, 2019, s. 371). II. Abdülhamid hükûmeti ile Jön Türkler arasında 1889'dan itibaren başlayan siyasi mücadele, farklı yeniliklerin kurumsallaşmasını engellemiştir. Devletin siyasi rejiminin muhalif hareketleri kontrol etmek istemesi bazı özgürlüklerin ve faaliyetlerin kısıtlanmasına ve yasaklanmasına yol açmıştır (Alkan, 2019, s. 393).

20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu hâlâ çok geniş bir alana sahipti. Ancak devletin hem iç hem dış ilişkilerindeki sıkıntılar imparatorluğu sarsmaktaydı. Sultan II. Abdülhamit, imparatorluğunun kalan kısmını pasif ve kaçamak politikalarla elinde tutmaya çalıştı

(Kinross, 2017, s. 551). Ancak memnun kalmayan Müslüman ve Gayrimüslim halkı bazı hoşnutsuzlukları göstermeye başladı.

Osmanlı Devleti'nde tüm dinî ve ulusal toplulukların istediklerine ulaşması Ermenilere de ilham verdi⁸². 1905'teki kargaşa durumunda Ermeniler tarafından hazırlanan II. Abdülhamid'e suikast girişimi başarısız oldu (Shaw, Kural Shaw, 2002, s. 205; Kuban, 2016, s. 503; Yazıcı, 2019, s. 206). Aynı zamanda imparatorluğun diğer bölgelerinde kontrol edilmesi zor birçok sorun vardı. İngiltere'nin Mısır, Fransa'nın Tunus üzerindeki etkisi ve Balkanlar'daki sürekli huzursuzluk, yerel halkta hükûmete karşı çok sayıda ayaklanma çıkmasına neden oldu. Sonuçta 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti ve ordunun baskısıyla II. Abdülhamit II. Meşrutiyet'i ilan etti ve Meclis-i Mebusan yeniden açıldı (Kuban, 2016, s. 503). İmparatorluk bu olaylardan sonra stabil bir duruma geleceğine daha hızlı dağılmaya başladı. Aynı sene Bulgaristan bağımsız oldu ve Yunanistan ile Girit birleştiğini ilan etti. 1909'un ilk aylarında farklı gazetelerin dinî ve siyasi konular hakkındaki yayınlar İstanbul'da 31 Mart Vakası olarak bilinen bir ayaklanmanın patlamasına sebep oldu (Küçük, 1988, s. 222). Bu dönemde ortaya çıkan ölümler ile devlet fonlarının çalınması nedeniyle padişahın görevden alınmasını haklı gösteren bir fetva alan Millet Meclisi, onun kardeşi Mehmet Reşat (1909-1918) lehine tahttan indirildiğini ilan etti (Shaw, Kural Shaw, 2002, s. 282).

Halk arasında Sultan Reşat olarak bilinen V. Mehmet tahtta oturduğu zaman siyasi bilgi ve tecrübeye sahip değildi. Yönetimin asıl yükünü sadrazamlar taşıyordu (Sakaoğlu, 1999, s. 548). Bu yüzden V. Mehmet Dönemi'nde 10 defa hükümet değişikliği oldu. Osmanlı Devleti'ne karşı çıkan ülkeler bunalım zamanından yararlanmak istemiştir. İlk başta 1911 yılında İtalya, Afrika'daki tek Osmanlı hâkimiyetinde kalan Trablusgarb'ın teslimini istedi (Sakaoğlu, 1999, s. 549; Küçük, 2003, s. 419). Bundan sonra 1912'de Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın oluşturduğu ittifak, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtı. Savaşa

⁸² 19. yüzyılda kısmen batılı misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle yeni Katolik ve Protestan cemaatlerinde Ermeni ulusal kültürel bir canlanma yaşandı. Bu Ermeni milliyetçilerinden bazıları Jön Türkler'e katılarak temsili hükûmet anlayışının hem millet sisteminde hem de Osmanlı toplumunda yaygınlaştırılması için başarılı bir şekilde çalıştılar. Rusya'nın teşvikiyle çoğu Ermeni milliyetçisi siyasi hedefleri vurguladı. Avrupalı güçler özerklik ve bağımsızlık taleplerini dikkate almayınca amaçlarına ulaşmak için iknadan şiddete yönelmeye başladılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırlar ve Bulgarlar'ın durumundan farklı olarak Ermenilerin çoğunlukta yaşadıkları tek bir geniş alanın olmaması taleplerini zayıf kalmasına neden oldu. Sultan II. Abdülhamit hükûmetin ilk zamanında birçok Ermeni'ye yakın olmuştu ancak sonra tutumunu değiştirdi. Ermeni yetkilileri sadakatsizlikle suçlayarak ve onların ekonomik güçlerini azaltmasını emrederek Ermenilerin ekmeğine yağ sürdü (Shaw, Kural Shaw, 2002, s. 202, 210).

girmeye hazır olmayan imparatorluk, I. Balkan Savaşı'nda Rumeli'deki topraklarını kaybetti (Çolak, 2013, s. 158). Böylece Balkanlar'da yüzyıllardır süren Osmanlı yönetimi sona ermiştir.

II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Kosova Vilayeti'nde ilk muhalif hareketleri ortaya çıktı. V. Mehmet 1911'de Rumeli gezisi kapsamında Kosova'yı ziyaret ederken vergi toplanmasına karşı çıkan Arnavutların siyasi suçlarını affetti ve onları tekrar idaresi altına aldı⁸³. Ancak bağımsız Sırp, Bulgarlar ve Karadağlılar'ın çeteleri Kosova Vilayeti'nin sınırlarında olaylar çıkarınca halk ayaklanmaya başladı. Bununla uğraşmak istemeyen Bab-ı Ali halkın taleplerini kabul etti ama kararlar kesinleşmeden I. Balkan Savaşı başladı (Aktepe, 2002, ss. 218-219).

3.1. 15-20. YÜZYILLAR ARASINDA NOVI PAZAR'IN GELİŞİMİ

1489 tarihli kayıtlara göre Novi Pazar, mirliva has 1516'da ise sultan has olmuştur. Bugün mevcut verilere dayanarak, Novi Pazar'ın kentsel gelişiminin tam bir resmini vermek mümkün değildir. Ancak şehrin 16. yüzyıldaki gelişimine dair genel bir bilgi vermek mümkündür (Zirojević, 1977, ss. 112-113).

Novi Pazar elverişli coğrafi konumu sayesinde ciddi anlamda gelişmiştir. Açık bir yerleşim olarak kurulan Novi Pazar, 16. yüzyılda Osmanlı-Balkan yerleşiminin temel özelliklerini taşıyordu: kalıcı bir Müslüman nüfusu, özel günler (Cuma ve Bayram) ve namaz için camiler ve pazar için bir meydanı vardır (Zečević, 2016, s. 13).

Novi Pazar'dan söz edilen 16. yüzyıla ait en eski belge, Bosna Sancağı'nın 1516 tarihli kanunamesidir. Bu belgede sancakbeyi tarafından cezaların uygulanması için bir kişinin sorumlu olduğu ve cezaları kadiya göre uygulandığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Novi Pazar'da bulunan Osmanlı idari sistemi yüksek yetkilere sahiptir⁸⁴. 1516 yılında yapılan nüfus kayıtlarına göre Novi Pazar'da 367 Müslüman 76 Hristiyan hane vardır.

⁸³ BOA.BEO.NGG.d. 907, 55, 12 (39-42).

⁸⁴ Šabanović'e göre Novi Pazar, jeopolitik ve transit konumu ve ekonomik önemi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nda son derece önemliydi. Bu nedenle özel bir idari statüye sahipti. Yani Novi Pazar'da bir emin vardı ama onun yanında da bir voyvoda bulunmaktaydı. Bu görevli kadi ile birlikte gerekli cezaları uyguluyordu (1957, s. 28).

16. yüzyılın ilk yıllarındaki Novi Pazar'ın görünümüyle ilgili bir görsel kaynak günümüze gelmemiştir. Arşiv belgelerine göre 1516-1528/1530 yıllar arasındaki dönemde vakıflar aracılığıyla şehrin yeni mahallelerinin inşa edildiği bilinmektedir. Genelde şehrin yeni mahalleleri yeni inşa edilen vakıfların adlarını taşıyordu. 16. yüzyılın ilk yarısının sonunda kentsel yapısının inşasına çoğunlukla önde gelen devlet görevlileri katılırken diğer sosyal tabakaların katılımı daha düşük olmuştur. Bu yolla Osmanlı Devleti, kendi görevliler aracılığıyla şehirleri ve ekonomilerini kendi ihtiyaçlarına göre hazırlamaya çalışmıştır.

Novi Pazar'dan ilk bahsedilen seyahatname, Benedict Curipeschitz (1491–1531) tarafından yazılmıştır. 1530 yılında Avusturya Arşidükü I. Ferdinand (1503-1564), İstanbul'a Sultan I. Süleyman'a barış yapmak için bir heyet gönderdi. Bu heyetin katibi Benedict Curipeschitz seyahat boyunca not tutarak kısa bir seyahatname⁸⁵ oluşturdu. Onun notlarına göre bu heyet Novi Pazar'a 22 Eylül 1530'da gelmiş ve bir gece kalmıştır. İstanbul'dan dönerken 15 Ocak 1531 tarihinde ise Novi Pazar'da Sırp bir kadında 2 gece kalmıştır. Curipeschitz, Novi Pazar'la ilişkin bir betimleme yapmamıştır. Balkan Yarımadası'ndan ilk defa bahsedilen bu seyahatnamede yine Novi Pazar'a yer verilmesi onun önemini göstermektedir. Birkaç sene sonra (1534) Venedik elçisi olarak İstanbul'a giderken Benedict Rambert'in⁸⁶ (1503-1547) gezi notlarında Novi Pazar'dan bahsedilmektedir. Rambert Novi Pazar'ı şöyle anlatmaktadır: "Büyük bir meydanı var. Burada hem Hristiyan hem de Türklerin dolu dükkânları vardır. Dubrovnikiiler ve diğer tüccarlar burada yaşıyor. Yakınlarda güzel bir nehir akıyor ... ". Curipeschitz'ten farklı olarak Rambert, Novi Pazar'ın durumunu daha detaylı anlatmaktadır. Onun yazdıklarından Novi Pazar'ın hem tüccarlar hem de elçiler için önemli bir durak olduğunu tespit etmek mümkündür.

Ticaret ve zanaat, yerleşimin ekonomisinin temeli olduğunda Novi Pazar'ın gelişiminin itici gücü de esnaf ve zanaatkârlar olmuştur. 1540/1542 tarihli kadastro kayıtlarına göre bir tabakçının oğlu, bir sarraf, bir çilingir, bir kürkçü tarafından bir vakıf kurulmuştur. Yine de bu sınıfların maddi güçleri Novi Pazar'da görev yapan beylere göre büyük değildi. Bu nedenle önemli yapılar yine bu üst sınıflar tarafından inşa edilmeye devam etmiştir (Čar Drnda, 1984, s. 80).

⁸⁵ Benedict Curipeschitz'in seyahatnamesi 32 iki sayfa oluşmaktan ve 10 tane resim içermektedir.

⁸⁶ Benedict Rambert'in seyyah notlarında 40 sayfa bulunmaktadır. Rambert Venedik toplumunun önemli asillerinden birisiydi. Bu yüzden hayattayken onun seyahatnamesi 3 defa basılmıştır (Matković, 1881, s. 206).

16. yüzyılın ortasında Novi Pazar'da 451 Müslüman, 47 Hristiyan ve 65 bekâr erkek hane kayıt edilmiştir (Zirojević, 1977, s. 116). Bu dönemde Novi Pazar'ın görünümünü yine seyyahlardan öğrenmek mümkündür. 16. yüzyılda Fransızların Sırbistan'ı ziyaret ederken Novi Pazar'a da gittiği bilinmektedir. Jean Chesneau, yeni seçilen Fransız Büyükelçisi D'Aramont ile birlikte Paris'ten İstanbul'a yola çıkan heyetin üyelerinden biriydi. Yolculuk 1546'da başlayıp 1547'de İstanbul'da bitmiştir. 1547 yılında Novi Pazar'ın duvarlarla kapatılmamış bir yer olduğunu Jean Chesneau belirtmektedir. Bununla birlikte Novi Pazar'ın ticaretinin gelişmiş olduğunu söylemektedir (Samaradžić, 1961, ss. 38, 112).

Venedikli seyyahlar, İstanbul'a giderken ve memleketlerine dönerken Novi Pazar'da kalıyorlardı⁸⁷. Sultan I. Süleyman'ın yüksek elçisi Venedikli Cathirin Zen bunlardan birisiydi. İstanbul'a giderken Zen, Novi Pazar'ın eşsiz bir doğası ve mükemmel su kaynaklarına sahip olduğunu söylemesinin yanı sıra yerleşimin kısa bir betimlemesini yapmaktadır. 1550 yılında⁸⁸ Zen, ayrıca çok görkemli bir ahşap köprüden söz etmektedir. Arşiv kayıtlarına göre 15. yüzyılda Gazi İsa Bey'in bir köprü yaptırdığı bilinmektedir. Zen, bu ticari yerleşimdeki pazar yerinde her türlü eşya bulunduğunu belirtmektedir. Bu yüzden Türkler, Hristiyan Sırlar'ın yanında Novi Pazar'da çok Ragusalı⁸⁹ ve Venedikli yaşamış olduğunu söylemektedir. Şehirde pek çok cami ve kervansaray var olduğunu ama evler ve bahçelerinin çok görkemli olmadığını devamında anlatmaktadır. Novi Pazar'ın çatılarının kiremitle örtüldüğünü ve 4 buçuk milden daha uzun duvarların var olduğunu belirtmektedir. Burada hangi duvarlardan bahsettiği belli değildir. Muhtemelen Novi Pazar'da kale duvarlarının kalıntıları vardı ancak bugüne tahkimattan ve askerlerinden söz edilen bir belge günümüze ulaşmamıştır. Sonunda Novi Pazar toprakları Bosna Sancağı'nın kapsamında olduğunu ve şehirde subaşı ve kadının var olduğunu söylemesiyle Zen, Novi Pazar anlatısını tamamlamaktadır.

⁸⁷ Petar Matković'e göre Venedikli elçilerin seyahatnameleri, Avusturya- Macaristan veya Prusya elçilerinin yayımlananlarının aksine, pek çok nüsha olarak basılmamıştır. Onun sözlerine göre birçoğu düzgün bir şekilde arşivlenmediği için kayboldu (1878, ss. 201-202). Bu çalışmada kullanılan Venediklilerin notları genelde özel kütüphanelerde veya arşivlerde saklanmaktadır. Bu nedenle asıl nüshasının kullanılmadığı durumlarda Matković'in metinlerinden faydalanılacaktır.

⁸⁸ Zen, büyük ihtimalle 1552 yılından önce tuttuğu notlara veya günlüklere dayanarak seyahatnamesini yazmıştır. Seyahatnamede bir yerde "e del anno passato del 1551" (Tür. ve geçen sene 1551) bunu belirtmektedir. Ayrıca Venedik tarihi Zen'in 1550'de İstanbul'a yola çıktığını kanıtlamaktadır (Matković, 1878, s. 202).

⁸⁹ Ragusa, bugün Hırvatistan'da bulunan Dubrovnik şehrinin eski ismidir.

16. yüzyılın ikinci yarısında da Novi Pazar gelişmeye devam etmiştir. Yeni inşa edilen vakıflarıyla şehrin yüzü değişmeye devam etmiştir. Ancak mevcut yapılar dışında Novi Pazar'ın bu dönemdeki görünümü sadece bazı seyyahların notlarından öğrenilmektedir.

Osmanlı Devleti'ne gelen seyyahların genelde elçi olmasının yanı sıra bazılarının gelme sebebi meraktır. Philippe Du Fresne-Canaye (1551-1610), 21 yaşında çok genç bir adam olarak tamamen farklı bir dünyayı tanımak, yeni ve engin bir bilgi birikimini deneyimlemek arzusuyla Osmanlı Devleti'ne gelmek istemiştir. Mevcut literatürü okuduktan sonra yolculuğundaki ülkeleri ve halkları tasvir etme alışkanlığını benimsedi (Samardžić, 1961, ss. 49-50). 1573 yılında Dubrovnik'ten İstanbul'a giden elçilerin arasına katılmıştır. Aynı sene yoğun karlarla kaplı Novi Pazar'dan geçmiştir. Büyük bir ticaret şehri olan Novi Pazar'ın, yüksek dağların arasında fakat oldukça geniş bir ova üzerinde yer aldığını anlatmaktadır. Oradan güzel ve berrak bir suyun aktığını ve bu suyun daha sonra Morava'ya⁹⁰ ulaştığını belirtmektedir (Samardžić, 1961, s. 129).

Philippe Du Fresne-Canaye, Novi Pazar hakkında daha fazla coğrafi bilgi vermektedir. Çevresini saran yaylaların arasında bir vadide yer alan şehir, büyük bir yerleşim görünümündedir. Şehrin içinden geçen nehrin doğal güzelliği ve gelişmiş ticaret dışında Du Fresne-Canaye'nin verdiği bilgilerden daha fazlasını öğrenmek mümkün değildir.

Venedik elçisi olarak İstanbul'a giden Paulo Contarini, Osmanlı Devleti ve İtalyan şehir cumhuriyetleri arasında barış sağlamak için 1581 yılında yola çıkmıştır. Tarihî belgelere göre Contarini, 1581-1583 yılları arasında İstanbul'da kalırken günlük tutturmuştur⁹¹. Contarini önceden kullanılmış ticari yollardan geçmiştir. Bu yollar üzerinden geçerken Novi Pazar'ı görmüştür. Orada bir kervansarayda tüm günü dinlenerek geçirmiştir. Kasabanın Novi Pazar olarak adlandırıldığı ve orada 6.000 Türk ve 100 Hristiyan hanenin var olduğunu söylemektedir. Orada Dubrovnik deposu, 16 tane cami ve çok uzun bir pazar yerinin olduğunu anlatmaktadır. Bunun yanı sıra Novi Pazar'da pek çok zanaatkârın demirden çeşitli şeyler⁹² yaptığını ve Gluhavica'da demir çıkarıldığını belirtmektedir.

⁹⁰ Novi Pazar'dan geçen Raška Nehri Ibar Nehri'ne akarken Ibar Nehri de Morava Nehri'ne akmaktadır.

⁹¹ Yazının stiline göre Contarini'nin bu yolculukta tuttuğu günlüğü yoldaşlarından biri tarafından yazıldığına inanılmaktadır. Contarini'nin günlüğü 1856 yılında *Durio del viaggio da Venezia a Constantinopoli di M. Paolo Contarini, che andava Bailo per la republica Veneta ala Porta Ottomana nel 1580* adı altında bulunmuştur. Bu nedenle Paolo Contarini'nin hayatına ilişkin bugün çok fazla bilgi yoktur (Matković, 1895, s. 60).

⁹² Novi Pazar toprakları büyük tarım üretimi için uygun değildir. Osmanlı Dönemi'nden önce çevresinde var olan (Kosova, Kuzey Makedonya) hayvancılık ve maden ürünleri için ihraç noktasıdır. Bunlarla birlikte bal mumunun ihraç yeridir. Ancak Osmanlılar gümüş, demir ve diğer değerli metaller ihraç edilmesini yasaklayınca bal mumu

Contarini'nin yazdıklarına göre Novi Pazar'ın yaklaşık 30 sene içerisinde konut sayısı yükselmiştir. 16. yüzyılda Novi Pazar bölgesi istikrarlı olmasına rağmen sakinlerinin sayısı fazla artmamıştır. Ancak kalıcı yerleştirilen yabancı tüccarların sayısı artarken onlar Osmanlı Devleti tarafından yerel nüfus olarak kaydedilmemiştir (Čar Drnda, 1984, s. 89). Bu nedenle 16. yüzyılın ikinci yarısında Novi Pazar'da 6.000 konut sayısı abartılı görünmektedir. Novi Pazar'da Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen ve günümüze kadar korunmuş olan camilerin sayısına göre (14) 1581 yılında 16 caminin var olması gerçek bir tespit kabul edilmektedir. Gluhavica'da 16. yüzyıldan önce demir çıkarıldığı için Novi Pazar'da bununla ilgili esnafın ve zanaatın gelişmesi doğal bir süreçtir. Dolayısıyla Contarini'nin bu bilgisi doğru olarak kabul edilebilir.

16. yüzyılın son yıllarına kadar Novi Pazar'ın gelişiminin nasıl devam ettiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. O dönemden günümüze gelen vakıflardan imar faaliyetlerinin yoğun olduğu kanıtlansa da yine bu asrın ilk yıllarına göre 16. yüzyılın sonunda sayısı daha düşüktür. Ancak 16. yüzyılın sonlarında Novi Pazar; cami, mescit, hamam, kervansaray, köprü, ev ve diğer yapılarıyla bir Osmanlı şehri görüntüsü kazanmıştır.

Novi Pazar'ın gelişmiş ticaret ağı, kentin inşaat açısından gelişmesine katkıda bulunmuş ve bu nedenle çeşitli mimari yapılara uygun olarak şehirde farklı bir nüfus yaşamıştır. Türklerle birlikte yerel nüfus olarak kabul edilen Sırlar ve Müslümanlara ek olarak çok sayıda Dubrovnik tüccarın da Novi Pazar'da mülkleri vardı. 1604 tarihli Bosna mufassal defterine göre Novi Pazar'da 433 hane vardır (Gazić, 2000, ss. 207-215).

16. yüzyıl verileriyle karşılaştırıldığında, 17. yüzyıl başlarında Novi Pazar'ın nüfusunun azaldığı söylenebilir. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda (İstanbul, Üsküp, Prizren, Saraybosna ve diğerleri) şiddetli bir veba salgını vardı (Čar Drnda, 1984, s. 90). Novi Pazar'ın transit konumu, çeşitli gelir getirmesinin yanı sıra kendi topraklarında hastalığın yayılmasına da katkıda bulundu. Veba salgını, şehrin tüm ekonomisini kötü yönde etkiledi ve imar faaliyetlerini engelledi. Osmanlı ordusunun, imparatorluğun farklı bölgelerinde sürekli hareket etmesi nedeniyle, bir zamanlar iyileşen veba tekrar geri dönüyordu. Böylece Novi

en önemli ihraç ürünü olmuştur. Bal mumu Novi Pazar'dan en fazla Venedik'e gönderiliyordu. Aynı zamanda Osmanlılar beyaz Arap koyununu Balkan topraklarına getirmişler. Bu nedenle yeni ihraç ürünü olarak yün çıkmıştır (Hrbak, 2003, ss. 109-110).

Pazar'da ve genel olarak Balkanlar'da neredeyse 17. yüzyıl boyunca vebanın varlığından söz edilebilir⁹³. Bu dönemde Novi Pazar'da yaşayan Dubrovnikli tüccarlar salgından korkarak şehri terk etmeye başladılar.

16. yüzyılda hızlı gelişen zanaat faaliyetleri, esas olarak Müslüman nüfusla ilgiliydi. Hristiyan nüfusun ise daha az zanaatkârdı. O zamanlar bu nüfus tabakaları, sosyal ve ekonomik karakterli vakıflar ile inşaat faaliyetlerini başlatan bir güçtü. Ticarete ise ağırlıklı olarak Dubrovnikli yabancı tüccarlar çalışmaktaydı. Novi Pazar üzerinden ticari transit gerçekleştirilen yanı sıra, Novi Pazar'dan çeşitli mallar ihraç ediliyordu. 17. yüzyılın ilk yarısına kadar önceki yüzyılda geliştirilen ticari faaliyetleri devam etmekteydi. Dubrovnikliler, Novi Pazar'dan Adriyatik'e yün ihraç ediyordu (Hrbak, 1992, s. 75). Bunun yanı sıra sığır derisi, mum gibi diğer hayvansal ham maddeleri ile birlikte bu ham maddelerin işlenmişleri de ihraç ediliyordu (Čar Drnda, 1984, s. 94; Hrbak, 1994, s. 62).

17. yüzyılın başında Dubrovnikliler'in Novi Pazar'daki etkisi, Bar⁹⁴ Başpiskoposu Marino Bizzi'nin (1570-1624) Papa V. Paolo'ya verilen raporundan anlaşılmaktadır⁹⁵. Bizzi, Papa V. Paolo'nun onayıyla 29 Mayıs 1608'de Roma'dan yola çıkıp Dubrovnik ve Kotor⁹⁶ üzerinden 21 Eylül'de Budva'ya geldi. Venedikliler'in yönetimindeki Budva'ya yerleşti çünkü o sırada Bar Osmanlıların elindeydi. Marino Bizzi, Katoliklerin inanç durumu hakkında ayrıntılı bir rapor vermek için tüm alanı ve çevresini teftiş etmekten sorumluydu. 1624 yılında Roma'ya dönüp raporunu verdiğinde görevini tamamlamıştır.

4 Kasım 1610 tarihinde Marino Bizzi güvenlikle Novi Pazar'a geldi. Bu büyük ve güzel şehirde yaklaşık 3.000 hane bulunduğunu anlatmaktadır. Daha sonra şehirde sadece iki Latin evi olduğunu ve bunların ticaretle uğraşan Dubrovnikli olduklarını söylemektedir. Onun sözlerine göre Hristiyanlık dışında başka inanca sahip olanlar çoktur. Bununla birlikte Bizzi,

⁹³ Hrbak'ın sunduğu verilere göre 1602 yılında Üsküp, Prizren, Belgrad, Foča ve diğer bölgelere yayılmasıyla Novi Pazar ve çevresi de veba hastalığına ilk defa yakalandı. Daha sonra hastalık 1613 ve 1623'te kaydedildi. Hastalık 1638'de alevlendi ve 1642'de yeniden ortaya çıktı. Bundan sonra Dubrovnik arşivinin verilerine dayanarak 1654-1660 yılları arasındaki dönemde veba, Novi Pazar'da yaşayan Dubrovniklilerden çok sayıda ölüme neden oldu. 1689-1690 yılları arasında Avusturya ordusu, Sırbistan ve Kosova üzerinden Tuna'ya doğru çekilirken askerler arasında veba vardı ve bazılarının bu yüzden hayatını kaybettiği bilinmektedir. Böylece Balkanlar'ın bu bölgeleri ve Novi Pazar bir kez daha vebadan etkilendi (1996, ss. 74-75).

⁹⁴ Bar, bugün Karadağ'ın kıyısında bulunan bir şehirdir.

⁹⁵ Franjo Rački tarafından tamamen İtalyanca olarak kopyalanan Marino Bizzi'nin el yazmasının orijinali, Roma'daki Vatikan Kütüphanesi'nde yer alan Barberini Koleksiyonunda bulunmaktadır. 1160 numaralı "De Albania Servia et Antibarnsi provincia relatio Marini Bizzi, antibarensis archiepiscopi" başlığı altında tescil edilmektedir (1888, s. 50).

⁹⁶ Kotor, bugün Karadağ'ın kıyısındaki şehirdir.

Dubrovnikli tüccarlara Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde çok önem verildiğini ve vergiden muaf tutulduklarını da belirtmektedir (1888, s. 126).

Bizzi'nin Novi Pazar'da kaç gün kaldığı notlarında belli değildir. Ancak anlattıklarına göre büyük ihtimalle uzun süre kalmadı ve Novi Pazar'ı sadece transit noktası olarak kullandı. Detaylı betimlememesine rağmen yazdıklarından 17. yüzyılın başında Novi Pazar'ın hâlâ önemli ve görkemli bir şehir olduğu sonucuna varılabilir.

17. yüzyılın Fransız seyahat yazarlarından İstanbul'daki Fransız elçisi Achille de Harlay de Sancy'nin (1581-1646) sekreteri Lefebvre görev olarak seyahat notlarını yazmıştır. Yolculuk sırasında gerçekleşen olaylarının gün güne doğru bir şekilde kaydedilmesi ve geçtiği ülkelerin resmî raporlar hâlinde anlatılması üzerine yoğunlaşmıştır (Samadžić, 1961, s. 63). Lefebvre, 1611'de Novi Pazar'dan geçtiğinde şehirde sadece 1.000 ev olduğunu tahmin etmesine rağmen büyük ve kalabalık bir yerleşim olduğunu söylemektedir. Evlerin çoğunun toprak veya taştan yapılmış olup kerpiç ile kaplandığını anlatmaktadır⁹⁷ (Kostić, 1922, s. 29). Şehir, nehir kenarında alanın en geniş olduğu yerde, sıkışık görünmeyecek şekilde üçgen biçimde inşa edildiğinden ve evlerin, sokak arasında yetişen kavaklarla süslendiğinden bahsetmektedir. Lefebvre, Novi Pazar'da çok güzel görüldüğünü ve tahıl yetiştirmek için uygun olduğunu belirtmektedir. Ancak oldukça büyük ve kalabalık bir şehir olan Novi Pazar'ın arazinin çok kötü işlendiğini görünce, bunun ancak geçinebilecek kadar çalışan sakinlerin dikkatsizliğinden ve tembelliğinden kaynaklandığı düşünmüştür. Novi Pazar'daki halk bütün gün dinleniyor ve zamanının çoğunu kapı önünde, saçak altında geçiriyor, diye söylemektedir. Bundan sonra şehirde çok uzun ve çitsiz kare taşlı ve bazıları türbanlı mezarla dolu bir mezarlık gördüğünden söz etmektedir. Son kısmında Novi Pazar civarında birçok keşiş manastırı olduğunu söylemektedir. Bazılarının Katolik bazılarının Ortodoks kilisesine bağlı olduğunu belirtmektedir. Sonuçta Novi Pazar bölgesinin Bosna Eyaleti kapsamında olduğunu söylemesiyle anlattıklarını bitirmektedir (Samardžić, 1961, ss. 159-160).

Fransız diplomatların ve Lefebvre'nin Novi Pazar'da ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Novi Pazar ve çevresine ilişkin çok da kısa olmayan sunumu, yolculukta günlük tutma görevini detaylı ve eksiksiz bir şekilde yerine getirdiğini göstermektedir. Novi Pazar'ın vadide yer

⁹⁷ Lefebvre'nin orijinal el yazması *Voyage de M. de Sancy, ambassadeur pour le Roi en Levant, fait par terre depuis Raguse jusques à Constantinople l'an 1611* adıyla bugün Paris'teki Bibliothèque de l'Arsenal'de bulunduğu için bu bilgiler Kostić'in *Naši novi gradovi na jugu* [Güneydeki Yeni Şehirlerimiz] kitabından alıntılanı.

aldığı ve 17. yüzyılın başında hâlâ büyük bir yerleşim yeri olduğu ifadesi güvenilir bir bilgi olarak alınabilir. Evlerin sayısı ve tanımı, yeşillikler açısından zengin bu yerleşimin iklimine uygun Türk ev tipi olduğunu göstermektedir. Lefebvre'nin Novi Pazar'daki kişilerle ilgili yorumlarına kişisel bir bakış olarak da bakılabilir. Ancak Novi Pazar'da farklı dinlerin varlığı, dinî yapılar ve yerel halkın genel davranışları ile anlatıkları şehirde en azından birkaç gün kaldığına yorulabilir. Lefebvre her ne kadar görev gereği günlük tutsa da diplomatik amaçlı yolculuğunda geçtiği coğrafyanın verilerini sunma biçimi, Novi Pazar gibi 17. yüzyıla ait görsel verileri bulunmayan alanların araştırılması açısından önemlidir.

1655'te Sofya'da bulunan Bulgaristan Roma Katolik Kilisesi'nin Başpiskoposu Petar Bogdan Bakşev (1601-1674), *Sırbistan Tarihi* eserinde en önemli Sırp şehirleri⁹⁸ arasında Novi Pazar'ı da sunmaktadır (Димитров, 1985, s. 155). Petar Bogdan, kendi eserlerinde Bulgaristan'ın coğrafi ve etnik sınırlarını özgür, bağımsız, gelişme haklarıyla sunmaktadır. Bogdan, Hristiyanların Osmanlı baskısından sosyopolitik ve kültürel kurtuluşu ile ulusal devletlerin yeniden canlanmasını hedeflemekteydi. Bu yüzden Bosna Eyaleti'nde bulunan Novi Pazar'ı, Sırp Devleti'nin bir parçası olarak anlatmaktadır.

Birkaç yıl sonra Fransız diplomat Louis Deshayes (1600-1632), Novi Pazar'dan geçti. Baron de Courmemin olarak bilinen bu Fransız devlet adamı, 1621 yılında Kudüs'e gidip Doğu'daki Katoliklerin statüsünü anlatmaktaydı. Deshayes, 1621'de Kudüs'ten dönerken Balkanlar üzerinden geçerken Novi Pazar'ı ziyaret etti. *Igni Bazar* olarak ifade etmesi, *yeni pazar* anlamını açıklamaktadır. Novi Pazar'ı da küçük Raška Nehri üzerinde yer aldığını ve surlarla çevrili bir şehir olmadığını belirtmektedir. Deshayes, şehrin keyifli ve güvenli olduğunu söylemektedir (Deshayes, 1629, s. 493). Bundan sonra tekrar 1626 yılında Dijon'dan Balkan Yarımadası üzerinden İstanbul'a gitti. Kardinal Richelieu tarafından gönderilen Deshayes, bu sefer ticaret amacıyla yola çıktı (Pilloget, 1975, s. 66). 1626 yılında ikinci kez Doğu'ya gittiğinde Deshayes, Novi Pazar'daki bütün ticari işlerinin Dubrovnklilerin elinde olduğundan bahsetmiştir (Kostić, 1922, s. 28).

17. yüzyılın ikinci yarısında Novi Pazar'dan Evliya Çelebi geçmiştir. 40 yılı boyunca yolda olan ve Evliya Çelebi olarak bilinen Derviş Mehmet Zillî (1611-1682) Osmanlı Devleti'nin bütün kısımlarına ve diğer ülkelere yaptığı seyahati 10 ciltlik bir seyahatnamede

⁹⁸ Petar Bogdan Bakşev, Sırbistan'ın en önemli şehirleri olarak Üsküp, Prizren, Semendire, Belgrad, Priştine, Prokupye, Novi Pazar, Novo Brdo, Jagodina i Valjevo şehirlerini belirtmektedir (1985, s. 155).

anlatmaktadır (İlgürel, 1995, s. 529). Evliya'nın yolculuklarının kronolojisine göre Novi Pazar'a ilişkin kısımlar altıncı ciltte yer almaktadır⁹⁹ (Šabanović, 1967, s. 44). Seyahatnamedeki bilgilere göre Evliya Çelebi iki kez Novi Pazar'dan geçti. İlkinde İstanbul'a dönerken geçtiği şehirler arasında Novi Pazar da bulunmaktadır. İkincisinde ise 1660 yılında Novi Pazar'ı detaylı bir şekilde sunmaktadır.

İlk başta Evliya Çelebi, Novi Pazar'ın Fatih Sultan Mehmet zamanından beri inşa edildiğini bugün ünlü bir merkez olduğunu söylemektedir. Bundan sonra hâkim-i örf, sipahi kethüdası, yeniçeri serdar, çarşı amiri, bajdar, şeyhu'l-islâm, nekîbu'l-eşrâf ve haraç ağasının üç vilayetinin sınırlarının birleştiği yerde Novi Pazar Kasabası'nın yer aldığını belirtmektedir. Evliya Çelebi, Novi Pazar bölgesinde yedi nehir aktığını¹⁰⁰ ve çok verimli topraklarda kırk ila elli mahalle olduğunu söylemektedir. Bu mahallelerde yirmi üç cami, on bir mescit ve beş medresenin çok güzel ve ustaca yapıldığını söylemektedir. Bunun yanında dâru'l-hadîs ve on bir sıbyan mektebi dışında her caminin kurucusunun yanında bir mektep de yaptırdığından bahsetmektedir (1967, ss. 263-264).

Devamında Novi Pazar'da iki tekke ve üç misafirhanesi ile birçok mahallede dervişlerin bulunduğunu anlatmaktadır. Evliya Çelebi, Novi Pazar'ın su bakımından zengin olduğunu anlatırken hayat suyunun aktığını betimlemektedir. Aynı zamanda Novi Pazar çarşısında kırk tane çeşme¹⁰¹ ve pek çok han olduğunu belirtmektedir. Çelebi'ye göre çarşıda Hint, Arap ve İran malları ucuz satın alınabilir. Şehirde bin yüz dükkan varken birçoğunda asma kilit, çekiç, tabanca ve diğer silahlar yapıldığını anlatmaktadır. Novi Pazar'da kiremitle örtülü ve iyi durumda olan cennet bahçeli, tek katlı ve iki katlı üç bin ev ve asillerin birkaç görkemli sarayı bulunduğu söz etmektedir (1967, s. 264).

Evliya'nın söylediklerinden Novi Pazar'ın iklimi çok hoş olduğu için yazın yaz, kışın kış yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle insanlar çok sağlıklı ve dirençlidir. Yaşlı insanlar bile çoğunlukla kırmızı yüzlü kahraman olarak anlatılmaktadır. Novi Pazar'daki iki imaret ile bir eski ve bir yeni hamamın güzel ve hoş bir havaya sahip olduğunu söylemektedir. Bundan sonra şehirde toplam yedi Sırp ve Latin kilisesi varken Frenk, Yahudi veya Macar

⁹⁹ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nin Yugoslavya ülkeleriyle ilgili bölümler Hazim Šabanović tarafından Boşnakçaya çevirildi.

¹⁰⁰ Bugün Novi Pazar ve çevresinde yedi nehir vardır: Raška, Jošanica, Ljudska, Sebečevska, Deževska, Trnavica i Izbička (Škrijel, 2014, s. 100). Bunlardan en büyüğü, Novi Pazar'da içme suyu kaynağı olarak kullanılan Raška Nehri'dir.

¹⁰¹ Miodrag Radović, 20. yüzyıl Novi Pazar anıları ile ilgili kitabında 20'den fazla çeşme var olduğundan bahsetmektedir (1998, ss. 82-87).

ibadethanesinin olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Novi Pazar'daki bol meyve ve diğer doğal zenginliklerden bahsetmektedir (1967, s. 265).

Novi Pazar'la ilgili son paragrafta ayrıca dikkat çekici bir kısım vardır. Şehir üç kadılık ile sınır oluşturduğu için pazar günleri üç kadı (Bosna, Trgovište, Brvenik¹⁰²) Novi Pazar'da bulunmaktadır. Novi Pazar önemli bir merkez olarak bilinen bir yerleşim olduğu için onun kadısı da vardır. Dolayısıyla tek bir şehirde dört kadının aynı zamanda bulunmasını Evliya Çelebi, Novi Pazar'ın ilginç bir özelliği olarak belirtmektedir (1967, ss. 265-266).

Evliya Çelebi'nin anlatıkları 17. yüzyıldan günümüze kadar gelen en detaylı Novi Pazar betimlemesidir. Seyahatname öznel bir bakış açısıyla yazılmış olsa bile önemli ayrıntıları gözlemlene ve kaydetme yeteneği ile Novi Pazar'ın mimari gelişim tarihini anlamaya dair çeşitli bilgiler vermektedir (Škrijelj, 2021, s. 354). Evliya Çelebi'nin Novi Pazar'da kaç gün kaldığı belli değildir. Fakat „Burada yeterince gezdikten sonra yolumuza devam ettik.“ sözleriyle Novi Pazar'ı tanıtabilmek için yeterince kaldığı tahmin edilebilir.

Önceki seyahatların sunduklarında olduğu gibi Evliya'nın seyahatnamesinde de Novi Pazar hâlâ gelişmiş ve önemli büyük bir şehir olarak görülmektedir. Bazı iddialara göre Evliya Çelebi, seyyah notlarından bazı kısımları yolculuktan sonra yazılmıştır (Šabanović, 1967, s. 32). Ancak Novi Pazar'daki mimari eserleri, coğrafi özellikler, su zenginliği ve genel olarak şehir yapısı hakkında bahsettikleri; Evliya Çelebi'nin buradan geçtiğini kanıtlamaktadır.

17. yüzyılın ikinci yarısında Matteo Gondola¹⁰³, Dubrovnik Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki temsilcisiydi. O, Temmuz 1674 yılında biten ve 18 ay süren yolculuğunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kısmındaki Katoliklerin durumunu araştırmayı hedeflemekteydi¹⁰⁴. Matteo; Bosna, Sırbistan, Bulgaristan ve Hersek'teki olayları anlatmaktadır. Matteo'nun notlarına göre Novi Pazar'da kaldığı zamanı söylemek mümkün değildir. Orada yaşayan Dubrovnikiiler için bir ibadethane ve bir belediye olduğunu anlatmaktadır. Dubrovnik Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan antlaşmaya göre Novi Pazar'da yaşayan ve ticaret yapan Dubrovnikiiler Bab-ı Ali'ye vergi

¹⁰² 17. yüzyılda Novi Pazar'ın bulunduğu yer Rumeli Eyaleti'nin parçasıydı. Bu nedenle Evliya'nın eyalet kelimesini kullandığında aslında sancaktan veya nahyeden bahsettiği düşünülebilir.

¹⁰³ Matteo Gondola, Dubrovnik'te yaşayan ünlü Gondola ailesinin üyesiydi. Bugün Dubrovnik şehri Hırvatistan'da yer alırken bu önemli elçi ve onun ailesi, Hırvat kaynaklarında Matija Gundulić ve Gundulić ailesi olarak bulunmaktadır. Matteo Gondola'nın özel veya diplomatik hayatına ilişkin detaylı bilgiler günümüze kadar gelmedi.

¹⁰⁴ Anselmo Banduri, 1711 yılında *Imperium orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae, in quatuor partes distributae (opera et studio)* şeklinde adlandırılan kendi kitabında *Relazione dello Stato della Religione* başlığı altında orijinal Matteo Gondola'nın notları sunmaktadır.

ödemekteydi. Ayrıca Dubrovnikliler'in imparatorluğun diğer bölgelerine gidip mallarını satmakta özgür olduklarını ve mülklerinin miras yoluyla diğer kuşaklara geçebildiğini belirtmektedir (Banduri, 1711, ss. 104, 106).

Matteo, şehrin görünümü ve mimarisi hakkında bilgi vermemiştir ancak notlarından yola çıkarak 1674 yılında Novi Pazar'ın hem Osmanlılar hem de yabancı elçiler için önemli şehirlerden biri olduğu sonucuna varılabilir. Dubrovnik'te belediyenin ve kilisenin varlığı, yerleşmiş çok sayıda yabancıların yaşadığı, ticaret ve diğer faaliyetlerini tam olarak yapabilmeleri şehrin çok kültürlü olduğunu göstermektedir.

Novi Pazar, Büyük Savaş'tan önce ticari ve diğer amaçla yola çıkan yabancı seyahatlerin doğu rotasında hep bulunmaktaydı. Ancak savaş acısını 1689 yılında Novi Pazar da tatmıştır. Bu konuyu Michele Luigi Mutii¹⁰⁵, *La Sacra Lega contro la potenza Ottomana* eserinde anlatmaktadır. İki cildi kapsayan bilgilerle dolu eser, Kutsal İttifak ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 17. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen muharebeleri sunmaktadır.

İkinci cildin *Descrizione dell'antico Illirico, ò Paese de' Slavi, ò Schavioni, nel quale oggidì si comprendono la Bossina, la Croazia, la Dalmazia, la Rascia, la Servia, la Bulgaria* başlıklı bölümünde kısaca Novi Pazar'dan bahsetmektedir. Milna Nehri üzerinde bulunan Novi Pazar; Dalmaçya sınırına yakın, kervanların durduğu ve malların depolandığı bir kasaba olarak sunulmaktadır. Mutii'nin anlatıklarına göre Novi Pazar 1689 yılında Sırp Hristiyanlar tarafından işgal edilmiş, saldırıya uğramış ve yakılmıştır. Devamında ilk başta Ragusalı tüccarların bundan büyük zarar gördüğünü belirtmektedir (Mutii, 1692, s. 282).

Mutii tarafından verilen betimleme, Novi Pazar'ın görünümü hakkında pek çok bilgiyi vermemektedir. Novi Pazar ekonomisinin önemli unsurlarından Dubrovniklilerin, savaş nedeniyle şehri nasıl terk etmek zorunda kaldığına dair bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Dönemi Novi Pazar tarihinde 17. yüzyılın sonu bir dönüm noktası olarak görülebilir; 15. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 16. yüzyılda devam eden bir yerleşimin gelişimi, yaşanan yıkımla kesintiye uğramıştır. 17. yüzyılın sonunda şehrin tamamen zarar görmesi, yeniden inşası ve nüfusunun dönüşü, 18. yüzyılın başında Novi Pazar'ın yeniden kurulması şeklinde olacaktır.

¹⁰⁵ Michele Luigi Mutii'nin hayatıyla ilgili bilgiler günümüze kadar gelmedi.

Devam eden savaşlar 18. yüzyılın başında hem ticari hareketler hem de farklı sosyal tabakaları zayıflattı. Bu durum özellikle merkezî hükûmetin zayıflamasıyla imparatorluğunun bu bölümünde genel kargaşa durumuna yol açtı. Şehirdeki ticaretin temeli olan Dubrovnikli tüccarlar kötü bir durumdaydı. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki çekişme, Dubrovnikli tüccarların Viyana'ya daha fazla meyletmesine neden oldu. Balkanlardaki yerel yöneticilerin güçlenmesi ve yabancı tüccarlardan alınan vergi artırılmasından dolayı Bab-ı Ali ile Dubrovnik arasındaki ilişkiler kesintiye uğramış ve tüccarların büyük bir kısmı Novi Pazar'dan gitmiştir (Kocić, 2012, ss. 51-53). Bu durum hakkında ünlü bir Dubrovnikli tüccar olan Nikola Bošković¹⁰⁶ 17. yüzyılın sonunda Novi Pazar'ı haydutluğun ve zulmün olduğu bir yer olarak anlatmaktadır. Onun anlattıklarına göre, şehirdeki manastırlar zarar görmüş ve genel olarak 17. yüzyılın son yılları Novi Pazar ve çevresi için ciddi sıkıntılı bir zamandı (Vinaver, 1969, s. 181) .

Novi Pazar'ın 18. yüzyıldaki durumuyla ilgili pek tarihî bilgi yoktur. Ancak Novi Pazar'ın durumunu, Dubrovnik ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerden öğrenmek mümkündür. Karlofça Antlaşması'ndan sonra Dubrovnikliler 3 yılda bir kez vergi ödemeye başladı. Böylece Temmuz 1706'da Sultan III. Ahmed'in davetiyle Dubrovnik elçisi Marin Kaboga bir heyetiyle İstanbul'a gitti. Marin Kaboga iki ay süren yolculuğu ve Dubrovnik'ten törenle yola çıktıktan sonra eski Sırbistan, Bulgaristan, Trakya'dan Boğaziçi'ndeki İstanbul'a varmasını ve sadrazam ve sultan ile resmî karşılaşmasını kendi notlarında¹⁰⁷ anlatmaktadır.

Marin Kaboga, İstanbul'a giderken Novi Pazar'dan geçtiğini anlatır. Notlarına göre şehre yaklaşırken ormanda Dubrovnikli tüccarlar ikramlıklarla onları karşılamaya geldi. Notlarında, son büyük savaşta Novi Pazar'ı fetheden Osmanlı neferlerinin, ellerindeki bayraklarla Marin Kaboga ve heyetine şehrin girişine kadar eşlik ettiklerini söylemektedir. Novi Pazar'da Marin ve diğerlerine Dubrovnikli tüccarlar sürekli hediyeler sunarken onları bedestene yerleştirdiler. Günlüğünün devamında Kaboga, Dubrovnikli tüccarlar arasındaki anlaşmazlık nedeniyle Novi Pazar'da 2 gün kaldıklarını belirtmektedir. Ayrıca yazdıklarında Novi Pazar'ın

¹⁰⁶ Nikola Bošković, ünlü bilim adamı Ruđer Bošković'in babasıydı. 17. yüzyılın ikinci yarısında Rade Gleđević'in işlerine çalışan olarak girdiğinde Novi Pazar'a gönderildi. Novi Pazar'da ticaret işleri yaparken büyük bir servet kazandıktan sonra Dubrovnik'e zengin döndü (Rački, 1887-1888, s. 2).

¹⁰⁷ Marin Kaboga'nın tuttuğu günlük, İtalyanca'dan Franjo Rački tarafından çevrildi. Çeviri yapıldığı zaman notlar, Kaboga ailesinin üyesi Kont Brnja Kaboga'nın arşivindeydi. Franjo Rački'ye göre Dubrovnik'teki birçok ailede diplomatik gönderilerin kavramı ve ticari-diplomatik ilişkilerin nasıl sürdürüleceği hakkındaki bilgileri gelecek nesillere aktarmak için bu tür yazışmalar kendi arşivlerinde saklanıyordu (1887-1888, s. 208).

bir zamanlar Doğu Akdeniz'de (orj. Levant) ünlü bir yerleşim olduğundan ancak şimdi o eski gösterişinden bir eser kalmadığından bahsetmektedir. Notları, eskiden Novi Pazar'da 12.000 ev olduğunu, ancak bugün ev sayısının 300'ü geçmediğini anlatması ile sona ermektedir (Rački, 1887-1888, s. 220).

Kaboga'nın notlarına dayanarak 18. yüzyılın başında Novi Pazar'daki genel durumun son derece kötü olduğu sonucuna varılabilir. Bazı belgelere göre 18. yüzyılın ilk yıllarında Novi Pazar'da tek bir Dubrovnikli tüccar olduğu iddia edilse de (Vinaver, 1960, s. 8), Marin Kaboga'nın yazdıklarında verdiği bilgiler tüccarların bir kısmının Karlofça Antlaşması'ndan sonra şehirde kaldığını veya şehre döndüğünü göstermektedir.

Novi Pazar'daki sıkıntılı durumun yansımaları, Kaboga'nın genel nüfus sayımı ile ilgili notlarında açıkça görülebilir. Bosna'nın anahtarı olan Novi Pazar'ın (Bosnavi, 1978, s. 85) büyük savaşların sonuçlarına katlanmak zorunda kaldığının açık bir göstergesidir. Nüfusun azalmasıyla birlikte şehrin ekonomik gücünün de azalması, Novi Pazar'ın Balkanlar ticaret ağında zayıflamasının başlangıcı oldu.

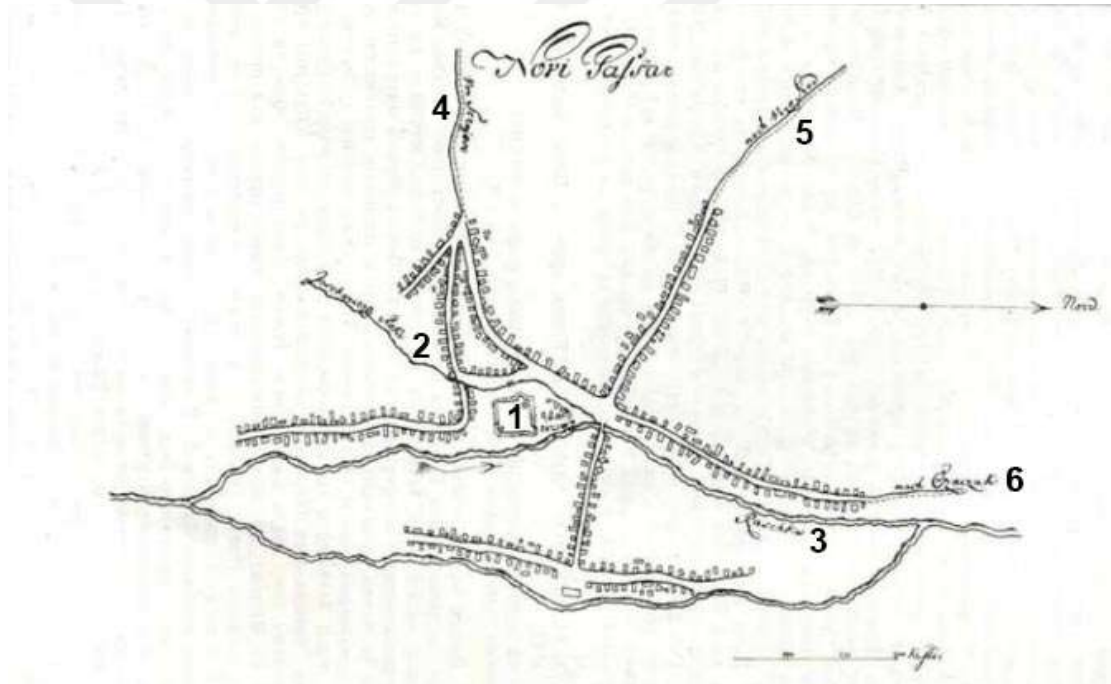
Novi Pazar'a zarar veren savaşlar ilk değildi ve kesinlikle son da olmayacaktı. 18. yüzyılın başında yeni bir savaş çıktı. Rusya, Venedik ve Avusturya ile çatışmaları başladı. Dubrovnikli tüccar Frano Bogašinović¹⁰⁸ 1717 yılında şehrin durumunu anlatırken Novi Pazar'da büyük bir panik yaşandığını ve herkesin kaçmaya hazırlandığını söylemektedir (Vinaver, 1969, s. 161).

Novi Pazar'ın genel güvensiz durumu, mevcut şehir surlarının güçlendirilmesine yol açtı. Osmanlı Devleti'nin Avrupalı düşmanlarıyla yaptığı savaşlarda Novi Pazar'ın stratejik önemi nedeniyle Avusturya'nın hazırladığı harita ve planlarda Novi Pazar'a rastlanmaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısına ait iki harita, Novi Pazar'ın planını göstermektedir (Popović, 1985, s. 113). İkisi Viyana'daki devlet arşivinin askerî bölümünde bulunmaktadır¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Frano Bogašinović, ünlü Dubrovnikli şair Lukrecija Bogašinović'in babasıydı. Frano ve kardeşi Tom, Devlet Tahıl Ambarı'nda zimmete para geçirme olayına karıştı. Bu nedenle Frano, beş yıl kadırgalarda çatışma ve Dubrovnik'ten sürgün edilme cezasına çarptırıldı. Sürgün yıllarını Novi Pazar'da ticaret ve siyasetle ilgilenecek geçirdi. Novi Pazar'dayken Sırlar ve Hristiyanların Türklere karşı başlattığı ayaklanmalara katıldı. Bu nedenle 1743 yılında hükümet Dubrovnik'e dönüşü onaylandı (Vinaver, 1960, s. 92-93; Petaković, 2014, detaylı bilgi için bk. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/u-senci-lovorovog-venca-poetese-starog-dubrovnika> [Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023]).

¹⁰⁹ Popović'in çalışmasında sunulan haritalar, R. Schmidt'in yayımlanmamış çalışmasından alınmıştır - Pregled mapa, karata i planova Ratnog arhiva u Beču, koji se odnose na Jugoslaviju, CARTOGRAPHIA JUGOSLAVICA I, 1932. [Yugoslavya ile ilgili Viyana'daki Savaş Arşivi Haritalarının ve Planlarının İncelenmesi, CARTOGRAPHIA JUGOSLAVICA I, 1932.]. Çalışma, Belgrad'daki Sırp Bilim ve Sanat Akademisi'nde bulunmaktadır.

Novi Pazar, plan sig. G I b 171 (Harita 11) adıyla kaydedilen plan 36 x 23,5 cm boyutları ve yaklaşık 1:11.800 ölçeğinde yapılmıştır. Otografi tekniğiyle yapılan bu planın hazırlayan kişinin adı bilinmemektedir. Bu planda Novi Pazar Kalesi ve yerleşiminin bir kısmı gösterilmektedir. Planın merkezinde; iki yarım daire kuleli, kare tabanlı üç tarafta Raška ve Jošanica Nehriyle çevirilen bir kale gösterilmektedir (Popović, 1985, s. 117). Plan, Novi Pazar'a dair yerleşim olarak sadece en önemli hatları ve evleri göstermektedir. Raška Nehri üzerindeki köprüyle olan bağlantı kabaca Dubrovnik ticaret yolunun konumuna gelmektedir. Bu yolun devamında Višegrad'a¹¹⁰ (orj. nach Visegred) giden yolun başlangıcı gösterilmektedir. Planın batısında Saraybosna'dan (orj. von Sarajevo) çıkan yol işaretlenmiştir. Raška Nehri'nin aşağısında kuzeye doğru Čačak'a¹¹¹ giden (orj. nach Czaczak) yol gösterilmektedir.

Harita 11. Novi Pazar, Plan sig. G I b 171

(Popović, M. (1985). Novopazarska utvrđnja na planovima XVIII-XIX veka [XVIII. ve XIX. Yüzyıl Planlarında Yeni Pazar İstihkâmı]. *Novopazarski zbornik*, 9, s. 117;

1 – Novi Pazar Kalesi, 2 – Jošanica Nehri, 3 – Raška Nehri, 4 – von Sarajevo, 5 – nach Visegred, 6 – nach Czaczak)

¹¹⁰ Bugün Višegrad Bosna-Hersek'te bulunan bir şehirdir.

¹¹¹ Bugün Čačak Sırbistan'ın batısında yer alan bir şehirdir.

Genel olarak plan oldukça basitleştirilmiş olup şehrin bugünkü görünümüyle karşılaştırıldığında veriler kısmen hatalıdır. Jošanica Nehri'nin pozisyonu yanlış gösterilirken Raška Nehri'nin akışı ise büyük ölçüde doğru çizilmiştir. Novi Pazar Kalesi'ne ilişkin o döneme ait bilgiler mevcut olmadığı için sadece konumunun doğru tespit edildiği söylenebilir. Haritada mevcut hatlar Novi Pazar'ın eski sokak ağıyla tamamen eşleşmemektedir. Diğer taraftan Novi Pazar'daki mahalleleri oldukça sade ve genel çizgileriyle gösterilmektedir. Plandaki verilere göre Novi Pazar'a hangi yönden gidilebildiği belirtmeye çalışılmıştır. Popović'e göre bu plan 18. yüzyılın ilk yarısında çizilmiştir (1985, s. 118). Novi Pazar Kalesi'nin betimlemesi ve genel planın çizgilerinden dolayı verilerin yerinde kaydedilmediği ve anlatılara dayandığı sonucuna varılabilir. Büyük olasılıkla Osmanlı-Avusturya savaşları döneminde Novi Pazar hakkında Avusturya'ya bilgi veren kişilerin topladığı bilgilere dayanılarak oluşturulmuş plandır.

Büyük ihtimalle aynı zamanda veya aynı kişi tarafından yapılan harita NOVIPASAR, plan sig. G I b 172 adıyla kaydedilmiştir (Harita 12). Önceki plan gibi otografi tekniğiyle yapılan plan 43,5 x 35 cm boyutlarında 1:5100 ölçeğinde çizilmiştir. Planı yapılan kişinin adı bilinmemektedir.

Harita 12. NOVIPASAR, plan sig. G I b 172

(Popović, M. (1985). Novopazarska utvrđenja na planovima XVIII-XIX veka [XVIII. ve XIX. Yüzyıl Planlarında Yeni Pazar İstihkâmı]. *Novopazarski zbornik*, 9, s. 115;

1 – Novi Pazar Kalesi, 2 – Raška Nehri, 3 – Jošanica Nehri, 4 – nach Zakovich, 5 – nach Netwerdia, 6 – von Czerni verh, 7 – Petrovo Czerkwa)

Bu planda Novi Pazar ve kale genel olarak gösterilmektedir. Raška ve Jošanica nehirlerinin akışları doğru şekilde sunulmaktadır. Planda yerleşimin çoğu Raška Nehri'nin kuzeybatı kıyısında yer almaktadır. Sokak ağını ve mahalleyi oldukça düzenli dikdörtgen bloklara bölerek çok şematik olarak verilmiştir. Fakat bu şema büyük olasılıkla Novi Pazar'ın o zamanki kentsel yapısını gerçek olarak yansıtmamaktadır. Mevcut kaynaklara göre o dönemde Novi Pazar'ın kendine özgü, organik, düzensiz bir sokak ağına sahip olduğu söylenebilir. Planda Raška Nehri üzerindeki bir köprünün yanı sıra onun akışına paralel bir hat gösterilmektedir. Raška Nehri'nin güneydoğu kıyısındaki Dubrovnik yolu üzerinde sadece bir tarafında yapıların olduğu gösterilmektedir. Kabaca kare şeklinde gösterilen mahalleler Raška Nehri'nin kuzeybatı kıyısında 12 ila 14 arasında, kalenin çevresindeki güneydoğu kıyısında ise yaklaşık 5 tane bulunmaktadır¹¹².

Planda Novi Pazar'dan geçen yollar da mevcuttur. Batıda iki yol işaretlenmiştir. Peter Kilisesi'ne (orj. nach Petrovo Czerkwa) giden yoldan iki yolun daha yönleri akmaktadır. Batıya giden ikinci yol eski Dubrovnik yolunun devamındaki kalenin batı kapısına çıkmaktadır. Bu yol Cokoviće köyüne (org. nach Zakovich) giden yoldan Jošanica Nehri üzerindeki köprüyle, güney tarafında ise Netvrde köyü (org. nach Netwerdia) yönüne ayrılmaktadır. Okose köyüne (org. nach Okose) giden yol da güneye doğru ayrılmaktadır¹¹³. Batıya doğru, Raška Nehri'nin güneydoğu kıyısı boyunca uzanan hat Crni vrh¹¹⁴ yönünü (orj. von Czerni verh) göstermektedir (Popović, 1985, s. 114).

Plana detaylı bakıldığında mahalleler ve evler özgün bir şekilde yer almaktadır. Diğer yapılar ise planda görmek mümkün değildir. Planda yalnız dört yapı belirtmiştir. Bu yapılardan üç tanesi kalede, bir tanesi ise surlar dışında yer almaktadır: baruthanenin yanındaki kapı (org. Thor, woraus der Pulferturn); kadının konağı (org. Wohnung des Kadia); depo (org. Magacin) ve paşanın konağı (org. Passa wohnung) (Popović, 1985, s. 115-116). Kale dışında işaretlenen tek yapı paşanın konağıdır. Kalenin doğusundaki Raška Nehri'nin kuzeybatı kıyısında yer alan dikdörtgen tabanlı konak, boyutlarına göre diğer yapılardan daha büyük görünmektedir. Yanında dikdörtgen tabanlı daha büyük yapının büyük ihtimalle İsa Bey Hamamı olduğu söylenebilir.

¹¹² Planda Novi Pazar'ın genel coğrafi parametreleri doğru bir şekilde verildiğine göre mahallelerin sayısı da doğru olabilir.

¹¹³ Bugün Cokoviće, Netvrde ve Okose köyü Novi Pazar çevresinde bulunmaktadır.

¹¹⁴ Bugün Crni vrh Sırbistan'ın doğusunda yer alan bir dağdır.

Bu iki planda sunulan bilgiler, detaylar açısından mütevazı olsa da Avusturya'nın 18. yüzyıldaki askerî harekâtlarının stratejik planlamasında Novi Pazar'ın önemini göstermektedir. Novi Pazar Kalesi'nin ayrıntılı konumu ile önemli bağlantılarını temsil eden yolları, şehrin savunma sistemi hakkında bilgiler vermektedir. Öte yandan 17. yüzyılın sonlarında, savaşın harap ettiği şehir merkezinin sunulan planda olduğu gibi görünebilmesi için Novi Pazar'ın hızla yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Böylece Novi Pazar Kalesi'nin büyük ölçüde yenilendiği ve şehir yeniden inşa edildiği için bu planın 18. yüzyılın ortalarına ait olması mümkündür.

Novi Pazar sonraki dönemde de yerel Hristiyan halkın desteğiyle Avusturya'nın saldırısına maruz kaldı. 18. yüzyılın 30'larında Avusturyalı komutanlar yerel halkı isyana kışkırtarak ordularını Novi Pazar, Ohri, Üsküp ve İpek istikametlerine yönlendirdiler. Bu isyanlarda dini adamları (piskoposlar, rahipler vs.) halkın örgütlenmesine sıklıkla katılmıştır (Vinaver, 1969, s. 183). O zamanki Sırp Başpiskoposu Arsenije IV. ile birlikte piskopos ve yazar Parteniye Pavlović, 1737'de Novi Pazar'dan geçtiğini notlarında anlatmaktadır (Farkaš Barati, 2004, s. 289). Onun sözlerine göre İpek'ten gelirken Novi Pazar'da yerel Hristiyanlar ahali arasında dinlenmek istediğinde bir anda Sırp ordusunun ıssız ve harap Novi Pazar'ı terk ettiği ve Osmanlıların ise Novi Pazar'a yaklaştığı haberi geldi (Kostić, 1922, s. 31). Şehir daha sonra yeniden Osmanlı yönetimine girecek ve yeniden imar çalışmalarına başlanacaktır.

Novi Pazar yine Osmanlılara karşı orduların hedefi oldu. Ancak uyanan Osmanlı ordusunun güçlü bir direniş göstermeye başlamasıyla 18. yüzyılın ilerleyen yıllarında düşman kuvvetleri ezildi. Ancak sürekli devam eden huzursuzluk, bulaşıcı hastalıklar¹¹⁵, yoksulluk ve askerî çatışmalar, nüfusu büyük ölçüde etkiledi. Bununla birlikte sel gibi doğal afetler bölgenin

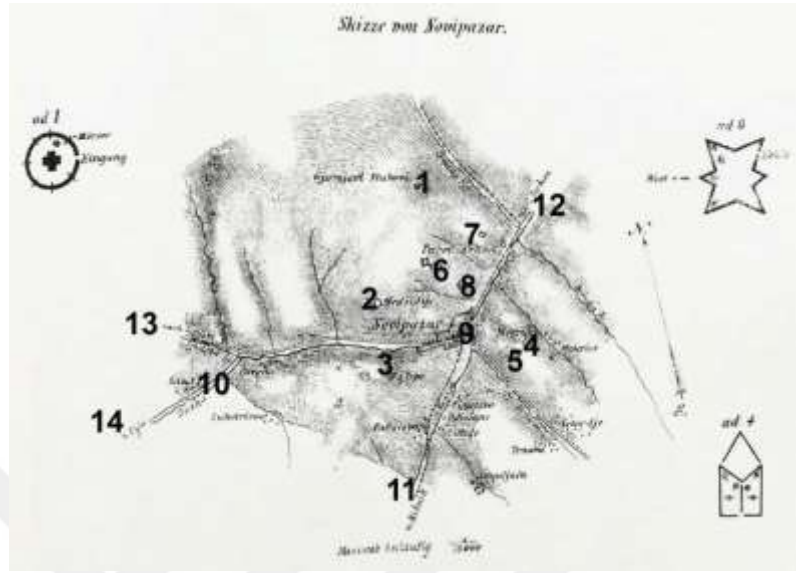
¹¹⁵ Novi Pazar'da veba ve diğer bulaşıcı hastalıklar önceki yüzyıllarda da mevcuttu. 18. yüzyılda veba ilk kez 1705 ve 1709 yılında yine ortaya çıktı. Salgınsız geçen 15 yılın ardından sonra ölümcül hastalık 1723 yılında tekrar Üsküp ve Kosova üzerinden Arnautluk'tan Novi Pazar'a kadar geri geldi. Bundan sonra 1730 yılında İstanbul'a giden eski ticaret yolu üzerinde büyük bir hastalık döngüsü yaşandı. Vebanın yanı sıra ordunun yeterince sağlıklı ve hijyenik olmayan yaşamının bir sonucu olarak dizanteri de ortaya çıktı. Yıllardır süren döngü 1760'ların başına kadar halk arasında sürmeye devam etti. Bundan sonra sakin bir dönem geçti ancak 1782'nin ortasında veba yeniden ortaya çıktı. 18. yüzyıldaki son saldırı olarak 1793 yılında ticaret yoluyla Saraybosna'dan veba geldi. Mevcut verilere göre Novi Pazar'da vebanın görüldüğü ortalama süreye bakılacak olursa şehir, neredeyse her 4-5 yılda bir yaşam mücadelesi vermek zorunda kaldı. Vebanın Balkanlarda yaşanan tüm savaş olaylarından daha fazla can aldığı bilinmektedir. Devam eden salgınlar, şehirlerde çoğunlukla temsil edilen Müslüman nüfus başta olmak üzere nüfusun yapısını da değiştirdi (Hrbak, 1996, ss. 75-78).

altyapısını tahrip ediyordu¹¹⁶ ve Novi Pazar'ın yeniden inşasına ve daha da gelişmesine engel oluyordu.

Novi Pazar'ın yenilenmesine, nüfusun daha güvenli bölgelere göç etmesi gibi çeşitli sosyal değişimler eşlik ederken aynı zamanda kırsal nüfusun tarım ürünleri ticareti amacıyla şehre getirilmekteydi. Savaş zamanlarında her türlü mal önemli bir rol oynadığından Osmanlı hükûmeti çeşitli tedbirlerle genel durumu kontrol etmeye çalışmaktaydı. 18. yüzyıl isyanların ve çatışmaların yaşandığı bir yüzyıl olduğu için Osmanlı yetkilileri imparatorluğun çeşitli yerlerinde yerel halkın isyanlarını önlemler olarak bastırmaktaydı. Huzursuzluk devam ederken alınan önlemlerden biri kefil sistemiydi. Bugün Novi Pazar'daki Ras Müzesinde bulunan 1767 tarihli kefilemadaki (Tür. kefaletname) farklı cemaatlerde yaşayan kefillerin listesi sunulmaktadır. Kefilemada yer alan cemaat isimlerinin bazıları daha önceden bilinen mahalle isimleriyle aynıdır. Yine de bu durum, cemaat isimlerinin her zaman tek bir mahalleyi gösterdiğini ispatlamaz. Kefilemada 14 cemaatin adı verilmektedir: Altun-Alem, Ahmed Voyvoda, Gazi Sinan Bey, Hasan Çelebi, Kurt Çelebi, Havale Ahmed Bey, Çalapverdi, Kapıcıbaşı, İskender Çelebi, Ferhadiya, Tabak İshak, Hacı Hürrem, Hayruddin ve Sofi Memi (Mušović, 1972, ss. 89-94). Bu cemaat sayısı, yukarıda söz edilen Avusturya Devlet Arşivi'ndeki bulunan planda verilen mahalle sayısı ile neredeyse aynıdır. Bazı cemaatlerin birden fazla mahalleden oluştuğu dikkate alınırsa planda verilen veriler doğru kabul edilebilir. Bu planın, Novi Pazar'ın kentsel imajının önemli ölçüde daha iyi bir imgesini gösterdiği söylenebilir.

Aynı arşivde daha geç tarihli başka bir Novi Pazar haritası daha bulunmaktadır. Avusturya Devlet Arşivi Askerî Bölüm'de SKIZZE VON NOVIPAAR, harita sig. K I a 43 (Harita 13) adıyla kaydedilen harita 1:75.000 ölçeğinde yapılmıştır. Litografi tekniğiyle yapılan 1787 tarihli haritayı çizen kişi bilinmemektedir.

¹¹⁶ 1731 yılında Novi Pazar'da büyük sel felaketi yaşandı. O dönemde 4 köprü ve 36 ev yıkıldı ve çok sayıda evlerin harap olmasının yanında bahçeler ve tarlalar da zarar gördü. Bundan sonra yerel halk evlerini ve hasar gören kamu binalarını İstanbul'daki merkezî yetkililerden onay almadan yeniden inşa etmeye başladı (Vinaver, 1969, s. 187).

Harita 13. SKIZZE VON NOVIPAZAR, harita sig. K I a 43

(Popović, M. (1985). Novopazarska utvrđnja na planovima XVIII-XIX veka [XVIII. ve XIX. Yüzyıl Planlarında Yeni Pazar İstihkâmı]. *Novopazarski zbornik*, 9, s. 119;

1 – Tahkimat 1, 2 – Tahkimat 2, 3 – Tahkimat 3, 4 – Tahkimat 4, 5 – Tahkimat 5, 6 – Tahkimat 6, 7 – Tahkimat 7, 8 – Tahkimat 8, 9 – Novi Pazar Kalesi, 10 – Raška Nehri, 11 – nach Ribnik, 12 – nach Serbien, 13 – nach Sjenica, 14 – nach Peshtera)

Mevcut harita aslında Novi Pazar ve çevresini detaylı olarak göstermektedir. Haritanın merkezinde damalı alan Novi Pazar'ın yerleşim alanını sunmaktadır. Genel olarak harita bütün yol ağı, su akışları ve çevredeki köylerin pozisyonunu anlatmaktadır. Raška Nehri'nin aşağısında Sırbistan'a (orj. nach Serbien) giden hat işaretlenmiştir. Onun yukarı kısmında iki yolun çatallandığı yerde biri güney kısmı Peshtera, daha doğrusu Ugao köyüne giden yol gösterirken diğeri ise Ljudska Nehri boyunca giden yolu Sjenica istikameti göstermektedir. Haritanın güneyinde Ribariće'ye (orj. n. Ribnik) giden hat vardır. Bu haritada, Novi Pazar savunma sisteminin 1'den 9'a kadar işaretlenmiş tahkimat konumlarını temsil eden numaralar dikkat çekmektedir. Savunma sisteminin merkezi olarak Novi Pazar Kalesi 9 numarayla işaretlenmiştir (Popović, 1985, s. 118). Buna göre Novi Pazar, Avusturya ordusu için stratejik nokta olarak önem taşımaktaydı.

Bu haritaya göre Novi Pazar'ın tahkimatlarıyla birlikte yeniden inşa edilmiş bir yerleşim yeri görünümündedir. Ancak Novi Pazar Kalesi hakkında verilen belgelerde Novi Pazar'ın diğer savunma bölgelerinden bahsedilmemektedir. Bu harita Novi Pazar ve çevresinde yer alan tahkimat sayısı hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Çevre tahkimatların konumu,

yerleşimin iç kısmına ve dolayısıyla en önemli nokta olan Novi Pazar Kalesi ve etrafındaki şehir çekirdeğine ulaşımı engelleyecek şekilde düzenlenmiştir.

Louis Félix Auguste Beaujour da Novi Pazar'ın 18. yüzyılın ikinci yarısında ayağa kalktığını söylemektedir. Baron Beaujour olarak bilinen bu Fransız diplomat, 18. yüzyılın sonlarında Yunanistan'da konsül olarak görev yapmaktaydı. O dönemde Novi Pazar da dâhil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kısmının çeşitli bölgeleri hakkında yazılar yazdı.

Novi Pazar, Makedonya'nın Bosna ve Sırbistan ile ticaretine yönelik bir pazar veya depo olduğu için bu şekilde adlandırılmıştır. Şehrin yaslandığı yamaçların yamacına rastgele inşa edilmiş birkaç ev grubundan oluşmuştur. Novi Pazar'ın, Türk veya Hristiyan, on ila on iki bin nüfusu vardır. Şehrin ortasında alt kısmını Raška Nehri'nin sıçradığı yükseklikte kare tabanlı, köşelerde kulelerle çevrili ve tepesi bir platformla taçlandırılmış bir tahkimat bulunduğu söylenmektedir. İçinde bazı top parçalarının bir bataryaya yerleştirildiğinden ve Raška'nın tamamını komuta eden paşanın konağı yer aldığından söz edilmektedir. Novi Pazar, Raška, Bosna, Arnavutluk, Makedonya ve Sırbistan arasında karayla çevrilen denize çıkmayan bir kantondur. Baron Beaujour son olarak, otlaklarının iyiliği ve sakinlerinin csaretiyle ünlü İliya Dardanyası gibi görüldüğünü ifade ederek anlatıları bitirmektedir (1829, s. 406).

18. yüzyılın sonuna geldiğinde Novi Pazar, daha önceki dönemlerde gibi bir rönesans yaşamadı. Görünüşü hakkında yazılı ya da görsel bir veri bulunmamakla birlikte, sakinlerinin sayısı şehirdeki kentsel durumun resmini verebilir. 18. yüzyılın başında yaklaşık 300, sonunda ise yaklaşık 12.000 ev olduğu göz önüne alındığında şehrin eski görkemini yeniden kazanmaya çalıştığı sonucuna varılabilir. Önceki yüzyıllarda şehrin coğrafi konumu mimari anlamda gelişmesine katkı sağladığı kadar Novi Pazar'a farklı yönlerden ulaşımın kolay olması da savaş sırasında zararına olmuştur. Bununla birlikte 18. yüzyılın sonlarında Novi Pazar'ın hâlâ büyük bir yerleşim yeri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir nokta olduğu, Hristiyan halkın hâlâ eski Orta Çağ Sırp Devletine ve onun ihtişamına dair hikâyelere bağlı olduğu söylenebilir.

19. yüzyılın başlarında Bosna'ya bağlı olan Novi Pazar hâlâ bölgedeki ticari faaliyetlerin önemli noktasında yer almaktadır. Ancak Balkan halklarının bağımsızlık mücadelesi şehir ve halkını etkilemiştir. Balkanlar'da birkaç yıl süren kargaşa, 1804'te çıkan İlk Sırp İsyanı ile zirveye çıkmıştır (Aslantaş, 2007, s. 75). İlk Sırp İsyanı'nda her iki tarafın da, Bosna ile

Osmanlı başkenti arasındaki bağlantının gerçekleştiği bu bölgeyi kendi ellerinde tutmaya çalışmak istemesi, şiddetli askerî çatışmalara neden olmuştur. Sırbistan'ın orta kesimlerinde isyan başladıktan sonra 1805'te Bosna valisi, Travnik'ten Novi Pazar'a kadar olan komutanlara ve kadılara yolları onarma, yolları düzeltme, köprüleri onarma ve hanlarda yemek hazırlama emr vermiştir. Bundan sonra isyancıların sayısının her geçen gün artması üzerine Bosna yöneticileri, Novi Pazar'a İstanbul'dan bir ordu gönderme emri vermiştir. İsyancıların, Novi Pazar ile İstanbul arasındaki kopuk bağlantıyı kullanarak Sırp güçlerini Karadağ'da tutmak amacıyla oldukları anlaşılmıştır (Maliković, 1995, ss. 109-110).

Sık sık yapılan saldırılar ve sürekli şehri ele geçirme girişimleri yerel halkın şehri terk etmesine, Müslümanların Bosna'nın diğer bölgelerine, Hristiyanların ise Sırbistan'a gitmesine neden olmuştur. Novi Pazar, 1806'da saldırıya uğramış ancak şehir Sırp güçlerine karşı kendini savunmayı başarmıştır. 1807-1808 yılları arasında Bosna'ya yaptığı yolculuk ile Novi Pazar'ın o dönemdeki durumunu Fransız diplomat ve coğrafyacı Jean-Baptiste Gabriel Amédée Chaumette (1782-1841) anlatmaktadır. Seyahatnamesinde Novi Pazar'ı, buranın büyüklük ve nüfus bakımından Bosna'nın ikinci şehri olduğunu belirterek anlatmaya başlamıştır. Şehrinin yaklaşık on beş bin nüfusu vardır diye başlar ve bunların yaklaşık beş bininin Türk, yüzünün Yahudi, altı yüzünün Çingene ve geri kalanının da Rumlar (Ortodoks) olduğunu ifade eder. Devamında Novi Pazar'ın Sırp ayaklanmasından önce bir ticaret şehri olduğunu ve fiziksel konumunun Bosna'daki tüm tüccarların orada toplanmasına nasıl olanak tanıdığını anlatmaktadır. Ayrıca Amédée Chaumette, Novi Pazar'da hiç tahkimatın bulunmadığını ancak oldukça bakımlı bir çitin olduğunu söylemektedir (Amédée Chaumette, 1822, s. 42).

Fransız diplomat, gezgin ve tarihçi François Charles Hugues Laurent Pouqueville (1770-1838) ise 1807 yılında Novi Pazar'ın on iki bin nüfuslu olduğunu ve şehrin büyük yıkımdan sonra bile varlığını sürdürdüğünü ifade etmektedir. Bununla birlikte 19. yüzyılın başında Türkiye'yi gezen Baron Gamera, Novi Pazar'ın kendisinin gelişinden iki yıl önce Sırp tarafından yakılan 9.000 nüfuslu bir kasaba olduğunu söylemektedir (Kostić, 1922, s. 31). Tarihî verilere dayanarak Novi Pazar'ın 1806'da yıkıldığı bilindiğine göre bu durumda Gamera'nın Novi Pazar'dan büyük ihtimalle 1808'de geçtiği söylenebilir.

İsyancıların ilk saldırısından sonra bile Novi Pazar'da yerel halkın hâlâ orada yaşadığı bilinen bir gerçektir.¹¹⁷ 19. yüzyılın başında seyyahların verdiği sayılar dikkate alınırsa Novi Pazar, önceki dönemlerde olduğu gibi hâlâ ekonomik ve sosyal faaliyetlerin gerçekleştiği oldukça kalabalık bir şehir özelliğine sahiptir.

Bundan sonra kaynaklardan Karađorđe'nin, isyancılarla birlikte 1809 baharında Novi Pazar'a doğru yürüdüğü ve Haziran ayı ortasında Osmanlı ordusunun konuşlandığı Novi Pazar Kalesi dışında tüm şehri işgal ettiği anlaşılmaktadır. Bu vesileyle şehir, uzun süre toparlanamayacak şekilde yakılıp yıkılmıştır (Maliković, 1995, s. 115). I. Napolyon'dan Sırp halkına destek istemek için Paris'e giden Sırp isyancıların halk vekili Rado Vučinić bu konuda yazdığı rapordan, 1810 yılında Birinci Sırp Ayaklanması'nın ilerleyişine ilişkin notlarında Novi Pazar'ın tamamen yakılmış bir şehir olduğunu vurgulamıştır (Kostić, 1922, s. 32). Bu olay güçlü Sırp-Fransız ilişkilerinin yanı sıra Osmanlı ordusunun gösterdiği direnişin de sonucu olmalıdır. Novi Pazar, büyük hasara uğramış olsa da hâlâ bir Osmanlı şehri olarak varlığını sürdürmektedir.

1813'teki Sırp İsyanı'nın bastırılmasının ardından bile Sırp halkı kendi devletini kurma fikrinden vazgeçmeyecektir. Bu nedenle 1815'te bu kez Miloš Obrenović önderliğinde yeni bir isyan başlatılmış ve kısa süren çatışmalarda Balkan halklarının bağımsızlık mücadelesi devam etmiş ve bu durum tüm bölgenin ekonomik ve sosyal ilişkilerini etkilemiştir¹¹⁸.

1821 yılında Yunan İsyanı'nın patlamasından sonra Balkanlar yeni mücadelenin etkisi altına girmiştir. Bu dönemde farklı eyaletlerin kavşak noktasında yer alan Novi Pazar, tüccarlara saldıran ve taşınan malları alan haydutlar ile çeşitli eşkıyaların çoğu zaman hedefi olmuştur. Bunun yanı sıra Novi Pazar, Osmanlı askerî birliklerinin yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılandığı bir yer hâline gelmiştir (Hrbak, 1997, s. 42).

Bütün bu karmaşaya rağmen Novi Pazar'ın önemini kaybetmediği görülmektedir. Kraliyet süvari subay olan Fransız Charles Pertusier (1779-1836), 1822'de Bosna hakkında yazdığı

¹¹⁷ Karađorđe ve isyancıları 1805 ve 1806 yıllarında birkaç kez Novi Pazar'a saldırıp işgal etmeyi denemiştir. Stratejik önemi nedeniyle Bosna'dan gelen pek çok askerî kuvvet, Bosna valiliğiyle birlikte Novi Pazar'ın Osmanlı yönetimi altında kalması için çaba göstermiştir. 1806 yılının ikinci yarısında Karađorđe, Sırp ordusuyla birlikte Novi Pazar ve Priştine'ye doğru hareket ettiğinde yine mağlup olmuştur. Ancak bu olayla ilgili günümüze ulaşmış tarihî belge ya da bilgi yoktur (Maliković, 1995, s. 112; Aslantaş, 2007, s. 105-106).

¹¹⁸ İkinci Sırp İsyanı öncekinden farklıdır. Bu sefer Sırp'lar hiçbir devletten yardım almamış ve destek görmemiştir. Birinci isyandan daha kısa süre içinde kolay ve daha az savaşımla imtiyazlar sağlanmıştır (Börekçi, 2001, s. 140). Sonuçta 15 yıl süren isyan zamanı Sırp'lara çok haklar kazandırmıştır. Avrupa'daki mevcut kargaşa içindeki siyasi durum Rusya hariç büyük devletlerden uzakta yaşanan bir olay gibidir. Balkan halkları için ise Yunan isyanı ilham verici olmuştur (Jelavich, 2016, s. 228).

raporda Novi Pazar'ın Bosna'nın en büyük şehirlerinden biri olduğunu belirttikten sonra burada bir çarşının olduğunu ve bunun dışında Yunanlılar ve Yahudiler gibi Müslüman olan birçok sakininin bulunduğunu söylemektedir (Pertusier, 1822, s. 82). Pertusier ayrıca Novi Pazar'ın Bosna'nın Saraybosna'dan sonra en büyük şehri olduğunu da belirtmektedir (Pertusier, 1822, s. 111).

1827'de Sırp yazar ve Sırp dilinin reformcusu Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), Novi Pazar'ın büyüklüğü hakkında kaleme aldığı notlarında, Sırbistan'ın coğrafi ve istatistiksel yorumlardan yola çıkarak kentin Jošanica Nehri ve Raška Nehri güzergâhı üzerinde yer aldığını söylemektedir. Ardından Novi Pazar'ın büyük ve eski bir şehir olduğunu ve Sırp kralları zamanında çok önemli bir yer olduğunu da eklemektedir (Stefanović Karadžić, 1827, s. 46). Metnin ilerleyen bölümlerinde Sırbistan'ın bölünmüş bir ülke olduğundan, bazı kısımlarının diğer eyalet sınırları içinde kaldığından ve Novi Pazar'ın ise Bosna Eyaleti'ndeki Sırp topraklarının parçası olduğundan bahsetmektedir (Stefanović Karadžić, 1827, s. 54).

Sırp isyanları, Novi Pazar'ı Osmanlı yönetimine karşı olan diğer güçlerin hedefi hâline getirmiş ve 19. yüzyılın başlarından itibaren yaşanan olaylar, bağımsızlığını genişleten Sırp Devleti'nin himayesine girmesine yol açan koşulları oluşturmuştur.

1830'lu yıllarda Novi Pazar, silahlı çatışmalar nedeniyle Balkan Yarımadası'nın diğer bölgelerine hareket eden ordunun yine konaklama ve yiyecek toplama yeri olmuştur. Şehirdeki huzursuzluk,¹¹⁹ savaş nedeniyle ticaret ağının zarar görmesinin yanı sıra diğer bölgelerdeki isyancıları destekleyen ve Osmanlı hükûmetinin aleyhine çalışan farklı akımları ortaya çıkarmıştır. Bir tarafta Hersek'te diğer tarafta Yunanistan'da yaşanan ayaklanmalar nedeniyle haydut çeteleri, Novi Pazar'ın yer aldığı sınır bölgelerine saldırmaya devam etmiştir (Hrbak, 1997, ss. 51-64).

O dönemde, Balkan Yarımadası'nın farklı özelliklerini inceleyen ünlü Avrupalı jeolog ve etnolog Ami Boué (1794-1881) da Novi Pazar hakkında bilgi vermektedir. 1836' da Boué, Belgrad'dan Osmanlı idaresi altında olan Novi Pazar'a ulaşmış ve heyetiyle Türk yetkilileri ziyaret etmenin yanı sıra şehir hakkında bilgi toplamış, şehri gezmiş ve manastırları ziyaret etmiştir. Boué, Novi Pazar'ın 6.000-8.000 nüfusu olduğunu ve sokaklarının kötü

¹¹⁹ 19. yüzyılın otuzlarında Eyüp Paşa Ferhatagić, Novi Pazar Sancağı ve Stari Vlah bölgesinin başındadır. Eyüp Paşa hem Hristiyan hem Müslüman yerel halka zalimce hükmetmiştir. Yaptığı kötülüklerden dolayı bir yandan halkın direnişi bir yandan da haydutluk artmıştır. Novi Pazar'ın nüfusu, paşanın tehdidi altında kalmasından dolayı, pek çok aile Sırp topraklarına kaçmaya karar vermiştir (Vojvodić, 1969, ss. 251-252).

asfaltlandığını söylemektedir. Ardından sadece ortadaki caddede dükkânların, üç cami ve bir kale kalıntısının bulunduğundan bahsetmektedir. Ona göre ticaretle bilinen Novi Pazar, Balkan Yarımadası'nın büyük şehirlerinden biridir (Pajković, 2009, ss. 120-121).

Boué'nin, Novi Pazar'ı ziyareti, şehrin o dönemdeki imajını göstermesi açısından önemlidir. Belirttiği nüfus sayısının doğru olduğu kabul edilirse bu durum 19. yüzyılda nüfusun büyük ölçüde azaldığına işarettir. Novi Pazar'ın ekonomik olarak istikrarsızlığı, politik durumundan dolayı sakinlerinin göç etmesi; şehrin sokakları ile altyapının yeniden inşa edilmesini imkânsız hâle getirmiştir.

Sonraki dönemde de Novi Pazar'daki hareketlilik sürmeye devam etmiştir. 1837'de Novi Pazar'a gelen İngiliz askeri ve diplomat Sir George Lloyd Hodges, 1839 yılına kadar burada İngiliz konsülü olarak kalacaktır (Cavendish, Hertslet, 1857, s. 59). Bu dönemde Osmanlı'daki idari değişiklikler, Balkanlar'da büyük huzursuzluklar yaratmıştır. Reformlar İmparatorluğun her yerinde farklı zamanlarda uygulanmaya başlansa da Bosna Eyaleti batı sınırında kalmasından dolayı hassas bir bölgedir ve sonuçta 1840'ların başında durumdan memnun olmayan halkın ayaklandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Novi Pazar'ın durumuna ilişkin tarihî kaynaklar az olsa da şehirden geçen kişilerden kentin durumunu öğrenmek mümkündür.

1842-1843 yılları arasındaki dönemde İngiliz diplomat, oryantalist Andrew Archibal Paton (1809-1874), Sırbistan'da kalacak ve oradan Bosna sınırını geçerek Novi Pazar'a ulaşacaktır. Seyahatin bu kısmını anlattığı bölüme, bir vadiden ve vadinin hemen yanında beyaz sarıklı Boşnakların ektiği çayırdan bahsederek başlar ve sonra Novi Pazar'a girerken ortasında dairesel bir düzlükte şehrin minarelerinden, tabyalardan ve Novi Pazar Kalesi'nin yükseldiğinden söz ederek devam eder. Bunların yanı sıra, o dönemde yabancıların at sırtında şehre girmelerine izin verilmediğini ve bunu yolda bir Çingene kadının kendisine bildirdiğini söylemektedir (Paton, 1845, ss. 197-198).

Paton, bir hana giderken bir yandan Novi Pazar'daki evleri anlatmaktadır. Ona göre bunlar çok çirkindir çünkü yerden üç metre yüksekte bir tuğla temel üzerine çamurdan inşa edilmişler ve Avrupa Türkiye'sinin bu bölümünde ilk kez gördüğü pencereler ise camsızdır (Paton, 1845, ss. 198-199). Andrew Archibald Paton, merkezde bulunan Kale'nin hafif bir yükselikte yer aldığını ve sekiz tabyayla çevrili olduğunu belirtmektedir. Ona göre iyi inşa edilmiş küçük bir taş cami dışında burada dikkat çeken başka hiçbir şey yoktur. Ayrıca

çarşıdan söz eder ve dükkânlarının oldukça iyi görüldüğünü, ancak buranın bir bütün olarak berbat ve son derece kirli bir yerleşim olduğunu söylemektedir. Sonunda toplam 17 caminin bulunduğunu da eklemektedir (Paton, 1845, ss. 199-200). Ardından Paton ve heyeti, Novi Pazar Mütesellimini ziyaret ettikten sonra tarlalara giderken orada tüm şehri görebilecek yerde, türbanlı başlıklı bir mezarlık gördüğünü anlatmaktadır. Bu kadar güzel şehrin ve doğanın bu kadar kirli olmasının utanç verici olduğunu belirttikten sonra heyetiyle birlikte casuslukla ve Novi Pazar'ın asla bir Hristiyan şehri olamayacağı ile ilgili sözleriyle suçlanmaya başlandığından bahsetmektedir. Ayrıca yoldan geçen Hristiyanlar tarafından şehirde kalmanın güvenli olmadığı konusunda uyarıldığını ve Novi Pazar'dan nasıl ayrıldığını anlatmasıyla yazdıklarını bitirmektedir (Paton, 1845, ss. 201-205).

19. yüzyıl başından Andrew Archibald Paton'un gelmesine kadar şehrin önemli ölçüde değiştiği anlaşılrken bir yandan da Osmanlı dış politikasına göre yabancıların Novi Pazar'a ilgisinin değiştiği de görülmektedir. Daha önce İtalyan tüccarların hedefi olan şehir, o dönem Osmanlı hâkimiyetinden çıkabilecek bölgeleri inceleyen Fransız ve İngilizler tarafından ziyaret edilmektedir. Zengin ve Balkanlar'ın en büyük şehirlerinden biri olan Novi Pazar, sakinlerinin genel durumu iyileştirelemediğinden kirli ve eski bir yerleşim birimine dönüşmüştür. Bunu, ilkel malzemeleriyle camsız pencerele olarak inşa edilen evlerin durumu göstermektedir. Paton'un, Novi Pazar Kalesi'nin daha fazla tabyalı olduğunu belirtmesi bugünkü hâlden daha geniş olduğunu ortaya koymaktadır ve tarihî verilere göre Kale'nin yenilenme zamanı Paton'un ziyaretiyle eşleşmektedir. Ayrıca güzelliğiyle dikkat çeken tek bir cami Altun-Alem Camisi olabilir. Paton'un Novi Pazar ziyareti, Sırbistan'ın ziyaret ettiği bölgeleriyle karşılaştırıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgesinin ekonomik ve sosyal açıdan geride kaldığının göstermektedir.

Osmanlı malî sistemini yeniden düzenleyen reformlardan sonra İmparatorluk'taki ekonomik durumun iyileşmesi beklenmiştir. 1850 yılında ilk Kanunname-i Ticaret'in yürürlüğe girmesiyle uluslararası ve ulusal ticari ilişkiler düzenlenmiştir. Bu faaliyetler Novi Pazar'ın iç ticarete gümrük istasyonu hâline gelmesi nedeniyle ticareti doğrudan etkilemiştir. Yüksek vergiler, yerel düzeyde sürekli artan hoşnutsuzluğa yol açmıştır (Younis, 2013, ss. 50-53).

1850 yılında, Balkan Yarımadası'ndan geçen İngiliz seyyah Edmund Spencer Bosna'nın diğer bölgelerine de hızla yayılan huzursuzluklardan söz etmektedir. Yazdıklarından anlaşıldığı üzere isyancı liderlerin, yerel dinî kişilerin desteğini alarak ayaklanmanın yakında bütün Yarımada'da yayılacağına inandığını belirtmektedir. Ayrıca Novi Pazar'da kaldığı sürede

paşanın kendini güvende hissetmemesi, dağılmakta olan Novi Pazar Kalesi ve yeterli askerin bulunmaması nedeniyle isyancılara karşı şehri savunamayacağına inandığını anlatmaktadır (Spencer, 1851, ss. 294-295).

Yazısının başka bölümünde Spencer, Novi Pazar bölgesinin göğe yükselen zirvelerinin, ormanın yeşiliyle göz kamaştıran birçok derin boğazla kesişen dağ platolarının ve romantik nehir akıntılarının geniş Raška Nehri'nin havzasına doğru birikmesiyle muhteşem bir güzelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Novi Pazar'a yaklaştıkça etrafı dağlarla, köyleri, ekili tarlalarıyla geniş bir vadiyle çevrili bir alanla karşılaşır ve Novi Pazar'ın minareli camileriyle büyük bir şehir olduğunu ifade eder. Şehrin yer aldığı vadinin akşam güneşinin gölgeleriyle aydınlandığını ve doğanın sanki tanrıların meskeni olacakmış gibi görüldüğünü söyleyerek anlatıklarını bitirir (Spencer, 1851, s. 293).

Bosnalı Fransisken keşiş Ivan Frano Jukić (1818-1857) 1851-1852 yıllarında gerçekleştirdiği gezisinde, Novi Pazar'dan geçtiğini anlatmaktadır. Yazılarından orada 5 Yahudi aile ve 150 Hristiyan vatandaş bulunduğunu, geri kalanların ise Türk ve Çingene olduğunu belirtmektedir. Devamında 12.000 nüfuslu Novi Pazar'da Boşnakça ve kendi dilini konuşan çok sayıda Arnavut bulunduğunu söylemektedir. Novi Pazar'ı betimlerken bir zamanlar Dubrovnik tüccarlarının şehirden ve yok edilmiş Fransisken Aziz Ana Manastırı'nı anlattıklarından da bahsetmektedir. Ayrıca Novi Pazar'ın Roma Dönemi'nde ve daha sonra Sırp/Bosnalı hükümdarlar döneminde önemli bir yer olduğunu vurgulamaktadır. Jukić anlattıklarını Roma Dönemi'nden kalanların kükürtlü sulara bir saatlik yürüme mesafesinde olduğunu söyledikten sonra Novi Pazar'ın Prizren, İşkodra Eyaleti ve Selanik ile ticari ilişkileri olduğundan söz ederek bitirmektedir. Ayrıca buradaki Türklerin ve diğer sakinlerin Bosna'nın diğer bölgelerine göre çok daha vahşi olduklarının altını çizmektedir (Jukić, 1853, s. 128).

Aynı sene, 1852'de Sırp Savinac Manastırı'ndaki¹²⁰ başrahip Gedeon Josif Jurišić (1809-1872), Novi Pazar'ı Bosna'nın kapısı olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Sırp Prenslüğü sınırının Novi Pazar'da bulunduğunu da belirtmektedir (Jurišić, 1852, s. 93).

1850'lerde seyyah, bilim adamı ve Bosna Eyaleti'nde Rus konsül olarak görev yapan Aleksandar Fjodorovich Giljferding (1831-1872), Novi Pazar'ı ziyaret etmiş ve 1856 yılında Bosna'da görevlendirilmesinin hemen ardından bütün eyaleti gezmeye başlamıştır.

¹²⁰ Savinac Manastırı Sırbistan'ın kuzeybatısındaki Ledinci yerleşiminde yer almaktadır.

Novi Pazar anlatımlarına şehrin uygun bir konuma sahip olduğunu söyleyerek başlar ve her taraftan yüksek, karanlık dağların pitoresk hatları, parlak tepeleri ve yerleşimin Raška Nehri'nin her iki yakasında bulunması sayesinde böyle algılandığını anlatarak devam eder. Devamında Novi Pazar'ın sokaklarının geniş, düz ama çok üzgün ve kasvetli görüldüğünü söylemektedir. Giljferding daha sonra Novi Pazar evlerine ilişkin detaylı betimleme yapmaktadır. Ona göre Novi Pazar'daki evler Bosna ve Hersek topraklarındakilerden farklıdır. Buradaki evler Eski Sırbistan'daki evler gibi görseiliğiyle öne çıkmadığını ve ayrıca çekici olmayan rengiyle balçıktan yapıldığını belirtmektedir. Kil ile sıvanmış duvarlar, pişmemiş tuğlalardan ve uzun balçıktan yapılmış çitleri anlatırken gri-sarı duvar dizisinin üstünde kiremitlerle kaplı çatıların uzandığını yazmaktadır. Buna ek olarak Novi Pazar evleri Giljferding'e göre insan eliyle yaratılabilecek ve hiçbir renk uyumu olmayan en iğrenç yapılardır. Evlere ilişkin anlatımları burada bitmez ve küçük olduklarını ama yanlarındaki çitlerin neredeyse sonsuza kadar uzandığını ifade eder. İslami mahremiyet ilkelerine göre inşa edilmiş bu evlerde sokağa bakan pencereler yoktur. Böylece meraklı bir gözün görebileceği en ufak bir çatlak bile olmadığından ve bütün pencerelerin avluya doğru inşa edildiğinden bahsetmektedir. Aleksandar Giljferding, bu tür evlerden dolayı Novi Pazar'da kör duvarların önünden geçmenin tuhaf bir his verdiğini belirtmektedir. Ayrıca şehrin güneyine doğru gidildikçe Arnavut etkisinin arttığını belirterek evlerin daha da kapalı olmasının ona göre antisosyallik ve fanatizmin bir yansıması olduğunu söylemektedir (Giljferding, 1972, s. 124).

Diğer kısımda Giljferding, daha büyük olmasına rağmen Novi Pazar'da yalnızca 1.500 Müslüman ve 100 Hristiyan evinde yaklaşık 12.000 kişinin yaşadığını söylemektedir. Bundan sonra Hristiyanlar'ın bu bölgeden Sırbistan'a göç etmesinden ve bu bölgede zorluk çektiklerinden bahsetmektedir (Giljferding, 1972, ss. 124-125).

Novi Pazar'ın iyi bir stratejik konuma sahip olduğunu anlattığı bölümden sonra bu görüşünü bir harita ile kanıtlayabileceğini söylemektedir. Kavşak noktasında bulunan Novi Pazar'a, Bosna ve Hersek ile Türkiye'nin başka bölgeleriyle bağlantı olarak bakılabilir diye belirtir. Diğer taraftan incelendiğinde ise Novi Pazar'ın bir geçit olarak Sırbistan ve Karadağ'dan ayrıldığını anlatmaktadır. Ancak Aleksandar Giljferding'e göre Novi Pazar'ın önemi yeterince bilinmemektedir. Şehirdeki askerî durumun, kale ve genel olarak savunma sisteminin eski ve iyi olmadığını söylemektedir. Bu yüzden burada zorluk çeken Hristiyan tüccarlar bile Novi

Pazar'a gelmemeye başladıktan sonra Bosna'dan güneye giden yollardan geçen Müslümanlar'ın ticari işleri yürüttüğünü belirtmektedir (Giljferding, 1972, ss. 125-126).

Yazdıklarının devamında Aleksandar Giljferding, Novi Pazar'ın tarihçesi ve yüzyıllar boyunca topraklarına iz bırakan kültürlerden söz etmektedir. Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi, Đurđevi Stupovi Manastırı ve Sopoćani Manastırı gibi Hristiyan anıtlarını ayrıntılı olarak ele almaktadır. Sonunda şehirden ayrılıp Saraybosna'ya doğru yolculuğuna devam etmesini gerektiğini anlatarak bitirmektedir (Giljferding, 1972, ss. 126-135).

Bu yazılara göre Novi Pazar, Balkan Yarımadası'ndaki hem ekonomik hem de siyasi olayların hâlâ kavşak noktasındadır. Yazarların belirttiği nüfus sayısı, stratejik konumu ve şehrin açıkça ihmal edilmesi gibi veriler, 19. yüzyılın ortalarında Novi Pazar'a siyasi yaklaşımlar ile konumunun yarardan çok zarar verdiğini göstermektedir. Bir tarafta ulusal bakış ve öbür tarafta iktidara bağlı hareketlerle eylemlerinin artması, yerel halkı kutuplaştırmış ve yüzyıllardır yerleşik olan alışkanlıklar dışında başka arayışlara yöneltmiştir.

Novi Pazar ile ilgili bilgi içeren önemli bir diğer kaynak salnamelerdir. Novi Pazar'ın genel durumunu H 1287 / MS 1870 tarihli *Salname-i¹²¹ Vilayet-i Bosna*'dan öğrenmek mümkündür. Bu salnamedeki bilgiler Novi Pazar Kazası'ndaki idari, adliye, tahrir, muhasebe, teftiş tahsil, telgraf ve zabıta işlerinde yer alan memurlar tarafından ortaya konulmaktadır (2014, s. 78). Burada Novi Pazar Kazası'nda bulunan Raška ve Jošanica nehirlerinin kıyılarında meşe, kayın ve çam ağaçları mevcut olduğundan ağaç ve kereste işi ile uğraşılabilirdiğinden söz edilmektedir (2014, s. 131).

1870 yılına ait Bosna Vilayeti'nin beşinci salnamesi ne yazık ki Novi Pazar'a ilişkin detaylı bilgi içermemektedir. Dönemin siyasi durumuna bakıldığında, şehrin karmaşa içinde

¹²¹ Salname, Osmanlı Devleti'nde merkezî hükûmetin, bakanlıkların, askerî kurumların ve diğer kurumların, vilayetlerin ve özel kişiye ait yıllık olarak çıkardığı bilgilendirme amaçlı bir yayındır. Osmanlı salnameleri resmî ve özel olarak ikiye ayrılabilir. Resmi salnameler devlet, bakanlık ve vilayete ait olarak sınıflandırılabilir. İlk eyalet salnamesi *Salname-i Vilayet-i Bosna* adıyla H 1283 / MS 1866 yılında çıkmıştır. Osmanlı Dönemi'nde H 1333/1335 / MS 1915/1917 tarihli Beyrut Vilayeti tarafından yayımlanan ve H 1337/1338 / MS 1921/1922 yılından Bolu Livası tarafından çıkarılmış salnameler son olanlardır (Aydın, 2009, s. 51-52). Osmanlı Dönemi'nde toplam 504 adet vilayet salnamesi yayımlanmıştır. Salnameler vilayet mektupçuları tarafından hazırlanmaktaydı. Bunlar Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Rumca ve Boşnakça dilinde yazılmıştır. Çeşitli resim, fotoğraf ve istatistik bilgileri kapsayan vilayet salnameleri farklı içeriklerde genellikle vilayetin idari teşkilatı, devlet adamları, mahallelerin tarihi, yapılar, coğrafyası, idari düzeni, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler, fotoğraf ve haritalar sunulmaktadır. Bunun yanı sıra vilayette yer alan sancak ve kazalardaki müslüman ve gayrimüslim okulları, öğretmenleri ve öğrenci sayıları hakkında bilgileri vermektedir (Aydın, 2009, s. 53).

bulunduğundan ancak diğer yerleşimlerle mukayese ederek Novi Pazar'ın durumu takip edilebilmektedir.

Novi Pazar için dönüm noktası olarak 1875-1878 yılları arasında doğu krizi görülmektedir. Kriz, 1875'te Bosna ve Hersek'teki ayaklanmalarla başladıktan sonra Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlık isteğiyle savaşa dönüşecek¹²² ve peşi sıra yeni bir Rus-Türk savaşı çıkacaktır. Bu çatışmalar Berlin Antlaşması ile sona erdiğinde Novi Pazar Sancağı uluslararası bir sorun olarak gündeme gelecektir. Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın Balkanlar'daki çıkar çatışması, Osmanlı yönetimine karşı ulusal hareketleri etkileme isteği, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i tamamen ilhak etme¹²³ isteğine Rusya'dan da destek alan Sırbistan ve Karadağ'ın karşı çıkmalarıyla bölge karışacaktır. Bu antlaşma ile topraklarını genişleten Sırbistan, Novi Pazar Sancağı aracılığıyla yeni bağımsızlığını kazanan Karadağ'a bağlanmak istemiştir. Ancak Novi Pazar üzerinden nüfusunun bir kısmını doğuya doğru yönlendirmek isteyen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bunu kabul etmemiştir.

Sonuçta Berlin Antlaşması (1878) ile Avusturya-Macaristan Bosna ve Hersek'i ilhak etmiş ama Novi Pazar Sancağı Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalmıştır. Ancak Avusturya-Macaristan'a 25. maddeye dayanarak Novi Pazar Sancağı'nda garnizon bulundurma izni verilmiştir. Bu kararlarla birlikte Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin bu topraklarda üstünlük için mücadele edeceği Novi Pazar tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır (Vojvodić, 1969, ss. 257-258).

¹²² Durumun ciddiyetini bazı arşiv belgeleri kanıtlamaktadır. R 11 Teşrin-i Evvel 1291 / MS 23 Ekim 1875 tarihli BOA.HR.SYS. 250, 232 olarak kaydedilen arşiv belgesinde Novi Pazar'daki Müslümanlar'ın Sırp'lar'a karşı herhangi bir saldırıda bulunmamaları ile ilgili bir telgrafname sunulmaktadır. Bu belgede mutasarrıflık tarafından yerel devlet adamları uyarılırken Sırp'ların Novi Pazar Sancağı – Sırbistan sınırına yakın tahkimat inşa ettiklerini belirtmektedir. R 11 Nisan 1292 / MS 23 Nisan 1876 tarihli BOA.HR.SYS. 250, 95 adıyla kayıtlı arşiv belgesinde Sırp eşkiyasının Novi Pazar'a geçenlere ateş ettikleri belirtilmektedir.

¹²³ Berlin Antlaşması ile Bosna Hersek'in Avusturya'ya ait olacağı dönemin öncesinde Novi Pazar Sancağı'ndaki vakıfla ilgili sorumluluğu idari olarak Bosna Vilayeti'nden Kosova Vilayeti'ne devredilmesine başlanmıştır. H 3 Receb 93 / MS 25 Temmuz 1876 tarihli BOA.EV.MKT. 851, 312 adıyla kayıt edilen Osmanlı arşiv belgesinde Novi Pazar Sancağı'nda vakfledilmiş arazinin Bosna-Hersek Vilayeti'nde vakıflar muhasebecisi tarafından aktarılması gerekliliği sunulmaktadır. Aynı konudan H 12 Ramazan 1293 / 1 Ekim 1876 tarihli BOA.EV.MKT. 851, 318 isimli belge, 1874'ün Ağustos ayından yılından itibaren vakıflara aktarması için gerekli prosedürlerin yapıldığını anlatmaktadır. Buna rağmen vakıflara teslim henüz gerçekleştirilmediğinden resmi kurumlardan ferman buyurulması istenmektedir. H 28 Receb 20 / MS 8 Ağustos 1877 tarihli arşiv belgesinde Kosova Vilayeti'ne bağlı Novi Pazar Sancağı'ndaki vakıflarla ilgili BOA.EV.MKT. 873, 4 adlı evrak bilgi vermektedir. Öncede Bosna Vilayeti'ne bağlı vakıfların muhasebe işleri yeni toprak düzenlenmesine göre Kosova Vilayeti'ne teslim etmesi gerektiğini anlatmaktadır. Bundan sonra H 21 Ş 9 / MS 31 Ağustos 1877 tarihli BOA.EV.MKT. 875, 188 adlı belgede Novi Pazar Sancağı vakfiye işleri Kosova Vilayeti vakıflar muhasebeciliğine devredilmesine rağmen Taşlıca'daki Hüseyin Paşa vakıflarına ilişkin işlerin tamamlanmadığından bahsedilmektedir.

Bosna-Hersek'in ilhakından bir yıl önce, İngiliz kadın gezgin Georgina Muir Mackenzie (1833-1874) ve Adeline Paulina Irby (1831-1911), Türkiye'nin Avrupa bölgelerini gezerken Novi Pazar'dan geçtikleri anlaşılmaktadır. Diğer seyyahlar gibi güzel bir manzara sunan bir vadide yer aldığı için Novi Pazar'ı önce yüksekten görmüşlerdir (Mackenzie, Irby, 1877, s. 265).

İki seyyah şehre girdiklerinde sadece Türkçe bilen üç yerli ile uzun sokaklardan atlarla geçtiklerini söylemektedir. Orada eğimli sokağın ortasından akan suyun dikkat çekici olduğunu belirttikten hemen sonra bir yandan çarşıdaki meraklı yerel halkın onların gelişini izlerken diğer yandan sokakta kadınların bulunmadığından evdeki kadınların ise kısmen gizlenmiş pencereden onları izlediklerinden de bahsetmektedir (Mackenzie, Irby, 1877, s. 266). Mackenzie ve Irby bundan sonra şehrin Sırp kısmında kalacak bir yere geçtiklerini anlatmaktadır. Ev sahibi Hristiyanlar'ın durumunun 19. yüzyılın ilk dönemlerine göre geliştiğini ama hâlâ ideal olmadığını ifade etmekte ayrıca Novi Pazar Sancağı'nın Sırbistan'ı her zaman bir tehdit olarak gördüğünü belirtmektedir (Mackenzie, Irby, 1877, s. 269).

Mackenzie ve Irby Novi Pazar'da 3 gün geçirmişlerdir. İkinci günde bir Sırp okulunu ziyaret ederek okulun durumunun çok kötü olduğunu, tütsü kokusunun epey yoğun ve böyle bir yerde daha uzun süre kalmanın zor olduğunu yazmışlardır. Daha sonra yerel Sırp'lar'dan Novi Pazar'da yaklaşık 1.200-1.400 Türk evi ve 100 Hristiyan evinin bulunduğunu öğrendiklerini anlatmaktadır (Mackenzie, Irby, 1877, s. 272). Onlara göre Novi Pazar, Saraybosna'dan İstanbul'a giden yol üzerindeki ana istasyondur. Bu yüzden orduyla iyi bir şekilde donatıldığını da söylemektedirler (Mackenzie, Irby, 1877, s. 280).

Şehirle ilgili anlatımlarının devamında şehrin Osmanlı öncesi tarihini, manastırları, Hristiyan nüfusunu ve geleceğe dair planlarından söz etmektedirler. Seyahatnamesinde Novi Pazar'da Osmanlı yönetimi altındaki Hristiyanlar'ın durumu hakkında mümkün olduğu kadar çok şey öğrenmek istedikleri için şehrin daha ayrıntılı bir anlatımına yer vermemişlerdir.

Balkanlar'da yeni sınırların kurulmasından sonra Novi Pazar ve çevresi yine yabancıların ilgi odağı hâline gelmiştir. Avusturya-Macaristan, Bosna'nın ilhakı ile Novi Pazar'a yaklaşmış ve konumunu kendi amaçları için kullanmak istemiştir¹²⁴. Novi Pazar'ın 1879 tarihli askerî

¹²⁴ MV. 74, 99 adıyla kayıt edilen Osmanlı arşiv belgesinde Novi Pazar Sancağı'nda bulunan Avusturya askerlerinin ticari yolların tamir etmesine ilişkin bilgi vermektedir. Bu H 7 Ra 310 / MS 25 Mart 1883 tarihli belgede 1879 yılında tamir yapması talebine cevap sunmaktadır. Buna göre Avusturyalılar ticari yolları kullandığı için

haritası, Avusturya-Macaristan'ın o dönemde şehrin savunmasına gösterdiği ilgiyi de ortaya koymaktadır.

Söz konusu NOVİPAZAR, harita sig. K I a 44. (detay) adıyla kaydedilen harita K. und. K techn. Militärkomite otografiye göre yaklaşık 1:43.200 ölçeğinde litografi tekniğiyle yapılmıştır. 1879 tarihli haritayı hazırlayan kişinin adı bilinmemektedir (Harita 14).

Novi Pazar ve çevresi büyük haritanın detayı olarak gösterilmektedir. Ortada çapraz çizgili yüzey ile Novi Pazar Kalesi'ni vurgulamaktadır. İzohipsleriyle gösteren rölyef ile çok detaylı bir şekilde yapılmış haritada coğrafi konumlar işaretlenmiştir. Novi Pazar Kaplıcası bu haritada "Römerbad" (Roma Hamamı) olarak işaretlenmiştir (Popović, 1985, ss. 119, 121).

Harita 14. NOVİPAZAR, harita sig. K I a 44

(Popović, M. (1985). Novopazarska utvrđnja na planovima XVIII-XIX veka [XVIII. ve XIX. Yüzyıl Planlarında Yeni Pazar İstihkâmı]. *Novopazarski zbornik*, 9, s. 120;

1 – Paričko Brdo Tahkimatı, 2 – Tepe Tahkimatı, 3 – Podbijela Tahkimatı, 4 – Küçük Tahkimat, 5 – Küçük Tahkimat, 6 – Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi Tahkimatı, 7 – Küçük Tahkimat, 8 – Küçük Tahkimat, 9 – Küçük Tahkimat, 10 – Yeni Kışla (Nuee Der. Caserne))

Novi Pazar'ın savunma sistemindeki bazı tahkimatların işaretlenmesi bu haritanın en önemli özelliğidir. Batıya doğru Parničko brdo (1) ve Tepe (2) yüksekliğinde olanlar gösterilmektedir. Podbijela Tepesi'nde (3) bir ve onun yakınında iki tane (4, 5) daha vardır. Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi'nin bulunduğu tepede yalnızca bir (6) Novi Pazar'ın hemen

yenilemek istiyor ama Osmanlı hükûmeti bunu desteklemek istiyor kısa süre içinde tamirat gerçekleştirilmezse Avusturya acilen hareket etmeye başlayacaktır.

yakınında üç küçük tahkimat (7, 8, 9) gösterilmektedir. Ayrıca yeni inşa edilmiş bir kışla (10) da bulunmaktadır (Nuee Def. Caserne). Planda Novi Pazar Kalesi ve Podbijela'daki tahkimat haritada özellikle detaylı sunulmaktadır (Popović, 1985, s. 121).

Novi Pazar ve çevresindeki askerî bölgeleri gösteren ve 1879 yılında yapılan harita, Avusturya-Macaristan'ın askerî bölgelere ve teçhizata olan ilgisini açıkça göstermektedir. 1878'den sonra Avusturya-Macaristan ordusu garnizonlarını Novi Pazar Sancağı'nın topraklarına yerleştirmiştir. Novi Pazar'ın günümüzdeki durumuna göre haritanın bazı noktalarının doğru olmadığı anlaşılabılır: nehirlerin akışları gerçekçi değildir ve Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi'nin yerinde Paričko Brdo'nun yerini göstermektedir. Ancak 19. yüzyılın sonlarında Novi Pazar'ı gösteren bu haritanın öne çıkan noktası ve büyük devletlerin kendi lehlerine çalışacakları bir araç olarak Novi Pazar'ı kullanmaya devam etmesi açısından haritanın önemi küçümsenemez.

Belirsiz siyasi koşullar, komşu devletlerle devam eden anlaşmazlıklar¹²⁵ ve kendi hükümdarlarına karşı memnuniyetsizlik Novi Pazar'ı gerilemeye götürmüştür. Bosna ile bağlantısının kopması, Avusturya-Macaristan'ın ticari faaliyetlerini Novi Pazar Sancağı'nın batı sınırındaki Pljevlja'ya devretmesine olanak sağlamıştır (Joanović, 1985, s. 138). Bu nedenle Novi Pazar'da ticaret durmuş ve yerel halk sadece kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar üretim yapabilmıştır. Sosyal ve kültürel faktörlerle etkisini genişletmek isteyen Avusturya-Macaristan, yerel halkı daha iyi tanımak amacıyla bu bölgelere çeşitli elçiler veya seyyahlar göndermiştir. Böyle gezginlerden biri olan, Avusturya-Macaristan'dan diplomat Theodor Anton Max Ippen (1861-1935) Novi Pazar Sancağı ve Kosova'yı ziyaret etmiştir. Edindiği bilgiler, aynı başlıklı eserinde okuyucuya detaylı olarak sunmaktadır.

Novi Pazar ve çevresi hakkında ilk verdiği bilgiler nüfus sayısidir. 1892'de Novi Pazar'ın 36.006 nüfusu vardır; bunların 18.904'ü Müslüman ve 15.102'si gayrimüslimdir (Ippen, 1892, s. 11). Novi Pazar'a ilişkin bölüme Ippen, Sjenica ile Novi Pazar arasındaki yol üzerindeki köyleri ve manzaraları ayrıntılı anlatmasıyla başlamaktadır. Daha sonra Novi Pazar

¹²⁵ O döneme ait belgeler Novi Pazar'ın komşu ülkelerle ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. R 18 Temmuz 1305 / MS 30 Temmuz 1889 tarihli BOA.Y.Mtv. 39, 95 adıyla kaydedilen arşiv belgesinde Osmanlı sınırına yakın Novi Pazar ve Preşova'nın bulunduğu yerde Sırp'ların provokasyon yaptığı anlatılmaktadır. Osmanlı yetkilileri, yerel bir istihbaratçı aracılığıyla Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın Rusya'nın da desteğiyle Bosna'yı ve öylece Novi Pazar'ı işgal etmek için birleşmek istediği bilgisini aktarmaktadır. Belgede ayrıca Sırp'ların, istikrarsız durumun hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olması için yerel Hristiyan isyancılara meydan okumaya çalıştığı belirtilmektedir. Arşiv belgesinde adı geçen bu telgrafla hükûmet, açıklanan planların önüne geçilmesi için önlem almak istenmektedir.

bölgesinin tarihini ele alırken Osmanlı yönetimi altındaki kentin dikkat çekmeyen, az önemli denebilecek bir kasaba olduğu ve o döneme ait anıtların oldukça önemsiz olduğunu söylemektedir (Ippen, 1892, ss. 117-124). Ippen Novi Pazar'ı ziyaret ettiğinde şehrin oldukça büyük ve Raška Nehri'nin her iki kıyısında yer aldığını belirtmektedir. Şehrin ortasından geçen ve kuzeydoğudan güneybatıya kadar yer alan Raška Nehri üzerinde bir köprü ile uzanan pazar caddesinin bulunduğu bir şehir olarak tanımlamaktadır. Daha sonra köprü'nün yanında Sultan II. Ahmed Dönemi'nden H 1103 / MS 1691/1692 tarihli Novi Pazar Kalesi'nin bulunduğunu belirtmektedir. Ippen, doğuda bir kapıdan Novi Pazar Kalesi'ne girildiğini, 4-5 tabyalı bir hendekle çevrelenmiş bir kale olduğunu söylemektedir (Ippen, 1892, s. 124). Kale'nin kuzey tarafında bir derenin aktığını diğer tarafında ise sokaklarla çevrili olduğunu söylemektedir. Kalenin iç kısmındaki geniş bir avluda iki sabit baruthane, silah ve mühimmat deposu, az sayıda konaklama yeri ve küçük bir mescid ile Sultan Abdülaziz Dönemi'nde inşa edilmiş modern yapılar olduğunu vurgulamaktadır. Ippen, Novi Pazar Kalesi'ni topçu ve piyadeler için depo ve kışla olarak kullanıldığı için ziyaret etmenin mümkün olmadığını söylemektedir (Ippen, 1892, s. 125).

Detaylı açıklamalarına devam eden Ippen, çarşının devamı olan sokakta yer alan Altun Alem Camisi'den bahsetmektedir. Ayrıca arkasında Bosna'da çok sayıda vakıf bırakan Eyüp Paşa'nın konağının bulunduğunu da anlatmaktadır. Ardından Çarşı'nın kuzeydoğu çıkışının yanında, Hristiyan mahallesinin ortasında, mütevazı kubbeli bir bazilika olan Sırp Ortodoks Kilisesi'nin olduğunu söylemektedir. Bu kilisenin inşaatının otuz yıl önce başladığını ve Rusya'nın desteğiyle yapıldığını da anlatmaktadır. Şehir çekirdeğinin ayrıntılı betimlemesinden mahallelerin çarşı çevresinde toplandığı ve çoğunlukla zenginlerin büyük, güzel evlerinin bulunduğu görülmektedir (Ippen, 1892, s. 125). Ippen, anlatıklarını Novi Pazar yakınlarında bir kilise ve şehrin çıkışında şifalı bir kaplıcanın varlığını anlattarak bitirmektedir.

Theodor Ippen, Novi Pazar'ın genel görüntüsü hakkında fazla bilgi vermemektedir. Ayrıntılı olarak yazdığı doğa ve yol tanımları hariç kentsel betimlemeleri tam olarak doğru kabul edilemez. Anlatıklarında önem verdiği Novi Pazar Kalesi ve çevresinde bahsettiği birkaç yapı ile bazı verileri karıştırdığı veya yanlış kaynaklardan topladığı sonucuna varılabilir. Öte yandan Ippen'in odak noktasının; kentsel yapılar, şehir merkezi ve nüfustan ziyade bu bölge hakkında genel bilgi vermek olduğu anlaşılmaktadır.

19. yüzyılın sonunda H 1314 / MS 1896 tarihli Kosova Vilayeti Salnamesi'ne göre Novi Pazar'da 5.284 hane vardı. O zamanda şehirde 19.744 Müslüman (10.386 erkek ve 9.358 kadın), 15.179 Hristiyan (7.756 erkek ve 7.423 kadın) ve 156 Yahudi (73 erkek ve 83 kadın) yaşamaktaydı. Böylece 19. yüzyılın son yıllarında Novi Pazar, 35.079 nüfuslu bir yerleşim olarak dikkati çekmektedir (2000, s. 235). Novi Pazar'ın ekonomik durumu söz konusu olduğunda gelişmiş zirai üretimi, İstanbul, Selanik ve Üsküp ile bağlantılı olması ve çeşitli alanlarda ustaların var olduğu salnamelerden öğrenilmektedir. Bunun yanı sıra, H 1103 / MS 1691/1692 yılında Sultan Abdülaziz Dönemi'nde üç tabur piyade, bir topçu bataryası, bir kagir kışla ve iki cephane kulesi yapıldığı belirtilmektedir (2000, ss. 235-236). Devamında vilayet kurulduğundan beri Novi Pazar'da 9 kagir ve 56 ahşap köprü, belediyeye 4.500 kuruş geliri veren 4 dükkân, mağaza ve 6 han, bir çifte hamam, 8 mektep, üst katı rüşdi, alt katı ibtidai ve 500 öğrenci sığabilen düzenli bir mektep, 10.000 metre kaldırım ve 20 kilometre şose yapıldığı sunulmaktadır. Diğer yapılar arasında Novi Pazar'da 22 mahalle, 19 cami ve mescid, tekke, hükûmet konağı, kale, kışla, 2 cephane, a'sar anbarı, telegrafhane, 483 dükkân, 28 fırın, 11 değirmen, 2 kilise, 28 kahvehane, 37 meyhane ile 10 Muslim, bir gayrimüslim ve bir Yahudi mektebi bulunduğu söylenmektedir. Ayrıca Novi Pazar'a Karadağ'daki Nikšić yerleşiminden muhacirlere¹²⁶ büyük kayık ve Hacet ovada 15 hane inşa edilmiş olduğu belirtilmektedir (2000, s. 236). Sonunda Mitrovica'dan¹²⁷ Novi Pazar'dan geçen telegraf hattının Sjenica'ya kadar uzandığı söylenmektedir (2000, s. 239).

1896 tarihli salname, 19. yüzyılın sonunda Novi Pazar'ın oldukça net bir görüntüsünü sunmaktadır. O dönemde bu şehrin; nüfus sayısı, uygun doğal koşullar, sağlam ekonomisi ile büyük bir yerleşim olduğu söylenebilir. Ancak ticaretin azalması, batıya yapılan ithalat ve ihracat siyasi kararlarla kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Mahalle sayısı, yenilenen ve yeni inşa edilen binalar inşaat faaliyetlerinin devam ettiğini doğrulasa da Novi Pazarı daha

¹²⁶ 19. yüzyılda Balkanlar'da yaşanan isyanların milli ve dinî karakteri vardır. Bağımsız devletlerin yaratılması yalnızca siyasi geçmişten kopmak demek değildir. Aynı zamanda geçmişi yok etmek istediklerinin de göstergesidir. 1878 yılında Berlin Antlaşması ile Balkanlar radikal bir şekilde istikrarsız hâle geldiğinde buralarda yaşayan etnik gruplar birbirlerine karşı çıkmaya başlamıştır (Bandžović, 2001, s. 141). Bu antlaşmadan sonra bağımsızlığını kazanan Karadağ'da yaşayan Müslümanlar, Hristiyan halkın sürekli saldırılarına maruz kalmaya başlamıştır. Bir zamanlar zengin Nikšić şehri, 1875'ten itibaren Karadağ ve Osmanlı orduları arasındaki çatışmaların yeri olunca şehir birçok bombardımana maruz kaldığı için 1878'de Novi Pazar Sancağı topraklarına, Kosova'ya, Arnautluk'a, Bosna'ya ve hatta Anadolu'ya yerel halkın toplu göçü başlamıştır. 1877-1882 yılları arasında toplam 319 Müslüman aile Nikšić'ten göç etmiştir (Bandžović, 2001, ss. 145, 150).

¹²⁷ Mitrovica bugün Kosova'nın kuzeyinde bulunan bir şehirdir.

yüksek bir kalkınma düzeyine taşıyacak modern altyapı ve donanımına sahip olduğu söylenemez.

19. yüzyılın sonlarında Avusturya-Macaristan'ın Balkan Yarımadası'na daha fazla girmesi Novi Pazar Sancağı için siyasi bir sorun olmuştur. Coğrafi konumundan dolayı kent, doğal bir şekilde bölgeye daha fazla nüfuz etmenin ve bölgeyi genişletmenin tek yolu olarak görülmektedir (Vojvodić, 1969, s. 263). Bosna ve Hersek'in ilhakından sonra Novi Pazar, temel faaliyeti olan ticari aktivitesinin azalmasıyla canlılığını yitirmiştir. Öbür tarafta Berlin Antlaşması'ndan sonra Novi Pazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun en batı sınırında bulunan terkedilmiş bir yerleşim hâline gelmiştir.

Novi Pazar, 20. yüzyılın başlarında Kosova Vilayeti'nin bir parçası olarak Novi Pazar Sancağı'nın merkeziydi. Önceki yüzyıllardaki gibi konumunun önemi nedeniyle Novi Pazar farklı düşman saldırılarının hedefi olmuştu. Bu yüzden 20. yüzyılın başında kısa bir süre sancağın merkezi Sjenica olup ardından tekrar Novi Pazar oldu.

20. yüzyıl Osmanlı Dönemi Novi Pazar'a ilişkin bilgiler H 1318 / MS 1901/1902 tarihli Salname-i Vilayet-i Kosova vermektedir. Salname'nin sunduğu verilere göre 1901/1902 yılında Novi Pazar'da 1.749 konut bulunurken, kazayı oluşturan 334 köye ait 3.535 konutla birlikte toplam konut sayısı 5.284 olmuştur. Toplam Müslüman sayısı 19.774 olup, bunların 10.386'sı erkek, 9.358'i kadındır; Hristiyanların sayısı ise 7.756 erkek ve 7.423 kadın, yani toplam 19.179 kişi, ayrıca 156 Yahudi vardır. Bunların 73'ü erkek ve 83'ü kadın vardı. Böylece kazada 18.215 erkek, 16.684 kadın olmak üzere toplam 35.079 kişi yaşamaktaydı (Škrijelj, 2010, s. 36).

Bu bölgenin nüfusu geçmişte olduğu gibi hâlâ ağırlıklı olarak tarım, ticaret ve zanaatla uğraşıyordu. Salname verilerine göre ağırlıklı olarak İstanbul, Selanik ve Üsküp'le ticari faaliyetleri vardı.

Salnamede Novi Pazar'ın önemli yapıları sıralanmaktadır. 1691/92 yılında yapılan iç kale içinde Sultan Abdülaziz Dönemi'nde inşa edilen top bataryası ve güzel tasarlanmış kagir kışlanın bulunmaktadır. Bununla birlikte üç piyade taburu ve iki imparatorluk mühimmat kulesi de vardı. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed hazretlerinin baş müezzini Muslihudin Efendi, aynı dönemden Gazi Sinan'ın baş kapıcısı Eyüp Paşa ve İsa Bey camilerinden de salnamede bahsedilmektedir. Vilayetin kuruluşundan itibaren Novi Pazar'daki belediyeye 4.500 kuruş gelir getiren dört dükkân ve alt depolu mağaza, 65 köprü (9'u taştan, 56'sı

ahşaptan), 10.000 metre kaldırım, 10 nehir barajı, bir çifte hamam, 8 okul ve 20 kilometrelik yol yapıldığı buna ek olarak, üst katı rüştiye, alt katı iptidai olan okulun toplam 500 öğrenci kapasiteli kagir bir bina olduğu salnamede sunulmaktadır (Škrijelj, 2010, ss. 37-38).

Aynı bölümde Hacet mahallesinde Nikšić'ten gelen göçmenlere yönelik yaklaşık 40 evin bulunduğu ve bu yıl (H 1318 / MS 1901/1902) şehir merkezinde nehrin kıyısında göçmenler için 15 evin inşa edildiği belirtilmektedir. Habib Ağa Ćilerdžić'in yardımıyla yerel yönetimin, şehrin merkezindeki Raška Nehri kıyısında küçük bir su ile çalışan değirmen inşa ettiği ve belediye hizmet binasına bir kat daha eklendiği yazılmaktadır.

Salnamede dinî yapıların yanı sıra diğer önemli yapılar hakkında da bilgi verilmektedir. 20. yüzyılın başında Novi Pazar'da: mescitler ile birlikte 19 kutsal cami, bir tekke, bir hükûmet konağı, bir kale, bir kışla, iki cephane, bir tahıl anbarı, bir telgrafhane, 483 dükkân, bir küçük fabrika, 28 fırın, 11 değirmen, Đurđevi Stupovi adında iki kilise¹²⁸, 28 kahvehane, 37 meyhane, 22 mahalle, 11 Müslüman okulu, bir Hristiyan ve bir Yahudi okulu olduğu belirtilmektedir. Rüştiyede 56, iptidaide ise 125 öğrenci bulunurken, çocuklara yönelik dokuz okulda 237 kız, 341 erkek öğrenci bulunduğu salnamede anlatılmaktadır. Hristiyan okulunda 100 öğrencinin, Yahudi okulunda ise 15 öğrencinin eğitim gördüğü ifade edilmektedir (Škrijelj, 2010, s. 38).

Salnamede Novi Pazar'ın sahip olduğu doğal kaynaklar sunulmaktadır. Şehirdeki nehirlerin oldukça temiz ve içilebilir olduğu ifade edilerek ve öne çıkan su zenginliği anlatılarak Novi Pazar'a ilişkin bilgiler tamamlanmaktadır.

H 1314 / MS 1896 tarihli önceki salnamedeki veriler karşılaştırıldığında Novi Pazar'da çok büyük farklılıkların olmadığı görülmektedir. Sakinlerin ve inşa edilen yapıların sayısı neredeyse aynı sırada sunulmaktadır. Farklı olan, Nikšić'ten gelen muhacirler için inşa edilen evlerin sayısıdır. Önceki 15 evin yanına yeni 40 evin yapılması 20. yüzyılın başlarında hâlâ Nikšić'ten Osmanlı idaresi altında olan topraklara göçün olmasıyla ilişkilendirilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlar döneminde devletin modernliğinin göstergelerinden biri demiryolu ağıydı. Demiryolunun devletin refahının ve ilerlemesinin bir göstergesi

¹²⁸ Büyük ihtimalle burada Novi Pazar'daki Đurđevi Stupovi Manastırı ve Aziz Nikola Kilisesi'nden bahsedilmektedir.

olmasının yanı sıra stratejik, siyasi ve ekonomik rolleri de vardı¹²⁹. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki Balkanlar'daki yeni toprak bölünmeleri yapıldıktan sonra Novi Pazar, kendisini Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve Sırbistan arasındaki üçlü sınırın ortasında bulmuştur¹³⁰. Novi Pazar Sancağı'nda bulunan Novi Pazar'ın stratejik önemi nedeniyle bu bölgede bir demiryolunun inşa edilmesine ihtiyaç vardı.

Novi Pazar Sancağı üzerinden geçecek demiryolu projesinden 20. yüzyılın başlarına kadar söz edilmiyordu. Avusturya-Macaristan yöneticileri 1900 yılında bu konuyu gündeme getirip inşaaata başlamak istemişlerdir¹³¹. Bu hareket, hem Sırbistan ile ilişkileri önemli ölçüde kötüleştirmiş hem de İtalya'nın Arnavutluk üzerinden Balkan topraklarına nüfuzuna da katkıda bulunmuştur.

Ancak 1900 Kasım ayında Saraybosna'dan Novi Pazar sancağına kadar demiryolu inşaatının Mitrovica'ya¹³² kadar devam edeceği¹³³ Viyana'da duyuruldu¹³⁴. İlk başta bu

¹²⁹ 1860'larda Balkanlar üzerinde bir demiryolu inşa etme projesi ortaya çıkmıştır. Trans-Balkan adıyla bilinen demiryolu hakkında, her biri ayrı ayrı büyük güçlerin ve onların Balkan müttefiklerinin bireysel çıkarlarına karşılık gelen, birbirine karşıt ve bir ölçüde tamamlayıcı çeşitli fikirleri vardı. Avusturya-Macaristan, Balkanlar üzerinden İstanbul'a kadar bir omurga gibi uzanacak, hâlihazırda demiryolu kavşaklarının bulunduğu Niş, Mitrovica ve Selanik'e doğru kolları olacak bir *Orientbahn* projesi (Alm. doğu demiryolu) planlıyordu. Fransa ve Birtanya tarafından desteklenen Sırbistan, denize ulaşımı sağlayacak Tuna-Adriyatik demiryolu projesi istiyordu. Bulgaristan, Avusturya-Macaristan'ın desteğiyle Sofya'yı Balkanların demiryolu merkezi yapmayı planlıyordu. Zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu, Selanik'ten Mitrovica'ya kadar bir demiryolunun inşasını destekledi ve daha geniş Balkan demiryolu sistemlerine dâhil olmaya sürekli ilgi gösterdi. Ancak Osmanlılar, kendi topraklarında yabancı projelerin inşasına izin vererek demiryolu sistemine dâhil olmanın bedelini ödemeliydi (May, 1952, ss. 352-367; Popadić, 2013, ss. 92-94).

¹³⁰ 1867 yılında Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan demiryollarına bağlanmak amacıyla Sırbistan üzerinden bir demiryolu yapılması projesini başlatmak istedi. Ancak 1869'da bu projeden vazgeçildi ve *Bosna Ostbahn* (Alm. Bosna doğu demiryolu) olarak bilinen Novi Pazar Sancağı-Bosna hatı kabul edildi (May, 1938, s. 499). Demiryolu; İstanbul'dan Edirne, Üsküp, Priştine, Novi Pazar'dan Saraybosna'ya kadar uzanıp bundan sonra Brod veya Sisak'a değin gidip Avusturya-Macaristan demiryoluna bağlanacaktı. Bu plana göre Osmanlı Devleti, 1869 yılında Viyana'daki Hirsch şirketi ile bir sözleşme imzaladı (Hertner, 2006, s. 7). Bundan kısa bir süre sonra 1872'de Avusturya-Macaristan demiryolunun Bosna üzerinden geçmesi planını reddetmeyen yeni bir sözleşme imzalandı ve böylece önümüzdeki iki yıl içinde Selanik-Üsküp-Mitrovica bölümü inşa edildi. Böyle bir demiryolu hattı Sırbistan ve Rusya için ekonomik ve siyasi açıdan zararlıydı çünkü Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik ve siyasi nüfuzu demiryolu sayesinde artmış ve aynı zamanda Balkanlar'daki stratejik konumu da güçlenmiş olacaktı (Vojvodić, 1969, ss. 266-267).

¹³¹ *BEO.* 1674, 125510, 1; *BEO.* 1674, 125510, 2; *BEO.* 1674, 125510, 3; *BEO.* 1674, 125510, 4; *BEO.* 1674, 125510, 5.

¹³² Mitrovica, bugün Kosova'nın kuzeyinde bulunan bir yerleşimdir.

¹³³ *BEO.* 1674, 125510, 11; *BEO.* 1674, 125510, 12; *BEO.* 1674, 125510, 13; *BEO.* 1674, 125510, 14.

¹³⁴ *BEO.* 1674, 125510, 6; *BEO.* 1674, 125510, 7; *BEO.* 1674, 125510, 8 ve *BEO.* 1674, 125510, 9 adıyla kaydedilen 1900 yıl tarihli belgeler Balkan ülkeleri üzerinden yapılması düşünülen demiryolunun diğer versiyonlarından bahsetmektedir. Değerlendirilmesi mümkün olan planlar, demiryolunun bağlaması gereken şehirlerin adlarını (Vişegrad, Bugojno, Split) taşımasını önermektedir. Macaristan, Avusturya ve Sırbistan'daki gazetelerde yayımlanmasından da bahsedilmektedir. Ancak stratejik açıdan en uygun demiryolu planı olarak Saraybosna ve Novi Pazar sancağı üzerinde yapılacak projenin kabul edildiği belirtilmektedir.

projenin hayata geçirilmesinde engeller olsa da¹³⁵ daha sonra Osmanlı Devleti tarafından karar değişikliği yapılmıştır. Böylece 1906 yılında Saraybosna'dan Uvac¹³⁶ ve Varadište'ye¹³⁷ kadar olan kısım tamamlandı (May, 1938, s. 502). Avusturya-Macaristan hükûmeti uzatma sorunu gündeme getirildi çünkü uzatma olmadan demiryolunun hiçbir önemi yoktu. Demiryolunun Uvac'tan Mitrovica'ya kadar uzatılması¹³⁸ için 1907'de çalışma başlatıldı. Aynı sene Aralık ayının sonunda İstanbul'daki Avusturya-Macaristan'ın büyükelçisi padişah'tan demiryolunun döşenmesi için izin istedi. Ocak 1908'de Sultan II. Abdülhamid inşaatı resmen onayladı (Vojvodić, 1969, s. 267).

Mart 1908'de padişahın emriyle güzergahı incelemek üzere dört subay ve iki mühendisten oluşan bir heyet oluşturuldu. Aynı sene Nisan ayının ortasında Prijepolje, Novi Pazar, Sjenica ve Mitrovica'da *Sandschakbahn* adıyla bilinen çalışmalar başladı. Bu demiryoluyla Prijepolje, Sjenica ve Novi Pazar'ı birbirine bağlanacaktı. Rogozna Dağı'nın Bosna ve Novi Pazar Sancağı'ndan Kosova ve Makedonya'ya erişimi kapatıldıktan sonra Osmanlı savunma mevzisi olması nedeniyle askerî uzmanlar tarafından özellikle olumlu değerlendiriliyordu (Popadić, 2013, s. 94; Vojvodić, 1969, s. 268).

Osmanlı topraklarında yer alan Mitrovica'ya kadar giden demiryolu Selanik'e kadar uzanacaktı. Osmanlı Devleti'nin bu projeyi onaylamasıyla Sırbistan, Rusya ve İtalya rahatsız oldu. İmparatorluktan geçecek demiryoluyla Avusturya-Macaristan, kuzeyden, batıdan ve güneyden bu bölgeyi kuşatırken Sırbistan, Kosova ve Makedonya üzerinde gücünü artıracaktı (Özkan, 2016, s. 867).

¹³⁵ *HR.HMŞ.İŞO.* 20, 30 ve *HR.HMŞ.İŞO.* 20, 30, 1 adıyla kaydedilen R 5 Temmuz 1317 / MS 18 Temmuz 1901 tarihli belgede Hariciye Nezareti'nin Berlin Antlaşması'na dayanarak Novi Pazar sancağındaki yetkinin tamamen Osmanlı Devleti'ne ait olduğu ve Avusturya-Macaristan'ın Novi Pazar ve Taşlıca'da demiryolu yapma hakkı olmadığı sunulmaktadır. Ayrıca Avusturya-Macaristan'ın işgal altındaki Bosna-Hersek'in geçici yönetimini devralmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin Novi Pazar sancağı üzerinde ticaret yollarını yönetme hakkını elinde tuttuğu ve o topraklarda kendi askerlerini tutma hakkı olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında BOA.MV. 105, 64 adıyla kaydedilen H 23 Şevval 1320 / MS 23 Ocak 1903 tarihli belgede Avusturya'nın, Osmanlı hükûmetinden izin almadan Novi Pazar ve Taşlıca'dan geçecek demiryolu üzerinde çalışma yapamayacağı belirtilmektedir. Ayrıca Novi Pazar ve Sjenica üzerinden Mitrovica ile Selanik'i birbirine bağlaması gereken demiryolunun, Avusturya makamlarının izin istememesi nedeniyle Osmanlı topraklarından yapılamayacağı belirtilmektedir; *BEO.* 1674, 125510, 15; *BEO.* 1674, 125510, 16.

¹³⁶ Uvac, bugün Sırbistan'ın batısındaki Bosna ile oluşturulan sınıra yakın bir nehir geçididir.

¹³⁷ Varadište, Bosna-Hersek'in ortasında bulunan Breza yerleşimindeki bir köydür.

¹³⁸ *BEO.* 2825, 211819, 1 ve *BEO.* 2825, 211819, 2 adıyla kaydedilen 1906 tarihli Osmanlı arşiv belgelerinde Novi Pazar sancağı Mitrovica'ya kadar uzanacak demiryolunun yapılabilmesi için Novi Pazar Sancağı'ndaki Seniçe ve Taşlıca çevresinden geçen yolların hızlı bir şekilde tamir edilmesi gerektiği sunulmaktadır. Ayrıca yetkili makamlara bu sorunla ilgili bilgi verildiği ve bu konuda ferman çıkarılacağı belirtilmektedir.

1908'de Jön Türk Devrimi'nin demiryolu çalışmalarını etkileyeceği düşünülüyordu. Jön Türkler başlangıçta demiryolu inşaatına karşı olsalar da engel olmadılar. Ancak 5 Ekim'de Bulgaristan bağımsızlık ilan ettikten sonra Avusturya-Macaristan, 6 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'in ilhakını ilan etti. Bundan birkaç gün sonra Avusturya-Macaristan askerlerinin Novi Pazar Sancağı'ndan çekilmesi kararı alındı¹³⁹ ve bu topraklardan tahliye edilmesi planı yapıldı¹⁴⁰. Hemen ardından Şubat 1909'da demiryolu çalışmaları iptal edildi. Yapılan yeni anlaşmaya göre Avusturya-Macaristan, Novi Pazar Sancağı'ndaki tüm haklarından feragat ederek burayı derhâl terk edecekti. Askerî garnizonların geri çekilmesine İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun baskıları sebep oldu. Ayrıca Viyana'da Sırbistan ile ilişkilerin sertleştiğini ve Sırbistan ile Karadağ arasında askerî bir çatışma çıkması durumunda Avusturya-Macaristan birliklerinin kötü durumda olacağını öngörmüşlerdir. Avusturya-Macaristan, Sancak'tan çekilerek Novi Pazar demiryolundan vazgeçmeyi planlamıyordu ancak Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan'ın çatışan askerî ve diplomatik çıkarları bu projenin 1909'da tamamen askıya alınmasına yol açmıştır (Vojvodić, 1969, ss. 269-271).

Avusturya-Macaristan tarafında Bosna Hersek ilhak edildikten sonra 1909'da Sırbistan ve Karadağ'ın Novi Pazar Sancağı'nı fethetme imkânı Novi Pazar'ı endişe verici duruma getirmiştir. Bunun üzerine Novi Pazar Sancağı'ndaki halk, karşılıklı çatışmalara girmeye başlamış ve bu dönemde Osmanlı yetkililerine karşı olan Müslüman halk da sancaktaki durumu Sırp ve Karadağ yetkililere bildirmeye çalışmıştır. İç sorunların yanı sıra Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi büyük güçler de Balkanlar'daki konumlarını güvence altına almak için bu küçük topraklardaki çıkarlarını korumaya çalışmışlardır (Tomović, 2012, s. 117). Aynı zamanda Osmanlı hükûmeti acil ihtiyati tedbirlere başvurmanın ve askerî rezervleri güvence altına almanın gerekli olduğunu düşünmekteydi¹⁴¹.

1910 yılındaki bu son derece istikrarsız siyasi dönemde Osmanlı gazete muhabiri Ahmet Şerif Bey¹⁴² (1883-1927) Novi Pazar'a geldi. Balkan yolculuğu sırasında gezdiği yerler

¹³⁹ BOA.Y.A.Hus. 525, 66

¹⁴⁰ BOA.Y.A.Hus. 525, 78

¹⁴¹ MV. 125, 38.

¹⁴² 1909 yılından itibaren 1914 yılına kadar Tanin gazetesinin özel savaş muhabiri olarak Ahmed Şerif Bey, Anadolu, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve bundan sonra Suriye, Lübnan ve Libya'nın toplumsal, siyasi ve iktisadi durumu hakkında hazırladığı yazı dizisinde ayrıntılı bir şekilde bilgilendirmiştir. Ahmed Şerif, 5 yıl süren yolculuğunda bulunduğu yerlerdeki gözlemlerini mektuplarda yazarak gazetesine iletliyordu (Şallı, 2021, ss. 572-575; Ibrić, 2014, s. 109).

hakkında tuttuğu notlar aynı yıl Tanin gazetesinde¹⁴³ yayımlanmıştır. Ahmet Şerif, Novi Pazar ile ilgili iki gazete yazısı yazmıştır (Ibrić, 2014, ss. 109-110).

H 13 Cemazeyilahir 1328 / MS 22 Haziran 1910 tarihinde hazırlanmış ve H 21 Cemazeyilahir 1328 / MS 30 Haziran 1910'da yayımlanmış ilk yazı, Mitrovica'dan Novi Pazar'a giden yolu anlatmaktadır. Bu yazıda yolculuk sırasında İbar Nehri'nin yolunu takip ettiklerini söylemektedir. Yol boyunca bu bölgenin halkının fakir olduğu ve diğer bölgelerden hiçbir farkı olmadığını ve yabancı ziyaretçileri kandırmaya çalıştığını anlatmaktadır. Şerif, bu yönden Novi Pazar'a ulaşmak isteyenler için başka yol olmadığını belirtmektedir. Ayrıca yolculuk sırasında tepe ve vadilerin üzerinden geçen yolun kötü olması ve dere üzerinde köprü olmaması nedeniyle birkaç kez yürümek zorunda kaldıklarını eklemektedir.

Novi Pazar'dan iki saat uzaklıkta makadam görünmeye başladığı söylemektedir. Ancak bu düzenli olarak devam eden yol, bir dereye rastladığında kesilip derenin diğer kıyısında devam ettiği anlatmaktadır. Bu yüzden kendisinin ve diğer yolcuların dereyi 5 ila 10 metre kadar yürüyerek geçmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir.

Metnin devamında Novi Pazar'ın düz bir vadide oluştuğunu ve güneşin bol olması nedeniyle kırmızı kiremitlerin ışık demetleri arasında su buharı yayıyormuş gibi görüldüğünü anlatmaktadır. Ahmet Şerif'e göre Novi Pazar'da o anda 16 minare bulunmaktaydı. Hürriyet Otelinde¹⁴⁴ kaldığını söyleyerek yazısını bitirmektedir (Ibrić, 2014, ss. 110-112).

H 13 Cemazeyilahir 1328 / MS 22 Haziran 1910 tarihli yazılmış H 28 Cemazeyilahir 1328 / MS 7 Temmuz 1910 tarihli Tanin gazetesinde çıkmış olan metin Novi Pazar hakkında daha detaylı bilgi vermektedir. İkinci yazısı Novi Pazar Çarşısı hakkında bilgilerle başlamaktadır. Ahmet Şerif'e göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki küçük kasabalardaki istihdamın düzeyi, oradaki kahvehanelerin sayısı ile çok iyi ölçülebilir. Ona göre Novi Pazar bu tip araştırmalara uygundur. Yazısının devamında uzun Novi Pazar Çarşısı'nın iki parçaya bölündüğünü belirtmektedir. İlk bölümünde mutlaka 100, belki 200 kadar dükkânın çoğunun kahvehane

¹⁴³ Gazeteler, Osmanlı Devleti'nde büyük değişikliklerin yaşandığı dönemde büyük önem kazanmaya başladı. Jön Türk Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemde birçok siyasi parti, gazeteleri emperyal güce karşı propaganda aracı olarak kullanmıştır. Böylece İttihad ve Terakki Partisi ideolojisini sunma aracı olarak Tanin gazetesini kullanmıştır. Tanin gazetesi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1909) yayımlanmaya başlanıp erken Cumhuriyet Dönemi'ne (1947) kadar üç devrede toplam 17 yıl çıkarılmıştır (Güzelhuyu, 2010, ss. 565-566).

¹⁴⁴ 1906 civarında Prijepoljeli Ruşid Çauş, kendisinin çalıştığı Kej 37. sandžačke divizije Caddesi'ndeki Hürriyet Otel'i'ni (Sırp. hotel Sloboda) inşa etti. Otelin zemin katında alkolsüz içeceklerin satıldığı bir kafe, birinci katında ise kiralık odalar vardı (Radović, 1992, ss. 75-76).

olduğunu söylemektedir. Kahvehanelerin sabahtan akşama kadar hikâyelerle ya da oyunlarla meşgul olan müşterilerle dolu olduğunu ifade etmektedir. Müşterilerin çoğunlukla çocuk, genç ve yaşlılardan oluştuğunu, bazen birlikte, bazen de ayrı ayrı oturduklarını, bu şekilde vakit geçirdiklerini anlatmaktadır. Açıklamalarına, kendilerinin azla yetinen ve bu nedenle kasabanın ekonomik hayatına katılma zahmetine bile girmeyen kişiler olduklarını eklemektedir. Bu nedenle Şerif'e göre Novi Pazar'ın verimli toprakları yeterince ekilmemekte ve gerektiği kadar kullanılmadığı için dışarıdan getirilen sebzelerin tamamı değerinden yüksek fiyata satılmaktadır (Ibrić, 2014, s.113).

Ahmet Şerif, devamında Novi Pazar'da yaklaşık 3.000'e yakın konutun bulunduğunu ve inşaat yönteminin o kadar da kötü olmadığını söylemektedir. Onun anlatımına göre şehirdeki sokaklar çoğunlukla geniş ve Arnavut kaldırımıyla kaplıdır ve bu bölgedeki çoğu yerleşimde olduğu gibi şehrin ortasından nehir geçmektedir. Bu nedenle her yıl tarlalar ve evler sular altında kalarak büyük maddi hasara neden olmaktadır. Çarşı merkezinde nehrin yakınında bir kasaphanenin bulunduğunu, nehrin kıyısında ise şehrin büyüklerinin sağlığını tehdit eden debbaghanenin bulunduğunu belirtmektedir. Şerif'e göre şehrin vadideki konumu ve nehirlerinin kirliliği yerel halkın sağlık durumunu etkilemektedir. Nemli havanın ve temizlik konusundaki dikkatsizliğin, frengi ve tüberkülozun şehirde yaygınlaşmasına neden olduğunu söylemektedir (Ibrić, 2014, ss. 113-114).

Novi Pazar nüfusunun çoğunluğunun Boşnak Müslümanlar ardından Sırp lar sonra Yahudiler ve göçmenlerden oluştuğunu ifade etmektedir. Yazının bu kısmında Sırp ların çoğu Boşnakların işçisi olduğunu, Yahudilerin ise her yerde olduğu gibi ticaretle uğraştıklarını ve nüfusun en değerli sınıfı olduklarını söylemektedir. Nüfusun etnik farklılığı nedeniyle Novi Pazar'da çeşitli okulların da bulunduğunu söylemektedir. Böylece 20. yüzyılın başlarında burada bir rüştiye ve birçok ibtidaiyye ve mahalle mektebi bulunduğundan söz etmektedir. Sırp halkının da kendi okulları vardır. Ahmet Şerif'e göre bu okullar Müslüman okullarından daha iyiydi çünkü Sırp ların genelde okuma yazma bilmesi nedeniyle maddi ve manevi olarak çok daha fazla ilerleme katettiklerini anlatmaktadır (Ibrić, 2014, ss. 114-115).

Muhabir Ahmet Şerif, Novi Pazar'ı ziyaret ettiği dönemde, bu milletin eskiden sürekli isyan içinde olduğu zamana göre siyasi durumunun istikrarlı olduğunu söylemektedir. Ancak hükûmetin geri kaldığını, polisin zorlukla hareket edebildiğini, durumun Anadolu'daki gibi olduğunu belirtmektedir (Ibrić, 2014, s. 116).

Ahmet Şerif'in Novi Pazar ile ilgili yazdığı iki makaledeki bilgilere göre şehirde birkaç gün kaldığı düşünülebilir. Yerel altyapı, halk ve şehrin genel durumuna ilişkin verileri, 20. yüzyılın başındaki Novi Pazar'ın imgesini önemli bir ölçüde yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik durumu, Novi Pazar'a tarihindeki en zor dönemi yaşatmıştır. Şerif'in eleştirisi her ne kadar olumsuz olsa da muhabir, bundan sonraki süreçte yaşanacak Balkan savaşların ve Osmanlıların Balkanlar'dan çekilmesini öngörmüştür.

Osmanlı gazetecisinden iki yıl sonra Fransız coğrafyacı ve antropolog Gason Gravier (1886-1915) Novi Pazar'ı ziyaret etti. 1909'da Sırbistan'a gelen ve Sırp halkının yaşamını ve geleneklerini incelemek isteyen Gravier, Osmanlı yönetimi altındaki bölgeleri de gezdi. Gaston Gravier, Temmuz 1912'deki üç haftalık gezisi sırasında Novi Pazar ve diğer Novi Pazar Sancağı'nın sınırında olan yerleşimleri ziyaret ederek topladığı bilgileri, *Novi Pazar Sancağı* adı taşıyan bir çalışmasında sunmaktadır (Gravier, 1913, s. 42).

Gravier, anlatıklarında esas olarak Novi Pazar Sancağı'nın coğrafi özelliklerini ele almaktadır. Nüfusla ilgili bölümde Novi Pazar Sancağı'nın tamamında halkın ağırlıklı olarak Müslümanlar ve Hristiyanlar olarak bölündüğünü, Müslümanların çoğunlukla şehirde yaşadığını, Hristiyanların ise tarımla uğraşırken kırsal alanda yaşadığını söylemektedir. Gravier siyasi etkenlerden dolayı Müslüman nüfusun sayısının sürekli arttığını, Hristiyan nüfusun ise azaldığını belirtmektedir. Bunun nedeni Sırbistan, Karadağ ve Bosna'dan Müslümanların hâlen Osmanlı yönetimi altında olan bölgelere göç etmesi ve onların aksine Hristiyanların ise Sırbistan ve Karadağ'ın bazı bölgelerine geçmesidir. Bölümün sonunda Novi Pazar Sancağı şehirlerinin sakin sayıları verilmektedir. Böylece 1911 yılında Novi Pazar'ın, 12.304'ü Müslüman ve 1.448'i gayrimüslim olmak üzere toplam 13.847 kişilik nüfusu vardı (Gravier, 1913, ss. 46-47, 51).

Gaston Gravier, Novi Pazar Sancağı sakinlerinin yaşam tarzından bahsederken halkın medeniyet açısından geri kaldığını ve Orta Çağ medeniyetlerinin çöküş aşamasında gibi görüldüğünü söylemektedir. Ona göre bölgenin doğal koşulları bu durumun sebebi değil çünkü coğrafi konum elverişli olduğundan yerel nüfusun mesleğini belirlemektedir. Ancak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki siyasi durum, bu alanı izole bir konuma getirmiş, yeni ortaya çıkan akımlardan genel bir kopuşa ve bir tür anakronizme yol açmıştır (Gravier, 1913, s. 52).

Gravier, Novi Pazar Sancağı'ndaki diğer yerleşim yerlerini detaylı bir şekilde anlattıktan sonra Novi Pazar hakkında da görüşlerini sunmaktadır. Novi Pazar'ın üç yolun kavşağında yer aldığını söylemektedir. Ona göre şehir, olağanüstü konumuna rağmen doğal koşullarından dolayı bütün sancak için bir iletişim merkezi ve sancağın stratejik anahtarı olmaya devam ettiğini belirtmektedir. Devamında Novi Pazar'ın uzun süre bu bölgenin ana yerleşim yeri olduğunu ve bu nedenle sancağa bu adın verildiğini söylemektedir. Ayrıca Novi Pazar hâlen bölgenin en büyük ilçesi ve aynı zamanda en aktif ticari merkezidir.

Novi Pazar'la ilgili yazısının diğer kısmında yeşilliklerin arasından çıkan minareler ve kırmızı çatılarıyla bu kasabanın, sancağın en çekici görünümüne sahip olduğunu söylemektedir. Vadi tabanının tamamını kaplayan Novi Pazar'ın iki tarafında oluşan yokuşta bulunan evlerin arkasında devasa mezarlıkların yer aldığını anlatmaktadır. Devamında kuzey-güney yönünde yer alan uzun bir carşının etrafında mahallelerin olduğunu belirtmektedir. Ahşap çatıların yerine kiremit veya samanla kaplanmış evlerin zayıf malzemeden yapılmış duvarların, temelsiz sıvasız taşlar üzerine oturması, akan suların çokluğu, yeşilliklerin bolluğu gibi Novi Pazar'ın güney bölgelerinin özelliklerini gösterdiği notlarla yazısını bitirmektedir (Gravier, 1913, ss. 66-67).

Gravier, yazısında ayrıntılı olarak anlattığı bölgenin olumlu bir resmini vermedi. Anlattıklarında gözlemlediği alanı coğrafi, sosyal ve ekonomik olmak üzere çeşitli yönlerden gösterdi. Metinde verilen doğal tasvirler en detaylı olsa da Novi Pazar'a ilişkin gözlemlerinin tarihi, dini ve etnik resmini vermediği söylenemez. Novi Pazar'ın imar faaliyetleri ile ilgili bilgiler vermediğinden şehirdeki yapılardan bahsetmemesine rağmen yazdıkları, zor koşullar altındaki yoksul yerleşimin eski ihtişamının pahasına yaşamaya devam ettiğini göstermektedir.

8 Ekim 1912 yılında Birinci Balkan Savaşı başladı. Sadece birkaç ay önce Novi Pazar Sancağı'nı ziyaret eden ve Sırbistan'ın ve Sırp halkının büyük bir hayranı olan Gravier'in hazırlanan savaştan önce fethedilecek bölgeyi araştırmak üzere gönderildiği düşünülebilir. Sırp kuvvetleri hâlâ Osmanlı idaresinde olan Novi Pazar'ı ele geçirip Sırbistan'a katmak istemekteydi. Sırp ordusu, Novi Pazar'ın fethetmek için 19-23 Ekim 1912 tarihleri¹⁴⁵ arasında ciddi bir şekilde savaştı (Mušović, 1969, s. 279). Ancak bu fetih ile Novi Pazar'daki Osmanlı Dönemi sona erdi ve şehir o zamandan beri Sırbistan'ın bir parçası oldu.

¹⁴⁵ DAS.V. 1525/6

4. BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİNE BAKIŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve genişlenme çağında kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yapı ve güncel sanat üretilmiştir (Kuban, 2016, s. 57). Erken Osmanlı Dönemi'nde yerel özelliklerine rağmen genelde çoğu şehir merkezinde cami, imaret, bedesten, kervansaray, pazar yeri, ticari ve dinî binalar bulunmaktaydı. Ayrıca Novi Pazar'daki gibi imaret, bedesten, kervansaray ve benzer binaları ticari bakımdan daha gelişmiş yol üzerindeki şehirlerde görmek mümkündür (Şahin, 2010, s. 447). Bazı kaynaklara göre Novi Pazar kurulduğu yıllarda şehrin merkezinde Osmanlı öncesi döneminden kalma bir askerî tahkimat varmış olduğu düşünülmektedir (Zirojević, 1977, s. 112).

1463 yılında Bosna'nın fethi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları batıya kaymış; böylece Novi Pazar bölgesi, daha istikrarlı hâle gelmiş ve daha kolay gelişim sağlamıştır. 1468/1469 tarihli tahrir defterinde Yeni Pazar şehir olarak Ras nahiyesinin idari merkezi olarak kaydedilmiştir (Aličić, 2008, s. 8). Fakat kısıtlı arşiv verileri nedeniyle Novi Pazar'ın kentsel gelişimini net bir şekilde izlemek mümkün değildir. Kesin olan şu ki Novi Pazar'da, vakıflar aracılığıyla önceden bilinen Osmanlı şehir inşa etme sistemi uygulanmıştır. Osmanlı şehirlerinin kurulması ve gelişmesinde vakıflar önemli katkı sağlamıştır. Bazı şehirlerin vakıflar sayesinde var olduğunu söylemek mümkündür (Oruç, 2013, s. 169). Fakat bu oluşumlar fetihler sırasında farklı koşullarda değişik üslup ve yapılar ortaya çıkarmış ve kültüre ve fizikî çevreye yeni bir kimlik kazandırmıştır. Şehirlerin ana unsurları arasında vakıf yapıları bulunmaktadır (Özer, 2016, s. 123). Novi Pazar'ın temelini atmış olan Gazi İsa Bey İshakoğlu kendi vakıflarıyla şehrin değişmesine ve gelişmesine yol açmıştır.

Gazi İsa Bey'in vakıfları, yeni şehrin temel çekirdeğini oluşturmuştur. Gazi İsa Bey İshakoğlu, ilk olarak bir cami ve bir imaret yaptırmıştır. Bosna sancağı 1489 yılına ait tahrir defterine göre bir hamam, bir kervansaray, 3 değirmen ve pek çok dükkân (ilk başta 56, sonrasında 90 tane) inşa etmiştir. Daha sonraki kayıtlara göre Gazi İsa Bey, Raška Nehri üzerine bir köprü yapmıştır (Oruç, 2013, s. 170; Zirojević, 1977, s. 112). Böylece Novi Pazar,

16. yüzyılın başlarına kadar Bosna sancağının en önemli yerleşimi olmuş sonrasında ise Saraybosna bu rolü üstlenerek Bosna sancağının en önemli yerleşim yeri hâline gelmiştir.

15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin dünya imparatorluğuna dönüşmesiyle Osmanlı kültürel perspektifi genişlemiştir. Osmanlı sanatının ve mimarisinin kavramsal bakış açısı bir değişim geçirmiştir (Kuran, 2018, s. 468). 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yapı örgütü ve mimarlığı tüm Osmanlı sanat tarihinde en orijinal ve özel dönem olarak bilinmektedir (Ortaylı, 2017, s. 45). Bu dönemin iktisadi, kültürel ve toplumsal şartları şehirlerin değişmesi ve büyümesini sağlamıştır.

Batı'ya doğru genişleyen Osmanlı Devleti, daha zenginleşirken sanat ve imar faaliyetleri de gelişmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeki halk, yeni devletin kültürüne katkıda bulunmaktaydı (Kuban, 2003, s. 658). Osmanlılar, hazır ve olgun ilkeleriyle Balkanlar'a gelirken orada küçük ve büyük yerleşimleri inşa etmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi yerleşim, ekonomik ve yaşam kısımlarına bölünmüştür. Kamusal ve dinî yapılara önem veren Osmanlılar, onlarla yerleşimlerin özel kompozisyonlar yaratmışlardır. Balkanlar'daki topraklarda aşamalı İslamlaşma¹⁴⁶ süreci ile beraber nüfus artışı ve devşirme sistemi,¹⁴⁷ şehirleşme ve Osmanlı kültürünün etkisini artırmıştır. Balkanlar'daki yerleşimler, yapı ilkeleri açısından Anadolu'dakilerden pek farklı değildi. Yine de yerel coğrafi özellikleri ve gelenekleri, Osmanlı yerleşimlerinin oluşumunu ve mimarisini bir ölçüde etkilemiştir (Redžić, 1983, ss. 86-87).

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi ve daha batıya kayması; Novi Pazar bölgesinin istikrarını, bir ticaret ve transit merkezi olarak gelişmesini sağlamıştır. İmparatorluğun tüm önemli siyasi olayları, büyük ve çok kültürlü bir imparatorluğun ayrılmaz bir parçası olarak yaşanmış ve inşaat faaliyetleri üzerinde de izler bırakmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyılda imar ilkeleri ve teknoloji geliştirmeye çalışmıştır. İstanbul'da uygulanan projeler taşra eyaletlerinde de bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ancak

¹⁴⁶ 16. yüzyılın sonunda Balkanlar'daki ülkelerde İslamlaşma süreci tamamlanmıştır. Tüm bölgelerde İslamlaşma aynı şekilde olmamıştır. Bosna ve Arnavutluk'ta bulunan nüfusun %70'i İslamiyeti kabul etmiştir. Müslümanlaşmanın nedenleri farklıydı. Bazılar eski imtiyazları korumak istemiş diğerleri ise tımar sistemi uygulandıktan sonra sistemden faydalanma isteğinden dolayı İslamiyet'i tercih etmiştir. Başka sebepler arasında Osmanlı Dönemi'nden önce mevcut dinlerin etkisi (Bogomilizm), Osmanlıların hoşgörü politikası, vergi muafiyeti, Katoliklerin göçü, devşirme sistemi, imar faaliyetleri bulunmaktadır (Gölen, 2010, ss. 44-51).

¹⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda devşirme sistemi 15. yüzyılın ilk yarısından 17. yüzyılın sonlarına kadar kanuna göre uygulanmıştır. Devşirme için Arnavut, Boşnak, Rum, Bulgar, Sırp ve Hırvat çocukları tercih edilmiştir (Özcan, 1994, ss. 255-256).

taşradaki mimarinin kalitesi, başkentte ulaşılan düzeye gelememiştir. Bu farklılığın temel nedeni, Osmanlı mimarisinin uygulamalarının doğasından kaynaklanmaktadır. Akılcı bir tasarım sistemi mevcut olmasına rağmen ayrıntılı çizimleri taşraya aktarmak zordu. Osmanlı tasarım sisteminin yürütülmesi, hazırlanan çizimlerin uygulanmasına bağlıydı. Dolayısıyla eğer başkentte bulunan usta tarafından yapının mimarisinin sanatı ve duyarlılığı inşaat süresince kontrol edilebilirse yapı iyi olabilirdi (Kuran, 2018, s. 429).

Osmanlı mimarisi ve uygulaması bütüncül bir sanat biçimiydi. Ancak Osmanlı klasik üslubunun başkentten uzaklaştıkça temel özelliklerini daha fazla kaybettiği söylenebilir. Uzak illerde denetim yetersizdi ve bölgesel kavramları ve süslemeler, klasik çerçevenin bütünlüğünü daha az sağlamaktaydı (Kuran, 2018, s. 441). Eyaletlerin başkentle ilişkisi, askerî ve ekonomik önemine ve bağlılıklarına bağlıydı (Yenişehirlioğlu, 2015, s. 361). Balkanlar'da oluşan ağlar, kültürler arası karşılaşmaların bir ürünü olan Osmanlı mimarisinin hibrit biçimlerini oluşturmuştur.

Yine 16. yüzyıl Osmanlı sanatının gelişimi ve imar faaliyetleri için en önemli dönemdir. Buna paralel olarak Novi Pazar'da Osmanlı yönetiminin altında kaldığı diğer dönemlerine göre 16. yüzyılda en fazla imar faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Ancak Novi Pazar'ın imparatorluk merkezinden uzaklığı, çevre eyaletlerin merkezleri gibi (Üsküp, Saraybosna, Travnik vb.) özel mimari kompozisyonların gelişmesini engellemiş çünkü diğer sanat üsluplarından daha az etkilenmiştir. Bu nedenle Novi Pazar'da gerçekleştirilen yapılar sade, daha az süslü ve daha az değişime imkânlarına sahiptir.

Ancak 17. yüzyılda Novi Pazar, Bosna Eyaleti'nin bir parçası olmasına rağmen bu bölgede hâlâ Sırp'lar yaşadığı için bazıları, buraya Sırbistan'ın bir parçası olarak bakmaktaydı. Osmanlılar, Avusturya tarafından desteklenen ve ayaklanan yerel halkı bastırmayı başardı ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru Novi Pazar, saldırılardan sonra büyük bir değişimin yaşandığı şehirlerden biri oldu. 16. yüzyılda inşa edilen güçlü sosyo-ekonomik ağ, 17. yüzyıldaki savaşlarla yıkılmış ve Novi Pazar bölgesindeki tüccar nüfusa kalıcı zararlar vermiştir (Vinaver, 1969, s. 175-180). Novi Pazar nüfusunun yaşam koşullarından memnun olmaması, zaten tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut olan genel krizin artmasına katkıda bulunmuştur.

17. yüzyıl Balkanlar'daki Osmanlı şehirlerinin gelişmelerine ticaretin katkı sağladığı söylenebilirse de Osmanlı toplumu, Avrupa şehirlerindeki kapitalist gelişme eğilimlerini takip

etmemiştir. 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa şehirleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun şehirleri arasındaki fark henüz görülememiştir. Ancak savaşın yıkımı ve ekonomik zorluklar etkisi altında kalan imparatorluktaki Balkan şehirleri, 17. yüzyılın sonunda artık Batı dünyasındaki şehirlerinin gelişmesini takip edemezdi. Bu nedenle yapı sayısı ve çeşitliğinin repertuarı önceki yüzyıla göre daha yavaş şekillenmiştir. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda başkent dışında önemli bir yapı inşası gerçekleşmedi. Yalnız imparatorluğun farklı bölgelerinde günlük yaşam tarzına doğrudan bağlı, kendine özgü boyutlarıyla Türk konut mimarisi oluşturulmaya başlamıştır (Kuban, 2016, s. 254).

Her kent kendi doğasına göre şekillenmesine rağmen Balkan yerleşimleri, bölgesel ve yapısal kuralları açısından bakılırsa kendi arasında önemli benzer özellikler göstermekteydi (Akın, 2001, s. 26). Novi Pazar sınıflandırıldığında ticaret şehirleri arasında yer almaktadır. 17. yüzyıldaki seyyahların anlatımlarına göre Novi Pazar, Balkan şehirleri arasında nüfuzlu bir yerleşimdi.

Başkent dışında önemli mimari eserlerin bulunmadığı ve 17. yüzyılın konut mimarisinin gelişiminde bir dönüm noktası olduğu dikkate alınırsa bu durumun Novi Pazar'a da yansıdığı varsayılabilir. Bu döneme ait kaynaklar ve korunan az sayıdaki eser, 17. yüzyıldaki Novi Pazar'ın görüntüsü ile ilgili aslında bir fikir vermez. Genel olarak Novi Pazar'dan geçen bütün gezginler çok sayıda evin varlığından bahsettiği için imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Novi Pazar'da da şehrin konut mimarisinin bu dönemde yavaş yavaş şekillendiği söylenebilir. Ancak konut mimarisi eski zamanlarda kullanılan malzemelerden dolayı en fazla zarar gören yapılar olması nedeniyle günümüze ulaşmamıştır. Bu nedenle sadece 17. yüzyılda gerçekleştirilen diğer imar faaliyetlerinden Novi Pazar'ın imgesini oluşturmak mümkündür.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında kalmasıyla ilgili bir diplomatik sorun olarak *Doğu sorunu* ortaya çıktı. Büyük güçlerin kendi yayılmalarında her biri Osmanlı mirasından mümkün olduğu kadar büyük ve önemli bir parçasını elinden almaya çalıştı. Bosna, uç bölgesi olarak buna dâhil edilmiştir¹⁴⁸. Bundan dolayı birçok Boşnak, kendi topraklarını sürekli korumaktayken Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer cephelerde yürüttüğü savaşlara katılmayı reddetmeye başladı. Ancak fermanlarla birlikte Boşnaklar, Osmanlı

¹⁴⁸ Avusturya ve Rusya arasında gizli yapılan görüşmede Bosna'nın, Avusturya'nın topraklarına katmasını planlanmıştır (Gölen, 2010, s. 57).

İmparatorluğu'nun farklı cephelerde katıldığı savaflara katılmak zorunda kalmaktaydı. Bununla birlikte Bosna'da ve diğler alanlarda devam eden savafların masraflarına ve sık yükselen vergiye karşı sürekli çıkan isyanlar, Bosna'da insan gücü kaybına neden oldu. Ek bir sorun olarak Balkan Yarımadası'nın çeşitli yerlerinde çok sayıda cana mal olan veba salgını ortaya çıktı (Imamović, 1997, s. 313-318).

Osmanlılar ilk defa isteyerek kendisini Batı dünyasına 18. yüzyılda açtılar. Batı devletleriyle kurulan yeni diplomatik, ticari ve kültürel ilişkiler Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde farklı izler bırakmıştır. Getirilen yenilikler bütün Osmanlı topluluğunu etkilediği gibi Osmanlı mimarisinde de değişikliklere sebep olmuştur.

Novi Pazar'ın elverişli coğrafi konumu, yerel Hristiyan nüfus tarafından desteklenen düşman kuvvetlerinin bu topraklara erişmesini kolaylaştırmıştır. Avusturya ve Rusya gibi büyük güçlerin yanında Karadağ ve Arnavutluk'tan gelen grupların desteğiyle defalarca Novi Pazar'a saldırılmış ve arkalarında büyük bir yıkım kalmıştır. Çeşitli bölgelerden tüccarlar ve önceki sakinleri tekrar Novi Pazar'a dönmek istedi ancak sık çatışmalar ve isyanlar şehrin yeniden inşasını sürekli engellemiştir. İçişleri konusunda 16. ve 17. yüzyılda güçlenen zanaatkâr ve tüccar sınıfı bir bağımsızlık kazanmıştır. Bu da eyaletin güçlenmesine ve merkezî hükûmetin zayıflamasına neden olmuştur. Ancak merkezden ayrılmaları Novi Pazar'ın kültürel ve ekonomik açıdan gelişmiş merkezden geri kalmasına sebep oldu.

Osmanlı mimarisinin Klasik Dönem'den taşınan özellikleri 18. yüzyılda değişmeye başladı. O zamana kadar Osmanlı mimarisi; hücresele, mimari ve gerçekçi bir temel kubbeli kare birimin tek başına ya da daha küçük veya daha büyük kubbeli kare birimlerin birleşmesiyle sade bir yapı sunmaktaydı. 18. yüzyıldan önce Osmanlı mimarisinin karakteri, tanımlanmış bir çerçeve içinde büyüyerek gelişmekteydi. Böylece sabit ve geleneksel bir toplumda, köklü unsurların küçük değişikliklerinin çoğaltılması kolaylıkla kabul edilmiş oldu (Kuran, 2018, ss. 547-548).

18. yüzyılın değişim akımları mimariyi pek etkilemedi. Lale Devri'nin gösterişliliği en fazla konut mimarisinde kendini gösterdi. Öte yandan, köklü geleneksel yapı türleri, geleneksel organizasyonu ve temel biçimini korumuş ancak yapıların genel biçimi zayıflamış, uzamış ve biçimlendirilmiş hâle gelmiştir (Kuran, 2018, s. 548). Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki kısmı coğrafi olarak yakın olmasına rağmen yeni askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel akımlar, düzensiz siyasi durum nedeniyle hem toplumdaki hem imar faaliyetlerindeki

değişimi çabuk hissettirmede. Osmanlı Devleti, Balkanlar'da kentleşme ve yapıların inşasını her ne kadar kontrol etmeye çalışsa da inşaatın kapsamını hâlâ yerel ustalar etkiliyordu. Hem Hristiyan hem de Müslüman yerel ustalar, Osmanlı geleneğini yerel gelenekle beraber kullanmaktaydı. 17. yüzyıldan sonra 18. yüzyılda da imar faaliyetleri aynı şekilde gerçekleştirilmeye devam etmekteydi. 18. yüzyılda Novi Pazar'da ihtiyaç duyulan imar faaliyetleri hem çatışmaların devam etmesi hem de imparatorluğun siyasi durumu nedeniyle aksadı. Dolayısıyla Novi Pazar'da kalan Osmanlı mimari mirasının en az 18. yüzyıldan olduğu söylenebilir. Yine buna rağmen yapı türleri değişiyordu ve Novi Pazar'daki Osmanlı yapılarının çeşitliliğini desteklemekteydi.

19. yüzyılda Osmanlı merkezinden doğrudan Bosna'yı etkileyen reformlar II. Mahmud zamanında gerçekleştirildi. Yeni devlet idari sistemi Balkanlar'da uygulandıktan sonra da barış dönemi gelmedi.

1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra Novi Pazar ve çevresi hâlâ Osmanlı hâkimiyetinde kalmaya devam etmiştir (Aktepe, 2002, s. 218). Bu zamanda Novi Pazar yeni kurulan sancakta Avusturya-Macaristan için Sırbistan ve Karadağ arasında tampon bölge olmuştur. Bu yüzden 19. yüzyılın sonuna doğru Novi Pazar ve çevresi çok kez savaş alanı olduğundan hem önemini hem de nüfusunu kaybetmiştir (Aruçi, 2013, s. 470).

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıldaki kötü siyasi ve ekonomik durumuna rağmen batılılaşma ve modernleşme bağlamında ciddi adımlar attı. Çağdaş gelişmeler, su ve kanalizasyon, gaz ve elektrik hatları, telefon ve tramvay gibi yeni şartlara göre geliştirilmiştir. Bununla birlikte belediye ve ordu organizasyonu yeniden düzenlenmiştir. Aynı zamanda hukuku ve vakıf sistemi, kadının toplumdaki yeri ve genelde eğitim sisteminde büyük gelişmeler yapıldı (Hatemi, 2016, s. 24). Bu yüzden o dönemde mevcut altyapı ve modern akımı takip eden binaların mimarisinin geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğundan inşaat faaliyetleri artırıldı.

19. yüzyıla kadar Osmanlı şehirlerinin; mahallelerdeki cami, medrese, mektep, kilise, bedesten, çarşı, kışla ve dolambaçlı sokaklardan oluşan bir görüntüsü vardı. Şehirde yaşayanlar özel ve kamusal alanlarıyla birbirine bağlıydı (Karabulut, 2016, s. 57). Ancak 19. yüzyılda dış etkenler ile şehir hayatı büyümeye ve değişmeye başladı. Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesi nüfus artışlarına sebep oldu (Bayram, 2017, s. 235). Bundan dolayı imparatorluğunun sınırlarındaki devlet düzeni kaybolduğunda ona paralel olarak kentsel koşulların da dönüşmesi gerekti. Böylece 19. yüzyılda Batı mimarisinde görüldüğü gibi yeni

yaşam tarzına göre yeni bina işlevleri yeni mimari yapılar doğurmuştur (Anıktar, 2013, s. 1208). Ortaya çıkan yeni yapılar farklı formlarda ve dönemin şartlarına göre çağdaş tekniklerle¹⁴⁹ inşa edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda toplumun o zamana kadar bilmediği yeni koşullarla birlikte eski yapılara yeni karakter verilmiştir (Ertuğrul, 2009, s. 295).

19. yüzyılda savaş yenilgileriyle uğraşan Osmanlı Devleti, askerî binalarının mimarisini değiştirmiştir. Osmanlı ordusunun daha iyi eğitim alabilmesi için 19. yüzyılda geniş avlusunda yer alan dikdörtgen veya kare planlı kışlalar, kagir malzemeleriyle iki veya üç katlı simetrik bir şekilde inşa edilmeye başlanmıştır. Bunun yanında önemli semtlerde aynı dayanıklı malzemelerle karakol binaları yapılmıştır. Resmî binalar arasında yeni yönetim yapıları tasarlanmaya başlanmıştır. İlerleyen süreçte adliye, telegrafhane, postahane ve buna benzer simetrik planlı neo-klasik üslupta yeni resmî binalar inşa edilmiştir. 19. yüzyılda inşa edilmeye başlayan yapılar arasında tophane, tersane ve bunlara benzer farklı sanayi tesisleri vardı. Eğitim konusunda 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük değişimler yaşanmıştır. Farklı eğitim düzeyi için, ibtidailer, rüştiyeler, idadiler ve sultaniler kurulmuştur. Bununla birlikte askerî okullar, sanat, müzik ve azınlıklar için okullar yapılmaya başlanmıştır. Kamusal yapılar arasında çeşitli ticari binalar (büyük dükkânlar, mağazalar, işhanı, banka, pasaj, büro, depo) yapılmaya başlanmıştır. Bu zamanda ticari ilişkiler için hanların yanı sıra oteller inşa edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda ulaşım inşaatında vapur ve demiyolu projeleri uygulanmaya başlanmıştır (Ertuğrul, 2009, ss. 296-303).

19. yüzyılda yapıların çeşitli işlevlere göre planlanmasının yanında yeni malzemeleri yapı teknikleri ve mimari üsluplar kullanılmaya başlanmıştır. Çeşitli iç ve dış savaşlarla saldırı altında bulunan Balkan toprakları, Osmanlı başkentindeki imar alanındaki gelişmeleri takip edemezdi. Ancak başkentte görülen mimari özellikler merkezî kalıptan uzaklaşan bir şekilde uygulanmıştır. 19. yüzyılda Balkanlar'dan geçen gezgin sayısının artması bu bölgedeki şehirlerin görünümü hakkında bilgileri sunmaktadır. 19. yüzyılda ortaya çıkan yeni yapılar yeni akımı takip eden toplumu yansıtmaktaydı (Yenişehirlioğlu, 1994, s. 35-36). Balkan bölgelerini Batı nüfuzu ve yeni yaşam tarzı tam olarak etkileyemedi. Aslında Balkan

¹⁴⁹ 19. yüzyılda uluslararası rekabet hâline gelen ve Batı mimarisini zorlayan teknoloji gelişmeler, Osmanlı mimarisinde ilk başta İstanbul'da daha sonra diğer bölgelerde de zaman gittikçe uygulanmaya başlamıştır. İlk zamanda hükûmetin modern yeni bir imge yaratmak istemesi ve şehirlerde sık sık çıkan yangınları engellemek istemesi yeni teknoloji kullanmanın nedeni oldu. Böylece hem kamusal hem de özel inşaatla yeni teknoloji ve yeni bina tipleri hızlı bir şekilde yayılmıştır. 19. yüzyılın ortasından itibaren yığma-beton karma kagir sistemler, çimento, betonarme ve demir strüktürleri ile modernleşme süreci bellirginleşmiştir (Kula Say, 2016, ss. 161-162).

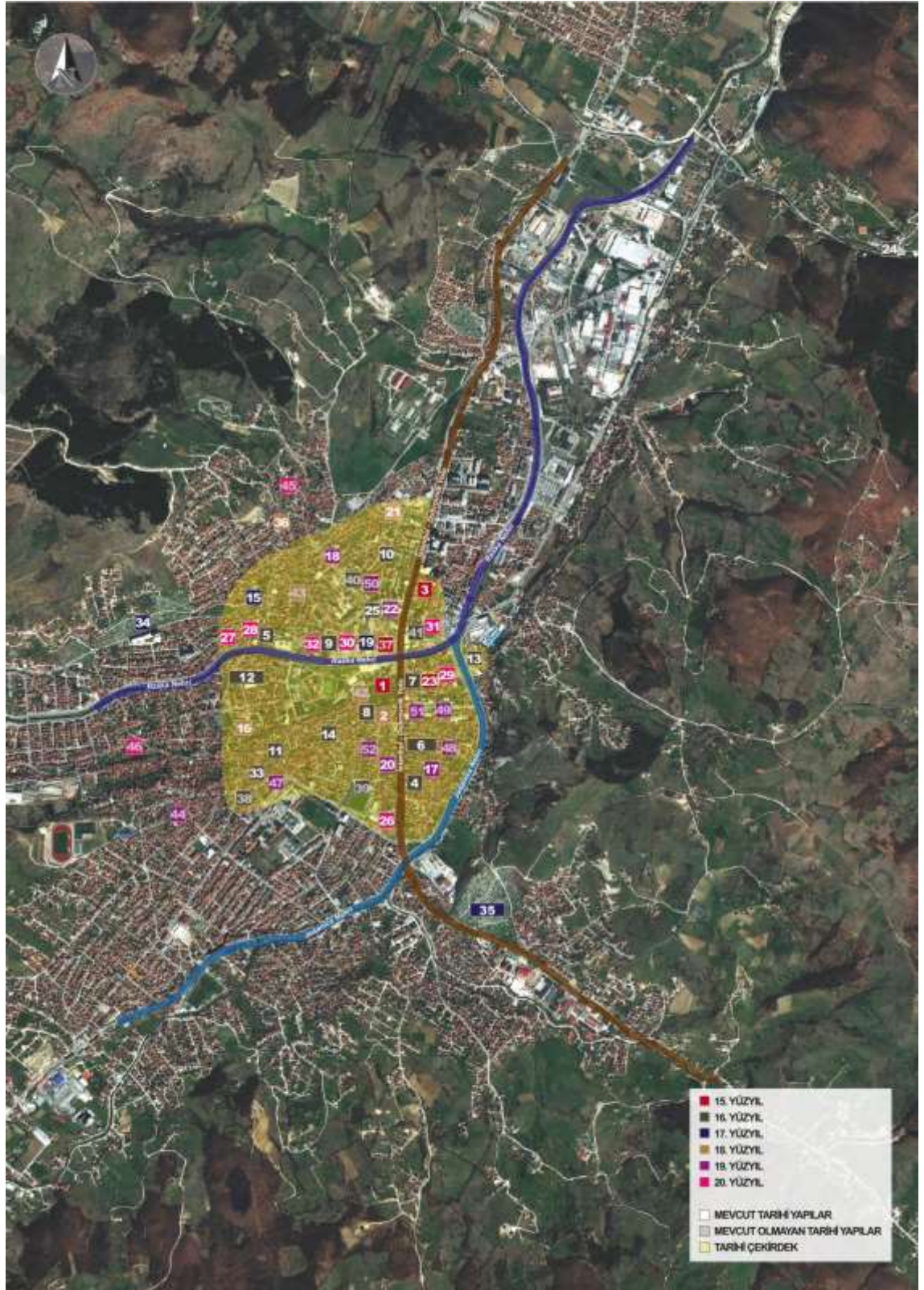
şehirlerinin karakterini onun yerel halkı temsil ettiği dikkate alınır, imar faaliyetlerinin niteliğini yerel nüfus ile Osmanlı Devleti'nin merkezî hükûmetinin bir simbiyozu oluşturmaktaydı.

19. yüzyılın dinamik siyasi koşullarında Novi Pazar'ı çeşitli faktörler etkilemiştir. İmar faaliyetleri, coğrafi konumundan dolayı Osmanlı hükûmetinin uygulamak istediği Avrupa'dan gelen yeni fikir ve akımlar ile şehir hayatının her alanında kendini gösteren yerel yerleşik standartlar arasında kendine ara bir yol buldu. Bu yüzden ahşaba, çamura ve kerpiçe dayalı mimari yapı yok olmadı ve bu inşaat tarzına Novi Pazar'da yeni binalar yapılırken sağlam malzeme ve yeni inşaat teknikleri de eklendi.

20. yüzyılın başında hâlâ Kosova Vilayeti'nin dâhilinde olan Novi Pazar'ın inşaat, teknik ve malzeme yelpazesinin genişlemesiyle, mekân tasarımı ve morfolojisi de değişmiştir. Osmanlı mimarisi, 20. yüzyılın başlarında tarihsel koşulların özellikleri sayesinde birçok açıdan Avrupa'daki yenilikleri tekrar ederek birçok yönden geride kalmıştır (Burnak, 2021, s. 5). 19. yüzyılda Balkan devletlerinde ulusal hareketlerin gelişmesi, yerleşimlerin morfolojisini ve 20. yüzyılın başında onların gelişmelerini büyük ölçüde etkilemiştir. Büyük güçlerin bu küçük alanda çatışması, modern mimari akımların Novi Pazar'ın etrafından dolaşarak klasik dönemden kalan bir Osmanlı kasabası kimliğiyle geri kalmasına ve zamana hapsolmesine neden olmuştur.

Sonuçta genel olarak siyasi ve sosyal faktörlerden, ekonomik güç ve yaptıran kişilerinin zevklerinden etkilenen Novi Pazar, yaklaşık 500 yıl Osmanlı yönetiminde kaldığı süre boyunca kendine özgü bir mimari üslup geliştirmiştir. Şehirdeki inşaat faaliyetlerinin öncelikle ticari hizmetlerle, ardından uluslararası ilişkilerle ve devlet veya önde gelen kişilerin isteklerini yerel ustaların yerine getirebilme becerisiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Novi Pazar'ın gelişim dinamikleri, inşaat faaliyetleriyle sürekli gelişiminin ve yeni akımlara uyumunun yüzyıllar boyunca takip edilebileceği bir harita¹⁵⁰ şeklinde sunulmaktadır (Harita 15).

¹⁵⁰ Bu harita, sanat tarihi alanındaki çalışmalarda daha önce oluşturulmuş haritalar temel alınarak gelişmiş bir versiyon olarak tasarlanmıştır. Detaylar için bk. Gündüz, S. (2006). *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara; Görür, M. (2015). Aksaray. A. U. Peker, K. Bilici (Haz.). *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)* 2 (s. 175-182). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Harita 15. Osmanlı Dönemi Novi Pazar'daki Yapıların Dağılımı

GÜNÜMÜZE GELEN YAPILAR

Askerî Yapılar

1. Novi Pazar Kalesi (15. yüzyıl)
2. Gözetleme Kulesi (18. yüzyıl)

Dinî Yapılar

3. Havale Ahmed Bey veya Ahmed Silahdar veya Leylek Camisi (15. yüzyıl)
4. Ahmed Voyvoda Camisi (16. yüzyıl)
5. Hayreddin Bayramlı veya Parička Camisi (16. yüzyıl)
6. Altun-Alem Külliyesi (16. yüzyıl)
7. Hasan Çelebi veya Arap Camisi (16. yüzyıl)
8. Gazi Sinan Bey Camisi (16. yüzyıl)
9. İskender Çelebi veya Melajska Camisi (16. yüzyıl)
10. Çalapverdi veya Hacı Kadri Camisi (16. yüzyıl)
11. Ferhadija veya Trebinjska Camisi (16. yüzyıl)
12. Hacı Hürem veya Bor Camisi ve Türbesi (16. yüzyıl)
13. Kurt Çelebi veya Paşa Camisi (16. yüzyıl)
14. Kuru Çeşme veya Mula İbiş Camisi (16. yüzyıl)
15. Sultan IV. Murat veya Palanka Camisi (17. yüzyıl)
16. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. yüzyıl)
17. Rifâî Tekkesindeki Türbe (19. yüzyıl)
18. Aziz Nikola Kilisesi (19. yüzyıl)

Sivil Yapılar

Ticaret Yapıları

19. Amir Ağa'nın Hanı (17. yüzyıl)
20. Eski Çarşı (19. yüzyıl)

Eğitim Yapıları

21. Mitropolija (18. yüzyıl)
22. Novi Pazar Rüştıyesi (19. yüzyıl)

Su Yapıları

23. Gazi İsa Bey Hamamı (15. yüzyıl)
24. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (16. yüzyıl)
25. Yeni Hamam Kalıntıları (16-17. yüzyıl)

Konutlar

- 26. Barjaktarević Konağı (20. yüzyıl)
- 27. Gicić Konağı (20. yüzyıl)
- 28. Trtovac Konağı (20. yüzyıl)
- 29. Komatina Konağı (20. yüzyıl)
- 30. Hamzagić Konağı (20. yüzyıl)
- 31. Čavić Konağı (20. yüzyıl)
- 32. Šušević Konağı (20. yüzyıl)

Mezarlıklar

- 33. Jermiše Mezarlığı (16. yüzyıl)
- 34. Büyük Mezarlık veya Parice Mezarlığı (17. yüzyıl)
- 35. Gazilar Mezarlığı ve Ahmed Gurbi Baba Türbesi (17. yüzyıl)
- 36. Yahudi Mezarlığı (18. yüzyıl)

GÜNÜMÜZE GELMEYEN YAPILAR

Günümüze Gelmeyen Dinî Yapılar

- 37. Gazi İsa Bey Camisi (15. yüzyıl)
- 38. Jermiše Camisi (16. yüzyıl)
- 39. Ak İlyas Camisi (16. yüzyıl)
- 40. Kapıcıbaşı Hamza veya Kolo Camisi (16. yüzyıl)
- 41. Madeni Sinan veya Eyüp Bey Camisi (16. yüzyıl)
- 42. Askerî Cami (18. yüzyıl)
- 43. Sofi Memi Camisi (18. yüzyıl)
- 44. Nikšić Camisi (19. yüzyıl)
- 45. Kolera veya Hidayet Camisi (20. yüzyıl)
- 46. Kolera veya Saadet Camisi (20. yüzyıl)
- 47. Jermiše Mahallesindeki Tekke (19. yüzyıl)
- 48. Jošanica Mahallesindeki Tekke (19. yüzyıl)
- 49. Sinagog (19. yüzyıl)

Günümüze Gelmeyen Sivil Yapılar

- 50. Bedesten (19. yüzyıl)
- 51. Smailbegović veya Granata Hanı (19. yüzyıl)
- 52. Gazi İsa bey Medresesi (19. yüzyıl)

4.1. OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİNDEN GÜNÜMÜZE GELEN YAPILAR

Bu bölümde; Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da gerçekleştirilen imar faaliyetlerindeki yapılar iki gruba ayrılarak sunulmaktadır. Birinci grup, günümüze kadar korunan yapıları kapsarken ikincisi ise farklı tarihî kaynaklarda varlığının izi sürülen ancak günümüze kadar gelmemiş yapıları kapsamaktadır. Bu iki kategorideki yapılar, yapı türüne göre ayrılarak en eskiden en yeniye doğru kronolojik olarak sıralanmaktadır. Bu şekilde genel haritadaki kronolojik dizilimi ve konumları sayesinde bazı yapıların gelişimini veya yavaş yavaş yok olmasını takip etmek mümkündür. Böylece bu yapıların, farklı siyasi-ekonomik ve sosyo-kültürel koşullara bağlı olarak değişen Novi Pazar şehir dokusunun eşsiz bütününe bir parçası olduğunu görmek mümkündür.

4.1.1. Askerî Yapılar

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde eski yerleşim yerlerinin Osmanlıların hâkimiyetine geçmesi, bazı Orta Çağ tahkimatları için büyük önem taşıyordu. Fethedilen topraklardaki kaleler genelde yol kavşağı, geçit yeri, köprü başı gibi stratejik önemli yerlerde bulunuyordu. O zamandaki kaleler topçuluğun¹⁵¹ gelişmesinden önce eğimli ya da daha doğrusu sarp yerlerde kurulmuştu (Eyice, 2001, s. 234). Osmanlılar, yeni elde edilmiş topraklardaki stratejik bakımdan önemli yerlerde bulunan kaleleri onarmışlardır (Nikolle, 2019, s. 8; Boran, 1999, s. 349). Önceki dönemden kalan kaleler veya çevresi; gelişiminin merkezi veya gelişecek bir yer hâline geliyordu (Husić, 2000, s. 189). Böylece Osmanlılar, var olan kaleler garnizon ve yöneticilerin kalması için iç kalelere dönüştürmüştür¹⁵² (Boran, 1999, s. 349). Böylece kale, koruma görevini almıştır. Bu tip askerî ve idari yapılara genelde tahkimat veya istihkam denilmektedir. Sonraki dönemde askerî mimari açısından gelişmiş tahkimat yerleri tabya olarak adlandırılmıştır. Bazen Fransızca bastion kelimesi de kullanılmıştır (Eyice, 2001, s. 234). Osmanlı İmparatorluğu'nda kalenin oynadığı özel önem ve rol nedeniyle

¹⁵¹ Osmanlıların ne zaman ilk kez top ve ateşli silahların ilk kullandığı tam olarak bilinmemektedir. Yabancı tarihçiler tarafından belgelenen verilere göre en eski kullanımı 14. yüzyılın ortasına gelmektedir (Agoston, 2012, s. 240).

¹⁵² Kapalı kentlerin giriş ve çıkışları belirli zamanlarda oluyordu. Bu nedenle ticaret açısından şehirler büyük kayıplar yaşanmıştır. Ancak 13. yüzyıldan sonra dış kale sistemi az uygulanmıştır. Bu dönemden sonra inşa edilen kaleler genel olarak iç kalelerdi (Boran, 1999, s. 348).

pazarın ve yerleşimin kendisinin kentsel gelişimi bu yapıların çevresinde başlıyordu. Novi Pazar, yeni Osmanlı yerleşimi olarak bu şekilde gelişmiştir.

4.1.1.1. Novi Pazar Kalesi

Bugün 1. maj, Gradska ve Svetosavska caddelerine (Harita 15, numara 1) çıkan Novi Pazar Kalesi, Novi Raška Nehri'nin kuzey kıyısında bulunmaktadır (Fotoğraf 8). Novi Pazar Kalesi hakkında günümüze gelen, korunmuş çok az yazılı bilgi vardır.

Osmanlıların yeni fethedilen bölgelerinde eski tahkimatları onardığı ya da yeniden inşa ettiği göz önünde bulundurulursa Gazi İsa Bey İshakoğlu'nun 15. yüzyılın ortasında Novi Pazar'da ilk küçük kaleyi kurduğuna inanılabilir. Bazı varsayımlara göre, Balkan topraklarındaki birçok Osmanlı vilayetinde olduğu gibi, büyük olasılıkla bir hendek, toprak dolgu ve dikey olarak sürülen kütüklerden bir duvarla çevrili bir görünümü vardı. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının kuzeybatıya doğru genişlemesiyle bu tahkimat büyük ihtimalle önemini yitirmiştir (Andrejević, 1969, s. 210). Bugüne kadar bu teoriyi doğrulamak veya çürütmek için kapsamlı bir arkeolojik araştırma yapılmamıştır.

Fotoğraf 8. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Kalenin 16. ve 17. yüzyılın sonuna kadar durumuna ya da kullanıldığına ilişkin hiçbir belge günümüze gelmemiştir. Aynı zamanda Novi Pazar'dan geçen ya da burada bulunan birçok seyyahın seyahatnamesinde hiç söz etmedikleri göz önünde bulundurulduğunda var olduğunu söylemek de mümkün değildir. Curipeschitz'in 16. yüzyıla ait seyahatnamesinde¹⁵³ de Novi Pazar Kalesi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi seyahatnamesi¹⁵⁴ ise Novi Pazar hakkında çok detaylı bilgiler içermesine karşın kaleden söz etmez. Evliya Çelebi Novi Pazar'dan 1660 yılında geçmiştir¹⁵⁵. Bu yüzden mevcut bilgilere dayanarak bir hipotez oluşturulmak mümkündür. Osmanlılar, Novi Pazar kurulurken önceki dönemden bir tahkimat bulmuşlar veya yeni bir tane inşa etmiş olmalıdır. Eski tahkimat sağlam malzemelerden yapılmadığı ve Osmanlı Devleti'nin sınırları batıya doğru kaydığı için önemini kaybetmiştir.

Novi Pazar, 16. ve 17. yüzyıllarda önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki önemli şehirlerinden biri olmuştur. Ancak 1683'te Viyana kuşatmasından sonra bu şehrin durumu büyük ölçüde değişmiştir. Novi Pazar bu kez askerî açıdan önem kazanmış ve Osmanlı belgelerine göre 1692'de Novi Pazar'da bir iç kale inşa edilmiştir. Surlar içinde ne inşa edildiği bilinmemektedir (Vinaver, 1969, ss. 177-178).

1717 tarihli bir fermenda Novi Pazar Kalesi'nin kireç ve taştan inşa edildiği ancak zamanla hasar gördüğü ve onarılıp yeniden yapılması gerektiği söylenmektedir. Girişin üstünde altı çardak, bir tabya¹⁵⁶ oduğu ve doğuda bir çardağın onarıldığını ve yedi çardak¹⁵⁷ daha

¹⁵³ Detaylar için bk. Kuripešić, B. (Curipeschitz von Obernbürg Benedict) (1950). *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju: 1530 [1530'da Bosna, Sırbistan, Bulgaristan ve Rumeli'den Seyahatname]* (D. Pejanović, Çev.) (2. bs.). Beograd: Reprint izdanja. (1531).

¹⁵⁴ Evliya Çelebi Novi Pazar'dan 3 kez geçmiş ama sadece bir seferini detaylı anlatmıştır. Detaylı bilgi için bk. Çelebi, E. (1967). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama* [Seyahatname - Yugoslav Ülkeleri Hakkında Kısımlar] (H. Šabanović, Çev.) Sarajevo: Svjetlost. (1896-1900).

¹⁵⁵ Evliya Çelebi Novi Pazar'dan 3 kez geçmiş ama sadece bir seferini detaylı anlatmıştır. Şehirle ilgili detaylar arasında Novi Pazar Kalesi'nden söz etmemiştir. Detaylar için bk. Çelebi, E. (1967). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama* [Seyahatname - Yugoslav Ülkeleri Hakkında Kısımlar] (H. Šabanović, Çev.) Sarajevo: Svjetlost. (1896-1900).

¹⁵⁶ Yenilenen tabya ile ilgili bilgiler, 17. ve 18. yüzyılların başında yapıldığı düşünülen bugünkü gözetleme kulesine atıfta bulunabilir. Viyana Savaş Arşivinde bulunan bir planda yapının içinde bir depo işaretlenmiş, güney kısımda çokgen temeller yer alırken, kuzey tarafta gözetleme kulesinde dikdörtgen bir yapı gösterilmektedir (Popović, 1985, s. 116, 123). Çizim sırasında özellikle planın yerinde çizilmediği biliniyorsa, kaledeki yapının görünümünün ve amacının değişmiş olması mümkündür. Bu durumda yerdeki duruma uygun olacak şekilde güney cephesinde bir depo, dikdörtgen bir yapı, kuzey cephesinde ise çokgen bir yapı olacaktır (Premović Aleksić, Vujović, 1999, ss. 142-143).

¹⁵⁷ Çardaklar sınır bölgelerinde inşa ediliyordu. Çardağın zemin katı taştan, üst katlarındaki odalar ise ahşaptan yapılmıştır. Direkler üzerine yapılmış çardaklar da vardı. Hem kuleler hem de çardaklar bir çadır çatısı ile örtülmüştür (Kreševljaković, 1953, s. 7). Novi Pazar, Viyana kuşatmasına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bölümlerinde bir şehirdi. 1683-1699 yılları arasındaki savaşlardan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının güneye çekilmesi Novi Pazar'ın askerî-stratejik önem kazanmasına neden olmuş ve bu da daha güçlü bir askerî tahkimat ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

yapıldığı belirtilmektedir. Aynı fermanla Novi Pazar kadısına ve kale komutanına, kalenin köşelerine üç güçlü kule¹⁵⁸ ve bir cami inşa etmeleri emredilmiştir. O zaman, kalenin duvarları, fermandaki verilere göre hâlâ çitliydi: "...kiriş duvarı doldurulmalı ve içine bin kiriş daha yerleştirilmelidir" (Šušević, 1981, ss. 33- 34). Dolayısıyla bugün mevcut kalenin en erken 17. yüzyıldan kalmış olması daha mümkündür.

1737-1738 tarihli Avusturya-Türk savaşlarında kale muhtemelen oldukça hasar görmüştür. 1785 tarihli bir ferman, Bâb-ı Âlî'nin 1717 tarihli fermanına göre kale üzerindeki çalışmalar hakkında herhangi bir rapor almadığını, onarılması gereken tüm yerlerin denetlenmesi ve kalenin aynı zamanda güçlendirilip tamamlanması gerektiğini söylemiştir. 18. yüzyılın sonunda, 1798'de Bosna Valisi'ne bir emri şerif gönderilerek Novi Pazar'da inşa edilen yeni kaleye yıllık 236,5 groschen maaşı ile yeni kaydolan on üç neferin görevlendirildiği vurgulanmıştır (Šušević, 1985, ss. 103-104, 106).

19. yüzyılda Osmanlılar Novi Pazar Kalesine özel bir önem vermişlerdir. Kale sürekli olarak güçlendirilip silahlandırılmıştır. 1809'da Sırbistan'daki isyan¹⁵⁹ sırasında Sırp ordusu Novi Pazar'ı ele geçirmiş ancak Sırp kuvvetlerinin geri çekilmesi nedeniyle kale fethedilememiştir (Maliković, 1995, ss. 114-115). Bundan sonra 1831 yılında Bosna'daki karışık durumlar¹⁶⁰ nedeniyle kale onarılmış ve etrafına hendek yapılmıştır (Hrbak, 1997, s. 58). 1868 tarihli bir Osmanlı belgesinde Novi Pazar'da istihkâm ve kule yapılması gerektiği ifade edilmektedir. Bununla ilgili olarak aynı belgede, yapılacak yapılarla ilgili harita ve resimlerden de

¹⁵⁸ Novi Pazar Kalesi'nin kulesinin yapılırken yıkılan Đurđevi Stupovi Manastırından gelen malzeme kullanılacaktı. Patrik Mojsije Rajović, Şubat 1722'de bunu engellemeyi başardı. Karlovac Başpiskoposluğu'na gönderdiği mektupta şöyle denmişti: "... eskiden tahta ve topraktan yapılmış taştan bir iç şehir yapmak istiyor..." (Vinaver, 1969, s. 182; Popović, 1985, s. 124). Buna göre 1722'ye kadar köşelerdeki hiçbir kulenin yapılmadığı görülebilir. Kuzey tabya üzerinde H 1163 / MS 1750 tarihli bir mermer levha vardır. Dolayısıyla köşe kurnaların o yıl tamamlandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sonucun teyidi, kuzey tabyanın yeraltı odalarındaki zindanların 18. yüzyılın dördüncü on yılından beri kullanıldığına dair verilerde bulunabilir (Šušević, 1985, ss. 103-104).

¹⁵⁹ 1804 yılında Karađorđe önderliğinde İlk Sırp isyanı başlamıştır. İlk zamanlar, bu isyancılar sancaklarda güven ve huzur talep etmiştir. Ancak kısa süre sonra isyan ve ona bağlı Sırp sorunu önemli bir siyasi konu olmuştur. İsyan uluslararası boyutu kazanınca Sırplar bağımsızlık istemiştir (Aslantaş, 2008, s. 110). 1809 yılında isyan gerilemeye başlamıştır. Başarısızlıkla karşılaşan Karađorđe, güneyde Novi Pazar'daki halkın evlerini ateşe vermiştir. Şehrin içlerine kadar ilerleyince Hurşid Paşa'nın Kuşancalı Halil Paşa komutasında gönderdiği askerler isyancılar geri çekilmek zorunda bırakmıştır (Aslantaş, 2007, s. 124).

¹⁶⁰ 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük devlet reformları gerçekleştirilmiştir. Bosna ilk defa Sultan II. Mahmud zamanında Bosna bu reformlardan ilk defa etkilenmiştir. Sultan II. Mahmud, tımar ve zeamet reformlarından başlamıştır. Reformlara göre devlet otoritesini eyaletlerde yeniden kurulum eyaletlerin merkeze bağlanması istenmiştir. Ancak, yenilikler hoşnutsuzluk yaratmıştır (Gölen, 2010, s. 61, 63). Kapudan Hüseyin Paşa Gradašević liderliğindeki Bosnalı feodal beyler, İşkodra veziri ile birlikte 1831'de padişaha karşı çıkmaya karar verdiler. Novi Pazar halkı, 1831'de İşkodra'nın vezir'in eline geçmesinden sonra Novi Pazar'a bir ordu göndermesini Bosna'dan istemiştir. Yaklaşık 30.000 kişinin beklenmesinden dolayı kaleyi onarılmaya ve etrafına hendek inşa edilmeye başlanmıştır (Hrbak, 1997, s. 58).

bahsedilmektedir. Söz edilen belgeleri üzerine inşaata başlanması için bu işlerle ilgili oluşturulan komisyonun karar verip harita düzenlemesi ve resim çizilince kabul edilen kararların uygulanması, Blom Paşa ve Hafız Beyin'in gözetimin altında gerçekleştirilmiştir¹⁶¹. Berlin Kongresi¹⁶² (1878) ile Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları çekilince Novi Pazar Kalesi önem kazanmıştır. İçinde üç tabur piyade ve bir topçu bataryasını barındırabilecek sert malzemeden yapılmış bir kışla inşa edilmiştir. Aynı haberde iki mühimmat kulesinden de söz edilmektedir. O dönemde kalede daha küçük bir cami inşa edilmiştir (Andrejević, 1969, s. 211).

19. yüzyılın sonunda Avusturya-Macaristanlı diplomat Ippen, Novi Pazar'a gelmiş ve burayla ilgili detaylı bir betimleme yapmıştır. Yazdıklarında Novi Pazar Kalesi'nden bahsetmektedir. Ippen'e göre kale, Türk takvimine göre 1103 yılında (MS 1691/1692), Sultan II. Ahmed zamanında yapılmıştır. Sağlam bir taş duvardan oluşan dört veya beş köşe tabyalı kalenin doğuya açılan bir kapıya sahip olduğunu söylemektedir. Kalenin doldurulmuş bir hendeği olduğunu ve onun kuzey cephesinde bir dere aktığını, diğer tarafta ise sadece biraz çıkıntı yapan yerel yollarla çevrili olduğunu belirtmektedir. Bundan sonra kale içerisinde iki sabit baruthane ile top ve mühimmat için bir deposunun yanı sıra birkaç konut binası ve bir cami bulunan geniş bir avlu vardır. Tüm bu binaların Sultan Abdülaziz Dönemi'nden kalan modern yapılar olduğunu söylemektedir. Şu anda topçu ve piyade için bir depo ve kışla olarak kullanılan kalenin ziyarete yasak olduğunu belirtmesiyle Ippen'in Novi Pazar Kalesi'ne ilişkin anlatıkarı sonlanmaktadır (1892, ss. 125-126). Yukarıda söz edilen bilgileri ile birlikte İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra Novi Pazar Kalesi'nin büyük bir restorasyondan geçmiş olduğu söylenebilir.

Novi Pazar Kalesi'nin bugünkü şeklinde yer alan, üç poligonal çıkıntılı tabya ile düzensiz üçgen bir tabana 19. yüzyılın sonunda sahip olduğuna inanılmaktadır. Büyük olasılıkla, tabyalar arasındaki surlar o zaman inşa edilip çitlerin yerini almıştır. Kale savunma işlevlerini Osmanlıların bu bölgeden çekildiği 1912 yılına kadar sürdürmüştür. O dönemde kaledaki cami yıkılmış ve 1916 yılında yerine Avusturya-Macaristan askerlerinin ihtiyaçları için bir şapel yapılmıştır (Mušović, 1985, s. 93).

¹⁶¹ BOA.A.MKT.MHM. 416, 46

¹⁶² Bosna ayaklanmalarından sonra Berlin Antlaşması'na maddesine göre Yeni Pazar Sancağı Bosna vilayetinden ayrılmıştır.

Novi Pazar Kalesi'ne Birinci Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan ordusu yerleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında bazı araştırmalara göre bir şekilde kullanılmıştır. Ancak 20. yüzyılın 50'li yıllarında kalenin duvarların içerisinde bir şehir parkı yerleştirilmesine karar verilmiştir (Fotoğraf 9). 1957 yılında parka dönüştürülen kale, asırlık askerî ve idari işlevini yitirmiştir. Kale alanı daha sonra şehir parkı amacıyla düzenlenmiş olsa da kale üzerinde herhangi bir arkeolojik ve koruma çalışması yapılmamıştır (Popadić, 2011, ss. 141-142).

Fotoğraf 9. 1958 Yılında Şehir Parkı Olarak Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl)

(Novi Pazar Tarih Arşivi [Erişim Tarihi: Haziran, 2013])

1997 yılına kadar Novi Pazar Kalesi tamamen araştırılmamıştır. 1997 yılında şehir yetkilileri Novi Pazar'daki şehir parkını düzenlemeye karar vermiştir. O zamanlar arkeoloğun da bulunduğu kalede yer alan park düzenlenmiştir. Ancak bu sefer de çalışmalar kalenin tamamını kapsamamış, sadece batı tabyanın (Fotoğraf 10) önü ve iç alanı araştırılmıştır (Premović Aleksić, Vujović, 1999, ss. 147-148).

Fotoğraf 10. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Batı Tabya

(Temmuz, 2021)

Yapılan çalışmalar sırasında tabyanın önüde bulunan dolgulu yükselti olarak var olan toprak kaldırılmıştır. Dolgunun kaldırılması, bir yapının kalıntılarını ve kalenin geniş duvarının bir kısmını ortaya çıkarmıştır. Bu tabyanın kuzey tarafında, yapının hasarlı duvarları kışla kalıntılarını temsil etmektedir (Fotoğraf 11). Kuzeybatı köşesinde, barakalar kısmen tabya alanına çekilmiş ve yıkıldıktan sonra kuzey duvarının kalıntıları, kalenin iç kısmına giden merdiven için duvar alt yapısı olmuştur.

Fotoğraf 11. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Batı Tabyadaki Kışla Kalıntıları

(Temmuz, 2021)

Tabyanın güney kenarında, kuzeybatı-güneydoğu yönünde, kireç harcı ile bağlantılı kumtaşı ve daha büyük nehir çakıllarından yapılmış bir sur kalıntısına rastlanmıştır (Fotoğraf 11). Surun genişliği bir, uzunluğu beş metredir. Surların bu kısmında önceden ahşap bir kapı vardır. Bu ahşap bir sütunun yataklarından anlaşılmıştır. Merdivenin kaldırılmasından sonra tabyanın girişin temeli olan duvara bağlandığı tespit edilmiştir. Bu girişin, tabyanın kuzeyindeki korunmuş tonozlu giriş ile aynı olması muhtemeldir. Dolayısıyla kaleye, surların hem kuzey hem de güney tarafından, dışarıdan girildiği anlamına gelmektedir (Premović Aleksić, Vujović, 1999, s. 148).

1997 yılında gerçekleştirilen araştırma, finansal sorunlar nedeniyle tam olarak bitirilememiştir. Mali durum daha iyi olduğunda bu çalışmalar tamamlanacaktır. O zamanlar batı tabyanın iç bölümünün yüksekliği, parkın diğer bölümleriyle aynı seviyeye getirilmiştir. Bu küçük ölçekli araştırma, hem kalenin tarihinin daha fazla öğrenilmesi¹⁶³ hem de Novi

¹⁶³ Premović Aleksić ve Vujović, araştırma sırasında bulunan seramiklere dayanarak bu tabyanın 18. yüzyılın başlarında inşa edildiğini tespit ettiler. Ayrıca bu tabyadan uzanan surun Sultan Abdülaziz zamanında, yani 19. yüzyılın ikinci yarısında, yapıldığı doğrulanmıştır. Aynı zamanda, kışlanın izlerine dayanarak, tabya üzerindeki kapının bugünkü kalıntılarından neredeyse gözetleme kulesine (17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olan yapı) kadar uzandığı sonucuna varılabilmektedir. Bu nedenle kalenin batı tabya ve kule

Pazar bölgesinin tarihi ve kültürünün daha iyi bilinmesi açısından olumlu sonuçlar vermiştir (Premović Aleksić, Vujović, 1999, ss. 148-149).

Novi Pazar Belediyesi 2007 yılında kaledeki batı tabyanın yerinde bir yaz sahnesi oluşturmak istemiştir. Devlet Restorasyon ve Korunma Kurumuna danışmadan bu kararı vermiş olduğu için kısa süre sonra kurum bu işleri engellemiştir. Bu kurumun denetiminde, 2007 yılında batı tabya ve gözletme kulesinin çevresi mütevazı bir şekilde araştırılmıştır. Araştırma sırasında, surların izleri ortaya çıkmış; aynı zamanda gözletme kulesinin yanında bazı eski binaların temelleri tespit edilmiştir (Premović Aleksić, 2008, ss. 231-233).

2012 yılında birçok sponsor tarafından desteklenen *Mesto koje volim* yarışması kapsamında kazanan üç yerden biri olan Novi Pazar Kalesi, koruma ve restorasyon çalışmaları ile arkeolojik araştırmalara tabi tutulmuştur. Gözetleme kulesi ile şehir kütüphanesi¹⁶⁴ arasındaki alanda çalışma yapılmıştır (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 12. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Gözetleme Kulesinin Yanındaki Sur

(Temmuz, 2021)

1990'larda, 19 m uzunluğunda ve 4,5 m genişliğindeki bu alan, devasa bir beton yapı ile emekliler için bir yer hâline getirilmiş ve buradaki arkeolojik katmanlara önemli ölçüde zarar verilmiştir. Beton yapısının kaldırılmasıyla mazgallı duvar ön plana çıkmış; yoğun sıva, taş ve kırık tuğla izlerine rastlanmıştır. Güneydoğuda mazgallı duvar ile karşı duvar arasına yerleştirilen duvarların izlerine de rastlanmıştır. Bu duvar ilk kez 2007 yılında yapılan araştırmalarda keşfedilmiştir. Nehir çakılları, harçla birbirine bağlanmış kırık ve kesme

arasındaki bölümünde sur yoktur çünkü kale içinde bulunan kışla duvarı onun yerinde duruyordu (1999, s. 149-150).

¹⁶⁴ Novi Pazar'daki halk kütüphanesi "Dositej Obradović" kalede yer almaktadır.

kumtaşı blokları üzerine inşa edilmiştir. Bu duvar, parkı ve su borularını aydınlatan kablolardan büyük ölçüde zarar görmüştür. İncelenen alanda boşluklara dik yerleştirilmiş üç bölme duvar ve bunların oluşturdukları odaları tanımlamak için açmalar takip edilmiştir. Sur içinde üç oda araştırılmış ve bunların uzantısında tuvalet olarak hizmet veren iki oda keşfedilmiştir.

2012 yılında Novi Pazar Kalesi'nde yapılan arkeolojik kazılarda tespit edilmiş yapılar ve bina kalıntıları büyük olasılıkla 19. yüzyılda inşa edilmiştir. Bunun yanında çok sayıda buluntulara olmasına rağmen araştırmacılar, hâlâ 1990'larda parkta yapılan çalışmalar sırasında kaleye ait birçok değerli malzemenin kaybolduğuna inanmaktadır (Vidosavljević, 2012, ss. 205-208).

2019 sonbaharında Novi Pazar şehir yönetimi, Novi Pazar Kalesi'nin kuzey tabyasının araştırmalarına başlama kararı almıştır (Fotoğraf 13). Kuzey tabyanın iç mekânı, çekici konumu nedeniyle on yıldan fazla bir süredir, 2019 yılına kadar orada bulunan kafenin yaz bahçesi olarak kullanılıyordu (Vidosavljević, Bačićanin, 2019, ss. 227-228).

Fotoğraf 13. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Kazılar

(1 – cephanesi; 2 – baruthane; 3 – kalenin suru; 4 – tabyanın girişi; 5 – çukur; 6 – halk kütüphanesi „Dositej Obradović“;

<https://www.danas.rs/kultura/arheoloska-istrazivanje-na-severnom-bedemu-novopazarske-tvrđjave/>

[Erişim Tarihi: 29 Aralık 2021]

Kuzey tabyada daha önce herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Tabyanın batı yarısındaki (kütüphaneye bakan taraf) yüzey yapılarının ve üst dolguların kaldırılmasından sonra, eski olduğu belirlenen cephanenin (Fotoğraf 14) yanı sıra sur duvarının kalıntıları hemen ortaya çıkmaya başlamıştır.

Fotoğraf 14. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Cephane Kalıntıları

(Temmuz, 2021)

Cephane, kiremit ve kireç harcı ile birbirine bağlanan farklı tipteki taşlardan yapılmıştır. Altıgen tabanı ile 4 metre yüksekliğe ulaşmıştır. Yapılan araştırmalara göre duvarların bir noktada ahşap kirişlerle güçlendirildiği tespit edilmiştir. Zeminin kapsamlı bir şekilde temizlendikten sonra bu yapının biri daha yakın ve diğeri daha eski olmak üzere iki kullanım aşamasının olduğu yönünde iddialar ileri sürülmüştür. Cephane girişinin önünde, büyük olasılıkla sundurmanın temelleri olan üç taş kaide bulunmuştur (Vidosavljević, Bačićanin, 2019, ss. 228-229).

Cephanenin güneyinde, hemen yakınında tuğla tonozlu bir yapı tespit edilmiştir. Bu bina baruthane (Fotoğraf 15) olarak tanımlanmıştır. Kesme taş bloklardan; nehir çakılları, tuğla ve kiremit parçalarından yapılmıştır. Yapıştırma malzemesi olarak çamur ve kireç harcı kullanılmıştır. Kuzeybatı tarafında yer alan baruthanenin girişi daha eski bir binadan alınmıştır. Basamaklı giriş olan baruthanenin giriş duvar 1,73 metre, diğer en yüksek duvarı ise 2,7 metre yüksekliğe sahiptir. Güneybatı ve kuzeydoğu duvarlarında, büyük olasılıkla sıcaklık ve nemin korunmasına hizmet ettiğine inanılan açıklıklar vardır (Vidosavljević, Bačićanin, 2019, s. 230).

Fotoğraf 15. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Baruthane Kalıntıları

(Temmuz, 2021)

1860 yılına ait Osmanlı arşiv belgesinde¹⁶⁵ eski mahalli Novi Pazar Kalesi'nde top, cephan ve mühimmat konulma ihtiyacından bahsedilmektedir. Osmanlı arşiv belgesine¹⁶⁶ dayanılarak cephanenin yapılma tarihinin 1873'ten sonra olduğu tespit edilebilir. Söz edilen belgeye göre Yeni Pazar Kalesi'nin ortasında yer alan cami içinde bulunan mühimmat korumak için iki kapılı cephanenin yapılması gerektiğiyle ilgili yetmiş iki bin kuruş masraf tespit edilmiştir. Belgenin sonunda bu mesele ile ilgili uygun bir çözüm bulunmak istendiği yazmaktadır.

Tabyanın kuzeybatı kesiminde, batıda yönüne bulunan gözetleme kulesine doğru devam eden bir duvar (Fotoğraf 16) bulunmaktadır. Bu duvar, tabya duvarından daha yüksek yerleştirilmiştir. Kesme ve yontulmuş kum taşı, kırma taş ve nehir çakıllarından yapılmış olup kireç harcı malzemesinden yapımıştır.

¹⁶⁵ BOA.I.MVL. 470, 21297

¹⁶⁶ BOA.A.MKT.MHM. 448, 37

Fotoğraf 16. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Sur

(Temmuz, 2021)

Bu duvar büyük olasılıkla 19. yüzyılda Sultan Abdülaziz Dönemi'nde yapılmıştır. O zamanlar Novi Pazar Kalesi'nin olduğu bu bölgede birkaç yapı inşa edilmiştir. Sultan Abdülaziz Dönemi'nde inşaat gerçekleştirilmiştir. Bu duvarın inşası, kale duvarı ile iç duvar arasında bir boşluk oluşturmuştur. Araştırma sırasında bu koridorun sonunda aynı düzlemde yığılmış 133 top güllesi bulunmuştur (Fotoğraf 17). Kalenin aynı bölümünde 1876 tarihli Sultan Abdülhamit'e ait bir sikke bulunmuştur.

Fotoğraf 17. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl),

Eski Cephane (Sol) ve Kuzey Tabyada Bulunan 133 Top Güllesi (Sağ)

(Novi Pazar Tarih Arşivi [Erişim Tarihi: Haziran, 2013]; Vidosavljević, V., Bačićanin, F. (2019). Zaštitna arheološka istraživanja severne tabije Novopazarske tvrđave [Novi Pazar Kalesi'ndeki Kuzey Tabyada Arkeolojik Korunma Araştırmaları]. *Novopazarski zbornik*, 42, s. 232)

Tabyanın kuzeybatı bölümünde dairesel kesitli bir çukur yer almaktadır. Çukurda bulunan malzeme (seramik, cam, hayvan kemikleri) çukurun oluşturulma zamanını, belirtmektedir. Burası tam olarak araştırılmamış ancak 2019 yılında yapılan araştırmalara dayanarak kuzey tabyanın, kalenin en eski yeri olduğu sonucuna varılmıştır. Bu malzemeye ek olarak araştırma sırasında Macar Hükümdarı II. Matthias'ın 1618'de bastığı gümüş bir dinar da bulunmuştur. Bu buluntu kalenin 17. yüzyılda bulunduğunu gösterdiği ve dolayısıyla bu kuzey tabyanın varlığını doğruladığı için önemli bilgiler vermektedir.

Novi Pazar Kalesi'nin kuzey tabyasının araştırılması sırasında duvarda çok sayıda dikey çatlak tespit edilmiştir (Fotoğraf 18). Tabyanın içi kısmen boşaltıldıktan sonra surlar üzerindeki baskı azaltılmıştır (Vidosavljević, Bačićanin, 2019, ss. 232-234). Duvarlardaki çatlaklar, şimdiye kadar araştırılmamış olan güney tabyasında da mevcuttur (Fotoğraf 21). Bu tahribatlar ve daha birçok nedenden dolayı kalenin sistemli ve yeterli bir şekilde korunabilmesi için tüm alanın arkeolojik olarak incelenmesi ve belki de kültürel anıtların korunması kurallarına uygun olarak kaleye yeni bir amaç kazandırılması gerekmektedir.

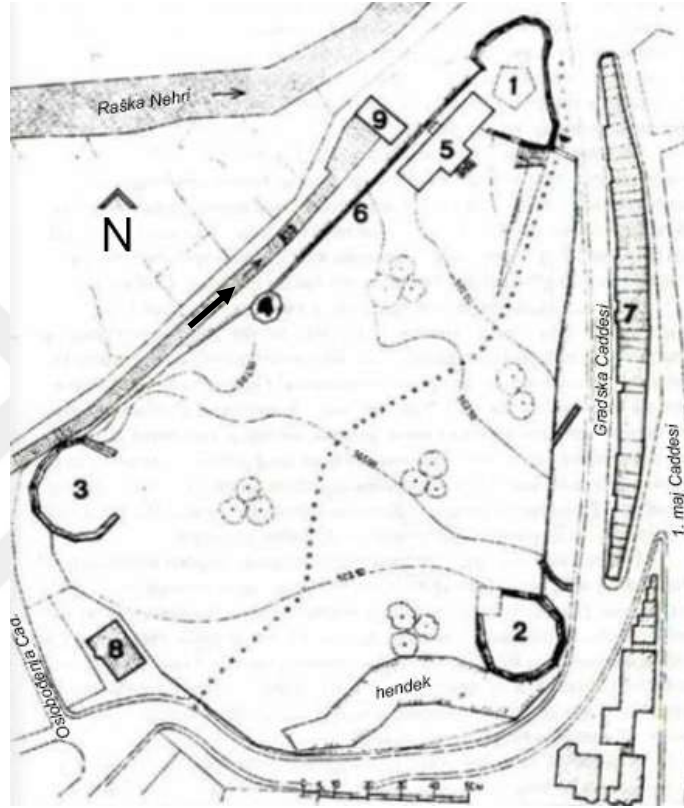
Fotoğraf 18. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Sur Patlamaları

(Temmuz, 2021)

2019 yılında yapılan araştırmaların 2020'de devam etmesi planlanmıştır. Ancak korona virüs pandemisi, çalışmaları bir sonraki zamana ertelemiştir.

Bugün şehir merkezinde bulunan Novi Pazar Kalesi, Raška Nehri yakınlarında hafif bir yükseltide yer almaktadır. Bu kale yaklaşık iki hektarlık alanı kapsamaktadır. Yuvarlak bir

üçgenimsi şekliyle üç köşede tabya¹⁶⁷ yer almaktadır. Tabyalar¹⁶⁸, çeşitli şekil ve boyutlarda çokgen temellere sahiptir ve kalenin iç kısmına açıktır (Plan 1). Tabyanın üst yüzeyleri düzdür ve duvarları sıralı olarak düzenlenmiş düzgün kesme taşlardan yapılmıştır (Andrejević, 1969, s. 208).

Plan 1. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Plan

(1 – kuzey tabya; 2 – güney tabya; 3 – batı tabya; 4 – gözetleme kulesi; 5 – bugünkü halk kütüphanesi „Dositej Obradović“; 6 – sur duvarı; 7 – Eski Çarşı; 8 – Gazi Sinan Bey Camii; 9 – eski elektirik santral; oooo - merkez ve yerleşim alanları arasındaki yaya iletişimi;

Vujović, S. (1999). Novopazarska tvrđava [Novi Pazar Kalesi]. *Novopazarski zbornik*, 23, s. 137)

Üç tabya arasında geniş ve ayrıntılı duvar kütlesi ile kuzey tabya (Fotoğraf 19) farklılık gösterirken daha sonraki zamanda eklenen bir gözetleme kulesine sahiptir. Bu kısım, bir

¹⁶⁷ Osmanlı savunma sisteminde tabya geçici ve tek istihkâm, kalenin top konulan yeri ve savaşta düşmana karşı savunma yapmak için askerî birlikleri bir yerde tutacak bir meris olarak tanımlanmaktadır. Tabyalar genelde kale benzeri tahkimli bir savunma yapısıdır. Onun içerisinde nizamiye bonletler, koruma mahalleleri, toplar, cephanelikleri, toplanma ve eğitim yerleri, tabur binaları, cami, subay yatakhane ve benzer yapılar bulunmaktadır. Aynı zamanda bütün etrafı boydan boya kuşatan hendekle çevrilmiştir (Ülkü, 2007, ss. 248-249).

¹⁶⁸ Bazı kaynaklarda tabya yerinde burç kelimesi kullanılmaktadır. Erken Osmanlı Dönemi'nde elde geçirilen kalelerde ilk olarak burçlar güçlendirilmiştir. Osmanlılar, düşmanın ateşine karşı kendi dayanıklılığı artırmak üzere duvarları daha kalın örme şekliyle burç mimarisi geliştirmişlerdir (Nikolle, 2019, s. 9).

savunma duvarının olduğunu göstermektedir ve devamında güney ve batı yönünde, ana giriş kapılarının yanı sıra yer altı odaları oluşturulmuştur. Zindanlar için kullanılan büyük bir duvar bulunmaktadır. Kapının konumu (Plan 1’de ok ile işaretlenmiş), doğuya doğru uzanan duvardaki taş kütlesi kalıntılarından anlaşılabilir. Bu özellikler kalenin önemli bir yapı olduğunu kanıtlamaktadır.

Fotoğraf 19. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabya ve Kalenin Suru

(Temmuz, 2021)

Üst bölgelerdeki duvarları dekoratif, yarım daire biçimli bir çelenk kesmektedir. Yapım aşamasında bazı yerlere yay ve ok, kuş, ejder/yılan, aslan ve dekoratif rozetin alçak kabartmalarının¹⁶⁹ yerleştirildiği görülmektedir. Kalenin dış merdiveni üzerinden geniş bir görüntüye sahip üst platforma çıkılmaktadır (Andrejević, 1969, ss. 208-209; Premović Aleksić, Vujović, 1999, ss. 135-136). Kuzey tabyanın doğusundaki üst kısmında H 1163 /

¹⁶⁹ Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru gelen Selçukluların sanatında buna benzer kabartma motifleri yaygındır. Selçuklu kültürü; Asya, İran ve Anadolu gibi üç farklı coğrafyanın sanat eserleriyle bir kompleks kültürü ortaya çıkarmıştır. Orta Çağ dünyasında insan hayatıyla ilgili semboller sanat eserlerine de yansıtılmıştır (Tekin, 2010, ss. 22, 59). Anadolu kültüründe güç sembolü olarak ok ve yay kullanılmaktaydı (Bozkurt, 2007, s.333). Türkler, İslamı kabul ettikten sonra ok-yay motifi kullanmaya başlamıştır. Bu kullanımlarda ok-yay ile kutsiyet hem de hâkimiyet simgelenmekteydi (Küçük, 2018, s. 188). Türk sanatında kullanılan kartal ve benzeri yırtıcı kuşlar Şamanizm'den kaynaklanmaktadır. Şahin, kartal ve atmaca gibi kuşlar, insan ruhunun koruyucusu ve kahramanın yardımcısı simges olarak kullanılmaktaydı. Ejder figürü Türk sanatında gök ve yersu varlığını göstermektedir. Çin sanatından alınan bu sembol, Yin ve Yang sembolizmi yani karanlık yer ve parlak yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı (Çoruhlu, 2019, ss. 56, 85, 88). İslamiyet sonrasında batıl olarak Selçuklu ve sonra Osmanlı sanatında devam eden *hayvan üslubu* kapsamında yaygın bir şekilde kullanılan aslan figürü; gücü, kudreti, iyiliği, üstünlüğü ve aydınlığı simgelemek için kullanılmaktaydı (Özkul, Sönmez, s. 554). Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde kullanılan rozet süslemesi, kuruluş sembolüdür (Doğan, Yazar, 2013, s. 224). Bezeme repertuarına göre Novi Pazar Kalesi'nin, 15. yüzyıldan beri var olduğu düşünülebilir.

MS 1749-1750 tarihli bir taş levha bulunmaktadır (Fotoğraf 20). Günümüze gelen kuzey tabyanın görünümünün o döneme ait olma ihtimali vardır.

Fotoğraf 20. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Kuzey Tabyadaki Kabartmalar

(<https://www.snews.rs/bedem-novopazarska-tvrđjava-i-stara-carsija-sa-altun-alem-dzamijom/>

[Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2022])

Diğer iki tabya, çevredeki arazi daha yüksekte olduğu için daha alçak gibi algılanmaktadır. Güney tabya (Fotoğraf 21), eski İstanbul yolunun bir kolu olan 1. maj Caddesi'ne yönelmiştir. Yapı, yarım daire biçimli bir yarım daire tonozuyla yeraltı odalarına sahiptir. Giriş, kalenin kuzey tarafında, merdivenlerin başladığı yerde bulunmaktadır ancak bunun sonradan bir dizi müdahale sonucu yapıldığı açıktır. Günümüzde park olarak kullanılan kalede bir yaz bahçesi oluşturmak için kemerlerin üzerine düzleştirilmiş toprak dökülmüştür. Ağustos 2023'te güney tabya şehrin mülkiyetine geçmiş olup Cumhuriyet Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu ile işbirliği içinde restorasyon çalışmaları planlanmaktadır¹⁷⁰.

Fotoğraf 21. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Güney Tabya

(Temmuz, 2021)

¹⁷⁰ Detaylar için bk. *Južni bedem Novopazarske tvrđave prešao u vlasništvo grada – Uskoro rekonstrukcija* [Novi Pazar Kalesi'nin Güney Tabyası Şehrin Mülkiyetine Geçti – Yakın Zamanda Restorasyon]. (30 Ağustos 2023). <https://www.ekapija.com/news/4355929/juzni-bedem-novopazarske-tvrđave-presao-u-vlasništvo-grada-uskoro-rekonstrukcija> [Erişim Tarihi: 12 Ocak 2023].

Batı tabya (Fotoğraf 22), üç tarafı kalenin iç kısmına doğru açık olan, onikigen içinde neredeyse düzenli bir temele sahip günümüze sağlam gelen bir yapıdır. Yeraltı odası olmayan bu tabya, duvarın alt bölümünde dikkati çeken kemerli kapıdan da anlaşılacağı üzere hemzemin olarak kuzey cephede yer alır. Özenle tamamlanmış duvarlar, güneydoğu duvarına dik açılarda bir çelenk ile kesilir ve bu durumda süsleme inşa eden ustanın bu tür binaları dekoratif olarak zenginleştirme amacını kanıtlamaktadır (Premović Aleksić, Vujović, 1999, ss. 135-136). Andrejević'e göre bu iki tabya, form, biçim ve kullanış amaçlarına göre daha yeni, daha modern savunma yapılarını temsil etmektedir (1969, s. 209).

Fotoğraf 22. Novi Pazar Kalesi (15. Yüzyıl), Batı Tabya

(Temmuz, 2021)

Novi Pazar Kalesi, Kültür Anıtlarını Koruma Kurumunun 1982 yılından itibaren yetkisi altında olmasına rağmen, Novi Pazar mirasının şehir hazinesi olarak hâlâ keşfedilmeyi ve yaşadığı tüm dönemleri sunmayı beklemektedir.

4.1.1.2. Gözetleme Kulesi

Novi Pazar Kalesi'ndeki kuzey tabyadan batı tarafına kadar uzanan sağlam inşa edilmiş bir kuzeybatı surunun ortasında (Harita 15, numara 2) bir Gözetleme Kulesi (Fotoğraf 23) yer almaktadır. Günümüze kadar gelen bu güzel korunmuş sekizgen taş kulenin yapılma tarihi bilinmemektedir.

Fotoğraf 23. Gözetleme Kulesi (1717?)

(Temmuz, 2021)

Yeni toprakları ele geçiren Osmanlılar, önceki dönemlerden kalan birçok askerî ve sivil yapı ile karşılaşmıştır. Novi Pazar açık tip bir yerleşim yeri olarak kurulduğundan dolayı kale daha çok askerî birimleri ve onları yönetenleri barındırma amacını taşıyordu. Böylece kalenin ve içindeki her yapının askerî bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Novi Pazar gibi sınır bölgeleri stratejik açıdan önemli olduğundan Novi Pazar'da Osmanlı yönetiminin tamamında

yüzyıllar boyunca değişen bir kalenin olduğu bilinmektedir. Novi Pazar Kalesi, güçlü destekleri olmayan bir sur duvarı olarak 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında başlayan savaş zamanları için yeterince güçlü değildi. Siyasi durumun değişmesiyle birlikte kale ve içindeki bina türleri de değişmeye başladı.

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başında Avusturya'ya karşı yaptığı savaşlar Novi Pazar'a yeni bir yıkım getirdi. 18. yüzyılın ilk yıllarında yaşanan savaşlardan sonra Novi Pazar'ın sınır yerleşimi hâline gelmesi üzerine Osmanlı hükûmeti Novi Pazar Kalesi'ni güçlendirmek istedi. Maliye defterindeki H Zilhicce 1129 / MS 1717 tarihli fermandaki veriler bunu kanıtlamaktadır. Belgede kalenin kireç ve taştan yapıldığı, hasar görmesi ve harap olması nedeniyle onarılması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca Novi Pazar'daki kadı ve Kale Komutanı Ferhad'a Novi Pazar Kalesi'nin üç tabyasına üç güçlü kule inşa etmeleri emrinin verildiği belirtilmektedir. Bu ferman ile sağlanan bilgiler, Osmanlı Devleti'nin Novi Pazar Kalesi'ne yönelik tutumunu doğrudan yansıtmaktadır (Šušević, 1981, ss. 33-34).

Gözetleme Kulesi yüzyıllar boyunca zamana direnerek orijinal hâliyle günümüze kadar korunmuştur. 20. yüzyılın 80'li yıllarında restorasyon çalışmaları yapılmıştır. O zamanda dış sıva kaplamaları kaldırılmış, cepheler temizlenip sıvanmış, hasarlı kısımlar ve çatı kaplaması değiştirilmiş, üst katta cumbalar yenilenerek yeniden sıvanmış ve badanalanmıştır (Debljović Ristić, 2018, s. 59).

2018 yılında özgün mimari ile modern kullanım arasındaki ilişkide dengelenecek içeriklerin belirlenmesi amacıyla gözetleme kulesinin yeniden canlandırılmasına ve uyarlanmasına yönelik bir koruma-restorasyon projesi başlatıldı (Fotoğraf 24). Bununla yapının özel değerlerine saygı duyup bunları korumak ve yeni özgün değerler yaratacak modern bir alan sağlamak amaçlanmaktadır. Uyarlanan alanın, insanların farkındalığını etkileyecek kültürel amaçlarla kullanılması planlanmaktadır. Çünkü kültürel ve tarihî çeriklerin Novi Pazar sakinlerine yakınlaştırılması ve şehrin tarihini ziyaretçilere özel bir şekilde sunulması hedeflenmektedir (Debljović Ristić, 2018, s. 59).

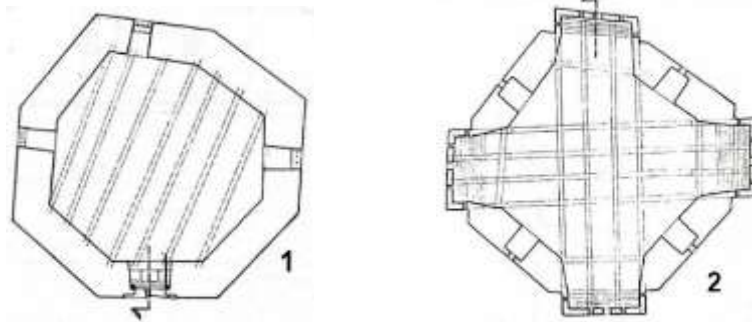

Fotoğraf 24. Gözetleme Kulesi (1717?), 2018-2023 Yıllar Arasında Restorasyon Zamanı

(Temmuz, 2021)

Proje, Cumhuriyet Kültür Varlıkları Koruma Kurulu ve Novi Pazar Belediyesi'nin himayesinde oluşturuldu. Çalışmalar 2023 yılı başında tamamlanmış olup Gözetleme Kulesi henüz resmî olarak açılmamıştır.

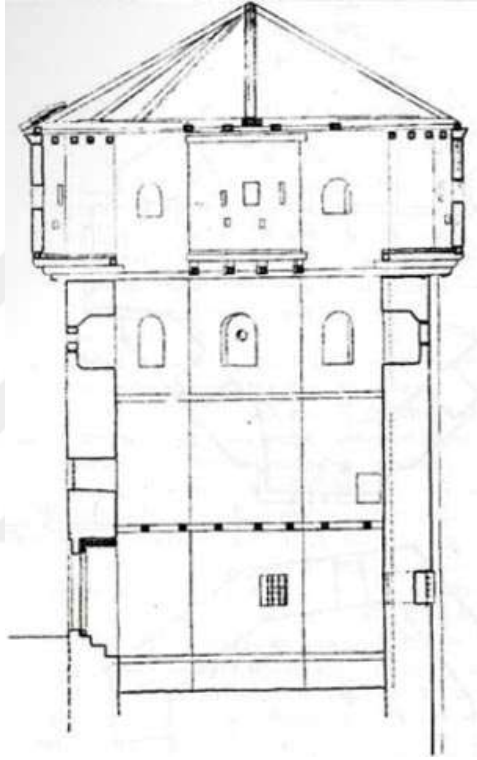
Gözetleme Kulesinin planına göre bu yapı düzensiz sekizgen bir tabana sahiptir (Plan 2). Planlar, kulenin 8 duvarında dönüşümlü olarak görünen farklı seviyelerdeki açıklıkları göstermektedir.

Plan 2. Gözetleme Kulesi (1717?), 1 - Giriş Katı, 2 - Cumbalı Kısım

(Premović Aleksić, D., Vujović, S. (1999). Novopazarska tvrđava [Novi Pazar Kalesi]. *Novopazarski zbornik*, 23, str. 139)

20. yüzyılın sonlarında oluşturulan planlarda 4 katlı olarak gösterilmiştir (Plan 3). Yaklaşık 15 metre yükseklikte olan kulenin tepesine yakın bir yerde dört cephede dönüşümlü olarak ahşapla desteklenen savunma cumbaları yer almaktadır. Kulenin tüm duvarlarında üç seviyede tüfekler için düzenlenmiş küçük boşluklar vardır. Dolayısıyla iki tabya arasında bulunan yapının, silah ateşiyle savunma amacıyla tasarlandığı sonucuna varılmaktadır¹⁷¹.

Plan 3. Gözetleme Kulesi (1717?), Kesit

(Premović Aleksić, D., Vujović, S. (1999). Novopazarska tvrđava [Novi Pazar Kalesi]. *Novopazarski zbornik*, 23, str. 140)

Doğu tarafında yer alan giriş kapısı, şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre ilk zamandan beri aynı yerde bulunmaktadır (Fotoğraf 25). Ancak son yapılan restorasyonda 5 katlı olduğu tespit edilmiş olup en alt katı bu çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır. Gözetleme Kulesi'nin içerisinde büyük ihtimalle ahşap merdivenle 5 katın bağlantısı sağlanmaktaydı. Restorasyon çalışmaları sırasında kapatılmış pencereler ve şimdiki mevcut alanın zemininin, gözetleme kulesinin içindeki orijinal zeminin yüksekliğinden yaklaşık 2,6 m kadar daha yüksek olduğu sonucuna varıldı (Debljović Ristić, 2018, s. 59). Taş duvarları üzerinde sade bir çelenkten

¹⁷¹ 17. yüzyıldan itibaren Bosna Eyaleti'nde kulelerin daha sık inşa edilmeye başlandığı bilinmektedir. Bazen tek bir yapı olarak bazen surların içinde duran kule, bazen ahşaptan ama çoğunlukla taş veya tuğladan yapılmış bir gözlem noktasıydı. Genelde dörtgen şekilli kalede, mürettebat üyelerinin kendilerini saldırganlara karşı koruyabilmeleri duvarlara açılmış boşluklar vardı (Dumić, 2008, ss. 232-233).

sonra kerpiçle kaplı hafif eğimli bir çatı ile sona ermektedir (Andrejević, 1969, s. 209). Taş ve ahşap birleşiminden yapılan kulenin, mimari bir eser olması katların birbirine bağlanmasının sağlamlığı ona özel bir değer kazandırmaktadır.

Fotoğraf 25. Gözetleme Kulesi (1717?), Giriş Kapısı ve Kapatılmış Pencere

(Temmuz, 2021)

Kuleler başlangıçta savunma amaçlı yapılmış olsa da Novi Pazar'daki Gözetleme Kulesi'nin inşaatı sırasında başka bölgelerde ev olarak da kullanılmıştır. Dörtgen tabanlar dışında kule evlerinin görüntüsü kuleden pek farklı değildir¹⁷². Aynı mimari karakteri olup kullanım amacı bölgeden bölgeye değişmiştir. Dolayısıyla bu sekizgen Gözetleme Kulesi'nin; Arnavutluk, Karadağ, Bosna Hersek ve Kuzey Makedonya'daki az sayıda kule evleriyle ortak mimari özellikleri bulunmaktadır. Genelde üç katlı sağır taş duvarlarıyla bu kule evleri özellikle dağlık bölgelerde yaygındır.

¹⁷² Balkanlar'da müstakil kule evleri yüzyıllar boyunca mevcuttur. Günümüze gelenlerin sayısı fazla değildir. Çoğu zaman üç katlı evlerde zemin katı ambar, üst katlar ise pencereleriyle yaşam alanları olarak kullanılmaktaydı. Bazen farklı taş türleri kullanımıyla özel bir tasarım oluşturulmaktaydı. Doğu tarafında bulunan giriş kapısına bazen 3-3,5 metre yükseklikten sonra ahşaptan sarkıtma merdiven ile erişilirdi. Kalın duvarların içinde yerleştirilmiş ahşap merdivenler katlar bağlamaktaydı (Nikolle, 2019, s. 39).

Coğrafi açıdan en yakın örnek olarak Karadağ'daki Rožaje'de Ganić Kulesi ele alınabilir. 1798 yılında yapılan ev, büyüklüğü, malzemesi ve yapılış tarihi itibarıyla Gözetleme Kulesi'ne yakındır. Kuleden ayrılan özelliği son katın ahşap kısmı ve bu bölgenin iklimine uygun eğimli çatısıdır. Gelişmiş örnekler Arnavutluk'taki Berat, Ergeri ve Argyrokastro'da eski Osmanlı yerleşimleri olarak yer almaktadır. Aynı zamanda Bosna Hersek'te Mostar ve Počitelj'de hem yerli hem Osmanlı tarzına sahip kule evleri mevcuttur¹⁷³.

Novi Pazar ve çevresinde türünün tek örneği olan Gözetleme Kulesi, dört cumba ile birlikte sekizgen bir yapı olarak tamamen korunmuş olması nedeniyle özgünlüğünü taşımaktadır.

Novi Pazar Kalesi, şehrin Osmanlı dönemindeki askerî-stratejik önemini göstermektedir. Kale bugüne kadar detaylı araştırılmadığından tarihsel gelişiminin ve savaş ve barış zamanlarında devletin ihtiyaçlarına göre şekillenmesinin tam bir resmini verememektedir. Bu yapıyla ilgili pek çok hipotezin, ayrıntılı bir arkeolojik kazı yapılmadan yanıtlanması mümkün değildir. Dolayısıyla Novi Pazar Kalesi üzerinde gelecekte yapılacak kazılar ve araştırmalar hem içinde mevcut olan gözetleme kulesinin hem de tarihî kaynaklardan bilinen diğer binaların mimarisinin resmini tamamlayacaktır.

4.1.2. Dinî Yapılar

Osmanlı'nın gelişiyle birlikte İslam mimari kültürü de fethettiği bu topraklara gelmiştir. İslam mimari mirasının değerli bir unsuru olan cami, Novi Pazar'daki kentsel yerleşimin gelişimini etkilemiştir. Cami, sosyal bir topluluğun yükselişinin bir yansıması olduğu için (Kuban, 2003, s. 632), yerleşimler ekonomik açıdan zenginse cami sayısı da artmıştır.

Rütbeli kişiler, farklı eyatlerdeki idari merkezlerde (Novi Pazar gibi) daha büyük Osmanlı merkezlerindeki gibi kalıcı, heybetli ve sanatsal bir yapı bırakmak için vakıflar kurmuşlardır. Bu bağlamda sanat alanındaki önemli isimler hem dinî hem de sosyal gayretlerle birçok cami yaptırmışlardır. Ancak Novi Pazar gibi bölgelerde camiler çoğunlukla anıtsallıktan uzak, basit biçimli ve bazen daha az dayanıklı malzemeden inşa edilmiştir.

¹⁷³ 18. yüzyılda kargaşalı durum ve isyanların etkisi Balkanlar'da hissedildi. Tanınan Arnavut Buşatli ve Klimenta kabilesi Makedonya'yı, Kosova'yı ve o zamanki Bosna Eyaleti'nin güney bölgesini sık sık kasıp kavurmaya başladılar. Bunlarla birlikte ayaklanmış Hristiyan halkların sürekli saldırıları nedeniyle bu bölgelerde bulunan kule evleri muhtemelen güvenlik ve koruma görevinden dolayı sık yapılmıştır.

Bununla birlikte seyahatname ve diğer tarihî kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da sürekli veya geçici olarak yaşayan diğer dinî gruplara ait dinî yapıların da mevcut olduğu bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı Dönemi'nden önce var olan Hristiyanlara ait yapılar savaş dönemlerinde zaman zaman kullanılsa da genel aktif bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Bu yapılar, 19. yüzyılda Sırp halkının ulusal mücadeleleri zamanında Bizans tarzındaki dinî yapıların inşasına devam edilmesi için ilham kaynağı olacaktı.

4.1.2.1. Havale Ahmed Bey veya Ahmed Bey Silahdar Camisi veya Leylek Camisi

Bugün Leylek Camisi, Stevana Nemanje ve Manje Ćorović caddelerinin kesiştiği noktada (Harita 15, numara 3) bulunmaktadır (Fotoğraf 26).

Fotoğraf 26. Havale Ahmed Bey - Ahmed Bey Silahdar - Leylek Camisi (15. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Kuzey-güney doğrultusunda yer alan Leylek Camisi'nin yapılma tarihine ilişkin bir belge yoktur. 1489-1516 yıllar arasındaki mevcut olan tarihî verilere dayanarak Ahmed Bey Silahtar¹⁷⁴, Novi Pazar'da cami, tabhane ve çeşitli dükkânlar yaptırmıştır. Novi Pazar'daki mahallerler o zamanlar sıkça vakıf kuran kişilerin adlarını taşıyordu. Leylek Camisi'nin bulunduğu mahalle Ahmed Bey Mahallesi adını taşıyordu (Çar Drnda, 1984, ss. 78-79).

Cami birçok kez yıkıldığı için orijinal parçalarının tamamı günümüze kadar korunamamıştır. Orijinal kısımlarından sadece minare korunmuştur (Mušović, 1985, s. 72). Mevcut yapı muhtemelen 18. yüzyılın ilk yarısında savaşta hasar görmüş ve yıkılmış binaları yeniden inşa etmek için büyük bir inşaat faaliyetinin parçası olarak yeniden inşa edilmiştir. 1767 tarihli kefilemada kayıtlı olan Ahmed Bey vakfının asıl binasının adının önüne havale kelimesinin eklenmesiyle yapının restore edildiği anlaşılmaktadır (Mušović, Vujović, 1992, s. 56).

Cami, Bursa ve Edirne üslubunun etkisinde yaratılan vakfiyeleri (yüksek son cemaat yeri, çelenkler, açıklıklar) ayrıntılı olarak inceleyen yerel ustalar tarafından yapılmıştır. Yapıyı oluştururken alışılmadık oranlarda özgün mimari yaratmışlardır.

Cami, 1891 yılında Hacı Ali Bey'in oğlu Salih Bey Begović tarafından yeniden yaptırılmıştır. Caminin tadilatının yanı sıra o zamana kadar açık olan caminin son cemaat yerini kapatarak bahçesine yeni bir mektep binası yaptırmış ve abdest almak için çeşmesini yenilemiştir. Buna tanıklık eden caminin çeşme üzerindeki taş 45 x 55 cm ölçülerinde olup bugün Novi Pazar'daki "Ras" müzesinde muhafaza edilen bir levha vardır (Fotoğraf 27). Neshi yazı türü¹⁷⁵ ile yapılan levhada şunlar yazılmaktadır:

¹⁷⁴ Silahtar - Osmanlı Dönemi'nde padişah, sadrazam, vezir vb devlet büyüklerinin silahlarına bakan ve koruyan kimse. Detaylı bilgi için bk. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 7 Ocak 2022].

¹⁷⁵ Neshi veya neshi yazı çeşidi hat sanatında kitap ve basma eserlerinde yaygın bir şekilde kullanılan bir yazıdır. Yumuşak ve köşeleri yuvarlaklaşmış bu yazı stili, Osmanlı sanatında en çok kullanılan yazı türüydü (Derman, 2007, s. 1).

Fotoğraf 27. Havale Ahmed Bey - Ahmed Bey Silahtar - Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Çeşmenin Kitabesi

(Eylül, 2023)

نوش ایدہ نہ چشمہ دن اولسون شفا
یا الہی صاحبینہ قبل وفا
اللہ ایتسون اجر فی قات قات عطا
جرم بی پایا نئی ایتسون عفا
صاحب الخیرات والحسنات الحاج
علی بک زاده صالح بک فی
اوائل شهر ذی الحجہ سنہ ۱۳۰۸

"Nuş edene / içene / çeşmeden olsun şifa

Ya ilahi sahibine kıl vefa

Allah etsun ecrini kat kat ataa / bağışlam

Cürm bir payanını etsun ifa / günahını kökten yok etsin

Sahibül Hayrat vel hasenat al hac / hayrat ve hasenat sahibi olan hacı

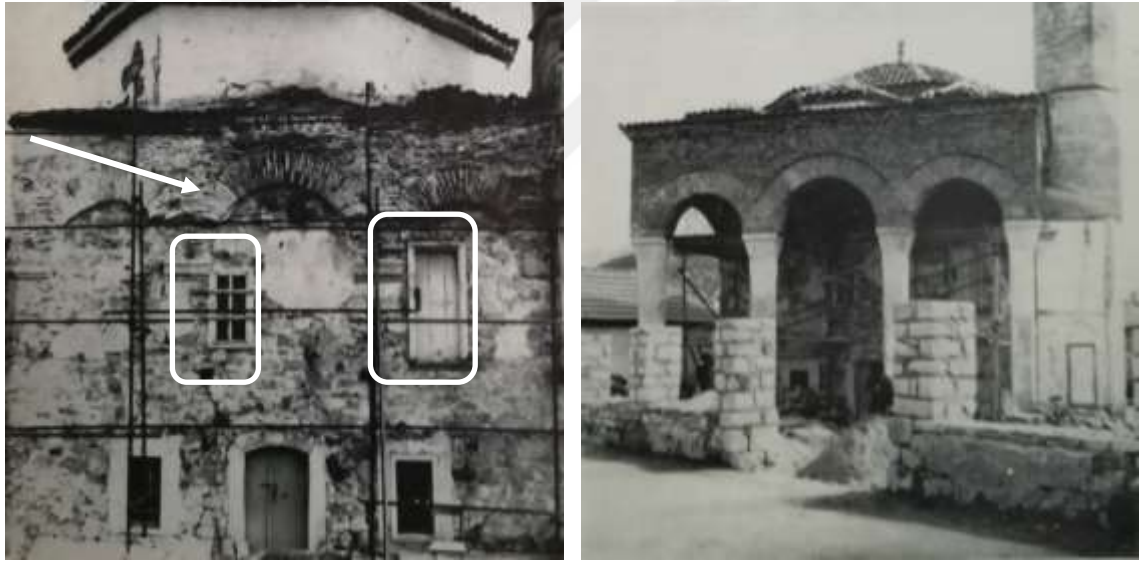
Ali bey zade salih beyin fi

Evaili şehri zlhicce sene 1308

Zilhicce ayının başında 1308 yılında" / MS 8 Temmuz 1891

(Mujezinović, 1977, ss. 142-143).

1970'lerde Leylek Camisi'nin orijinal revakının yeniden inşası ve binanın statik sağlamlaştırılması konusunda kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Revak zaman içinde kısmen yıkılmış ve 19. yüzyılın sonlarında tamamen farklı bir görünüm kazandığında yeniden inşa edilmiştir. O zaman revakın üç tarafı kapatılmış ve beşik çatı ile örtülmüştür. Kubbe ve taş sütunların konstrüksiyonunun korunmuş unsurlarına dayalı bir çözüme dayanan koruma ve restorasyon çalışmaları (Fotoğraf 28), caminin mimari bütünü tamamlayan revakın orijinal görünümünü restore etmiştir (Vučković, 1980, s. 317). Ancak bu restorasyon sırasında yapı üzerinde bazı değişiklikler uygulanmış olabilir. Örneğin; restorasyon zamanında fotoğraf çekilen caminin ön cephesindeki üst seviyesinde pencere ve kapı mevcuttur. Bunun yanı sıra tuğla ve kesme taşlar fotoğrafta görülmektedir. Bugün kapı ve pencere mevcut değildir. Caminin cepheleri sıvalı badana ile boyanmıştır.

Fotoğraf 28. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), 1976-1980 Yıllar Arasında Restorasyon

(Vučković, V. (1980). Delatnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1976. do 1980. godine – Lejlek džamija u Novom Pazaru [1976'dan 1980'e Kadar Kraljevo'daki Kültürel Anıtları Koruma Kurumunun Faaliyetleri - Novi Pazar'daki Leylek Camisi]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština* 2 [Raška Mirası 2] (s. 315-317). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture. s. 316-317)

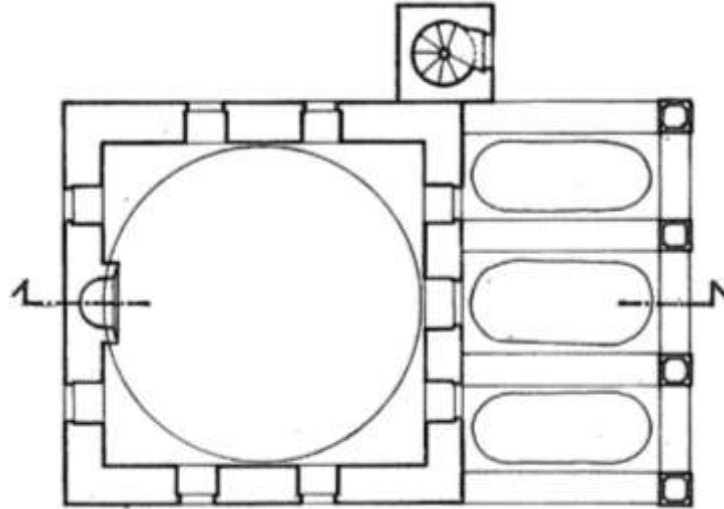
Caminin yanında, cami avlusu içinde, ana caddeye doğru köşede birkaç mezar taşı¹⁷⁶ ve çeşme bulunmaktadır. Caminin yanında bir mektep binası vardır. 2001 yılında İslam

¹⁷⁶ Yapılan araştırmalara göre çoğu nişan 19. yüzyıla aittir. Ancak bazılarının verisi yoktur. Detaylı bilgi için bk. Anonim (2020). *Sancak Bölgesi Osmanlı Kültür Mirası: Novi Pazar Hazire Şahideleri*. Y. Yayla, E. Aldemar, N. Pepić, H.İ. Erol, M. Tuncer, Y. Yılmaz. İstanbul: TİKA.

Topluluğu caminin avlusunda eğitim ve ekonomik amaçlar için kullanılan bir kompleks inşa etmiştir (Premović Aleksić, 2013, s. 65).

Leylek Camisi, Sırbistan'ın Kültür Varlıkları Kurulu'nun siciline kayıtlı olmasına rağmen zaman zaman müdahaleler uzmanların yardımı olmadan gerçekleştirilmektedir. Devlet kurumları ve bireyler arasındaki işbirliği, Novi Pazar'daki kültürel anıtların korunmasının önemi konusunda farkındalık yaratabilmelidir.

Havale Ahmed Bey veya Leylek Camisi¹⁷⁷, üç kubbeli revakla tek kubbeli ve ana mekânı tek kubbeli bir yapıdır (Plan 4). Caminin ana mekânı alışılmadık bir şekilde çözülmüş ve görünüşte çoğunlukla anıtsal bir türbeyi andırmaktadır. Ana ibadet mekânının dört duvarı yükseltilerek dıştan sekizgen kasnaktan kubbeye geçiş bu sıradışı görünüm sağlamaktadır. Kare şeklindeki ibadet mekânı, pendentifi dairesel bir kasnağa dönüştüren alçak bir kubbe ile örtülmüştür.

Plan 4. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Plan

(Mušović, E., Vujović, S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo. s. 55)

¹⁷⁷ Cami hakkında çok eski bilinen iki rivayet vardır. İlk rivayete göre Fatih Sultan Mehmed, Bosna'yı fethetmek için yola çıktığında (1459), Novi Pazar'da biraz kalmıştır. Bu vesileyle bugünkü caminin olduğu yerde namaz kılmıştır. Bu yüzden bu caminin yapılma tarihi olarak 1459 yılı kullanılmaktadır. İkinci rivayet ise Leylek ismiyle ilgilidir. Ona göre Leylek Camisi'nin bulunduğu yerde bir kilise varmıştır. Leylek camiye konup gagasıyla namaz kılmıştır. Çeşitli mezheplerde leylek kuşu önemli olduğu için mevcut kilisenin camiye çevrilmesi gerektiğinin işaretini vermiş ve o zamandan beri bu camiye Leylek Camisi denilmeye başlamıştır (Mušović, 1985, ss. 71-72). Çeşitli restorasyonlar sırasında, Leylek Camisi'nin bulunduğu yerde bir kilisenin olduğu doğrulanmadı. Leylek Camisi adı çoğunlukla yerel halk tarafından kullanılmaktadır. Bu nedenle metin içerisinde Leylek Camisinin adını kullanılmaktadır.

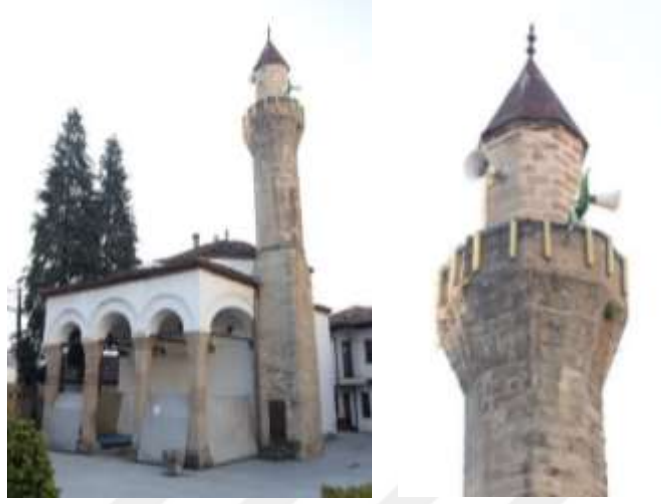
Caminin kuzey cephesinde girişı bulunmaktadır. Kuzey cephedeki üç bölümlü son cemaat yerinin, doğu ve batıda tek, kuzeyde ise üç açıklığı bulunmaktadır. Yüksek revaklı caminin girişini vurgulayan üç kubbe ile örtüldüğü görülmektedir. Caminin giriş bölümünün genişliğine göre oluşan revak bölümündeki kubbeler dikdörtgen bir zemine sahiptir. Girişteki sütunlar yarım daire kemerlerle bağlanmaktadır. Sütunların süslü kaideleri ve başlıkları vardır. Ayrıca duvarlarla arasında küçük kubbeler ve enine kemerler eliptik formların türetilmesine neden olmuştur (Mušović, Vujović, 1992, s. 54). Basık kemerli giriş kapısının iki tarafında dikdörtgen çerçeveli pencereler bulunmaktadır. Caminin batı ve doğu cepheleri yine aynı şekilde tasarlanmıştır. Aşağı seviyedeki çift pencerenin ekseninde üste bir sivri pencere görülebilir. Güney cephede ise aşağı kısmında dikdörtgen iki pencere üstünde iki tane sivri kemerli pencere bulunmaktadır (Fotoğraf 29).

Fotoğraf 29. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Kuzey ve Batı Cephe

(Temmuz, 2021)

Muhtemelen 18. yüzyılda yenilenen minare, yapının batı duvarına yaslanmaktadır (Fotoğraf 12). Kesme taştan oluşan minarenin kübik şekilli kürsüsü caminin örtü kısmına kadar uzanmaktadır. Kürsü kısmında minarenin iki basamaklı giriş kapısı yer almaktadır. Sekizgen bir gövdenin devamında sade şekillenmiş tek şerefeli bir bölüm bulunmaktadır. Gövdenin üstündeki metal ile örtülü çokgen külâh alem ile minare sonlanmaktadır. Oldukça sade olan bu yapıda süsleme görülmemektedir. Sadece minarenin giriş kapısının üstünde bir tane gülbezek bulunmaktadır.

Fotoğraf 30. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Minare

(Temmuz, 2021)

Caminin iç mekânı, geniş duvarlarda alçak seviyede yerleştirilmiş ve sade bir şekilde aydınlatılmıştır (Fotoğraf 31). Doğu duvarın güneyinin üst seviyesinde bulunan bir niş haricinde doğu ve batı duvarları aynı şekilde düzenlenmiştir. Güney ekseninde girinti yapan yarım daire mihrap nişi vardır. Bunun yanında simetrik, çift sıra pencereler bulunmaktadır ve üstte sivri kemerlerle bir çift pencere daha yer almaktadır. Yarım daire biçimdeki mihrabın çerçevesi dört sıra bordür ile bezenmiştir. Kemer köşelerinde üçgen çerçeve içinde doğuda Allah batısında ise Muhammed yazısı vardır. Mihrabın taç kısmı üç dilimli olarak düzenlenmiş ve içinde iki satırlık yazı bulunmaktadır. Kuzey duvar ekseninde dikdörtgen bir pencere bulunurken kuzey duvarın önünde balkonun batısında 12 basamakla çıkılan kadın mahfili yer almaktadır.

Fotoğraf 31. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), İç Mekanı

(Temmuz, 2021)

Camide kullanılan malzemeler kesme taş, moloz taş ve tuğladır. Kesme taş son cemaat yeri taşıma sisteminde, duvarlardaki konsollarda, kapı ve alt seviye pencerelerinin lento ve sövelerinde yer alır. Moloz taş duvarlarda, tuğla ise kemerlerde ve örtü sisteminde kirpi tuğla saçaklarıyla süsleme olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 32). Bugün dışı ve içi sıvalıdır ve badana ile boyanmıştır.

Fotoğraf 32. Leylek Camisi (15. Yüzyıl), Kirpi Tuğla Saçakları

(Temmuz, 2021)

Caminin yanında, cami avlusu içindeki kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerinde birkaç mezar taşı¹⁷⁸ ve çeşme bulunmaktadır. Caminin yanında bir mektep olduğu söylene de günümüze ulaşmış hiç bir iz yoktur.

Bu tek kubbeli cami, yüksek son cemaat yeri, çelenkler, açıklıklar gibi erken Bizans ve erken Osmanlı mimarisi etkisinde hazırlanan vakıf bilgilerini ayrıntılı olarak incelemiş yerel ustalar tarafından yapılmış olmalıdır. Bu yüzden yapının inşa süresince alışılmadık oranlarda özgün bir mimari yaratmış oldukları düşünülmektedir (Mušović, Vujović, 1992, s. 56). Bu konuda karşılaştırma düşünüldüğünde Niş'teki Malkoçoğlu Bali Bey Camisi (1523) örnek verebilir (Momčilović Petronijević, Stanimirović, Tamburić, 2021, s. 223) İki cami de küçük boyutlar, açık çok kubbeli revak kısmı, dikdörtgen ana mekân, minarenin yeri ve kubbelerin örtüsü ile Bizans ve erken Osmanlı karakteri sunmaktadır. Malkoçoğlu Bali Bey Camisi özellikle süsleme konusunda gelişmiş bir Osmanlı örneğidir¹⁷⁹. Ancak Leylek Camisi aynı üslupta ama bu tarzın sade bir örneğidir.

¹⁷⁸ Yapılan araştırmalara göre çoğu mezar 19. yüzyıla aittir. Ancak bazılarıyla ilgili veri yoktur. Detaylı bilgi için bk. Anonim (2020). *Sancak Bölgesi Osmanlı Kültür Mirası: Novi Pazar Hazire Şahideleri*. Y. Yayla, E. Aldemar, N. Pepić, H.İ. Erol, M. Tuncer, Y. Yılmaz. İstanbul: TİKA.

¹⁷⁹ Niş'teki Malkoçoğlu Bali Bey Camisi 16. yüzyılın başında inşa edildiğinden süslemesi kısmen 16. yüzyılın başında Novi Pazar'da inşa edilen camilerle ilişkilendirilebilir. Cephelerinin kesme taştan yapılmış olması, pencerelerin etrafındaki süslemelerle birlikte anıtsallığını arttırmaktadır.

4.1.2.2. Ahmed Voyvoda Camisi

Novi Pazar'ın en eski camilerinden birisi Ahmed Voyvoda¹⁸⁰ Camisi (Fotoğraf 33), bugün 1. maj Caddesi No. 93 adresinde (Harita 15, numara 4) bulunmaktadır. Halk arasında Küçük Cami olarak bilinen bu cami, Osmanlı Dönemi'nde İstanbul-Dubrovnik ticaret yolu üzerinde yer alıyordu.

Caminin tarihi ve kurucusu hakkında pek fazla bilgi yoktur. 1516 tarihli kadastro kayıtlarına göre Novi Pazar'da 8 Müslüman mahallesi vardır. Cami veya mescitlerin mahallelerin merkezi olduğu düşünüldüğünde 1516'da Novi Pazar'da 8 cami (mescid) bulunmaktadır. 8 mahalleden 4'ünün adı bilinmektedir. Bunlardan birisi Ahmed Voyvoda Mahallesidir¹⁸¹. 16. yüzyılın başlarında kaydedilmiş bu belgeler bir kanıt olmasa da bu dinî yapıların 15. yüzyılda yapılmış olması mümkündür (Zirojević, 1977, s. 113).

Fotoğraf 33. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Caminin kurucusu Ahmed Voyvoda'ya ilişkin bugün çok bilgi yoktur. 16. yüzyılın ilk yarısında camiye yaptırdığı zaman yaşamış olduğu tahmin edilebilir. Daha sonra cami ve onun görevlileri 22 dükkânın geliri ile desteklenmiştir. 1540 tarihli Bosna'daki vakıf listesinde cami için 22 dükkânın 2.122 akçe yıllık geliri alınıyordu. Buna ek olarak Novi Pazar yakınlarındaki

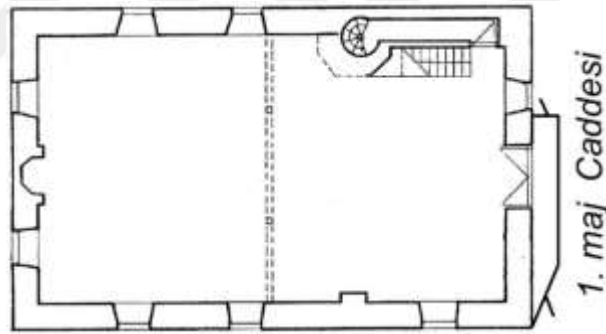
¹⁸⁰ Voyvoda - Osmanlıların Eflak ve Boğdan beylerine verdikleri ünvan. Detaylar için bk. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2022].

¹⁸¹ Ahmed Voyvoda Mahallesi 1516'da kurulmuş ve o sene 53 hanesi vardır. 1528 tarihli kayıtlarına göre 90, 1544'te mahallede 44, 1604'te ise 41 hane vardır. 1604 yılından sonra bu mahalleden tarihi kaynaklarda bahsedilmemektedir (Mušović, Vujović, 1990, s. 15).

Kučane köyündeki değirmenlerden elde edilen gelir de alınıyordu (Zlata, 1974, s. 138; Čar Drnda, 1984, s. 80). 1604 tarihli Bosna'daki vakıf sayısına göre Novi Pazar'da merhum Ahmed Voyvoda'nın 22 dükkânının 2.160 akçe geliri camisine aktarılıyordu. Kučane köyündeki dükkânların da yıkıldığı kaydedilmiştir (Handžić, 2000, s. 506).

Yüzyıllar boyunca cami önemli değişiklikler geçirmiş ve bugün de kullanılmaktadır. Novi Pazar'daki en eski camilerden biri olmasına rağmen kültür varlığı olarak korunmamaktadır. Bu nedenle özgünlüğünü sürekli kaybetmektedir. Bugün cami Sırbistan'daki İslam Topluluğu tarafından yönetilmektedir.

Ahmed Voyvoda Camisi özel bir mimariye sahiptir. Bazı arşiv belgelerinde mescit olarak geçmektedir (Önkal, Bozkurt, 1993, s. 47). Ahmed Voyvoda ya da halk arasında Küçük Cami olarak bilinen bu yapı kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer almaktadır. Kıрма çatılı Ahmed Voyvoda Camisi'nin planı (Plan 5), malzeme ve dış görüntüsü Novi Pazar konut mimarisine benzemektedir.

Plan 5. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Plan

(Mušović, E., Vujović, S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, s. 47)

Dikdörtgen şekilli avlunun batı kısmında yer alan dikdörtgen planlı Ahmed Voyvoda Camisi, dış görüntüsüyle ön plana çıkmamaktadır. Avlusunun girişinden caminin giriş kapısına kadar bir sundurma vardır (Fotoğraf 34). 21. yüzyılın ilk yıllarına kadar caminin ana cephesi, aşağı ve üst seviyesinde çift pencere ile simetrik bir şekilde bulunuyordu. Aşağı çift pencere ekseninde caminin girişi yer almaktaydı. Bugün giriş kısmı farklı görünmektedir. Ana cephenin batı tarafındaki caminin girişine yaklaşık dikdörtgen planlı bir bölüm eklenmiştir. Bu kısım eklenerek ana cephedeki kuzey tarafında bulunan aşağı pencere kapatılmıştır (Fotoğraf 34).

Fotoğraf 34. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Girişteki Sundurma, Giriş Kapısı ve Eklenen Yapı

(Temmuz, 2021)

Güneybatı cephedeki güneyinin alt ve üst katında üst üste çift pencere bulunmaktadır. Bu cephenin batısı minarenin kürsüsünün yer almasından dolayı açık değildir. Kuzeydoğu ve güneydoğu cepheler aynı şekilde düzenlenmiştir. 21. yüzyılın başlarında güneydoğu cephesinin doğusuna çokgen planlı bir abdesthane inşa edilmiştir. Eklenen abdesthanenin cephe ve çatı konstrüksiyonu caminin diğer kısımlarından farklı değildir (Fotoğraf 35).

Fotoğraf 35. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu, Güneydoğu Cephe ve Abdesthane

(Temmuz, 2021)

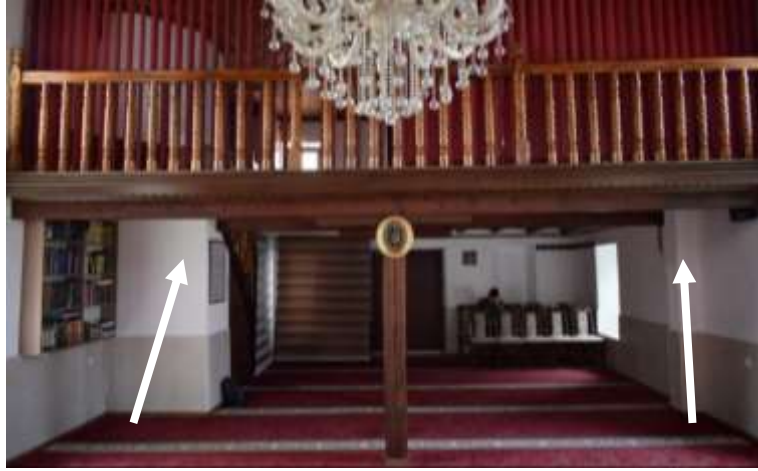
Güneybatı cephenin batısında minare (Fotoğraf 36) yükselmektedir. Sekizgen şekli olan minarenin kürsüsü, caminin duvarında inşa edilirken kırma çatının batı tarafından gövde kısmı uzanmaktadır. Bunun üzerinde ahşap şerefe vardır. Minarenin devamında galeri olarak şekillendirilen petek metal örtülü külah alemle sonlanmıştır.

Fotoğraf 36. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Minare

(Temmuz, 2021)

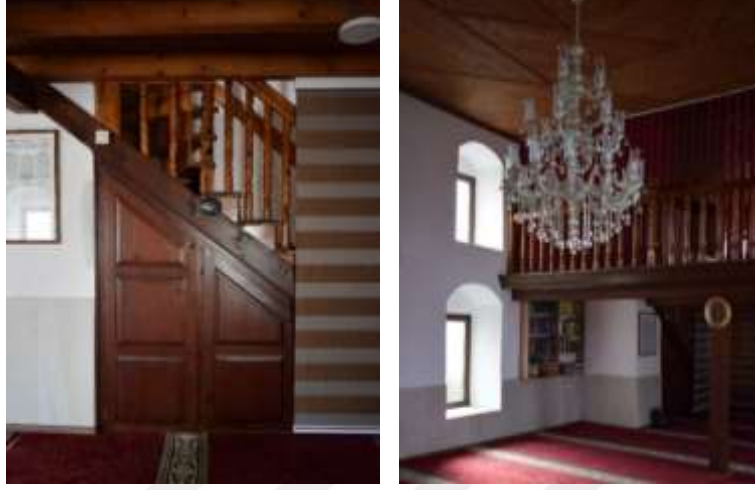
Caminin tüm duvarları aynı kalınlıkta ve aynı genişlikte kerpiç tuğladan yapılmıştır. Ahmed Voyvoda Camisi'nin iç mekânına eklenen küçük koridordan sonra girilmektedir. Eskiden girişten sonra büyük bir oda vardı (Mušović, Vujović, 1990, s. 70). Bu alan ve ibadet yeri arasında bugün mevcut olmayan bir duvar duruyordu. Kuzeydoğu ve güneybatı duvarında varlığının izleri görülebilmektedir (Fotoğraf 37).

Fotoğraf 37. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Eski Giriş Kısımının İzleri

(Temmuz, 2021)

Bugün caminin içi tek mekânlıdır. Caminin güneybatı duvarının batısındaki kadın mahfiline çıkan merdivenin altında minarenin giriş kapısı bulunmaktadır. Bu duvarın devamında aşağı ve üst seviyesinde sivri kemerli çift pencere vardır (Fotoğraf 38).

Fotoğraf 38. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı Duvar ve Minarenin Giriş Kapısı

(Temmuz, 2021)

Kuzeydoğu duvarın doğusu, güneybatı duvarın güneyi ile aynı şekilde tasarlanmıştır. Eskide yer alan giriş kısmının duvarındaki aşağı ve üst seviyesinde sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır (Fotoğraf 39).

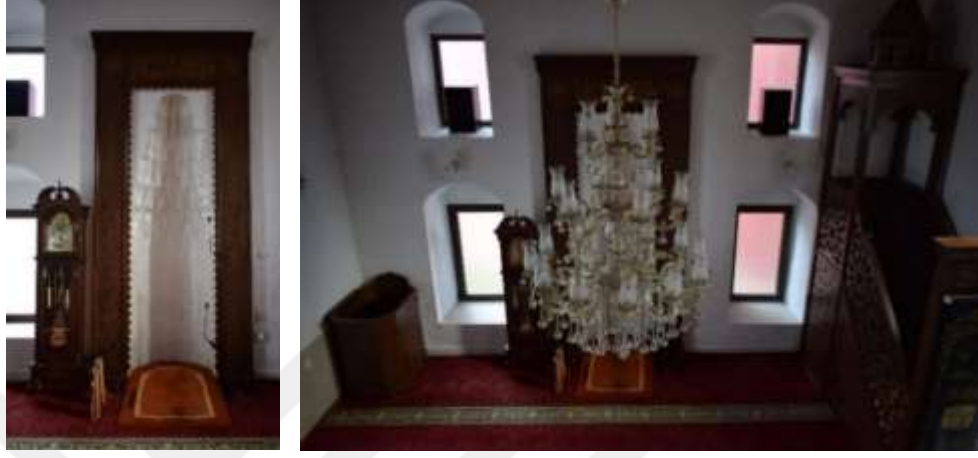

Fotoğraf 39. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu Duvar

(Temmuz, 2021)

Caminin güneydoğu duvarında girinti yapan mukarnas işli mihrap nişi vardır. Mihrabın ahşap çerçevesi alçak oyma ile süslenmiştir. Kemer köşelerinde dairesel çerçeve içinde doğusunda Allah batısında ise Muhammed yazısı yer almaktadır. Mihrabın alınlık kısmında Bismillah yazısı bulunmaktadır. Mihrabın yanında simetrik, çift sıra pencere yer almaktadır.

Güneydoğu duvarının güneyinde yeni tarihli bir ahşap minber, doğusunda ise ahşap kürsü vardır (Fotoğraf 40).

Fotoğraf 40. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Güneydoğu Duvar

(Temmuz, 2021)

Kuzeybatı duvarının önünde, balkonun batısında 13 ahşap basamakla çıkılan kadın mahfil yer almaktadır. Ahşap sütunların taşıdığı mahfil katı I biçiminde şekillenmiştir. Caminin bu katında minarenin kaidesi yer almaktadır (Fotoğraf 41). Minarenin bu kısmı güneybatı cephesinden görülmez. Kadın mahfili; kuzey, batı ve doğusunda bulunan bir tane dikdörtgen pencere ile aydınlanmaktadır.

Fotoğraf 41. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

Ahmed Voyvoda Camisi, kırma çatılı düz tavana sahiptir. Yapının aşağı kısmı işlevseel biçimde oluşturulurken bu küçük caminin tavanı buna benzer dinî yapılarda genelde rastlanan kırlangıç örtülüdür (Yıldırım, Hidayetoğlu, 2006, s. 335) (Fotoğraf 41).

Ahmed Voyvoda Camisi'nin yapısal özellikleri, yeni kurulan Ahmed Voyvoda Mahallesi'nin ibadet ihtiyaçları için yapıldığını göstermektedir. Bulunduğu arazinin darlığı, ana cephenin kuzey tarafına bir koridor ve güneydoğu cephesinin doğu tarafına abdesthane eklenmesi hariç genişlemesine izin vermemiştir. Avlunun batı ve kuzey bölümünde Osmanlı Dönemi'nden kalan birkaç mezar vardır (Fotoğraf 42).

Ahmed Voyvoda Camisi'nin görünümü, tamamen ahşaptan yapılmış veya ahşap minareli camilerle benzerlik göstermektedir. Bu tür yapılar inşa edildiği yerin ve zamanın ihtiyaçlarını karşıladığı için çoğunlukla tek odalı ve daha küçük boyutlu yapılar olarak bütün Osmanlı topraklarında yapılmıştır. Ahmed Voyvoda Camisi'nin malzeme ve mimarisindeki benzerlik, ahşap yapıların daha sık kullanıldığı bölgelerin mimarisinde de görülmektedir. Bu bölgelerin coğrafi yapısı; vadi içinde bulunan yerleşimi sosyal ve diğer alanları önemli bir şekilde etkilemiştir (Biber, Kurak Açıcı, 2021, s. 970).

Fotoğraf 42. Ahmed Voyvoda Camisi (16. Yüzyıl), Avlusundaki Mezarlar

(Temmuz, 2021)

Yüzyıllar boyunca Ahmed Voyvoda Camisi, çeşitli tarihî olaylarda, savaş zamanında veya sel ve yangın durumlarında zarar görmüştür. Bu nedenle günümüze orijinal hâliyle ulaşmayan caminin, restore edilirken kullanılan çeşitli yapı malzemeleri nedeniyle tipik nitelikleri değiştirilmiş olabilir. Yerel iklim koşullarına dayanarak cami modelleri tasarlanmıştır. Kıрма çatılı ve ahşap minareli camilerin çeşitlenmesine malzeme katkı sağlamıştır. Ahmed Voyvoda Camisi'nin plan tipi Saraybosna'daki Bali Bey Camisi'nin planına benzetilebilir. 1506'da yapılan cami, kare planlı tek katlı bir yapı olarak hacim, son cemaat yeri ve kadın mahfilinden oluşmaktadır (Bećirbegović, 1990, s. 94). Biraz daha eski tarihli olan İç Kale Cami¹⁸² (1470) Trabzon'un Ortahisar ilçesinde bulunmaktadır (Biber, Kurak Açıcı, 2021, s. 975). Bu cami, son cemaat yeri ve minare pozisyonu hariç Ahmed Voyvoda Camisi'nde görülen mekân düzenine sahiptir. Ayrıca üç cami de; pencere sayısı ile düz tavanı, kıрма çatılı olması ve duvar süslemesine sahip olmadığı için Osmanlı'nın erken döneminde inşa edilen mescit/cami özellikleri göstermektedir.

4.1.2.3. Hayreddin Bayramlı veya Parička Camisi

Novi Pazar'ın Parice Senti'ndeki Rifata Burdževića, Sarajevska ve Isa-bega Ishakovića adresinin buluşma noktasında (Harita 15, numara 5) Hayreddin Bayramlı veya Parička Camisi (Fotoğraf 43) yer almaktadır. Bugün Parička Camisi, Sarajevska Caddesi'nin girişinde caddenin kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda bulunmaktadır.

Caminin yapılış tarihi bilinmemektedir. Cami, Novi Pazar'ın en eski semtlerinden Parice Senti'nde olduğundan dolayı Parička Camisi olarak adlandırılmıştır. Parice ilk defa 1455 tarihli İsa Bey İshakoğlu'nun uçbeyliğinin kadastro kayıtlarında¹⁸³ bir köy olarak geçmektedir (Šabanović, 1964, s. 43). Jeleč Nahiyesi'nde bulunan Parice Köyü, İlyas'ın tımarında 17 hane kapsayarak 1.470 akçe geliri sağlamaktaydı. 1516 tarihli kadastro kayıtlarında Hayreddin ve Parice semtlerinden bahsedilmektedir. Bu kayıtlara göre Hayreddin Senti'nde 34 Müslüman hane, Parice Senti'nde ise 16 Hristiyan hane bulunmaktaydı. 1528'de Hayreddin Bayramlı Senti'nde 60, Parice'de ise 14 hane vardı. 1540 yılında Hayreddin Mescidi 48, Parice Senti ise 17 hane kapsamaktaydı. Bu iki semt 17. yüzyıl başında ayrı

¹⁸² Mescid-i Valide-i Merhum Sultan Abdullah yapının eski adıdır (Biber, Kurak Açıcı, 2021, s. 976).

¹⁸³ Detaylar için bk. Šabanović, H. (1964). *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine* [1455 Yılında İsa Bey İshakoğlu Uç Beyliği'nin Kadastro Kayıtları]. Sarajevo: Orijentalni institut.

ayrı kaydedilmeye devam etmiştir. Böylece 1604 tarihli kayıtlara göre Hayreddin Bayramlı Mescidi'nde 28, Parice'de ise 18 hane vardı (Čar Drnda, 1984, s. 84). 1767 yılında Novi Pazar'ın semti olarak Hayreddin Cemaat kaydedilmiştir (Mušović, Vujović, 1992, s. 16).

Fotoğraf 43. Hayreddin Bayramlı veya Parička Camisi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

H Muharrem 1254 / MS 3 Nisan 1838 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde¹⁸⁴ Nezaret-i Evkaf-ı Hümayuna bağlı Novi Pazar'daki Hayreddin Camisi'nden bahsedilmektedir. Bu bildirim belgesinde camide görev yapan mutasarrıfın vefatıyla boş kalan makama yeni görevlinin atanmasına ilişkin gerek olan beratın yetkililerden verilmesi istenmektedir. H 23 Zilhicce 1276 / 12 Temmuz 1860 ve H 24 Safer 1277 / MS 11 Eylül 1860 tarihli arşiv belgesinde¹⁸⁵ Novi Pazar'da bulunan Hacı Hayreddin Mahallesi'nden söz edilmektedir. Aynı belgelerde

¹⁸⁴ BOA.EV.BKB. 49, 90

¹⁸⁵ BOA.EV.MH. 787, 442; BOA.EV.MH. 787, 444

Bosna'daki Novi Pazar Kasabası'nda bulunan el-Hac Hayreddin Camisi'nde görev yapanlarla ilgili atanmalar söz konusudur. Yukarıda söz edilen belgelerde bahsedilen konular H 29 Ra 1300 / MS 12 Ocak 1883¹⁸⁶ ve 16 Ca 1300 / MS 24 Mart 1883¹⁸⁷ tarihli Osmanlı arşiv belgesinde Novi Pazar'da bulunan Hayreddin Efendi Camisi'nin görevlileri ile ilgili konunun devamı olarak geçmektedir. Önceki belgelerde bahsedilen imamet ve hitabet görevini yapan şahıslar bu belgelerde de geçmektedir. Dolayısıyla Hacı Hayreddin Camisi'nin 19. yüzyılın sonunda Hayreddin Efendi Camisi olarak bilindiği söylenebilir.

Osmanlı kadastro kayıtlarında Hayreddin, Hayreddin Bayramlı ve Cemaat olarak yazılan ve günümüze gelen caminin, 19. yüzyıla ait belgelerde bahsedilen ve Hacı Hayreddin veya Hayreddin Efendi Camisi olarak adlandırılan yapıyla aynı olduğuna emin olmak zordur. Novi Pazar'da Osmanlı Dönemi'nden ayakta kalan ve bilimsel kaynaklarda başka bir Hayreddin Camisi'nin olmadığı ispatlanırsa bu belgelerde hep aynı yapıdan söz edildiği düşünülebilir.

Fotoğraf 44. Parička Camisi (16. Yüzyıl), 2002 Yılından Önce

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

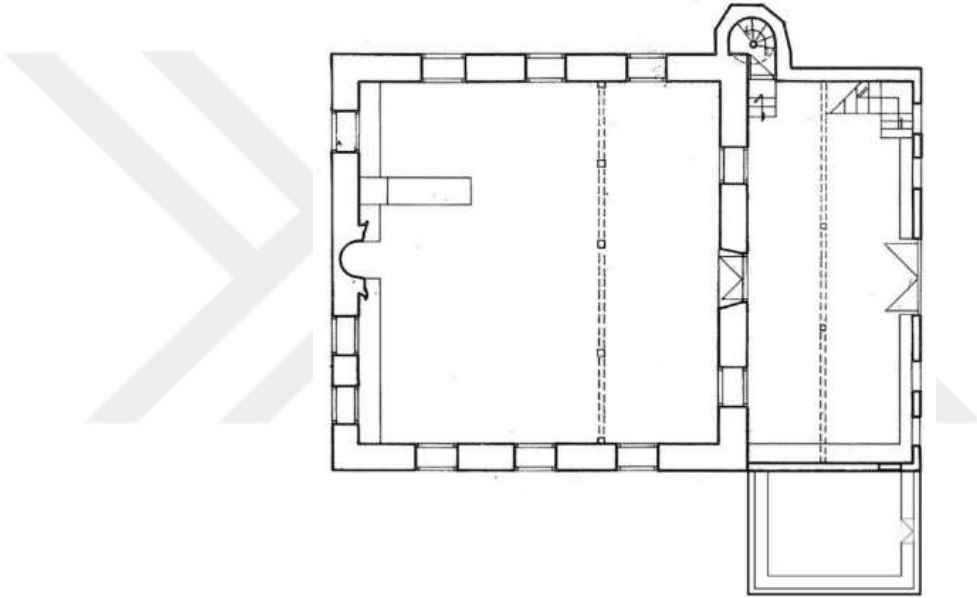
Hayreddin Bayramlı Camisi'ne dair 20. yüzyılın ilk yarısından gelen bir belge yoktur. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında caminin son cemaat yeri kapatıldığından kendine özgü mimarisi kaybolmuştur (Mušović, Vujović, 1992, s. 62). 2002 yılında Sırbistan'daki İslam Topluluğu,

¹⁸⁶ BOA.EV.MKT.CHT. 157, 90

¹⁸⁷ BOA.EV.MKT. 1201, 212

Kraljevo'daki Kültür Varlıkları Koruma Kurulu ile birlikte camiye restore etmeye karar vermiştir¹⁸⁸ (Fotoğraf 44). Bugünkü caminin görünümünde orijinal olan sadece minaresidir. 2002 yılında restorasyon sırasında önce eğri minare düzeltilmiştir. Caminin avlusunda iyi korunmuş eski bir mezarlık vardır.

Pari ka Camisi bugün Novi Pazar'daki büyük camiler arasındadır.  l  lerine göre camiye yaptıran kişinin zengin olduğu tahmin edilebilir. Dikdörtgen plana sahip olan bu yapının iç mekânı, kapatılan son cemaat yeri ve ibadet mekânı ile minareyi kapsamaktadır (Plan 6).

Plan 6. Hayreddin Bayramlı veya Pari ka Camisi (16. Yüzyıl), Plan

(Mu ovi , E., Vujovi , S. (1992). *D amije u Novom Pazaru* [Yeni Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Zavod za za titu spomenika kulture Kraljevo, s. 63)

Duvarlarla  evrilen Pari ka Camisi ve bahçesi, Sarajevska Caddesi'nden girilince caminin ana giriş kapısı kuzeybatı cephesinde bulunmaktadır (Fotoğraf 45). 2002 yılından önce kapatılmış olan cephe simetrik bir şekilde tasarlanmıştır. Bugün cephenin kuzeyinde abdesthane ve gasilhane bulunmaktadır. Ana cephenin diğer kısmında aşağı ve üst seviyede    çift pencere vardır. Üst seviyede bulunan yarım daire kemerli çift pencereler, üstündeki yarım daire alçak r lyefle  ne çıkmaktadır. Caminin eklenmiş abdesthane ve gasilhane olarak kullanılan yerinin üst katında tüm cephelerde tek yarım daire kemerli pencere yer almaktadır.

¹⁸⁸ Detaylar için bk. Hajrudin d amija [Hayreddin Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 11.

Fotoğraf 45. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe

(Temmuz, 2021)

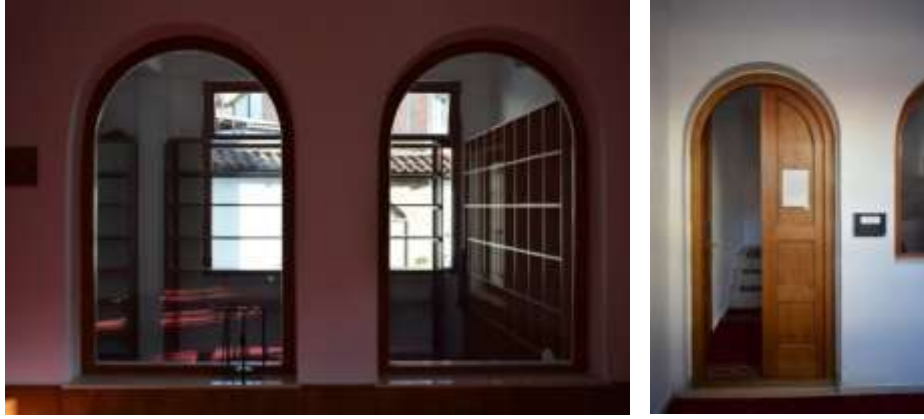
Caminin güneybatı ve kuzeydoğu cephesi aynı şekilde tasarlanmıştır (Fotoğraf 46). Aşağı katta dikdörtgen çift kanatlı pencerelere paralel olarak üst katta yarım daire kemerli pencereler yer almaktadır.

Fotoğraf 46. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı ve Kuzeydoğu Cephe

(Temmuz, 2021)

1990'lardan önce kapatılmış caminin revakının üstüne kat eklenmiştir. Bu yüzden caminin ibadet mekânına bu katı destekleyen sütunlar konmak zorunda kalınmıştır (Mušović, Vujović, 1992, s. 62). Giriş kapısından sonra koridor olarak kullanılan eski revakın batısında kadın mahfiline çıkılan kapı bulunmaktadır (Fotoğraf 47).

Fotoğraf 47. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Kapatılmış Revak ve Kadın Mahfiin Giriş Kapısı

(Temmuz, 2021)

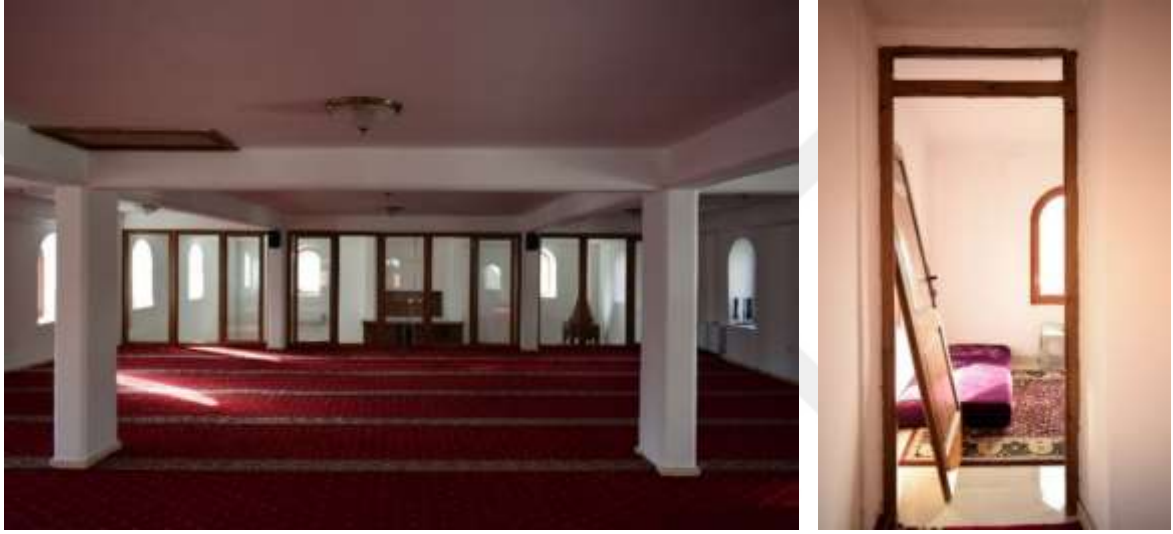
Parička Camisi'nin iç mekânı çok geniştir. Giriş kuzeybatı duvarı hariç her büyük duvarda yer alan pencerelerle iyi aydınlatılmıştır. Caminin güneydoğu duvarında iç girinti yapan ahşap mihrabı yer almaktadır. Yeni mihrap yoğun oymalarla süslenmiştir. Mihrabın çerçevesinin tacı üstünde ahşaptan bir levha bulunmaktadır. Güneybatı duvarın güneyinde yeni ahşap minber, doğusunda ise yeni ahşaptan yapılmış bir kürsü yer almaktadır (Fotoğraf 48).

Fotoğraf 48. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Kürsü, Mihrap ve Minber

(Temmuz, 2021)

Kuzeybatı duvarın önünde 3 tane betonarme kareli sütunla kadın mahfili desteklenmektedir. Giriş koridorunun batısından çıkılan merdiven, geniş kadın mahfiline çıkmaktadır. Dört sütunla tutulan bu kısmın korkuluğun yerinde cam pencereleri bulunmaktadır (Fotoğraf 49). Büyük ihtimalle bu değişiklikler 2002 yılında uygulanmıştır. Kadın mahfilinin kuzeyinde (abdesthane ve gasihanenin üstünde) itikaf¹⁸⁹ odası bulunmaktadır (Fotoğraf 49). Isa-bega Ishabegovića Caddesi'nden oluşturulan girişten kadın mahfiline doğrudan çıkılabilir.

Fotoğraf 49. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil ve İtikaf Odası

(Temmuz, 2021)

İç mekân genel olarak ahenkli bir şekilde düzenlenmiştir. Farklı duvar kısımlarında levha ve kitap rafları bulunmaktadır. Cami çok kez restore edildiği için günümüzde düz betonlaşmış badana ile boyanmış bir tavana sahiptir.

Parička Camisi'nin dış görüntüsünde kiremit örtülü bir kırma çatının güneybatı tarafında tuğladan yapılmış minare yükselmektedir (Fotoğraf 50). Minarenin kesme taştan yapılan kürsüsünden sonra tuğla ile dairesel şekillendirilmiş gövde kısmı yer almaktadır. Şerefenin özenle tasarlanmış iki sıra kirpi tuğla ile süslenmiş alt kısmı vardır. Bu kısmın ardından yine dairesel petekten sonra alemlî külah ile minare sonlanmaktadır.

¹⁸⁹ İtikaf - bir yere kapanıp dışarıya çıkmadan ibadetle meşgul olma yeri (özellikle ramazan ayında erkeklerin camilerde son cemaat yerinde, kadınların evlerinde bir köşeye çekilip ibadet etmeleri için kullanılır). Detaylar için bk. <http://www.lugatim.com/s/itikaf> [Erişim Tarihi: 30 Haziran 2022].

Fotoğraf 50. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Minare

(Temmuz, 2021)

Caminin büyük avlusundaki kuzeydoğu tarafında büyük bir mezarlık bulunmaktadır. Hazirede 114 mezar tespit edilmiştir¹⁹⁰. Parička Camisi'nin Sarajevska Caddesi'ndeki avlu girişinin kuzeyinde bir taş çeşme bulunmaktadır (Fotoğraf 51).

Fotoğraf 51. Parička Camisi (16. Yüzyıl), Mezarlık ve Girişteki Çeşme

(Temmuz, 2021)

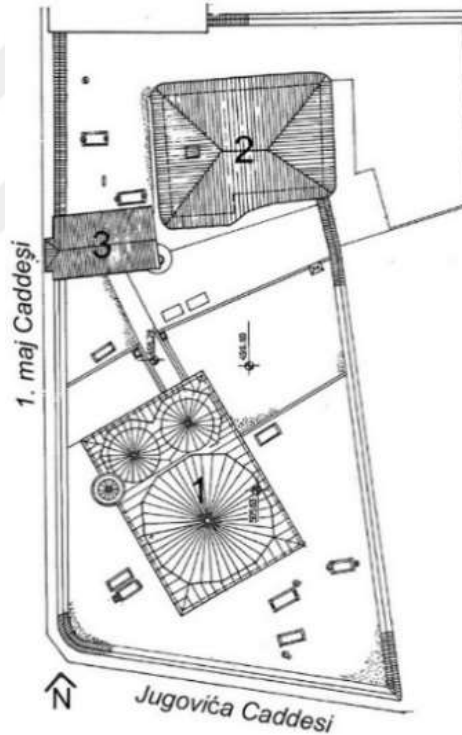
Parička Camisi günümüze kadar orijinal şekliyle gelememiştir. Fakat onun orijinal minaresinin yapılma tarzına bakılırsa inşaat zamanı tahmin edilebilir. Osmanlı Devleti'nin merkezinden uzak kalan Novi Pazar'a mimari akımlar geç gelmiştir. Örneğin; Bursa'daki 15. yüzyılın ilk yarısına ait Yiğit Köhne Camisi'nin ve Parička Camisi'nin minaresi ortak özelliklere sahiptir. İkisinde tuğla ana malzeme olarak kullanılmış ve şekillenmesi benzer bir

¹⁹⁰ Yapılan araştırmalara göre mezaların çoğu 19. yüzyıla aittir. Detaylı bilgi için bk. Anonim (2020). *Sancak Bölgesi Osmanlı Kültür Mirası: Novi Pazar Hazire Şahideleri*. Y. Yayla, E. Aldemar, N. Pepić, H.İ. Erol, M. Tuncer, Y. Yılmaz. İstanbul: TİKA.

biçimde tasarlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki diğer bölgelerde 15. yüzyılda kesme taş – tuğla gibi fazla kullanılan bir inşaat tekniği Novi Pazar'da yer alan yapılarda 16. yüzyılda kullanılmıştır. Sonuçta Parička Camisi erken Osmanlı yapılarından birisi olarak tespit edilebilir.

4.1.2.4. Altun-Alem Camisi ve Mektebi

Altun-Alem¹⁹¹ Camisi ve Sıbyan Mektebi bugün Novi Pazar'daki 1. maj ve Jugovića caddelerinin kesiştiği noktada, duvarlarla çevrili bir avluda (Harita 15, numara 6) yer almaktadır. Novi Pazar Kalesi'ne yakın bu yan yana duran iki yapı, Raška Nehri'nin kuzey kıyısındaki eski Dubrovnik-İstanbul yolu üzerinde bulunmaktadır (Plan 7).

Plan 7. Altun-Alem Camisi ve Mektebi (16. Yüzyıl), Plan

(1 – Altun-Alem Camisi; 2 – Altun-Alem Mektebi; 3 – Girişindeki gölgelik;

Mušović, E., Vujović, S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, s. 47)

¹⁹¹ Yapıların kubbe, çatı ya da külâh üzerinde yer alan alemler farklı malzemelerden üretiliyordu. Alem taş, pirinç, tunç, bakır veya altından yapılmış olabilirdi (Cantay, 1989, s. 354). Altun-Alem Camisi'nin alemi büyük ihtimalle altından yapılmıştır. Bu nedenle onun ismi Altun (Tür. altın) Alem Camisi olmuştur.

Bugün Altun-Alem Camisi ve Sıbyan Mektebi (Fotoğraf 52), Novi Pazar ve Sırbistan'da Osmanlı mirasının en önemli örneklerinden birisidir. Bu külliye'nin kesin yapım tarihi bilinmemektedir¹⁹². Yapıların kitabesi günümüze kadar korunmamış olmasına rağmen diğer tarihî kaynaklara dayanarak yapım tarihini yaklaşık olarak belirlemek mümkündür.

Fotoğraf 52. Altun-Alem Camisi ve Mektebi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Altun-Alem Camisi, Muslihuddin Abdul Gani¹⁹³ tarafından yaptırılmıştır. Bu, Muslihuddin el-Ma'dini'nin 1550 tarihli vakıfnamesinden öğrenilmektedir. Bu vakıfname Altun-Alem Camisi için yazılmamıştır. Vakıfname öncelikle Üsküp'teki Kurşunlu Han ile ilgili vakıf işlerini

¹⁹² Altun-Alem Camisi'nin yapılma sürecine ilişkin bir efsane vardır. Rivayete göre Novi Pazar'da bir paşanın üç tane güzel kız yaşıyordu: Altuna, Hadžira ve Halima. Güzellikleri, cennet huriyelerinin güzelliklerine benzetiliyordu. Bu kızlara güzellikleri ve saygınlıkları sebebiyle kimse evlenme teklif etmeye cesaret edemiyordu. Novi Pazar'daki halk onların İstanbul'daki bir sarayda yaşayacağını düşünüyordu. Zaman geçti ve üç güzel kız bekâr kaldı. Yaşları ilerleyince büyük servetlerini bağışlamayı istediler. Rivayete göre Altuna cami yaptırdığı için cami Altun-Alem adı taşıyor. Hadžira, Novi Pazar'ın güneybatısındaki şehir mezarlığı için arazisini vermiş ve onun adı Hadžet (Tür. hacet) olmuştur. Halima, bugünkü Novi Pazar'daki Lug yerleşiminde bir çeşme inşa ettirmiş ve onun adı Halimača olmuştur (Mušović, 1985, s. 87).

¹⁹³ Muslihuddin Abdul Gani hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda Muslihudin el-Ma'dini'nin Fatih Sultan Mehmet'in ilk müezzin olduğu anlatılmaktadır. Bu bilgi büyük bir ihtimalle 1896 (H 1314) tarihli Kosova Salnâme-i Vilâyet-i'sinden alınmıştır. Buna göre Sultan Mehmet Han'ın müezzinini Muslihiddin Efendi Novi Pazar'da bir cami yaptırmıştır (2000, s. 236). Kaleşi'ye göre Muslihudin Efendi'nin, Fatih Sultan Mehmet'in baş müezzinini (ilk değil) olduğunu doğru bir bilgi olarak kabul etmemek gerekmektedir. Fatih Sultan Mehmet 1481'de vefat etmiş ama Muslihudin Efendi 1550 yılında vakıfnamesini oluşturmuştur. Vakıfnamede Müezzin Hoca el-Ma'dini olarak da anılmaktadır. Bu isimler onun iki ünvanı olduğunu göstermektedir: birincisi olan müezzin, müderris olma ihtimalini de göstermektedir, ikincisi ise Arapça ma'dini kelimesi Türkçe'de madenci anlamına gelmektedir. Vakıfnamede madenin bulunduğu Trepča'da bir cami yaptırmış olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte adından önce bilge adam anlamına gelen mevla kelimesi kullanılmaktadır. Muslihuddin Abdul Gani'nin, Üsküp, Kosova ve Novi Pazar'da çok vakıf inşa ettiği için zengin olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla Muslihuddin Abdul Gani Osmanlı Devleti'nde askerî veya idari bir görevli değildi. Mevcut bilgilere göre muhtemelen ulema sınıfının üyesidir (1972, ss. 221-222).

yasallaştırmak için yazılmıştır. Vakıfnamede bunun yanında, Muslihuddin Abdul Gani el-Ma'dini'nin diğer vakıflarının listesinde Novi Pazar'da bir cami ile Kur'an öğretilmesi ve küçük çocukların eğitilmesi için bir ev bulunmaktadır. Camiye ek olarak cami imamına bir ev ayarlanmış olduğu belirtilmektedir (Kaleši, 1972, s. 243).

Vakıfname H 956 / MS 1550'te yazıldığı için Altun-Alem Camisi'nin bu tarihten önceki dönemde yapıldığı tahmin edilmektedir. Muslihuddin el-Ma'dini'nin vakıfnamesine göre Novi Pazar'daki vakfına bir han, 8 dükkân, 8 değirmen ve imamın evi bırakılmıştır (Kaleši, 1972, s. 243).

Altun-Alem Camisi'nin etrafında bir mahalle oluşturulduğuna inanılmaktadır. 1528-1530 yılındaki kayıtlara göre Novi Pazar'da 18 mahalle vardı. Bunlar arasında 35 hane ve bir bekârın hanesi bulunan Müezzîn Hoca Mahallesi'nden bahsedilmektedir. Muslihuddin el-Ma'dini'ye Müezzîn Efendi de denildiği için Altun-alem Camisi'nin bulunduğu mahallenin burası olduğuna inanılmaktadır.

Aynı zamanda Altun-Alem Camisi'nden 1767 yılına kadar bahsedilmemektedir. Ancak bu tarihten sonra Müezzîn Hoca Mahallesi'nden bahsedilmektedir. 1516'daki kayıtlarda Müezzîn Hoca Mahallesi'nden bahsedilmediği ancak 1528-1530 yılındaki kayıtlarda ilk defa kayıtlarda bulunduğu göz önüne alındığında bu iki yıl arasında Altun-Alem Camisi'nin yapıldığını söylemek mümkündür (Mušović, 1985, s. 86).

16. yüzyılda Novi Pazar'dan geçen çok az seyyah Altun-Alem Camisi'nden bahsetmiştir. 1660 yılında Evliya Çelebi¹⁹⁴ Novi Pazar'dan geçmiştir. Seyahatnamesinde, Novi Pazar'da 40-50 mahalle ve 23 cami olduğunu söylemektedir. Diğer kısmında İstanbul yolu üzerindeki Jeleč Mahallesi'nde eski bir ibadethane olarak Altun-Alem Camisi'nin bulunduğu yeri belirtmiştir. Ayrıca caminin kurucusunun bir mektep yaptırdığını da anlatmaktadır. Evliya Çelebi'nin Altun-Alem Camisi'nin daha eski bir yapı olduğu görüşü Novi Pazar'da o dönemde daha yeni camilerin yapıldığını göstermektedir (1967, ss. 263-264).

19. yüzyılın son yıllarında Avusturya-Macaristan'dan Balkanlar'a gelen diplomat Theodor Anton Max Ippen¹⁹⁵ (1861-1935) kendi seyahatnamesinde Novi Pazar'dan bahsetmektedir. Yazdıklarında Novi Pazar Kalesi'nden sonra devam eden çarşının ardındaki geniş sokakta

¹⁹⁴ Detaylar için bk. Çelebi, E. (1967). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama* [Seyahatname - Yugoslav Ülkeleri Hakkında Kısımlar] (H. Šabanović, Çev.) Sarajevo: Svjetlost. (1896-1900).

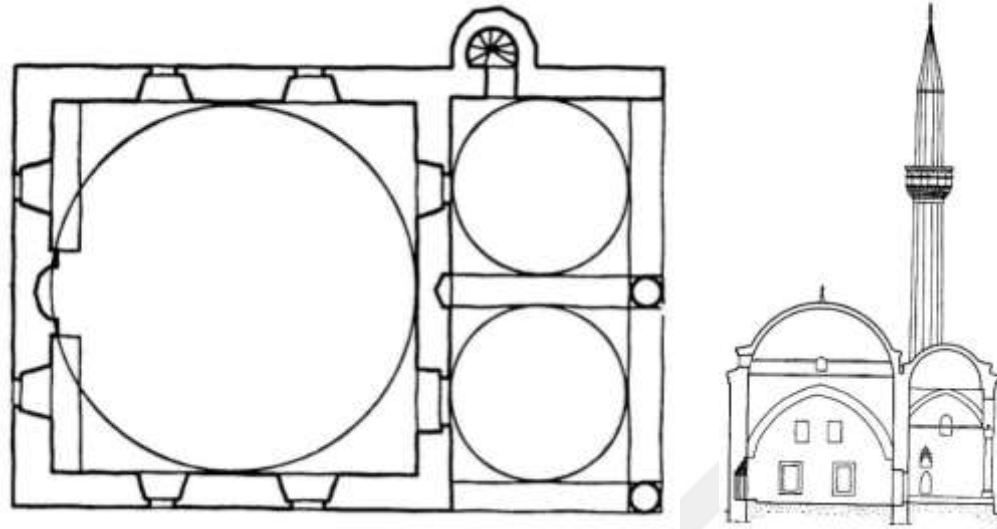
¹⁹⁵ Theodor Anton Max Ippen, Avusturya-Macaristan'dan gelen bir diplomatıdır. Diplomatiği kariyeri boyunca farklı yerlerde görevini yapmıştır (Škodra, Pljevlja, İstanbul, Kudüs, Atina, Londra).

küçük kubbeli Altun-Alem Camisi'nin yer aldığını söylemektedir. Ippen'e göre Gazi İsa Bey bu camiyi ve diğer pek çok yapıyı Novi Pazar'da bırakmıştır (Ippen, 1892, s. 125). Ippen, caminin konumu ve tasviri konusunda oldukça doğru bilgiler vermiştir. Ancak Altun-Alem Camisi'nin kurucusu ile ilgili doğru bir kaynaktan beslenmemiştir.

Cami, tasarımı işlevsel olduğu için değişikliğe ihtiyaç duyulmadan günümüze kadar orijinal görünümünü koruyabilmiştir. 1961 yılında Altun-Alem Camisi'nin ana kubbenin çatı kaplaması ve temellerinde küçük kazılar yapılırken gerekli koruma çalışmaları yapılmıştır (Andrejević, 1984, s. 34). Bundan sonra 1970-1972 yıllar arasında restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Premović Aleksić, 2013, s. 55). 1979 yılında Altun-Alem Camisi, Sırbistan Kültür Varlıkları Koruma Kurulu'nun koruması altına alınmıştır¹⁹⁶. 1985-1988 yıllar arasında kapsamlı bir şekilde restore edilmiştir. Bazı kaynaklara göre (Andrejević, 1984, s. 33) caminin eski bir Orta Çağ binasının temelleri üzerine inşa edildiğine inanılmaktadır. Ancak bu restorasyondan sonra buna dair bir kanıt ortaya çıkmamıştır (Mušović, 1985, s. 87). Bugün cami Sırbistan İslam Topluluğu'nun bünyesinde bulunmaktadır. 21. yüzyılın başında cami üzerinde gerçekleştirilen çalışmalarda uygun olmayan malzemeler kullanılırken bu durum, Altun-Alem Camisi'nin özgün özelliklerini etkilemiştir. 2022 yılında camide yeni restorasyon çalışmaları başlamıştır.

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer alan Altun-Alem Camisi iki kubbeli revaklı ve ana mekânı tek kubbeli bir yapıdır (Plan 8). Cami, 16 m'den daha az uzunluğunda ve yaklaşık 10 m genişliğindedir (Andrejević, 1984, s. 33). Caminin küp şeklindeki ana mekânı, alçak ve geniş bir kubbe ile örtülüdür. Yaklaşık 1,3 m yüksek sekizgen kasnağından sonra 9 m çapında kubbe yer almaktadır. Kareli ana mekândan dairesel kasnağa geçiş, kenarlarındaki çok alçak ve kırık kemerlerle çevrelenmiş geniş pendentiflerle çözülmüştür (Andrejević, 1977, s. 123).

¹⁹⁶ Detaylar için bk. Anonim (7 Nisan 1979). Odluka o davanju saglasnosti na odredene odredbe Statuta Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture [Cumhur Kültür Varlıkları Koruma Kurulu'nun Yasasının Bazı Ayarlarına Onay Kararı Verilmesi]. *Službeni glasnik SR Srbije* 14, s. 777-783.

Plan 8. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Plan ve Kesiti

(Andrejević, A. (1984). *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji – kupolne džamije* [16. Yüzyıldaki Yugoslavya'da İslami Anıtsal Sanat - Kubbeli Camiler]. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU), Balkanološki insitutut, s. 33)

Caminin kuzeybatı ana cephesinde girişi bulunmaktadır (Fotoğraf 53). Ana cephedeki iki bölümlü son cemaat yerinin kuzeybatıda iki ve kuzedoğuda tek açıklığı batıda kapalı bulunmaktadır. Yüksek revaklı caminin girişinin, burayı vurgulayan alçak sekizgen kasmağa sahip iki kubbe ile örtüldüğü görülmektedir. Revakın kuzeybatı, kuzey ve batı tarafında bulunan saçak, süslü bir çelenkle örtülmüştür.

Fotoğraf 53. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe

(Temmuz, 2021)

Revaktaki girişte bulunan kesme taştan yapılmış sekizgen sütunlar hafif sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Sütunların kaiderlerinde ve başlıklarında mukarnas süslemesi vardır (Fotoğraf 54). Asimetrik bir şekilde tasarlanan ana cephedeki revakın batı tarafındaki taşla kapatılmış duvarda minarenin giriş kapısı yer almaktadır. Altun-Alem Camisi'nin giriş kapısı kuzey köşesine çekilirken kapatılmış güneybatı cephesi, namaz kılmak için geniş bir yükseltilmiş taş alanı oluşturmuştur (Premović Aleksić, 2013, s. 54).

Fotoğraf 54. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe'deki Kapı, Sütun ve Pencere

(Temmuz, 2021)

Ana cephede taş çerçeveli basık kemerli giriş kapısı ile batıdaki revakın kapalı tarafı arasındaki duvarda niş şeklinde taştan yapılmış küçük bir mihrap yer almaktadır. Mihrabın yanında kesme taştan yapılmış çerçeveli dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır (Fotoğraf 55). Altun-Alem Camisi'nin son cemaat yerindeki batı duvarında ve kubbelerde alçak mukarnas süslemeleri vardır.

Fotoğraf 55. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe'deki Dış Mihrap Nişi ve Pencere

(Temmuz, 2021)

Altun-Alem Camisi'nin revak ile kuzey cephesi tasarlanan diğer cephelerden farklı yapıldığını gösterilmektedir. Caminin doğu, batı ve güney cephesi aynı şekilde tasarlanmıştır. Bu cephelerde aşağıdaki seviyedeki dikdörtgen çerçeveli çift pencerelerin üstünde paralel çift sivri pencere bulunmaktadır. Çift pencerenin ekseninde üstteki kasnakta (ana cephe hariç) her tarafta bir sivri pencere görülmektedir. Doğru, batı ve güney cephesinde almaşık tekniğine benzer bir işlem uygulanmıştır. Duvarların bazı yerlerinde orijinal hâli korunmuştur. Son cemaat yeri hariç diğer duvarların örtü kısımları kirpi tuğla saçaklarıyla süslenmiştir (Fotoğraf 56).

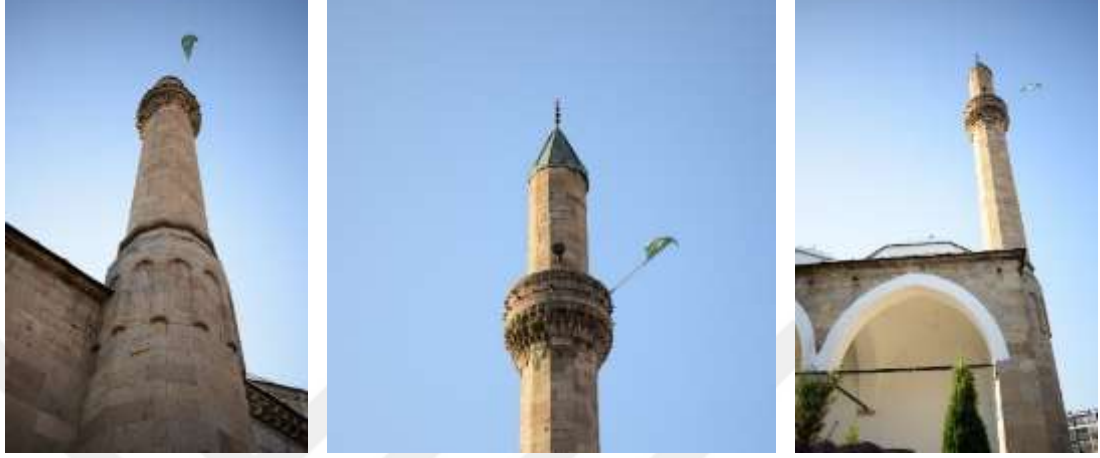
Fotoğraf 56. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu, Güneydoğu ve Güneybatı Cephe

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013; Temmuz, 2021)

Caminin ibadet mekânının duvarları tuğla ve kesme taş münavebesi ile inşa edilirken, revakının tamamı özenle kumtaşından yapılmıştır. Ancak bu farklılığa rağmen, revak ve ibadet mekânı ile bağlantısı aynı anda ve önceden hazırlanmış plana göre inşa edildiğini göstermektedir (Andrejević, 1977, s. 127).

Altun-Alem Camisi'nin kum taşından yapılmış minaresi (Fotoğraf 57), revakın kapatılmış batı duvarına yaslanmaktadır. Onikigenli minarenin alt kemerlerle ve çelenkle süslenen yüksek kürsüsü caminin kasnak kısmına kadar uzanmaktadır. Onikigen gövdenin devamında

mukarnasla biçimlendirilmiş şerefe yer almaktadır. Minarenin en üst kısmında metal örtülü çokgen külâh alem ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 57. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Minare

(Temmuz, 2021)

Caminin iç mekânında duvar 9 m uzunluğundadır. Farklı cephelerden dışarıdan görülen pencereler sade bir şekilde iç mekânı aydınlatmıştır. Kuzeydoğu duvarın ekseninin alt katta bulunan kapı haricinde kuzeydoğu ve güneybatı duvarları aynı şekilde tasarlanmıştır. Güneydoğu duvarın ekseninde girinti yapan yarım daire mukarnasla süslü bir mihrap nişi vardır (Fotoğraf 58). Yarım daire şeklindeki mihrabın çerçevesi dört sıra bordür ile bezenmiştir. Kemer köşelerinde üçgen çerçeve içinde iki tarafta iki lamba yer almaktadır. Mihrabın taç kısmı dikdörtgen olarak düzenlenmiştir.

Fotoğraf 58. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Mihrap ve Minber

(Temmuz, 2021)

Güneydoğu duvardaki güneyine yaslanan minberin alt bölümü kesme taş üst bölümü ise yeni ahşaptan yapılmıştır. Korunan taş kısmın mihrabın duvara doğru bağlanan aşağıdaki kısmında sivri kemerli bir açılış vardır. Mihrabın aşağıdaki kuzey kısmı dilimli açılışlarla da süslenmiştir. Kuzeybatı duvarın önünde balkonun batısında basamakla çıkılan kadın mahfili bulunmaktadır (Fotoğraf 59).

Fotoğraf 59. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

Altun-Alem Camisi'nin bugünkü iç mekânı zamanla çeşitli şartlara bağlı olarak değişikliğe uğramıştır. Yanlış yapılan restorasyon çoğu zaman duvar bezemeleri gibi unsurların tamamen kaybolmasına neden olmuştur. Caminin mütevazı bir duvar dekorasyonuna sahip olduğu, mukarnas kısmının koyu renkte ve mihrabın aynı derecede koyu renkte boyanmış bir çerçevesi olduğu gösterilen fotoğraflarla kanıtlanmaktadır (bk. Fotoğraf 42). Mihrabın köşeliklerinde bitkisel tasvirli taç kısmında ise bir cami tasvirli bezeme yer almaktaydı. Bununla birlikte caminin üst seviyede bulunan pencerelerinde çerçeve oluşturan boyalı nakışların bitkisel ve geometrik motifler ağırlıklı olduğu düşünülebilir. Ayrıca pandantifte ve aşağı pencerenin üstünde vazo ve geometrik bezemeler¹⁹⁷ de bulunmaktaydı. Eski fotoğraflardaki görülen bezeme repertuarının büyük ihtimalle geç Osmanlı Dönemi'nde yapıldığı düşünülebilir.

¹⁹⁷ Sade ve göze çarpmayan boyalı nakışlar yüzyıllar boyunca Osmanlı mimarisinde mevcuttur. Sıva, ahşap, bez, deri veya taş üzerine çeşitli boyalar ve kalemişi uygulanmaktaydı. Dış ve iç sıvalı duvarlara yapılan süslemeler, ana zemine ya da alçı kabartmaları üzerine yapılmaktaydı (Bağcı, 2002, s. 737). Altun-Alem Mektebi'nin yapı olarak 16. yüzyılda inşa edildiği bellidir. Ancak duvar süslemeleri daha geç döneme ait olabilir. Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda Batı'ya açılmaya başlanan zamana kadar geleneksel kitap resmindeki bulunan kalemiş nakışlar duvar resimlerinde yaygınlaşmıştır (Şahin Tekinalp, 2002, s. 720).

Fotoğraf 60. Altun-Alem Camisi (16. Yüzyıl), İç Mekânı (?)

(<https://www.facebook.com/photo/?fbid=170557868725623&set=pb.100083199405536.-2207520000;>

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=113816911066386&set=pb.100083199405536.-2207520000>¹⁹⁸

[Erişim Tarihi: 10 Ocak 2024]]

Altun-Alem Camisi, farklı özelliklerinden dolayı Osmanlı sanatında özel bir yer almaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki büyük merkezlerde 16. yüzyılda yeni mimari üsluplar uygulanmış olsa da Altun-Alem Camisi'ni yapan ustalar, bu yapıda 14. ve 15. yüzyıla ait mimari özellikler uygulamışlardır. Caminin revakı ve minaresi en dikkat çekici kısımlardır. Son cemaat yerini örten iki kubbe ile ibadet mekânının kubbesi aynı seviyede düzenlenmiştir. Böyle tasarlanan katları genelde erken Osmanlı Dönemi'ne ait yapılarda görebilmek mümkündür. Bu özellik, İznik'teki Yeşil Cami'de (1391) görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde Bizans etkisi altında kalan Osmanlı ustaları, caminin ana mekânını ortaya çıkarmak için revaktaki küçük kubbeleri aşağıya indirmiştir. İlk örneklerden olan Bursa'daki Yeşil Cami'de (1419) bu gelişmeler uygulanmıştır (Goodwin, 2012, s. 79).

Andrejević'e göre Altun-Alem Camisi'nin dış görüntüsü erken Osmanlı Dönemi'de mevcut olan Bizans üslubundan etkilenmiştir. İznik'te bulunan Hacı Özbek Camisi'nin (1333) günümüze gelmeyen Bizans başlıklı iki mermer sütun taşıyan üç bölümlü ana cephesi, Altun-Alem Camisi'nin ana cephesine benzer bulunmuştur. Camilerin ibadet mekânlarının ve kubbenin çözümü, benzer şekilde çevrili bir revak üzerinde aynı sayıda kemerli transept

¹⁹⁸ Altun-Alem Camisi'nin iç mekânına ait sunulan eski fotoğraflar, Facebook sayfasında rastgele yapılan bir internet aramasında bulundu. Fotoğrafların kaynağı ve tarihi hakkında soru soruldu ancak herhangi bir geri dönüş alınmadı.

ve ayrıca asimetrik olarak yerleştirilmiş bir giriş portalı gibi benzer özelliklerle kanıtlanmaktadır (1977, s. 128). Hacı Özbek Camisi'nin dış duvarlarındaki tuğla ve kesme taşla kaplanma düzeninin Bizans yapılarından alındığı bilinmektedir (Goodwin, 2012, s. 23). Osmanlıların farklı tuğla ve kiremit tipleri vardır. Ancak 16. yüzyıla kadar inşaat malzemelerinin değişimi ve Altun-Alem Camisi'nde uygulanan tasarım Hacı Özbek Camisi'nden daha ileri bir düzenine sahiptir.

Altun-Alem Camisi'nin özelliklerinden minare pozisyonu dikkat çekmektedir. Tek kubbeli camilerde genelde ibadet mekânı dış yan duvarda inşa edilmektedir. Altun-Alem Camisi'nde olduğu gibi minarenin revakın kapatılmış bir yan duvarına yerleştirilmesi pek yaygın değildir. 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinde sadece üç camide aynı tasarımı görülebilir; Bursa'daki Aladdin Paşa Camisi'nde (1326) ve Ebu İshak'ın Zaviyesi'nde (14. yüzyılın sonu) minare sol duvara yerleştirilmiştir. Üçüncü de Kastamonu'daki Mahmud Bey Camisi'nde de (1366), Altun-Alem Camisi'ndeki gibi sağ duvarına minaresi yerleştirilmiştir (Andrejević, 1977, s. 128). Revakın yan tarafının minare ile kapatılmasının farklı sebepleri olabilir. İlk olarak namaz kılanları sokaktan gelen gürültüden ve hava şartlarından korumak için olabilir. İkincisi Altun-Alem Camisi'nin toprak düzeni böyle bir çözümün ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir.

Altun-Alem Camisi, bütün özellikleri (yüksek revak ve onun kapatılmış bir tarafı farklı bir şekilde yerleştirilmiş minare, çeşitli inşaat malzemeleri ve mukarnas süslemeleri) ile erken Osmanlı Dönemi ve klasik Osmanlı Dönemi unsurları taşıyan yapılardan biri olmuştur. Bu nedenle Novi Pazar'daki Altun-Alem Camisi, Osmanlı topraklarında gerçekleştirilen imar faaliyetleri arasında özel bir yapıdır.

Altun-Alem Mektebi bugün Novi Pazar'daki 1. maj Caddesi'nde bulunmaktadır. Mektep, Altun-Alem Camisi'nin avlusundaki kuzeydoğu kısmında kuzeygüney-doğrultusunda (Harita 15, numara 6) yer almaktadır (Fotoğraf 61).

Muslihuddin el-Ma'dini'nin 1550 tarihli vakıfnamesinde Altun-Alem Camisi'ne ek olarak mektebinden¹⁹⁹ söz edilmektedir. Altun-Alem Camisi'nin kurulma tarihi belli olmadığı gibi

¹⁹⁹ Diğer vakıflar gibi mektepleri de genelde yüksek dereceli devlet adamları ve zengin kişiler yaptırıyordu (Bozkurt, 2004, s. 6). Bu kişiler, Osmanlı şehirlerinin ve dolayısıyla İslam kültürünün gelişmesine katkı sağlayacak temel unsurlardan olmuştur. Mektep, mahallenin çocuklarına Kur'an ve din, ahlak ve okuma yazma öğretmek amacıyla kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ilk mektep¹⁹⁹ kurulduktan sonra 1924 yılına kadar sürekli değişerek gelişmiştir. 19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda mektep kelimesi bütün eğitim kurumları için kullanılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde mekteplerin öğrenim süresi belirlenmiştir. 4-6 yaş arasında hem erkek hem

Altun-Alem Mektebi'nin de kuruluşu günümüze gelen kaynaklarda belirlenememiştir. Ancak Muslihuddin el-Ma'dini vakıfnamesinde ve kadaastro kayıtlarında bulunan belgelere dayanarak Altun-Alem Mektebi'nin 16. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı düşünülmektedir.

Fotoğraf 61. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Altun-Alem Camisi ve Sıbyan Mektebi'nde 1980'lerde yapılan arkeolojik kazılardan sonra yapıların tarihine ilişkin veriler elde edilmiştir. İki yapıda kullanılan malzeme numuneleri alınarak önemli sonuçlar çıkarılmıştır. Bu araştırmada kullanılan malzemenin her iki yapıya da aynı tarihte uygulandığı belirlenmiştir. Dolayısıyla bu iki yapının aynı zamanda bir grup usta tarafından inşa edildiği kanıtlanmıştır. Söz edilen arkeolojik araştırmalarda caminin içi ve revakı sıvamak için kullanılan sıvanın neredeyse fresk sıvası kadar iyi olduğu belirlenmiştir (Vujović, 1990, s. 78).

Altun-Alem Camisi ve Mektebi, 16. yüzyıldan günümüze kadar ayakta kalmıştır. Tarih boyunca cami ve sıbyan mektebi büyük tahribat geçirmiştir. Yapılarda geç tarihli sıvaların bulunduğu yer, hasarlı duvar yüzeylerinin sıvanması ve cephenin restorasyonu için kullanıldığı sonucuna varılabilir.

Caminin cepheleri, mektebin cephelerinde bulunan şekiller, oymalar, kemerler, tuğla sıralarını kaplayan duvar yüzeyleri farklı restore edilmiştir. Restorasyon yapıldığında sıbyan

de kız çocukları için dört yıl süren eğitim, sıbyan mekteplerinde başlıyordu. II. Abdülhamid Dönemi'nde sıbyan mektebinin yerine ibtidai mektebi gelmiştir. Buna rağmen günümüze kadar camilerde veya yanında bulunan temel dinî ve Kur'an bilgileri veren eğitim yerleri sıbyan mektebi olarak adlandırılmıştır (Baltacı, 2004, ss. 6-7). Dolayısıyla günümüze kadar gelen Altun-Alem Mektebi'nin yüzyıllar boyunca devam eden eğitim programı büyük ihtimalle zaman içerisinde değişmiştir. Bugün bu mektep temel dinî eğitim vermektedir.

mektebinde camiden daha az zengin malzemeler kullanıldığı görülmüştür. Caminin cepheleri gibi olmayan ve kabaca sıvanan mektebin cepheleri bunu desteklemektedir. 17. yüzyılın sonundaki savaş zamanında²⁰⁰ Avusturyalıların Novi Pazar'daki birçok kültürel anıtı ateşe verdiği ve tahrip ettiği zamanda cami de zarar görmüş olabilir. Harap durumunda olan yapılar sonraki dönemde yeniden restore edilmiştir ve muhtemelen o sürede Altun-Alem kompleksi yeniden inşa edilmiştir.

Altun-Alem Külliyesi'nin günümüze kadarki yolculuğunda bir başka dönem daha dikkat çekicidir. Bu dönem, samanlı çamur harcının kullanıldığı zamandır. Aynı zamanda 19. yüzyılda başlayan ve 1912'ye kadar süren şehrin gelişimi, Osmanlı yöntemi altında olan Novi Pazar'ın son gelişme aşamasıdır (Vujović, 1990, s. 68). Günümüze gelen mektebin merdiveni, saçaklar, tavanlar ve genel olarak dış görünümdeki ve iç mekândaki diğer ahşap ve ona benzer malzemelerden kısımları büyük olasılıkla o dönemden gelmiştir.

Mektep, Altun-Alem Camisi'nin bulunduğu yerdeki gibi serbest şekilli bir avlu içinde yer almaktadır. Avlu iki kata ve alt duvarlara bölünmüştür. Alt kat, cami ve mektep girişini kapsamaktadır; üst katta ise Altun-Alem Camisi'nin revakının uzantıları yaklaşık on metre genişliği olan taş sırası temelinde (Fotoğraf 62) yaklaşık 60 cm bir yüksekliğe sahiptir (Vujović, 1990, s. 68).

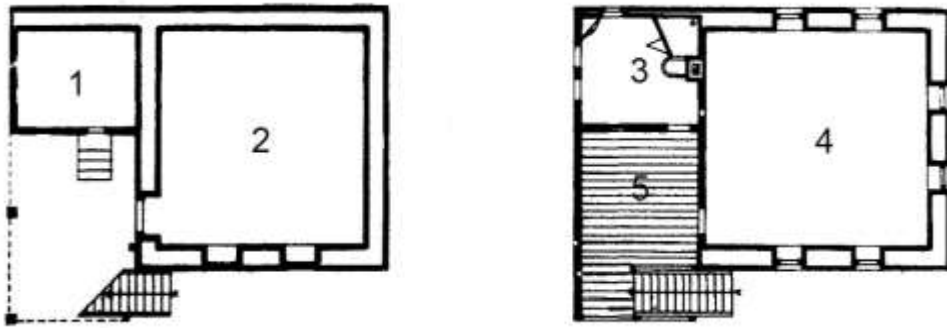

Fotoğraf 62. Altun-Alem Camisi ve Mektebi'nin Avlusundaki Yüksekliği (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

²⁰⁰ 1683 yılında II. Viyana Kuşatması ile gerçekleştirilen savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük ölçüde etkilemiştir. İmparatorluktaki kurumsal kargaşa, siyasal durum ve genel bereketsizlik tüm topraklarında etkili olmuştur (Ortaylı, 1981, s. 195). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum Novi Pazar'ı da önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı ordusunun yenilgisinden sonra Avusturya, Venedik ve Polonya orduları Osmanlı Devleti'nin iç bölgelerine girmeye başlamıştır. Yerel Ortodoks nüfus tarafından desteklenen ordular kurtarıcı olarak görülmüştür. Avusturya ordusunun çoğu Belgrad'daydı, ancak bazıları yerel Sırp gönüllülerle birlikte Novi Pazar'a saldırmaya karar vermiştir. Böylece Nisan 1689'da Novi Pazar neredeyse tamamen ateşe verilmiştir (Vinaver, 1969, ss. 177-178). Bu zamanda Novi Pazar'da bulunan çoğu yapı hasar görmüştür.

Gelişmiş mektep tipinde²⁰¹ olan Altun-Alem Mektebi'nde, öğrenciler için derslik ve giriş alanının yanı sıra öğretmen odası da bulunmaktadır. Yapının planı (Plan 9) dikdörtgen şeklinde 12,3 m x 8,25 m ölçülerindedir. Yapının güney tarafındaki ana cephesinde merdiven genişliğine göre bir uzantı bulunmaktadır. Alt kat ve üst kat aynı plana sahiptir. Bir büyük ve bir küçük odanın yanında giriş kısmı hem alt hem üst katta yer almaktadır (Bećirbegović, 1974, s. 266). Alt kattaki daha önce bodrum olarak kullanılan kare planlı büyük bir oda 1970'lerde gasilhane olarak kullanılmaya başlanmıştır. Aynı katta bulunan küçük oda abdesthaneye dönüştürülmüştür.

Plan 9. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Alt ve Üst Kat Planı

(1 – abdesthane; 2 – gasilhane; 3 – öğretmen odası; 4 – derslik; 5 – koridor;

Bećirbegović, M. (1974). Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini [Bosna-Hersek'te İslam Mimarisinin Eğitim Yapıları]. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. 20-21, s. 265)

Mektebin genel konstrüksiyonu tüm kısımlarında aynı değildir. Dersliğin bulunduğu yer, açık sofa²⁰² kısmından farklıdır. Derslik kısmı, hayata bakan duvar dışında tamamen taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Alt kattaki yapının kuzey duvarının bir kısmı da taştan yapılmıştır.

²⁰¹ Mektep, çoğu zaman tek odalı ahşap veya diğer malzemelerden oluşan bir yapıdır. Bu yüzden bazı bölgelerde mektebin mimarisi gelişmedi çünkü dersler daha çok özel evlerde gerçekleşiyordu. Yine genelde ders vermek için mektepler müstakil yapı olarak inşa ediliyordu. Mektebin bir tarafı yan sokağa yerleştiriliyordu diğer tarafı ise genelde bir bahçeye açıktı. Öğrencilerin ihtiyaçlarına göre gerekli ek hizmet mekânları (su, tuvalet, depo) mektebin avlusunda yer alıyordu. Çoğu mektep büyük bir öğrenci odası şeklinde organize ediliyordu. Mektepler tek katlı ve iki katlı binalar olarak inşa ediliyordu. İki katlı binalarda mektep için genelde sadece üst kat kullanılıyordu. Zemin kat ise çoğunlukla başka amaçlar için kullanılıyordu. Bosna eyaleti ve Hersek Eyaleti'nde bulunan mektepler, oda düzenine ve mimarisinin karmaşıklığına göre üç modele ayrılabilir: tek odalı, iki odalı ve üç odalı. Tek odalı mektepler en basitidir. Sadece temel bir alana sahiptirler; doğrudan dış alandan girilen bir sınıf. Bunun gibi binalar her zaman tek katlıdır. İki odalı mekteplerin derslik odası boyunca uzanan bir koridor vardır. Bu tip mektepler günümüze en fazla gelmiş olanlardır ve bunlar hem tek katlı hem de iki katlı olarak inşa edilmiştir. Üç odalı mekteplerde derslik ve koridorun yanı sıra daha küçük bir öğretmen odası da yer almaktadır. Bu tür mektepler tek katlı veya iki katlı binalar olarak inşa edilmiştir. Bu sınıflandırmaya göre Altun-Alem Mektebi, üç odalı karmaşık plana sahip bir mektep tipidir (Ahunbay, 2004, s. 7; Bećirbegović, 1974, ss. 256-260).

²⁰² Yerel halk tarafından bu kısım divanhana ya da doksat olarak adlandırılmıştır.

Yapının temeli kırma taştan inşa edilmiştir. Üst kat ise *bondruk*²⁰³ sisteminde yapılmıştır. Alt katta dolgu olarak kerpiç tuğla üst katta ise eski tuğlalar kullanılmıştır. Alt kattaki tavan ahşap olup, kirişlerin yönü yapının uzun kenarına paraleldir. Hayat bölümünün tahta döşemesi, alt kattaki sundurma kısmının tavanına yansımaktadır. Üst kattaki yalın çıtalarla düz tavan olarak şekillenmiştir. Mektebin orta eğimli kırma çatı yapısı, yaklaşık 2 m aralığında üç askı ile çözülmüştür. Çatının batı tarafında baca yer almaktadır (Vujović, 1990, s. 69).

Mektebin tüm cepheleri farklı görünmektedir. En fazla dikkat çeken cephe, camiye bakan güney cephe (Fotoğraf 63). Asimetrik bir şekilde tasarlanan ana cephenin güneybatı tarafında üst kattaki hayata çıkan merdiven bulunmaktadır. Bu tarafta güney ile batının kesiştiği noktada hayatı destekleyen ahşaptan yapılan bir sütun yer almaktadır. Hayat altındaki geri alınmış olan kısmın kuzey duvarında abdesthanenin kapısı ve bir dikdörtgen pencere bulunup batı tarafında ise gasilhanenin kapısı vardır. Güney duvarındaki doğu tarafında aşağı seviyedeki çift dikdörtgen pencerelerin üstünde çift kemerli pencere görülmektedir. Alt katta bulunan bir pencere kapatılmıştır. Bu “kör” pencerenin, diğer pencerelerin devamındaki üst kısmında bulunan sivri kemerli alçak oymasından dolayı geçmişte onun açık olduğu tahmin edilmektedir.

Fotoğraf 63. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Güney Cephe

(Temmuz, 2021)

Ana cephenin yüzeyi resimle süslenmiştir. Bizans üslubunun etkisiyle oluşturulan bu cephenin yüzü, tuğla sıralarıyla oluşturulmuştur. Moloz taş üzerine sıvalı yüzeyler, kesme taş ve aralarında dikey olarak yığma tuğla taklit edilmektedir. Bu boyanan üst kattaki

²⁰³ Tuğla ile doldurulmuş ahşap çerçeveden oluşan bir inşaat tarzına bondruk demektir.

bölümde yüzey sıvalı olduğu için ayırt edilmesi zordur. Güney cephenin en üstü ve pencerelerin çevresinde renkli süsleme²⁰⁴ vardır. Burada duvar resimleri alçı boya ile yapılmıştır (Fotoğraf 64).

Fotoğraf 64. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Güney Cephedeki Pencereler

(Temmuz, 2021)

Altun-Alem Sıbyan Mektebi'nin diğer cepheleri sadedir (Fotoğraf 65). Asimetrik batı cephesi sıvalı ve badana ile boyanmıştır. Batı cephesindeki güney kısmında hayatı destekleyen iki ahşap sütunu vardır. Batı cephesinin kuzey tarafında ise aşağı ve üst kısımda çift dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Alttaki pencereler abdesthaneyi, üstteki pencereler ise öğretmen odasını aydınlatmaktadır. Kuzey cephede sadece duvarın üst seviyesinde pencereler bulunmaktadır. Bu iki kemerli pencereler derslik olarak kullanılan odaya aittir. Cephenin alt kısmı kesme taştan ve düzensiz sıra tuğlalardan yapılmıştır. Kuzey cephenin üst kısmı

²⁰⁴ Mektebin ilk zamanında yapılan bezemelerin özgün hâlini korunamadığı için günümüze gelen bu küçük parçaları sadece yorumlamak mümkündür. İlk duvar resimlerinin tavanın eteğinde bulunduğu gibi aynı şekilde Altun-Alem Mektebi'nin saçığının altında sade bir bordür resim edildi. Tek merkezli teğet at nalı pencere kemerin üstünde geç Osmanlı Dönemi'ne ait barok yaprak şekilleri yer almaktadır. Onun sağ ve sol tarafında mavi şerit ile bağlayan sırayla üç renkte resmedilmiş ve stilize edilmiş vazo şekli bulunmaktadır. Sarı, aşı ve mavi boyasının Altun-Alem adına bağlı olduğu düşünüülebilir. Diğer Balkan bölgesinde daha görkemli örnekleri de bulunabilir. Arnavutluk'taki Tiran'da Edhem Bey Camisi, Bosna-Hersek'teki Travnik şehrinde Süleymaniye Camisi, Kuzey Makedonya'daki Kalkandelen'de Alaca veya Paşa Camisi gibi 15-16. yüzyıllarda yapıp 18-19. yüzyılda restore edilmiş ve o zamana ait süslemesi resmedilmiş örneklerdir. Dolayısıyla Altun-Alem Mektebi de geç Osmanlı Dönemi'nde gerçekleştirilmiş bir restorasyon sırasında yerel ustalar tarafından bu boyalı nakışlarla süslenmiş olabilir.

mektebin ana cephesinde bulunan motiflere benzer motiflere sahiptir. Kuzey cephesindeki sıvalı yüzey resmedilerek hacim kazandırılmıştır.

Fotoğraf 65. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Batı (Sağ) ve Kuzey (Sol) Cephe

(Temmuz, 2021)

Mektebin her cephesinde çatıdan inen yaklaşık 90 cm genişliğinde bir saçak vardır. Sadece merdivenin bulunduğu yerde genişliğin daha fazla olması nedeniyle çıkıntı daha uzundur (2,3 m). Bu saçak, ana cepheden üst kattaki ahşaptan yapılan hayata çıkan açık ahşap merdiveni örtmektedir (Fotoğraf 66). Bugün hayat kısmı, sınıfa ve öğretmen odasına girilen bir koridor oluşturan pencereci bir bölüm olarak kapatılmıştır. İç mekânda tüm duvarlar sıvalı ve badanalıdır. Alt kattaki döşemeler betondan, üst kattaki ise tahtadan yapılmıştır.

Fotoğraf 66. Altun-Alem Mektebi (16. Yüzyıl), Ana Cepheci Merdiven ve Hayat

(Temmuz, 2021)

Altun-Alem Mektebi mimari anlamda konut ve anıtsal mimarinin yüceltilmesidir. Ahşap merdiven ve hayat, konut mimarisi²⁰⁵ karakterini verirken, dersliğin bulunduğu kısım Altun-Alem Camisi'ne benzer şekilde inşa edilmiştir. Bećirbegović'e göre bu mektep, tuğla ve taştan inşa edildiği şekliyle Bizans unsurlarına sahiptir. Hem cami hem de mektep üzerindeki kemerli pencereler İslam mimarisinin karakteristik özelliğini taşıırken cephelerdeki resim edilmiş kısımlar Bizans özelliği göstermektedir. Bu inşaat tarzı, Kosova ve Makedonya'da ve Osmanlı Dönemi'nden önce daha sonraki dönemlerde yakın bölgelere yayılmış olabilir (1974, s. 266).

Novi Pazar'da günümüze kadar başka bir mektep gelmemiştir. Bu tür yapıları bugün az olduğu için karşılaştırma kolay değildir. 16. yüzyılda benzer mimari taşıyan tek mektep, Saraybosna'daki Gazi Hüsref Bey Mektebi'dir. Bu mektebin planının boyutları ve süsleme zenginliği Altun-Alem Mektebi'nden daha görkemlidir.

Altun-Alem Camisi ve Sıbyan Mektebi'nin avlusundaki yaklaşık 50 mezardan 30 tanesinde yazılı mezar taşı bulunmaktadır (Fotoğraf 67). Mezar taşlarında bulunan metinler, önde gelen kişilerin burada gömülü olduğunu göstermektedir: paşalar, devlet memurları, müderrisler ve Novi Pazar'ın önemli ailelerinin üyeleri (Mujezinović, 1977, s. 145). Bu veriler, yüzyıllar boyunca bu kompleksin önemli olduğunun bir göstergesidir. Ancak son yıllarda restorasyon sırasında yeni modern malzemelerin kullanılması ve uzmanlarla çalışılmaması, yapıların özgünlüğünün büyük ölçüde bozulmasına neden olmuştur.

Fotoğraf 67. Altun-Alem Külliyesinin Avlusundaki Mezarlar (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

²⁰⁵ Hayatlı evler genelde tek cepheleri dikdörtgen ya da kare planlı bir yapıdır. Avluya bakan hayatlı evin en dikkat çekici ögesi derin sundurmadır (Kuban, 2017, s. 159). Sırbistan'ın güneyinde, Bosna-Hersek, Kosova ve Makedonya topraklarında açık sofalı asimetrik evler mevcuttur (Akin, 2001, s. 129).

4.1.2.5. Hasan Çelebi veya Arap Camisi

Hasan Çelebi veya yerel halk arasında Arap Camisi olarak adlandırılan cami bugün Novi Pazar Çarşısı'nın girişinde yer almaktadır (Fotoğraf 68). Caminin bulunduğu arazinin özelliğinden dolayı cami, bugün 1. maj ve 7. jul caddelerin istikametlerinin arasında (Harita 15, numara 7) konumlanmaktadır.

Fotoğraf 68. Hasan Çelebi Camisi – Arap Camisi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Arap Camisi'nin yapılma tarihi ve onun kurucusu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Mušović'e göre Hasan Bey Mahallesi'nin²⁰⁶ 1528 yılında ilk defa kaydedilmesiyle Hasan Çelebi Camisi'nin 1528 öncesi dönemde yapıldığı tahmin edilebilir (1985, s. 79).

²⁰⁶ Mušović şunu da ekliyor, 1528 tarihli belgelerine göre bu mahallede 15, 1540 ve 1604 yılında 18 hane vardır (1985, s. 79). 1604 tarihli mufassal defterine göre Hasan Bey Mescidi için vakıflardan 52.000 akçe geliri toplanıyordu (Gazić, 2000, ss. 213-214).

Arap Camisi'nin adının nasıl ortaya çıktığı bugüne kadar bilinmemektedir. Caminin Arap ismine ilişkin bazı rivayetler vardır. Birinci rivayete göre Hasan Çelebi Arap'tır ve bu yüzden bu camiye Arap adı verilmiştir. Ancak 16. yüzyıla ait kaynaklarda, Novi Pazar'da küçük bir caminin kurucusu olarak Hasan Çelebi veya Hasan Bey'den söz edilmektedir. Ancak etnik kökenini gösterecek herhangi bir kanıt yoktur. Cami 1689'da ateşe verilmiş ve daha sonra yeniden inşa edilmiştir. Cami restore edilirken Novi Pazar'da subay veya başka bir görevde hizmet eden bir Arap'ın bulunma ihtimali vardır. İkinci rivayete göre ise bir Türk subayı olarak görev yapan bir Arap tarafından cami restore edilmiştir. Bu yüzden bugün Novi Pazar'daki Büyük Mezarlık'ta Arap mezarı olarak bilinen bir mezarın camiye inşa eden kişiye ait olduğuna inanılmaktadır (Mušović, Vujović, 1992, s. 18).

Bazı uzmanlara göre 1689 yılından sonra cami restore edildiğinde sadece eski minaresi korunmuştur. Büyük ihtimalle 19. yüzyılın başında Arap Camisi minaresiyle birlikte tek bir yapı olarak yeniden yapılmıştır. Ancak Arap Camisi'nin şimdiki boyutu ve görünümü ilk yapıldığı dönemden bugüne kadar farklı inşaat süreçlerinde değiştirilmiştir (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 28).

Arap Camisi'nden bahsedilen arşiv belgeleri bu düşüncayı desteklemektedir. 1847 tarihli olan Osmanlı arşiv belgesi²⁰⁷ Novi Pazar Kasabası'nda bulunan Çarşı Camisi'nin imamı için maaş hesaplamasıyla ilgili bilgiler sunmaktadır. Novi Pazar Çarşısı, eski İstanbul-Dubrovnik yolunda bugün 1. maj Caddesi üzerinde yer almaktadır. 1. maj Caddesi'nin başlangıcında bulunan Arap Camisi aslında çarşının girişinde bulunmaktadır. Günümüze gelen yapılara ve bilgilere göre çarşıda başka bir cami yoktu. Dolayısıyla Çarşı Camisi'nden kasıt Arap Camisi olabilir. Diğer arşiv belgelerinde ise 1903-1904 yıllarında Novi Pazar müderrisi ve Adana Vilayeti yücresi arasındaki yazışmalar²⁰⁸ yer almaktadır. Bu belgelerde eski mahalle tarafında inşa edilen Arap Camisi'nden bahsedilmektedir. Böylece Arap Camisi'nin Osmanlı Dönemi'ndeki inşaatının 19. yüzyılın sonu veya 20. yüzyılın başında gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür (Fotoğraf 69).

²⁰⁷ BOA.EV.ZMT. 242, 64

²⁰⁸ BOA.EV.MKT. 2917, 88; BOA.EV.MKT. 2917, 91

Fotoğraf 69. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu ve Kuzeybatı Cephe (t.y.)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Arap Camisi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendine özgü görünümünü devamlı olarak kaybetmiştir. Arazinin özellikleri ve camiyi çeviren dükkânların konumu özel bir mimari kompozisyonu oluşturmuştur. 1980'li yıllarda cami girişine yakın dükkânlarda modern inşaat malzemeleri uygulanmış ve bu caminin mimari tarzı bozulmaya başlamıştır (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 30).

Dinî yapı olarak devamlı kullanılan Arap Camisi sürekli onarılmış, genişletilmiş ve böylece değiştirilmiştir. 1997 yılından itibaren Müslüman halkın ihtiyaçlarına göre restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Arap Camisi'nin çatısı kısmen yenilenmiş, pencereler ve zemin

değiştirilmiş ve yeni bir abdesthane inşa edilmiştir. Yerden ısıtma ve klimanın devreye girmesiyle ibadet alanı büyük ölçüde değiştirilmiştir. Bununla birlikte mihrap ve minber de değiştirilmiştir (Premović Aleksić, 2013, s. 71). Ancak bu düzenlemeler yetkili profesyoneller tarafından yapılmadığı için Arap Camisi'nin otantikliği kaybolmuştur.

2016 yılında, hasarlı çatı zarar görmüş ve ibadet yerindeki bazı kısımların çökmüş olması nedeniyle Arap Camisi kapatıldı²⁰⁹. Çatının restorasyon ve yeniden inşası planı yapıldı. Çalışmalar Sırbistan'daki İslam Topluluğu yürütmeye başladı. İlk olarak Mayıs 2018'de caminin komple çatısı ve minaresindeki paratoner kaldırıldı. Mayıs'ın sonunda Sırbistan'daki Kültür Varlıklar Koruma Kurulu, bu işlerin yürütülmesiyle bağlantılı olarak belirli teknik koruma önlemleri alınmadan cami üzerinde yapılacak çalışmaları yasakladı²¹⁰. Bu kararın ardından çatısız kalan Arap Camisi'nin iç duvarları yoğun yağışlardan dolayı çökmeye başladı. Temmuz 2018'de Arap Camisi'nin minaresine yıldırım düştü ve bu daha çok zarar görmesine neden oldu. Eylül 2018'de Kültür Varlıkları Koruma Kurulu; Arap Camisi, Novi Pazar'da koruma altındaki Eski Çarşı kültür kompleksine ait olduğu için caminin ve minarelerinin yıkılmasını yasakladı. Ancak aynı ayın sonunda Arap Camisi restore edilmek amacıyla Sırbistan'daki İslam Topluluğu tarafından yıkılmaya başlandı²¹¹.

Novi Pazar'daki Arap Camisi kısmen yıkılmıştır (Fotoğraf 70). Caminin güney cephedeki duvarının bazı bölümleri ve hasar görmüş minaresi orijinal kalmıştır. Sırbistan'daki İslam Topluluğu tarafından yürütülen yeni caminin inşası ile ilgili çalışmalar yaklaşık 3 yıl sürmüştür. 9 Nisan 2021'de büyük bir törenle açılmıştır²¹². Yenilenen cami, eski yapının modeline göre yapılmıştır. Ancak aslen 16. yüzyılda yaptırılan Arap Camisi'nin orijinal malzemeleri ve tarihî özgünlüğü kaybedilmiştir.

²⁰⁹ Detaylar için bk. *Udar groma oštetio munar u Arap džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'daki Arap Camisi'nin Minaresine Yıldırım Düştü]. (30 Temmuz 2018). <https://avaz.ba/globus/region/401414/udar-groma-ostetio-munar-arap-dzamije-u-novom-pazaru> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022].

²¹⁰ Detaylar için bk. *Uništena Arap džamija, prekršeni svi standardi o zaštiti spomenika kulture* [Arap Camisi İmha Edildi, Tüm Kültürel Anıtların Korunma Standartları İhlal Edildi]. (20 Eylül 2018). <https://insajder.net/arhiva/tema/unistena-arap-dzamija-prekršeni-svi-standardi-o-zastiti-spomenika-kulture-video> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022].

²¹¹ Detaylar için bk. *Rušenje džamije podelilo vernike* [Caminin Yıkılması İnançlılar Bölündü]. (21 Eylül 2018). <https://www.politika.rs/sr/clanak/411591/Rusenje-dzamije-podelilo-vernike> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022].

²¹² Detaylar için bk. *Svečano otvorena obnovljena Arap džamija* [Yenilenen Arap Camisi'nin Açılış Töreni]. (10 Nisan 2021). <https://magazin.sandzak.com/2021/04/10/svecano-otvorena-obnovljena-arap-dzamija/> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022].

Fotoğraf 70. 2018 Yılında Arap Camisi (16. Yüzyıl)

(<https://insajder.net/arhiva/tema/unistena-arap-dzamija-prekrseni-svi-standardi-o-zastiti-spomenika-kulture-video>)
[Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022])

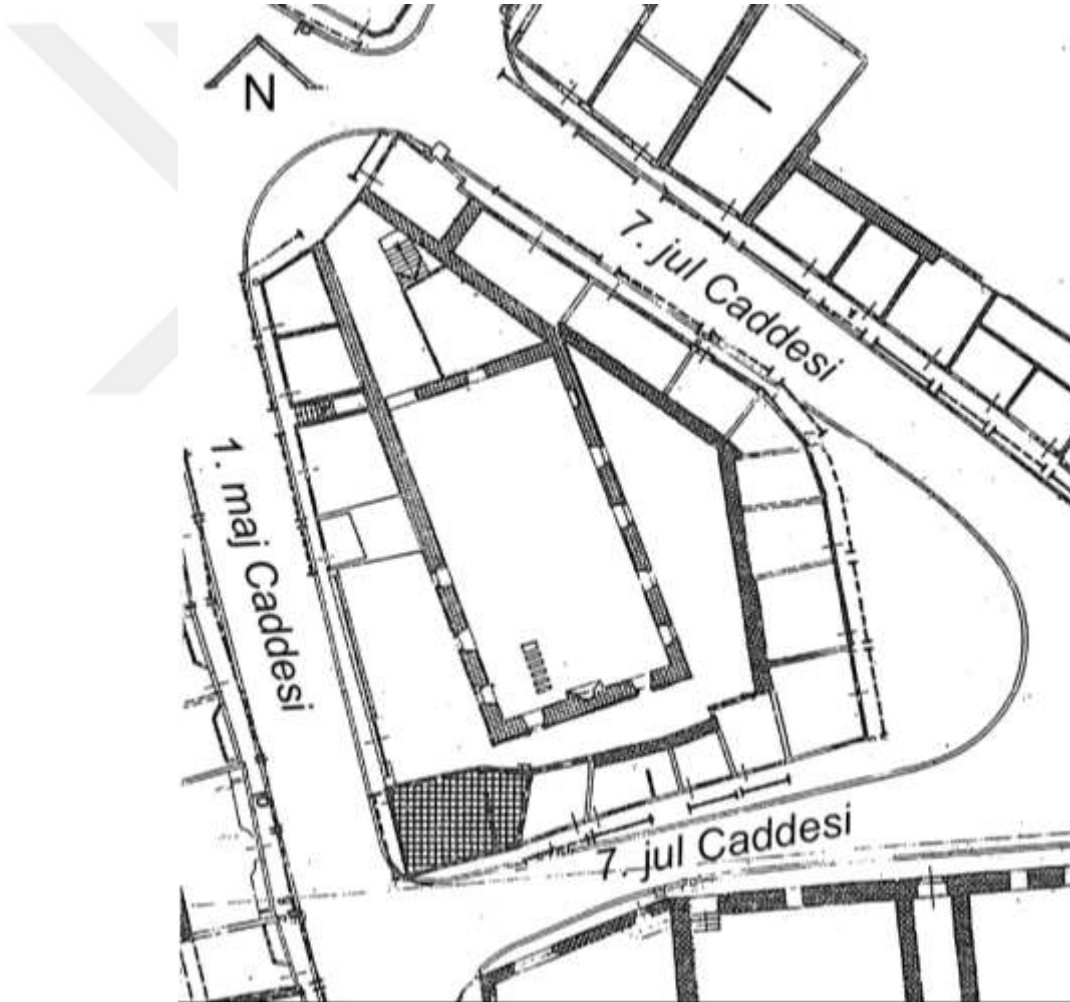
Arap Camisi, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer almaktadır. Caminin dış tarafının büyük kısmı dükkânlarla çevrilmiştir. Dükkânların bağlanma düzeni caminin görüntüsüne özel bir şekil vermektedir (Fotoğraf 71).

Fotoğraf 71. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Güneydoğu ve Kuzeydoğu Cephe

(Eylül, 2023)

Özgün bir plana (Plan 10) sahip olan bu cami kuzeyden güneye doğru meyilli bir arazide inşa edilmiştir. Arazinin şekli ve pozisyonu Arap Camisi'nin mimarisini yüzyıllar boyunca değiştirmiştir. Caminin boyutu ve yapı şeklinin gelişimine bakılarak iki aşamada inşa edildiğine inanılmaktadır. Bu iddiaya göre birinci aşamada 16. ve 17. yüzyılda dikdörtgen planlı düz tavan ile bitirilen kırma çatılı ibadet yeri caminin eski kısmı olabilir. İkinci aşamada ise caminin kuzeybatıdaki ön kısmı kapatılıp ve kuzey tarafındaki köşeye bir sütun konularak girişte iki katlı bir yapı oluşturulmuştur (Mušović, Vujović, 1992, s. 63; Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 28).

Plan 10. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Plan

(Mušović, E., Vujović, S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, s. 65)

Caminin bugünkü planının düzensiz şekillenmesi nedeniyle dış görünümündeki dikdörtgen ana bölüm belirgin bir biçimde öne çıkmamaktadır. Son yüzyılda caminin etrafına eklenen dükkânların çatıları geniş kitleler hâlinde derin saçaklarla birbirine bağlanmıştır.

Yeniden yapılmış Arap Camisi'nin tüm cepheleri eski görüntüsüne göre tasarlanmaya çalışılmıştır. Arap Camisi'nin giriş kapısı kuzeybatı cephesinde bulunmaktadır (Fotoğraf 72). 1. maj Caddesi'nin başında bulunan ana cephesinin zemin katının kuzey ve batısında yer alan dükkân arasında giriş kapısı bulunmaktadır. Cephenin üst katında ise ek süslemeleri olmayan dört dikdörtgen pencere vardır. Arap Camisi'nin kuzeybatı cephesi ilk zamanlarda avlusuna bakan revaklı bir yapı olarak yapılmış olabilir. Ancak 19. yüzyılda Novi Pazar Çarşısı'nın geliştiği dönemde kapatılıp dükkânlar yapılmış olabilir.

Fotoğraf 72. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe

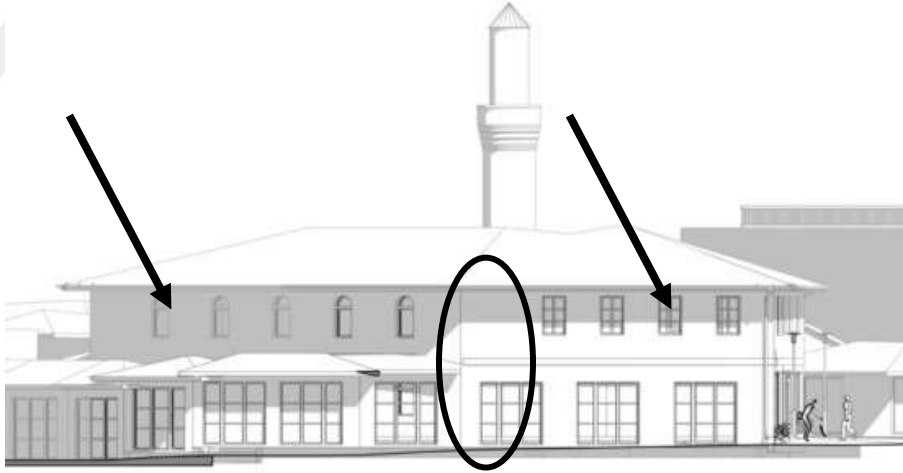
(Temmuz, 2021)

Kuzeydoğu cephesi yapının en uzun cephesidir (Fotoğraf 73). 7. jul Caddesine bakan bu cephedeki alt katta yer alan dükkânların sırasını takip ederek duvar, ortasından ikiye ayrılmaktadır. Bunu, caminin 2018 yılında hazırlanan yenilenme planında görmek mümkündür (Plan 11). Duvar yüzeylerinde bulunan geçiş, pencere açıklıklarının şekline göre fark edilebilir. Pencereleler kuzeydoğu cephenin kuzeyinde dikdörtgen, doğusunda ise sivri kemerlidir.

Fotoğraf 73. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu Cephe

(Temmuz, 2021)

Plan 11. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeydoğu Cephinin Planı

(<https://sandzakpress.net/ekskluzivno-pogledajte-projekat-rekonstruisane-arap-dzamije/> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022])

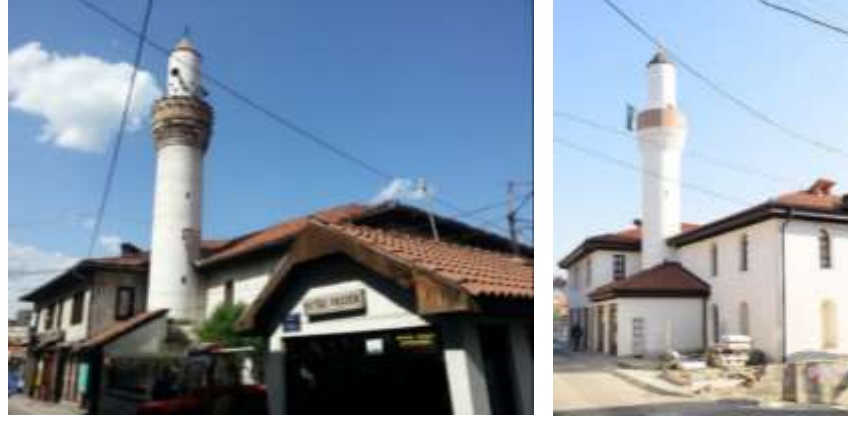
Güneydoğudaki arka cephe, kuzeydoğu cephesi gibi dükkânlarla çevrilidir (Fotoğraf 74). Dükkânların arka arkaya uzanan çatıları birbirine bağlanmaktadır. Dükkânların pozisyonundan dolayı caminin güneydoğu cephesinin görünümünü belirlemek mümkün değildir. Üst kısımlarda bu cephede bezemesiz sivri kemerli 3 pencere bulunmaktadır.

Fotoğraf 74. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Güneydoğu Cephe

(Eylül, 2023)

1. maj Caddesi boyunca uzanan güneybatı cephe, başlangıçtan minareye kadar aşağı kısım dükkânları ile kapatılmıştır. Dükkânlar arasında kadın mahfiline girişi bulunmaktadır. Dükkânların üst seviyesinde iki tek kanatlı ve iki çift kanatlı dikdörtgen pencere alması sıra ile düzenlenmiştir. Minareye bakan güney duvarının üst seviyesinde bir dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Güneybatı cephenin güneyinde duvar geri çekildiği için burada küçük bir bahçe yer almaktadır. Bu duvarın alt ve üst katında çift sivri kemerli pencere vardır. Bahçenin batı kısmında üç tane mezar, güney kısmında ise eski zamanlarda bir berber dükkânı yer alıyordu (Fotoğraf 75). Bugün dükkânı mevcut değil ve ona yakın yeşil alan betonlaştırılmıştır.

Fotoğraf 75. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı Cephe (2018 Yılından Önce ve Sonrası)

(<https://www.rs/novi-pazar-djurdjevi-stupovi/> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022]; Temmuz, 2021)

Minare güneybatı cephede yer almaktadır. 2018'den önce minarenin kürsüsünün bir tarafı açık duruyordu. Bu sebepten dolayı ilk yapıldığında minare açık dururken güneybatı duvarına yaslandığı tahmin edilebilir. Novi Pazar Çarşısı oluşturulduktan sonra minarenin önüne eklenen dükkânlarla sadece minarenin kaidesi kısmen açık kalmıştır. 2018 yılında cami yeniden yapılarak kaide kısmı duvarlar arasına inşa edilmiştir.

Arap Camisi'nin minaresi tıknaz, uzun olmayan bir minaredir (Fotoğraf 76). Bugün caminin duvarlarında inşa edilen minarenin kaide kısmı bir zamanlar kare şeklindeydi. Dairesel gövde kısmının üstünde kirpi tuğla kabartması ile süslü bir şerefe yer almaktadır. Cami yenilenmeden önce minarenin şerefesinin aşağı kısmında alçak bir kabartma bezemesi vardı. Şerefeden sonra gövdesinden biraz daha ince olan petek kısmı uzanmaktadır. Minare, alemlî metal külâh ile sonlanmaktadır.

Fotoğraf 76. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Minare (2018 Yılından Önce ve Sonrası)

(<https://foursquare.com/v/arap-dzamija/510b9e4ce4b0eae0b82ed77> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022]; Temmuz, 2021)

Caminin iç mekânı, geniş ve sıra dışı çokgen planlıdır. Arap Camisi'nin kapalı giriş kısmının kuzeyinde alt katta bulunan abdesthaneye giden merdiven bulunmaktadır. Doğusunda kadın mahfiline çıkan bir merdiven, güneyinde ise koridordan sonra kapılı duvarla ayrılan büyük ibadet mekânı yer almaktadır.

İbadet mekânının güneydoğu duvarında (Fotoğraf 77) girinti yapan yarım daire mihrap nişi vardır. Mihrabın tuğladan yapılan iç kısmı üç dilimli olarak düzenlenmiştir. Ahşaptan yapılan mihrabın yeni çerçevesinin bordürü birkaç tane gülbezek ile süslenmiştir. Mihrabın çerçevesinin güneyinde Allah, batısında ise Muhammed yazısı yer almaktadır. Caminin yenilenmeden önce alçı ile kaplı çerçeveli bir mihrabı vardı (bk. Fotoğraf 78). Mihrabın eksenindeki üst seviyede bir sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Aynı pencere şekli mihrabın güney ve doğu tarafında alt ve üst katta da vardır.

Fotoğraf 77. Arap Camisi (16. Yüzyıl), İbadet Mekanı

(Temmuz, 2021)

Güneydoğu cephesinin güneyinde minber, doğusunda ise kürsü yer almaktadır. Mihrabın doğu tarafında bulunan pencere kapatılıp kitap nişi olarak kullanılmaktadır. Arap Camisi'nin güneydoğu duvarının doğusunda geri çekilen kısım 2018 yılında yapılan çalışmalarda camiye eklendi (Fotoğraf 78). Bu kısımda aşağı ve üst seviyede sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır. Bundan sonra devam eden kuzeydoğu duvarı aslında dükkânların üstüne yaslanan bir kısımdır. Onun karşısındaki güneybatı duvarının alt katının güneyinde bir sivri kemerli pencere, batısında ise oyma işli süslenmiş kapalı bir pencere nişi bulunmaktadır. Bu pencerelerin ekseninde üst seviyede aynı pencereler vardır.

Fotoğraf 78. Arap Camisi (16. Yüzyıl), İbadet Mekanı (2018 Yılından Önce ve Yıkılma Zamanı)

(<http://novi-pazar.blogspot.com/2011/10/arap-dzamija-novi-pazar.html>;

<https://sandzakpress.net/istina-o-restauraciji-arap-dzamije/> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022])

Caminin kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarının üst seviyesinde L şekli olarak düzenlen kadın mahfili bulunmaktadır (Fotoğraf 79). Büyük bir alanı kapsayan kadın mahfili, betonarme sütunlarla desteklenmektedir. 2018 yılından önce var olan iki ahşap sütunla desteklenen kadın mahfili (Fotoğraf 80), caminin yenilenmesinden sonra büyük ölçüde değişim göstermiştir. Yenilenmeden önce kadın mahfili sadece kuzeydoğu duvarın önünde yer almaktaydı. Önceki kadın mahfilinin ahşap korkuluğu bugün metal ile değiştirilmiştir.

Fotoğraf 79. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

Fotoğraf 80. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil (2018 Yılından Önce)

(<http://novi-pazar.blogspot.com/2011/10/arap-dzamiya-novi-pazar.html> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022])

Kadın mahfilinin batısındaki duvarda bulunan çıkıntı minarenin giriş kapısıdır (Fotoğraf 81). Caminin düz tavanı yalın çıtalar tekniğiyle düzenlenmiştir. Bu katta bulunan pencereler sivri kemerlidir.

Fotoğraf 81. Arap Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfiline Çıkan Merdiven ve Minarenin Giriş Kapısı

(Temmuz, 2021)

Arap Camisi ile ilgili hiç detaylı araştırma yapılmamıştır. Caminin duvarlar kerpiç tuğladan yapılmıştır ancak kalınlıkları farklıdır. Minarenin konumu ve bugün kuzeybatı giriş cephesinde dükkânlarla doldurulan alan, bir zamanlar şadırvanlı bir avlu ve sundurmalı bir cami girişinin olduğunu düşündürmektedir (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 29).

Arap Camisi, özel bir mimari çözümü temsil etmektedir. İnşa edildiği arazinin düzensizliği ve Novi Pazar Çarşısı'nın dükkânlarının düzenlenmesi bu yapının özgünlüğünü sağlamıştır. Ne yazık ki 2018'de gerçekleştirilen çalışmalardan dolayı Arap Camisi'nin geçmişini daha fazla araştırmak mümkün olmayacaktır.

4.1.2.6. Gazi Sinan Bey Camisi

Novi Pazar Kalesi'nin batı tabyasının yakınlarında Gazi Sinan Bey Camisi yer almaktadır. Svetosavska ve Hilma Rožajca caddelerinin kesiştiği noktada (Harita 15, numara 8) bulunan bu cami, kuzey-güney doğrultusunda bulunmaktadır (Fotoğraf 82).

Fotoğraf 82. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Gazi Sinan Camisi'nin yapılma tarihi ve kurucusu hakkında bilgi yoktur. Osmanlı arşivindeki kadastro kayıtlarına göre 1528 yılında Novi Pazar'da var olan mahalleler arasında Maden Sinan Mescidi'nde 20 hane vardı. 1540 tarihli kayıta ise bu mahallede 10 hane mevcuttu

(Çar Drnda, 1984, s. 84-85). 1604 tarihli vakıf kayıtlarına göre vefat etmiş olan Hadim Yakup oğlu Sinan Bey imaret, medrese²¹³ ve mektep için hamam, çeşitli dükkânlar ve dört değirmenden yıllık 200.000 akçe geliri sağlıyordu (Zlata, 1974, s. 137). 1797 tarihli bir belgede Sinan Bey cemaatinden söz edilmektedir (Mušović, Vujović, 1992, s. 18).

Bugün mevcut verilere dayanarak Sinan Bey, Gazi Sinan ve Madeni Sinan'ın aynı kişi olup olmadığını kesin bir şekilde tespit etmek zordur. Ayverdi'ye göre Maden Sinan olarak bahsedilen banî Sinan'ın maden emini olduğu düşünülmektedir (2000, s. 319). Novi Pazar yakınlarındaki Gluhavica ve Rogozna'da madenler olduğu için madenin kiracılarından biri olması veya madende bir emin olması mümkündür.

1683-1699 yılları içerisinde Avusturya ve Türkiye arasında süren savaşta Novi Pazar büyük ölçüde zarar görmüştür. Bu dönemde Sinan Bey Camisi yakılmıştır. Bundan sonra 1728'de bu cami Topal Osman Paşa²¹⁴ tarafından yeniden inşa edildi. H Safer 1144 / MS 12 Ağustos 1731 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde²¹⁵ camiden Gazi Sinan Bey Camisi olarak söz edilmektedir. 1809'da yine önemli ölçüde hasar görmüştür. Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısında Gazi Sinan Bey Camisi yeniden yapılmıştır (Mušović, Vujović, 1992, s. 20).

Ancak 19. ve 20. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgelerinde hem Gazi Sinan Bey hem de Madeni Sinan Camisi'nden bahsedilmektedir. H gurre-i C 953 / MS 3 Ağustos 1837 tarihli belgede²¹⁶ kale içinde bulunan Gazi Sinan Bey Camisi'nde yeni imamet görevi yapacak olan kişilerden bahsedilmektedir. H 14 Şevval 1320 / MS 14 Ocak 1903 tarihli belgede²¹⁷ halk yardımıyla yeniden tamir edilen Sinan Bey Camisi'nin resmî açılışının yapılması söz konusudur. Günümüze kadar gelen Osmanlı arşiv belgelerinde²¹⁸ Madeni Sinan Camisi/Mescidi'ne ilişkin bilgiler onun harap bir hâlde olduğundan caminin yenilenmesi ve

²¹³ Arşiv belgelerine göre Sinan Bey Medresesi 1540 yılından önce Yakup Bey'in oğlu Sinan Bey tarafından yapılmıştır. Günümüze kadar gelen belgelere göre bu medrese, Novi Pazar'da ilk inşa edilen medresedir (Çar Drnda, 1984, s. 80). H Gurre-i Rebiülahir 990 / MS 25 Nisan 1582 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde Novi Pazar'da bulunan Sinan Bey medresesinde görev yapan Mevlana Fazullah ve Mevlana Muslihiddin'e ilişkin bir doğrulama söz konusudur (VGM. 1249, 23). Bu belgede mevlana terimi muhtemelen âlim ünvanı olarak kullanılmıştır; mevlana - "efendimiz, sâhibimiz" anlamındaki bu söz, bazı büyük şeyhlerin ve âlimlerin isimleri başında saygı ifadesi olarak kullanılırdı. Detaylar için bk. <http://www.lugatim.com/s/mevlana> [Erişim Tarihi: 6 Haziran 2022].

²¹⁴ Topal Osman Paşa (H 1074-1146 / MS 1663-1733) Osmanlı sadrazamıdır. Çok farklı yerlerde görevi yaptıktan sonra 1720 yılında Bosna, sonraki sene Rumeli Beylerbeyliği'ndeki Niş'e tayin edildi. 1727 tarihinde tekrar Bosna'ya gönderildi. Ancak 1728 yılının sonunda Vidin muhafızı oldu (Özcan, 2012, s. 244).

²¹⁵ VGM. 1200, 67

²¹⁶ BOA.EV.BKB. 39, 466

²¹⁷ BOA.DH.MKT. 633, 28, 1

²¹⁸ VGM. 171, 6; BOA.EV.MH. 589, 264; BOA.EV.MKT.CHT. 122, 290; BOA.EV.MKT.CHT. 122, 292; BOA.EV.MKT.CHT. 122, 294; BOA.EV.MKT.CHT. 122, 296

uygun hâle getirilmesinden bahsedilmektedir. Bunun yanında belgelerde Eyüp Bey'den de söz edilmektedir. 20. yüzyılın ortasına kadar Novi Pazar'da halkın verdiği isimle Eyüp Bey Camisi vardı. Bu nedenle 19. ve 20. yüzyılda farklı belgelerde Gazi Sinan Bey Camisi'nin iki isimle geçmesi mümkün değildir. Dolayısıyla Madeni Sinan ve Gazi Sinan Bey Camisi söz konusu olduğunda yaklaşık aynı tarihte yapılmış iki yapıdan bahsedilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra devlet yetkilileri bu camiye tahıl ve diğer gıda maddeleri için bir depo olarak kullanmışlardır. Yüklü atlar içeriye sokulmuş ve cami pis bırakılmıştır. Bu dönemden sonra camide tahıl depolandığı içi kemirgenler, nem ve küf, caminin yapısına zarar vermiştir²¹⁹.

1988 yılında camiye kullanan yerel halk tarafından Gazi Sinan Bey Camisi'nin restorasyonu uzmansız yapılmıştır. 2005'te İslam Topluluğu, caminin durumu güvenli olmadığı için camiye kapatmaya karar vermiştir (Premović Aleksić, 2013, s. 92). Daha sonra Gazi Sinan Bey Camisi, İslam Topluluğu tarafından yenilenmiş ve 2016'da tekrar ibadete açılmıştır²²⁰.

20. yüzyılın ikinci yarısı ve 21. yüzyılın başında caminin yeniden inşası nedeniyle cami özgünlüğünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu nedenle yapının planında değişiklikler uygulanmıştır. 2016 yılında yeniden açılan Gazi Sinan Bey Camisi'nin planı bugün mevcut değildir.

Gazi Sinan Bey Camisi'nin evresindeki korunan yeşil alanlar sayesinde cami modern yapılarla çevrili olmadığı için anıtsallığı bir şekilde korunmuştur. Caminin girişi eskiden doğu tarafında bulunmaktaydı. Ancak şehirin değişmesiyle caminin bulunduğu arsa da değişmiştir. Caminin yanında inşa edilen konutlar giriş kapısını kapattığından dolayı restorasyon ile cami girişi kuzey tarafına aktarılmıştır.

2016 yılından itibaren caminin binasının içinde "Gazi Sinan Bey" Gençlik Merkezi ve Müslüman Gençlik Kulübü bulunmaktadır. Camiye eklenen kısımda multimedya merkezi, kütüphane ve ofis bulunmaktadır. Gençlerin dinî, sosyal ve kültürel alanlarda eğitilmesi amacıyla oluşturulmuştur.

²¹⁹ Detaylar için bk. Gazi Sinan-begova džamija [Gazi Sinan Bey Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 15.

²²⁰ Detaylar için bk. *Svečano otvorena Sinan-begova džamija* [Yenilenen Sinan Bey Camisi'nin Açılışı]. (5 Haziran 2016). <https://sandzakpress.net/svecano-otvorena-gazi-sinan-begova-dzamiya/> [Erişim Tarihi: 17 Haziran 2022].

Cami batıdan doğuya doğru meyilli bir arazide inşa edilmiştir. Ana cephe olarak düzenlenen kuzey cephesi asimetrik bir şekilde tasarlanmıştır. Bu cephedeki yer alan kitleler eşit olmayan üç parçaya bölünmüştür. Kuzey cephenin batı kısmı caminin ibadet mekânıdır. Kadın mahfilinin başladığı kısım olan duvarın çıkıntılı kısmı göze çarpmaktadır. Kuzey cephenin doğu tarafı son inşaatla eklenen yapının bir parçasıdır. Müslüman Gençlik Kulübü (Fotoğraf 83) yapının bu kısmında yer almaktadır. Bu iki bölüm arasında binanın girişi yer almaktadır.

Kuzey cephe süslemesizdir. Gazi Sinan Bey Camisi'nin içi, kuzey taraftan alt ve üst olmak üzere iki paralel sıra hâlinde uzanan pencerelerle aydınlatılmaktadır. Girişin üstünde ve kuzey cephenin doğu kısmında daireli çerçeveli pencereler yer alırken, batı kısmındaki pencereler ise çerçeveli basık kemerlidir.

Fotoğraf 83. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Kuzey Cephe

(Temmuz, 2021)

Zamanla caminin yakınlarına konutlar inşa edilmiştir. Böylece Gazi Sinan Bey Camisi'nin doğu cephesi yapılan evlerle kapanmıştır. Caminin batı ve güney cephesi, yapının kuzey cephesinin ibadet kısmı ile aynı şekilde düzenlenmiştir. Üst katın batı cephesindeki basık kemerli çift pencere yer almaktadır. Güney cephede ise minarenin yanı sıra alt ve üst katta basık kemerli çift pencere bulunmaktadır (Fotoğraf 84).

Gazi Sinan Bey Camisi'nin minaresi, korunmuş orijinal parçalarındandır (Fotoğraf 84). Kesme taştan yapılan minarenin onikigen kürsüsünden sonra dikeylik izlenimini artıran alçak girintilere sahip olan bir gövde uzanmaktadır. Şerefenin aşağı kısmında üç adet halka

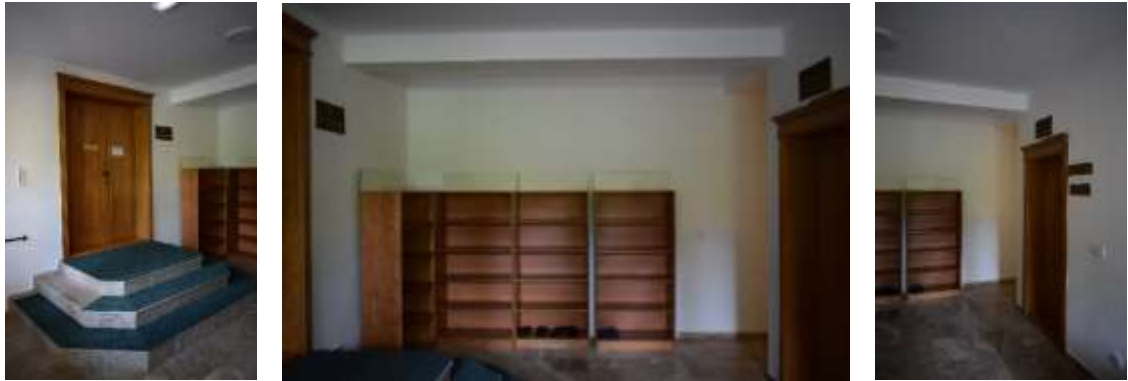
şeklinde süslemeler işlenmiştir. Şerefenin dış kısmındaki parapet panelleri, eşkenar dörtgen motiflerle alçak bir şekilde oyulmuştur. Küçük alçak dikdörtgen oymalarla bağlanan girintiler onikigen petek kısmının sonunda bulunmaktadır. Alemlî metal örtülü külâhla minare sonlanmaktadır. Bezemelerin özellikleri ve minarenin tasarlanma şekli, 1728'de yapılan yenilenmeyle büyük ölçüde ilişkilendirilebilmektedir (Mušović, Vujović, 1992, s. 61).

Fotoğraf 84. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Batı ve Güney Cephe ve Minare

(Temmuz, 2021)

Gazi Sinan Bey Camisi'nin dört kanatlı ahşap ve camdan yapılmış olan kapısından sonra geniş bir koridora girilmektedir. Koridorun doğusunda Müslüman Gençlik Kulübü'nün alanı yer alırken onun güneydoğusunda abdesthane bulunmaktadır. Koridorun batısında üç basamakla çıkılan caminin girişi yer almaktadır (Fotoğraf 85).

Fotoğraf 85. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Girişteki Koridor

(Temmuz, 2021)

Caminin iç kısmında küçük bir koridorun kuzeyinde Novi Pazar Kalesi'nde bulunan şehir parkına bakan bir pencere vardır. Koridorun güneyinde isen kadın mahfiline çıkan merdiven bulunurken batı duvarında caminin eski giriş kapısı yer almaktadır (Fotoğraf 86). Caminin kapısının orijinal yarım dairesel taş kemerinin üst ekseninde hilal ve yıldız süslemesi vardır. Eğer bu taş kemere caminin orijinal giriş yeri olarak bakılacak olursa Gazi Sinan Bey Camisi batı-doğu doğrultusunda yer almaktaydı. Aynı düşünceye göre 2016 yılından önce caminin batısında alt katta çift pencere vardır. Böylece caminin minaresi onun arkasında bulunmayıp girişinde, yan tarafında yer alıyordu. Gazi Sinan Bey Camisi'nin eski görüntüsü günümüze gelmediği için bu düşünce tam olarak doğru kabul edilmemelidir.

Fotoğraf 86. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), İbadet Yerinden Önce Koridor ve Eski Giriş Kapısı

(Temmuz, 2021)

Gazi Sinan Bey Camisi'nin ibadet mekânı sade bir şekilde pencerelerle aydınlatılmıştır. Kuzey ve güney duvarları aynı şekilde düzenlenmiştir. Batı ekseninde girinti yapan dilimli mihrap nişi vardır (Fotoğraf 87). Mihrabın iç kısmındaki alçı erken Osmanlı Dönemi mukarnasla süslenmiştir. Mihrabın ahşap çerçevesi dört sıra bordür ile bezenmiştir. Bunun iki yan tarafında alt katta kitap nişleri bulunmaktadır. Onların üstünde ise basık kemerli pencereler yer almaktadır.

Fotoğraf 87. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), İbadet Yeri ve Mihrap

(Temmuz, 2021)

Batı duvarın güneyinde minber doğusunda yeni yapılan kürsü vardır. Doğu duvarın önünde erkek ibadet yerinden önce bulunan küçük koridordan basamakla çıkılan I şeklinde kadın mahfili (Fotoğraf 88) yer almaktadır. Ahşap sütunlarla desteklenen kadın mahfili süslü ahşap korkuluk ile çevrilmiştir.

Fotoğraf 88. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

Çokgen kırma çatılı Gazi Sinan Bey Camisi'nin tavanı kısmen ahşap ile kapatılmış kısmen badana ile boyanmıştır (Fotoğraf 89). Ahşap kısımda Türk geleneksel konut mimarisine benzeyen bir tasarımı uygulanmıştır. Geniş sekizgen çerçeve içinde düz tavan kısmında daha küçük sekizgen göbek bulunmaktadır. Ahşap tavan kısmı süslü bordür ile çevrilmiştir.

Fotoğraf 89. Gazi Sinan Bey Camisi (16. Yüzyıl), Tavan

(Temmuz, 2021)

Gazi Sinan Bey Camisi, büyük ölçüde özgünlüğünü kaybettiği için bugün camiyi tarihî ve sanatsal açıdan tam olarak değerlendirmek zordur. Zaman içerisinde birçok değişikliğe uğrasa da caminin bazı unsurları yapılış döneminin özellikleri göstermektedir. Selçuklu ve erken Osmanlı sanatının unsurlarını taşıyan mukarnaslı mihrap taş minare ile beraber Novi Pazar'daki 16. yüzyıl inşaat özelliklerine sahiptir. Altun-Alem Camisi'nin minaresine benzer bir taş işleme tekniği, bu iki camiyi aynı döneme bağlamaktadır. Her iki camide detaylı süslenmiş taş minarenin şeklinin narinliği, camilerin zengin kurucuları olduğunu ve ikisinde de aynı ustaların çalıştığını göstermektedir. Son olarak Gazi Sinan Bey Camisi'nin Novi Pazar Kalesi'nin batı tabyasının yakınında bulunması, bu caminin 15. yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başlayan yerleşimin en eski bölümlerinde yapıldığını doğrulamaktadır.

4.1.2.7. İskender Çelebi veya Melajska Camisi

İskender Çelebi Camisi veya Melajska Camisi, Deda Šehovića ve Rifata Burdževića caddelerinin kesiştiği noktada (Harita 15, numara 9) yer almaktadır (Fotoğraf 90). İki dünya savaşı arasında Mustafa Melajac caminin bakımını yaptığı için halk arasında Melajska Camisi olarak bilinmektedir (Mušović, Vujović, 1992, s. 13).

Fotoğraf 90. İskender Çelebi veya Melajska Camisi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Caminin yapılma tarihi bilinmemektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde, 16. yüzyılın ilk yarısında İskender Çelebi Mahallesi'nden bahsedilmektedir. 1528/1530 tarihli kadastro kayıtlarında İskender Çelebi Mescidi olarak kaydedilmiştir. O zamanlar bu mescidin mahallesinde 28 hane vardı. Dolayısıyla İskender Çelebi Mahallesi'nin 1528 yılından önce oluşturulduğu düşünülmelidir. 1540 yılında İskender Çelebi Mescidi'ni kapsayan mahallede 16, 1604'te ise 27 hane vardı (Hatidža Čar Drnda, 1984, s. 84). 1604 yılından gelen vakıf kayıtlarına göre Yakup Bey'in oğlu İskender Çelebi'nin mescit ve mektep vakıfları için 35.000 akçe, değirmen, 12 dükkân ve bir fırından geliri ayarlanıyordu (Zlatar, 1974, s. 140). İskender Çelebi Mahallesi'nden, 1767 tarihli Novi Pazar Kefileması'nda²²¹ cemaat olarak söz edilmektedir (Mušović, Vujović, 1992, s. 13).

²²¹ Kefilema – garanti, teminat. Kefilema Türkçe kefil/kefaletname kelimesinden oluşan bir kelimedir. Detaylar için bk. Škaljić, A. (1966). *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku* [Sırpça-Hırvatça Dilinde Türk Kelimeleri]. Sarajevo:

Bugün İskender Çelebi Camisi'ne ilişkin bilgilere göre yanında bir mektebin olduğu bilinmektedir. Caminin yüzyıllar içindeki değişimi ile ilgili pek bilgi yoktur. 1980 yılında yapılan restorasyon sırasında caminin bazı kısımlarında çok fazla kurum kalıntısı bulunmuştur (Premović Aleksić, 2013, s. 82). Dolayısıyla caminin savaşlar sırasında ya da başka bir nedenle yandığı düşünülebilir. Camini orijinal kısmı olarak sadece minare kalmıştır. Restorasyon sırasında mimari değerleri ile özgün şekil ve malzemeleri dikkate alınmadığından cami, tarihî özelliklerini kaybetmiştir.

21. yüzyılın başlarından itibaren bu camide farklı düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Düzenlemeler uzmansız yapıldığı için caminin planı mevcut değildir. Dikdörtgen planlı İskender Çelebi Camisi güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda yer almaktadır. Kesme taş bir duvarla çevrelenen bahçesinde cami, abdesthane ve imamın evi bulunmaktadır (Fotoğraf 91).

Fotoğraf 91. Melajka Camisi (16. Yüzyıl), Havadan Görüntüsü

(<https://mesihat.org/2017/12/22/iskender-kelebi-dzamija/> [Erişim Tarihi: 26 Haziran 2022])

Svjetlost, s. 186; kefil – borcunu ödemeyenin veya verdiği sözü yerine getirmeyenin bütün sorumluluğu üzerine alan kimse, kefaletname – bir kimsenin kefil olduğu gösteren belge. Detaylar için bk. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 25 Haziran 2022].

İskender Çelebi Camisi'nin güneybatı cephesinde giriş bulunmaktadır. Ana cephedeki tıknaz minare, cephede eşit olmayan iki bölüm oluşturmaktadır. Güneybatı cephenin güney tarafında alt ve üst kattta çift yarım daire kemerli pencere bulunmaktadır. Batı tarafında ise camiye dikdörtgen planlı eklenen bir objenin kırma çatılı saçağıyla bir cami girişi görülmektedir. Caminin girişinin batısına abdesthane yaslanmaktadır. Böyle tasarlanan giriş, eskiden açık son cemaat yerinden oluşturulmuş olabilir. Üst katın batı tarafındaki farklı aralıklarla üç tane yarım daire kemerli pencere yer almaktadır. İskender Çelebi Camisi'nin diğer cepheler de benzer bir şekilde tasarlanmıştır. Süsleme olmayan badana ile boyanmış duvarlarda, yarım daire kemerli pencereler yer almaktadır.

İki dairesel sütunla desteklenen saçağın altında basık kemerli iki kanatlı ahşap görüntülü cami kapısı bulunmaktadır. Kapıdan sonra küçük koridorun güneyinde ibadethane yerine giriş, batısında ise abdesthane yer almaktadır (Fotoğraf 92). İbadet mekânına girilen kapının kemeri orijinaldir. Aynı durum Gazi Sinan Bey Camisi'nde de mevcuttur. Ancak kapıların kemerleri aynı şekilde tasarlanmamıştır. Gazi Sinan Bey Camisi'nde daire kemerli çerçeve varken Melajka Camisi'nde ise basık kemerli taş kapı çerçevesi bulunmaktadır (Fotoğraf 92).

Fotoğraf 92. Melajka Camisi (16. Yüzyıl), Giriş Kapısı ve Girişteki Koridor

(Temmuz, 2021)

Melajka Camisi'nin kırma çatısının düz tavanı beton yapılmış ve badana ile boyanmıştır. Güneybatı duvarına yaslanan minare bulunmaktadır (Fotoğraf 93). Tıknaz minarenin kürsüsü moloz taştan yapılırken gövde kısmı ise tuğladan dairesel olarak şekillendirilmiştir. Şerefenin altı mukarnasla süslenmiştir. Dairesel petek kısmının devamında alemlî metal külâhla minare sonlanmaktadır.

Fotoğraf 93. Melajski Camisi (16. Yüzyıl), Minare

(Temmuz, 2021)

Caminin iç mekânı asimetrik bir plana sahiptir. Kuzeydoğu ve kuzeybatı duvarı ile güneybatı duvarının güney kısmında alt ve üst katta daire kemerli pencereler bulunmaktadır (Fotoğraf 94). Badana ile boyanmış duvarlar yeni tarihli ahşap levhalarla süslenmiştir. Güneydoğu duvarının ekseninden yarım daire girinti yapan mermer mihrap vardır. Mihrabın taç kısmı ahşap süsleme ile betimlenmiştir. Çift bordürle süslenen mihrabın güney ve doğusunda küçük kitap rafı yer almaktadır. Aynı duvarda kürsü ve minber bulunmaktadır (Fotoğraf 94).

Fotoğraf 94. Melajski Camisi (16. Yüzyıl), Mihrap, Minber ve Kürsü

(Temmuz, 2021)

İç mekândaki güneybatı duvarında minarenin yeri bellidir (Fotoğraf 95). Kuzeybatı duvarının önünde dikdörtgen şekli olan sütun kadın mahfilini desteklemektedir. L şeklinde tasarlanan kadın mahfilinin ahşap korkuluğu vardır. Böylece şekillendirilmiş kısmı alt katta da L şeklini yansıtmaktadır (Fotoğraf 95).

Fotoğraf 95. Melajka Camisi (16. Yüzyıl), Minarenin Yeri ve Kadın Mahfili

(Temmuz, 2021)

Melajka Camisi günümüze kadar minaret hariç özgün görünümünü kaybetmiştir. Ancak minarenin mimarisine dayanarak camiyi Osmanlı Devleti'nin başka bölgelerindeki yapılarla karşılaştırmak mümkündür.

Mimari üsluplar Novi Pazar'a geç geldiği için Melajka Camisi'nin minaresinin tasarımında Bilecik'teki Orhan Gazi Camisi'nin (1332) minaresi ile benzerlik görülmektedir. Osmanlı mimarisinin en eski minare biçimlerinden birisi olarak (Goodwin, 2012, s. 25) Orhan Gazi Camisi'nin minaresi taş ve tuğladan yapılmıştır. Düzenlenmesinde Kastamonu İbni Neccar Dülgeroğlu Camisi'ndeki (1353) gibi şerefe üzerinde küçük süslemeler vardır. Bu camilerle ortak özellikleri sadece minare değildir. Hepsi küçük tek mekânlı yapı olarak inşa edilen camiler olarak ortak niteliklere sahiptir.

Nihayetinde Melajka Camisi'nin arsadaki pozisyonu, minarenin yeri, giriş kapısının çerçevesi ve son cemaat yerinin genişletilmesi, mihrabın pozisyonu ve değiştirilen şekli gibi kanıtlara dayanılarak belki eski görüntüsünü ve mimarisini gelecek araştırmalarda sunmak mümkün olabilecektir.

4.1.2.8. Çalapverdi veya Hacı Kadri Camisi

Çalapverdi veya Hacı Kadri Camisi bugün Novi Pazar'daki Šabana Koče ve Gojka Bačanina caddeleri arasında (Harita 15, numara 10) bulunmaktadır (Fotoğraf 96). Cami kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer almaktadır.

Fotoğraf 96. Çalapverdi veya Hacı Kadri Camisi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Çalapverdi Camisi'nin yapılış tarihine ilişkin bugüne kadar bir bilgiye ulaşılamadı. Ancak farklı Osmanlı arşiv belgelerine göre 16. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı tahmin edilmektedir. 1540 tarihli Osmanlı kadastro arşiv belgesinde Çalapverdi Ağa Mahallesi'nden ilk defa söz edilmektedir. Bu tarihte Çalapverdi Ağa Mahallesi 21 haneyi kapsamaktaydı. 1604 yılında ise bu mahallede 15 hane vardı (Čar Drnda, 1984, 85). 1604 tarihli Bosna mufassal defterinde Novi Pazar ile Ras Nahiyesi'nde bulunan Çalapverdi Mescidi, 50.000 akçe, 54 dükkândan (27 tamir edilmiş, 27 yıkılmış) geliri elde etmekteydi (Gazić. 2000, s. 210). Çalapverdi Camisi zaman içerisinde ateşe verilmiş ve zarar görmüştür ancak farklı kişiler tarafından yenilenmiştir. 1767 tarihli Novi Pazar Kefileması'nda Çalapverdi Cemaati'nden söz edilmektedir (Mušović, 1985, s. 81). Mevcut kaynaklara göre 18. yüzyılda İsmail Paşa²²²

²²² Radović'e göre Çalapverdi Camisi 200 yıl önce İsmail Paşa tarafından inşa edilmiştir (1998, s. 19). Dolayısıyla 18. yüzyılda İsmail Paşa Çalapverdi Camisi'ni yeniden yaptırmış olabilir. Bugün Altun-Alem Camisi'nin haremünde yer alan mezarlıkta Bosna Mutasarrıfı İsmail Paşa'nın mezarı vardır (Mujezinović, 1977, s. 145). İsmailia'dan (Mısır) yeni Bosna Mutasarrıfı olarak tayin edilen eski Hazine Katibi İsmail Paşa, yeni görevini devralmaya Bosna'ya giderken Novi Pazar'da veba hastalığına yakalanmış ve H 10 Ramazan 1199 / MS 17

ve sonraki zamanda Hacı Kadri²²³ tarafından yeniden yapılmıştır (Radović, 1998, s. 19; Mušović, Vujović, 1992, s. 21).

H 27 Cemazeyilevvel 1267 / MS 30 Mart 1851²²⁴ ve H Selh-i Şaban 1292 / MS 30 Eylül 1875 tarihli arşiv belgesinde Bosna Vilayeti'ndeki Novi Pazar Kasabası'nda yer alan rahmetli İsmail Paşa Camisi'nden bahsedilmektedir. H 11 Şaban 1291 / MS 12 Eylül 1875²²⁵ tarihli belgede ise merkezi Novi Pazar Kasabası'nda Kapıcıbaşı Mahallesi'nde bulunan İsmail Paşa Camisi olarak belirtilmektedir. Önceki yüzyıllara ait belgelerde Çalapverdi Mescidi / Camisi adını taşıyan mahalle de bulunmaktaydı. R 24 Kanun-ı Sani 1311 / MS 3 Şubat 1896 ve R 28 Kanun-ı Sani 1311 / MS 9 Şubat 1896 tarihli Osmanlı arşiv belgelerinde²²⁶ Novi Pazar'da bulunan Çalapverdi Mehmet Ağa Camisi'nin yeni görevlilerine ilişkin bilgiler sunulmaktadır.

Yukarıda sunulan belgelerden dolayı İsmail Paşa Camisi ile Çalapverdi Camisi'nin aynı yapı olmadığı düşünülmektedir. Hacı Kadri isminin 20. yüzyılına kadar geldiği düşünülürse Çalapverdi Camisi'nin 19. yüzyılın sonunda veya 20. yüzyılda restore ettiren kişiye bağlı olduğu sonucuna varılabilir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Çalapverdi Camisi kapatılmıştır. 1960-1965 yıllar arasında yerel halk tarafından restore edilmiştir. 1990 yılında caminin avlusunda abdesthane ve gasilhane inşa edilmiştir. Daha sonra 2012-2016 yılları arasında İslam Topluluğu tarafından cami yeniden restore edilmiştir. O dönemde Çalapverdi Camisi'nin koridorundaki giriş kapısının üstünde altın rengine boyanmış bir mermer levha bulunmuştur. Levhanın yazısı şudur: "Bu güzel mescidi inşa edene Allah cennette bir ev yapar." Bugün o levhanın yerinde başka bir levha mevcuttur²²⁷ (Fotoğraf 97).

Temmuz 1785 yılında vefat etmiştir (Bašeskija, 1997, s. 239; Hadžihuseinović, 1999, ss. 594-595). Buna göre 200 yıl öncesinden bahsedildiğine göre İsmail Paşa'dan söz edilmiş olabilir.

²²³ Caminin isimlerinden birisi olarak Hacı Kadri ismi geçmektedir. Tarihî kaynaklarda Hacı Kadri'ye ilişkin bir bilgi yoktur. Onunla ilgili halk arasında bir efsane vardır: Kadri, Bosna'da bir ağanın hizmetçisiymiş. Uzun süredir hizmetini karşılığını alamayan Kadri, parayı kendisi alıp Novi Pazar'a kaçmaya karar vermiş. Ağanın hizmetinde kazandığından daha fazla para almış ve Sofi Memi adı altında bir caminin inşasına veya yenilenmesine verip kendi parasını ise eski Çalapverdi Ağa Camisi'nin yenilenmesine bağışlamaya karar vermiştir. Bundan kalan para ile hacca gitmiştir (Mušović, Vujović, 1992, s. 21).

²²⁴ BOA.EV.THR. 280, 44; BOA.EV.MKT. 793, 182

²²⁵ BOA.EV.MKT. 790, 84

²²⁶ BOA.EV.MKT.CHT. 376, 240; BOA.EV.MKT.CHT. 504, 18

²²⁷ Detaylar için bk. Çalap verdi džamija [Çalapverdi Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 10.

Fotoğraf 97. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Levha

(Temmuz, 2021)

Arşiv belgelerine göre Çalapverdi Camisi'nin yanında eskiden bir mektep vardı. Bugün Çalapverdi Camisi'nin ana girişi kuzeybatı tarafında bulunmaktadır. Geniş bahçesinin kuzeyinde gasilhane ve abdesthane, batısında ise bir çeşme vardır (Fotoğraf 98).

Fotoğraf 98. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Gasilhane, Abdesthane ve Çeşme

(Temmuz, 2021)

Caminin ana girişi kuzeybatı cephesinde bulunmaktadır. Çalapverdi Camisi'nin eskide açık sofa şeklindeki son cemaat yeri, bugün duvarla kapatılan bir cephedir. Kuzeybatı cephenin bazı kısımlarında eski ahşap direklerin ve taşların izlerini görebilmek mümkündür. Kuzeybatı cephede ana kapının üstünde iki tane dikdörtgen şekilli ahşap sütunla kırma çatılı bir sundurma desteklenmektedir. Cephenin üst seviyesinde dört dikdörtgen pencere bulunmaktadır (Fotoğraf 99).

Fotoğraf 99. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe ve Giriş Kapısı

(Temmuz, 2021)

Caminin diğer cepheleri de süssüz badana ile boyanmıştır. Kuzeydoğu cephenin üst ve alt katında sivri kemerli pencere varken güneydoğu cephenin üst ve alt katında sivri kemerli çift pencere bulunmaktadır (Fotoğraf 100).

Fotoğraf 100. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Güneydoğu (Sol) ve Kuzeydoğu (Sağ) Cephe

(Temmuz, 2021)

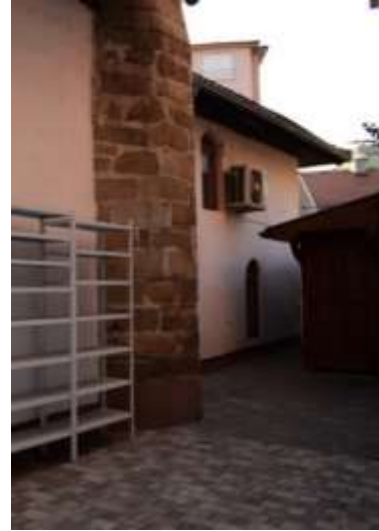
Güneybatı cepheyi, buraya yaslanan minare bölmektedir. Cephenin batısı eski açık son cemaat yeri olduğu için sadece üst katında bir dikdörtgen pencere vardır. Güneybatı cephenin güneyinde ise üst ve alt katta sivri kemerli pencere yer almaktadır (Fotoğraf 101).

Fotoğraf 101. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı Cephe

(Temmuz, 2021)

Kırma çatılı Çalapverdi Camisi'nin güneybatı cephesine minare yaslanmaktadır (Fotoğraf 102). Sade şekillendirilen minarenin çokgen kürsüsü kesme taştan yapılmıştır. Boyanmış minarenin dairesel gövdesinden sonra dairesel şerefenin alt kısmı ikiye bölünmüş altı sıra kirpi tuğla ile süslenmiştir. Petekten sonra alemlî metal örtü ile minare sonlanmaktadır.

Fotoğraf 102. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Minare

(Temmuz, 2021)

Çalapverdi Camisi'nin giriş kapısından sonra bir koridora geçilmektedir. Koridorun kuzeyinde bir kapı varken batısında ise kadın mahfiline çıkan basamaklar bulunmaktadır. Güney tarafta caminin ibadet mekânına geçen kapı yer almaktadır (Fotoğraf 103).

Fotoğraf 103. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Girişteki Koridor

(Temmuz, 2021)

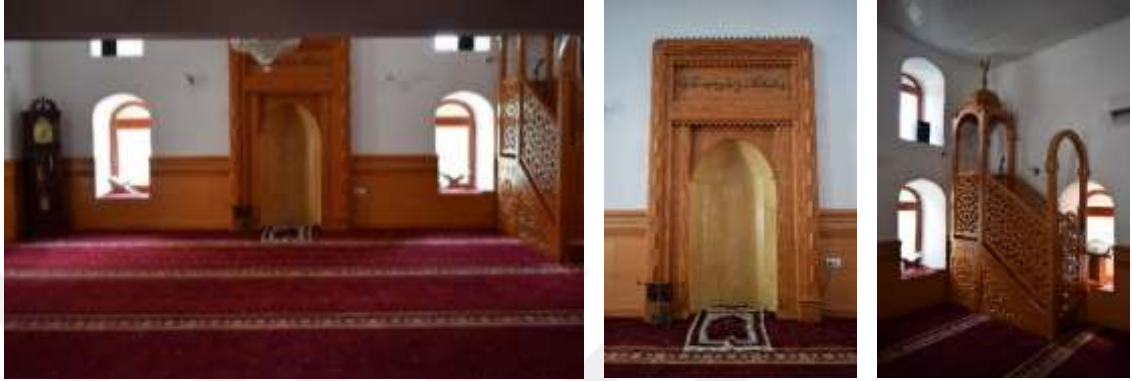
Koridorun kuzeyinde bulunan kapısından sonra odanın güneyinde eski dış mihrap yeri almaktadır. Yarım daire süslemesiz tuğladan girinti yapan bu mihrabın üstünde söz edilen yazı durmaktadır (Fotoğraf 104). Bu odanın güneyinde caminin ibadet kısmının eski girişi vardır. Bugün kapatılmış eski revak derslik olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 104. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Kapatılan Son Cemaat Yeri

(Temmuz, 2021)

Çalapverdi Camisi'nin ibadet kısmı dikdörtgen plana sahiptir. İç mekânındaki güneydoğu duvarında yarım daire girinti yapan ahşap çerçeveli mermer mihrap yer almaktadır (Fotoğraf 105). Duvarın doğusunda saat güneyinde ise minber bulunmaktadır.

Fotoğraf 105. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Mihrap ve Minber

(Temmuz, 2021)

İç kuzeybatı duvarının önünde I şekilli kadın mahfil iki ahşap sütunla desteklenmektedir. Kadın mahfili 1960'larda yapılmıştır. Caminin kapatılan son cemaat yerinden oluşturulan bölümün üstünde kadın mahfilinin ilk bölümü, ibadet mekânının içinde ise ikinci bölümü yer almaktadır (Fotoğraf 106). Sivri kemerli pencere ile aydınlatılmış caminin iç mekânı ahşap tavanla örtülmüştür.

Fotoğraf 106. Çalapverdi Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

Çalapverdi Camisi 20. yüzyılda özgün mimari özelliklerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Çalapverdi Camisi'nin eski durumuna göre bir karşılaştırma yapmak mümkün olsaydı mimarisi diğer Novi Pazar camilerinden ayırt edilemezdi. Tek mekânlı dikdörtgen planlı ve dış kısmına eklenen minaresiyle erken Osmanlı Dönemi'ne ait bir yapıdır. Şimdiki görüntüsü

ve diğ er tarihî yapıyla mukayese yapmak zordur. Ancak bazı kısımlar Osmanlı coğrafyasında uygulanan inş aat tarzlarını göstermektedir. Ankara'daki 18. yüzyıla ait Sarı Kadı Camisi'nin ahş ap malzeme kullanması, kadın mahfilinin son cemaat yerinden ikinci bölümle genişletilmesi bir benzerlik olarak tespit edilebilir. Sonuçta tüm Osmanlı Devleti'nde nasıl inş aat tarzları bir ya da iki yüz yıl sonra Novi Pazar'da uygulanmış sa aynı şekilde bu kadın mahfili kısmının da yapılma tarihinden iki yüzyıl sonra Ç alapverdi Camisi'ne eklenmiş olması mümkündür.

4.1.2.9. Ferhadija veya Trebinjska Camisi

Novi Pazar'ın Hercegovačka ve Mitrovačka caddelerinin kesişti ğ i noktasında (Harita 15, numara 11) bugün Ferhadija Camisi bulunmaktadır (Fotoğ raf 107). Novi Pazar'daki küçük yapılardan Ferhadija Camisi, kuzeybatı-güneydoğ u doğ rultusunda yer almaktadır.

Fotoğ raf 107. Ferhadija veya Trebinjska Camisi (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Caminin adından yola çıkarak Novi Pazar'ın önemli kişilerinden birisi, Hacı Ferhad tarafından yaptırıldığı tahmin edilebilir. Hacı Ferhad hakkında bilgi bulunmadığından dolayı camiye ilişkin farklı dönemlere ait Osmanlı arşiv belgelerinden bilgi alınabilir. Hacı Ferhad Mescidi'nden ilk defa 1540 tarihli Osmanlı kadastro kayıtlarında söz edilmektedir. Buna dayanarak Ferhadija Camisi'nin muhtemelen 1540 yılından önce inşa edildiği söylenebilir. 1540 yılında bu mescit 56, 1604 tarihinde ise 38 hane kapsamaktaydı (Čar Drnda, 1984, s. 85). 1767 tarihli Novi Pazar Kefileması'nda büyük Hacı Ferhad cemaatinden bahsedilmektedir (Mušović, Vujović, 1992, s. 21). H 27 Ca 1253 / MS 28 Eylül 1837 tarihli belgede²²⁸ Novi Pazar'da yer alan Ferhad Paşa Camisi'nin imamet görevlisiyle ilgili bilgiler sunulmaktadır.

Ferhadija Camisi, halk arasında Trebinjska Camisi olarak da bilinmektedir. Berlin Antlaşması'ndan (1878) sonra Hersek'teki Trebinje'den muhacirler gelmeye başlamıştır²²⁹. Muhtemelen bazı Trebinjeliler bu camiye önem verip ona yatırım yaptığı için caminin adı Trebinjska olmuştur.

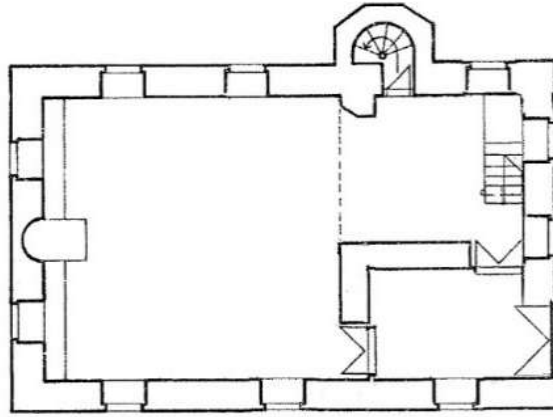
Novi Pazar'daki diğer camiler gibi Ferhadija Camisi de yüzyıllar boyunca birçok kez yenilenmiştir. Cami çok kötü bir hâldeyken son olarak 2001 yılında yenilenmiştir²³⁰. Yapılan yenilenmeyle cami yerel halk tarafından tamamen yıkıldığından caminin özgün özellikleri kalıcı olarak kaybedilmiştir. Bugünkü hâliyle sadece minarenin yeri ve şekli korunmuş fakat yüzey tasarımı değiştirilmiştir (Premović Aleksić, 2013, s. 100).

Ferhadija Camisi, kuzeyden güneye doğru meyilli bir toprakta durmaktadır. Küçük camiler arasında bilinen Ferhadija Camisi'nin ana cephesi Altun-Alem Camisi'ne benzerlik göstermekteydi. Ancak bugün caminin görüntüsüyle ortak noktası yoktur. Ferhadija Camisi, dikdörtgen planlı yapısıyla (Plan 12) Novi Pazar'ın tek mekânlı revaksız camileri arasında yer almaktadır.

²²⁸ BOA.EV.BKB. 100, 250

²²⁹ Berlin Antlaşması ile büyük güçler arasında Balkan Yarımadası'nın topraklarının en büyük bölünmesi gerçekleştirildi. Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'daki topraklarını kaybetmeye devam etmiş ve dolayısıyla etkisini zayıflatmıştır. Ancak Berlin Antlaşması ile çok uzun süre aynı bölgede yaşayan etnik grupların çıkarları çatışmış ve antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği topraklardan Müslüman nüfusun kitlesel göçüne yol açmıştır. Ana göç yönü Arnavutluk ve Novi Pazar Sancağı olmuştur (Bandžović, 1999, ss. 62-63).

²³⁰ Detaylar için bk. Ferhadija džamija [Ferhadija Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 9.

Plan 12. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Plan

(Mušović, E., Vujović, S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, s. 66)

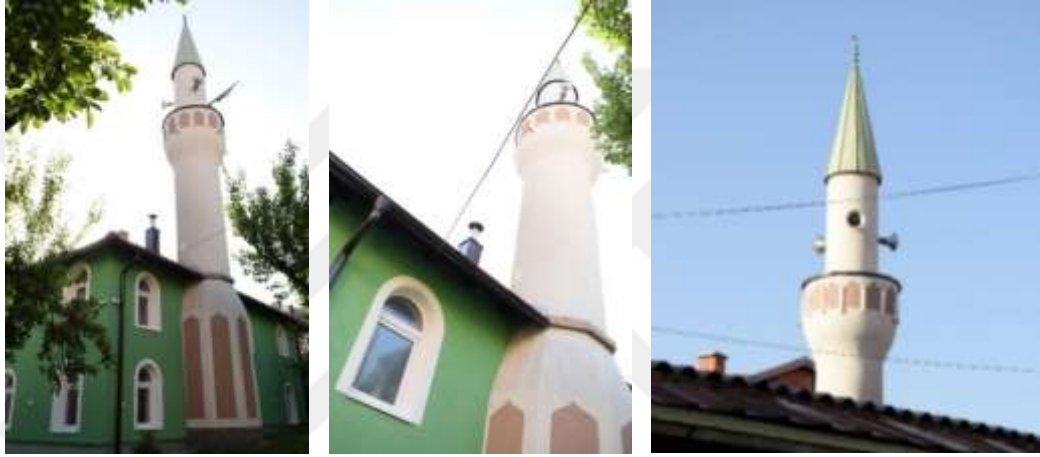
Ferhadija Camisi'nin orijinal hâli korunamadığı için caminin ilk hâlini ancak mevcut yapı ve diğer kaynaklara dayanarak ancak eski haliyle karşılaştırma yaparak betimlemek mümkündür. Eskiden kuzeybatı cephede bulunan giriş kapısının önünde açık bir son cemaat yeri vardı. Ancak bugün giriş kapısı (Fotoğraf 108) yeni modern malzemelerle yeniden yapılmıştır. Kuzeybatı cephenin kuzeyindeki giriş kapısının üstündeki yarım daire şeklindeki yeni kitabe caminin adı ve yapıma tarihi yazmaktadır. Üst ve alt katta beşik kemerli pencere bulunmaktadır.

Fotoğraf 108. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe

(Temmuz, 2021)

2001 yılından sonra diğer cepheleri aynı şekilde tasarlanmıştır; üst ve alt katta 3 tane beşik kemerli pencere yer almaktadır. Bunlar arasında yalnız güneybatı cepheye minare yaslanmaktadır. Tıknaz bir biçimde şekillendirilen minare Mušović ve Vujović'e göre (1992) orijinal minare (Fotoğraf 109) gibi tasarlanmıştır. Bugün mevcut minarenin kürsüsü caminin saçağına kadar uzanmaktadır. Kısa gövde kısmından sonra düz bir yüzeye sahip olan şerefe yer almaktadır. Petekten sonra metal külâh alemle sonlanmaktadır. Görünen o minarenin eski şekli kalmış ancak yüzeyi yeni tasarıma göre biçimlendirilmiştir.

Fotoğraf 109. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Minare

(Temmuz, 2021)

Kırma çatı altında küçük ibadet yeri bulunmaktadır. Bugünkü hâli tek mekânlı olarak düzenlenmiş eski Ferhadija Camisi'nden farklı görünmektedir. Giriş kapısından sonra eski revak yerinde bir koridorun batısında kadın mahfiline çıkan merdiven, güneydoğusunda ise ibadet mekânına giren kapı (Fotoğraf 110) bulunmaktadır.

Fotoğraf 110. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), İç Mekân

(Temmuz, 2021)

İbadet yerinin güneydoğu duvarının ekseninde girinti yapan yarım daire mihrap nişi vardır. Yeni tarihli mihrabın dikdörtgen çerçeve ve girinti kısmı çini ile süslenmiştir. Mihrabın iç ve çerçeve kısmı Kur'an yazısıyla beraber klasik Osmanlı çini sanatı motifleriyle sıraltı tekniğiyle yapılmıştır²³¹. Güneydoğu duvarın doğusunda kürsü, güneyinde ise minber yer almaktadır. İç mekânın diğer kısımları gibi onlar da 2001'den sonra yapılmıştır.

Ferhadija Camisi'nin içi L şeklinde olduğu için kuzey köşesinde ibadet mekânına giren kapı varken batısında ona paralel kısmında minareye çıkan giriş kapısı bulunmaktadır (Fotoğraf 111). Minarenin kapısının pozisyonu ve kadın mahfilini destekleyen sütun, eskiden caminin eskiden son cemaat yerinin açık olduğunu göstermektedir. I şekilde düzenlenen kadın mahfili, 2001 yılında güneydoğu tarafına doğru genişletilmiştir.

Fotoğraf 111. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Duvar ve Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

²³¹ Klasik Osmanlı Dönemi'nde farklı yapıların çini motiflerin kompozisyonları, çeşitli çiçekler ile iri kitabe ve ayetli yazı bordürlerinden oluşturulmaktaydı. Sayısız farklı uygulamalarla bu süsleme tarzı Şam'dan Balkanlar'a kadar uzanmaktaydı. Beyaz renk hamur üzerinde mavi, lacivert, firuze, yeşil, domates kırmızısı gibi pek çok renk kullanılmıştır. Bazen iri sülüs yazılar, lacivert zemin üzerinde yapılmıştır (Öney, 2003, s. 713). Ferhadija Camisi'nin yeni mihrabı bazı klasik Osmanlı Dönemi'ne ait yapılardan esin alınarak tasarlanmıştır. Örneğin; Eminönü Rüstem Paşa Camisi, İstanbul'daki Sokollu Mehmet Paşa Camisi, Bursa'daki Şehzade Mustafa Türbesi, Edirne'deki Selimiye Camisi, vb.

Ferhadija Camisi'nin haziresinde 16 mezar taşı²³² bulunmaktadır (Fotoğraf 112). Bunlar 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başına tarihlidir. Caminin bahçesinin kuzeyinde abdesthane batısında ise gasilhane yer almaktadır.

Fotoğraf 112. Ferhadija Camisi (16. Yüzyıl), Haziredeki Mezar Taşları

(Temmuz, 2021)

Ferhadija Camisi, planına göre Altun-Alem Camisi'ne benzemektedir. 2001 yılından önce caminin açık son cemaat yeri, ana cephedeki sol tarafında giriş kapısı, son cemaat yerindeki minare giriş kapısı özellikleriyle bu iki caminin aynı usta tarafından inşa edildiği düşünülebilir. Ayrıca 16. yüzyıl tarihli Novi Pazar, Saraybosna ve Banja Luka'da Ferhadija Camisi olarak adlandırılan yapılar vardır. Novi Pazar'daki caminin kurucusuyla ilgili bilgi olmadığı ve diğer şehirlerde bulunan yapılara göre onun mimarisi oldukça sade olduğu için mukayese yapmak pek mümkün değildir. Bugün Novi Pazar'da yer alan Ferhadija Camisi özgün mimarisini büyük ölçüde kaybettiği için ona ilişkin bazı bilgiler de kalıcı olarak kaybolmuştur.

²³² Detaylar için bk. Anonim (2020). *Sancak Bölgesi Osmanlı Kültür Mirası: Novi Pazar Hazire Şahideleri*. Y. Yayla, E. Aldemar, N. Pepić, H.İ. Erol, M. Tuncer, Y. Yılmaz (Haz.). İstanbul: TİKA.)

4.1.2.10. Hacı Hürem veya Bor Camisi ve Türbesi

Hacı Hürem Camisi ya da yerel halk arasında Bor²³³ Camisi (Fotoğraf 113) olarak bilinen yapı, bugün Novi Pazar'daki Kragujevačka Caddesi'nde (Harita 15, numara 12) yer almaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer alan cami bugün Novi Pazar'ın büyük camileri arasındadır.

Fotoğraf 113. Hacı Hürem veya Bor Camisi (1561)

(Temmuz, 2021)

²³³ Yerel halka göre bu caminin bahçesinde bir çam ağacı (Sırp. bor) vardı. Bundan dolayı Bor Camisi şeklinde adlandırılmaya başlanmıştır.

Bor Camisi'nin revaktan ibadet bölümüne giden girişin üzerindeki kitabesinden (Fotoğraf 114) 1561 yılında Hacı Hürem tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir. Osmanlıca yazılmış kitabesinin içeriği şudur:

Fotoğraf 114. Hacı Hürem (1561), Kitabe

(Temmuz, 2021)

قَدِ بَنَى هَذَا الْمَسْجِدَ الْأَكْرَمَ
عَبْدٌ ضَعِيفٌ مُذْنِبٌ جَائِعٌ حَرَمَ
يَا رَبِّ تَقَبَّلْهُ بِحَرَمَةِ بَيْتِكَ الْحَرَمِ
وَاخْتِمِ بِالْإِيمَانِ عَبْدُكَ حَرَمُ
سنة ٩٦٨ هـ

“Kad bena hazel mescidi el ekrem

‘Abdun zayifun müznibun haci Hurem /

Bu şerefli mekânı, günahkâr zayıf kulu hacu Hurem inşa etmiş.

Ya Rab takabbalh bi hakkı beytike el Haram /

Ey Rabbim, El Haram beytine olan hürmetine kabul eyle,
vehtim bil- imanı abdike Hurem / Ve Hurem kuluna imanla son (hitam) eyle.

fi sene 968

H 968 / MS 1560/1561” (Mujezinović, 1977, s. 139).

Caminin kurucusu ile ilgili bugün pek çok bilgi yoktur. Rivayete göre Hacı Hürem vefat ettikten sonra Bor Camisi'nin bahçesinde bulunan türbede defnedilmiştir. Türbenin kitabesi veya konu hakkında bilgi verecek bir kanıt olmadığı için bu doğru olarak kabul edilmemelidir.

Evliya Çelebi²³⁴, Seyahatnamesi'nde Novi Pazar camilerinden bahsederek Hacı Hürem Camisi'nden de söz etmiştir (1967, s. 264). Dinî yapıları anlatırken Çelebi sadece üç yapıyı cami olarak anlatmıştır: Altun-Alem Camisi, İsa Bey Camisi ve Hacı Hürem Camisi; diğer 23 tanesini ise mescit olarak sunmuştur. Hacı Hürem Camisi 17. yüzyılda yapıldığında büyüklüğünden ve görkemli görüntüsünden dolayı Novi Pazar'ın önemli dinî yapıları arasındaydı. Sonra savaş zamanında Hacı Hürem Camisi ateşe verilmiş ve büyük kısmı yıkılmıştır. Bu nedenle yapının sadece ibadet iç mekânının geniş duvarlarının ve taş minarenin kısımları orijinal kalmış gibi görünmektedir (Andrejević, 1969, ss. 200-202). Yüzyıllardır kullanılan Hacı Hürem Camisi, birkaç kez onarım görmüş ve özgün görünümünü koruyamamıştır. 20. yüzyılın sonunda ön kısmı da genişletilmiş ve bahçesinde abdesthane ve gasilhane inşa edilmiştir. 2003 yılında türbe duvarının yanına bir çeşme (Fotoğraf 115) yapılmıştır (Premović Aleksić, 2013, s. 76).

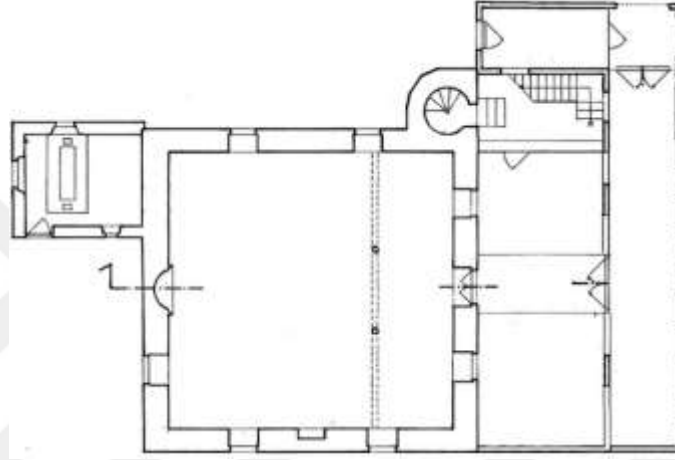

Fotoğraf 115. Bor Camisi (1561), Türbenin Yanındaki Çeşme

(Temmuz, 2021)

²³⁴ Detaylar için bk. Çelebi, E. (1967). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama* [Seyahatname - Yugoslav Ülkeleri Hakkında Kısımlar] (H. Šabanović, Çev.) Sarajevo: Svjetlost. (1896-1900).

Hacı Hürem Camisi, güneybatı tarafında bulunan türbesiyle özel yapı olarak değerlendirilmektedir. Bugün mevcut plana (Plan 13) göre caminin değiştirilen kısımları bellidir. Eski açık revak kısmı duvarlarla örtülmüştür ve minare kaidesinin genişliğine kadar genişletilmiştir. Ayrıca eskiden caminin kuzeybatı cephesinde bulunan giriş kapısına ayakkabı için bir koridor eklenerek dış giriş kapısı güneybatı cephesinin batısına yerleştirilmiştir.

Plan 13. Bor Camisi ve Türbesi (1561), Plan

(Mušović, E., Vujović, S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, s. 59)

Bor Camisi'nin güneybatısında bugün bulunan ana cephe 20. yüzyılda gerçekleştirilen düzeltmeler sırasında yapılmıştır. Son zamanlarda eklenen koridorunun kuzeyindeki yarım daire açıklıklar, bir sütun ile birbirine bağlanmaktadır. Girişin batısında minare tarafına doğru bahçeye giren kapı bulunmaktadır. Bor Camisi'nin giriş kısmı, 20. yüzyılın sonunda genişletilirken üst kat oluşturulmuştur. Bu genişletme en fazla kadın mahfilini etkilemiştir.

Diğer cepheler sade bir şekilde tasarlanmıştır (Fotoğraf 116). Eski ana cephe, kuzeybatı cephesine eklenen kısımda alt katta dört geniş yarım daire pencere, üst katta ise beş yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. Güneybatı cephede sokaktan girişten sonra cepheye yaslanan minare bulunmaktadır. Cephenin güney kısmı diğer cepheler gibi beyaz badana ile boyanmıştır ve duvarda alt ve üst seviyede yuvarlak kemerli pencereler yer almaktadır. Güneydoğu cepheye caminin bahçesinde yer alan türbe yaslanmaktadır. Böylece duvarın bir kısmını türbe kapatırken diğer kısımda ise yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. Caminin yanındaki binalar, kuzeydoğu cephesini kapatmaktadır.

Fotoğraf 116. Bor Camisi (1561), Kuzeybatı, Güneybatı ve Güneydoğu Cephe (Soldan Sağa)

(Temmuz, 2021)

Güneybatı dış duvarında giriş kısmından sonra Bor Camisi'nin tek orijinal parçası olarak görkemli minaresi bulunmaktadır (Fotoğraf 117). Onikigen minare, sarı taneli kum taşından neredeyse kaplinsiz teknik ile inşa edilmiştir (Mušović, Vujović, 1992, s. 59). Bugün giriş bölümü ile kısmen kapatılan minare yapıldığı zaman muhtemelen daha açık durmaktaydı. Minarenin kürsüsü, pabuç, gövde, şerefe ve petek söz edilen kumtaş malzemedan alem ise metaldan yapılmıştır. Şerefe kısmında bulunan tek merkezli teğet at nalı kemer bordürü ve mukarnas süslemeleri bu 16. yüzyıldan gelen vakıfın değerini göstermektedir.

Fotoğraf 117. Bor Camisi (1561), Minare

(Temmuz, 2021)

Kırma çatı ile örtülü Bor Camisi'nin geniş ve iyi aydınlatılmış bir iç mekânı vardır. Girişinin batısında kadın mahfiline giden merdivenler vardır. Yeni koridordan kuzeyine doğru devam ederken kapatılmış eski revak kısmı bulunmaktadır (Fotoğraf 118). Bu kısmın caminin iç kısmına dâhil edilmesiyle ibadet mekânı büyük ölçüde genişlemiştir.

Fotoğraf 118. Bor Camisi (1561), Giriş Koridoru ve Kapatılmış Eski Revak Kısmı

(Temmuz, 2021)

Aynı ibadet mekânında yarım daire kemerlerle büyük sütunlar bağlanırken bu sütunlar kadın mahfilini desteklemektedir. Bunların önünde iki tane daha zarif biçimlenmiş sütun, kadın mahfilindeki ahşap korkuluk ile aynı çizgide durmaktadır (Fotoğraf 119).

Fotoğraf 119. Bor Camisi (1561), İbadet Mekanı

(Temmuz, 2021)

Özenle tasarlanmış iç mekân, ahşap dekorasyonu ile zenginleştirilmiştir. Güneydoğu duvarında yer alan yarım daire girinti yapan mihrap (Fotoğraf 120), son derece sade ve süslemesizdir. Sadece onun kenarında son zamanlarda eklenen bir ahşap bordür vardır. Aynı duvarın güneyinde benzer tarzla tasarlanmış minber, doğusunda ise kürsü yer almaktadır. Güneydoğu duvarın aşağı seviyesinde bir yuvarlak kemerli pencere, üstte ise aynı aralıkla düzenlenmiş pencere bulunmaktadır. Güneybatı ve kuzeydoğu iç duvarları aynı şekilde tasarlanmış; alt ve üstte yuvarlak kemerli pencereler ibadet mekânını aydınlatmaktadır. Bütün ana ibadet kısmının duvarlarında yaklaşık bir metre uzunluğunda ahşap levhalarla süslenmiş duvarlarda ahşap kaplama vardır.

Eski Bor Camisi'nin planına göre (Mušović, Vujović, 1992, s. 59) alt katta mihrabın yanında bir kapı vardı. Caminin iç mekânı ve dış duvarına yaslanan türbeyi bağlayan geçiş, büyük ihtimale mihrap ve minber arasında yer alıyordu (Fotoğraf 120). 21. yüzyılın başında yapılan çalışmalarda bu çıkışı kapatılmış olabilir.

Fotoğraf 120. Bor Camisi (1561), Mihrap ve Minber

(Temmuz, 2021)

Güneydoğu duvarının karşısında kadın mahfili yer almaktadır (Fotoğraf 121). Dikdörtgen planlı kadın mahfil son yıllarda yapılan düzeltmelerde daha da genişletilmiştir. Ana ibadet mekânına bakan korkulukta yarım daire çıkıntı vardır.

Fotoğraf 121. Bor Camisi (1561), Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

Bor Camisi'nin bahçesinde bulunan dikdörtgen planlı kırma çatı ile örtülü türbenin, Hacı Hürem'e ait olduğu düşünülmektedir. Selçuklu ve Osmanlı geleneğine göre dinî veya önemli devlet kişilerinin anıt mezarı türbe olmaktadır. Bugün Bor Camisi'nin bünyesinde yer alan türbe sade bir yapı olarak caminin büyüklüğüne ve önemine uyum sağlamadığı için başka bir kişinin mezarı da olabilir.

Bor Camisi'nin değeri, arkaik bir görünüme sahip olmasındandır. Bahçesi büyük kırma taş ve beşik örtü ile kaplı; duvarları dikdörtgen ahşap pencerelere sahiptir. Cami ile aynı tarihte yapılan çit, türbenin tüm genişliğinde bitmektedir. 21. yüzyılın başında caminin bahçesinin güneyinde inşa edilmiş çeşme, türbenin duvarını kapatmıştır.

Bahçenin farklı kısımlarda çeşitli dönemlere ait mezar taşları²³⁵ vardır (Fotoğraf 122). Genel olarak mezar taşları 19. yüzyıl tarihli ancak az olmayan bir kısmı da tarihsizdir. Mezar taşlarının şekilleri ve sayısı, Bor Camisi'nin haziresinde önemli kişilerin defnedilmiş olduğunu göstermektedir.

²³⁵Detaylar için bk. Anonim (2020). *Sancak Bölgesi Osmanlı Kültür Mirası: Novi Pazar Hazire Şahideleri*. Y. Yayla, E. Aldemar, N. Pepić, H.İ. Erol, M. Tuncer, Y. Yılmaz (Haz.). İstanbul: TİKA.

Fotoğraf 122. Bor Camisi (1561), Bahçedeki Mezar Taşları

(Temmuz, 2021)

Novi Pazar'daki çoğu camiye ek olarak Bor Camisi'nin yanında 19. yüzyılda bir mektep inşa edilmiştir (Fotoğraf 123). Bir konut bina mimarisi andıran mektep 1944 yılına kadar eğitim vermekteydi (Premović Aleksić, 2013, s. 76). Bugün eski mektebin yerinde yeni Kur'an okulu bulunmaktadır.

Fotoğraf 123. Hacı Hürem veya Bor Camisi (1561), 20. Yüzyılda Mektep Binası

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Bor Camisi Novi Pazar'da benzersiz bir yapıdır. Diğer yapılar ile karşılaştırma yapıldığında bazı öğeleri Novi Pazar'daki 16. yüzyıl ait diğer camilerde de vardır. Caminin kalan özgün minaresiyle Altun-Alem ve Gazi Sinan Bey Camisi'nin minaresinin malzemeleri, şekil ve süslemeleri neredeyse aynıdır. Bunun iki nedeni olabilir: bu camilerde aynı usta grubu çalıştı ya da 16. yüzyılda yaygın olan inşaat tarzında yapılmış olabilir. Caminin diğer kısımları hakkında, özgün şekli korunmadığı için sadece kompozisyonundan bahsedilebilir. Erken Osmanlı Dönemi'nden itibaren caminin bünyesinde vakfın kurucusunun türbesi yer almaktaydı. Örneğin; İznik'teki Yakub Çelebi Zaviyeli Camisi ve Türbesi (14. yüzyıl) (Çobanoğlu, 2013, s. 280). Bor Camisi'ni yapan ustalar, büyük merkezlerden esin alarak Novi Pazar'da küçük bir külliye de yapmıştır. Özgün minare ve henüz detaylı araştırılmayan türbe hakkında gelecekte uzmanlar tarafından yapılacak olan çalışmalarla yeni bilgiler sağlanabilir.

4.1.2.11. Kurt Çelebi veya Paşa Camisi

Kurt Çelebi veya Paşa Camisi (Fotoğraf 124) bugün Novi Pazar'ın Svojbor Caddesi'nde (Harita 15, numara 13) yer almaktadır. Jošanica Irmağı'nın Raška Nehri'ne aktığı noktasının yakınlarında yer alan Kurt Çelebi Camisi, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda bulunmaktadır.

Fotoğraf 124. Kurt Çelebi veya Paşa Camisi (16. yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Caminin ne zaman inşa edildiğine dair kesin bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Kurt Çelebi Camisi'nden ilk kez 1604 tarihli Osmanlı mufassal defterinde bahsedilmektedir. Bu belgede birçok dinî yapıdan mescit olarak bahsedilirken Hasan Efendi, Kapıcıbaşı Hamza Voyvoda ve Kurt Çelebi'den cami olarak bahsedilmesi bu yapıların önemli birer dinî yapı olduğunu göstermektedir. 1604 tarihli belgede Kurt Çelebi Mahallesi'nin 18 hanesi olduğu ve vakıf tarafından cami görevlilerine destek olarak 60.000 akçenin verildiği sunulmaktadır (Gazić, 2000, s. 2015). Hanelerin varlığı nedeniyle Kurt Çelebi Camisi'nin büyük olasılıkla 16. yüzyılın son yıllarında inşa edildiği tahmin edilmektedir. 1674 yılında bu caminin birkaç koruyucusundan bahsedilir: Aliya'nın oğlu İsmail ve Enver Han Mustafa (Mušović, Vujović, 1992, s. 27-28). H 1181 / MS 1767/1768 tarihli bir sicilin bir kısmında Kurt Çelebi Mahallesi sakinlerinin karşılıklı garantisinden bahsedilmiştir (Mujezinović, 1977, s. 142).

Kurt Çelebi Camisi, çeşitli savaş zamanlarında ağır hasar görmüş, bu nedenle 19. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir. Cami, Novi Pazar müellimi Eyüp Paşa Ferhatagić²³⁶ tarafından yeniden yaptırıldığı için Paşa Camisi olarak da bilinmektedir. Caminin yeniden inşa edildiği döneme ait bir kitabesi vardır. Eyüp Paşa zamanından gelen kitabenin nesta'lik²³⁷ Farsça yazısı şudur:

اندکانه حاجزان دارند امید بر حمت
 ورنه اندک طاقت کشتن بهار معدلت
 کار تقدیری بنا کردم تو دانی حکمت
 بن و سید آمد به عالم از برای معبدت
 ۱۲۰۳
 اَدْرِ فَرَّاهِیْنَ اللّٰهُ تَعَالٰی مُطِیْعًا

²³⁶ Eyüp Paşa Camisi'nin yaptırılmasına ilişkin bir rivayet vardır. Eyüp Paşa Ferhatagić kurnazdır. Güzel kadınlara düşkünmüş ve onlara ulaşmak için her yol deniyormuş. Novi Pazar'da kendine üç katlı ev yaptırır ve böylece komşu avlulardaki kadınları görebiliyormuş. Bir keresinde Bosna vezirinin eşi Travnik'ten İstanbul'a gidiyormuş. Uzun ve yorucu geçen yolculuk süresince sadece Novi Pazar ve Edirne'de iki gün dinlenmişler. Vezirin güzel hanımı, Eyüp Paşa'nın sarayında kalır. Eyüp Paşa ondan hoşlanmış ve cesaret edip geceleyin onu öper. Hanım, İstanbul'a varana kadar hiçbir şey olmamış gibi sessiz kalır ve orada her şeyi padişaha anlatır. Sadece birkaç gün sonra, Eyüp Paşa Ferhatagić ölü bulunmuştur. O sırada Paşa'nın camisi yapılmaktadır ve minare yarıya kadar inşa edilmiştir. O zamandan beri hiçbir zaman tam olarak tamamlanamayan caminin minaresi, 20. yüzyılın sonuna kadar o şekilde kalmıştır (Mušović, Vujović, 1992, s. 29).

²³⁷ Nesta'lik, genelde Farsça yazımda kullanılan bir yazı türüdür. İslam dünyasında bilinen nesih (Osmanlıcada sık kullanılan yazı) ve talik (Farsçada sık kullanılan yazı) yazısının birleştirilmesinden türetilmiş olan ünlü bir yazı türüdür (Alpaslan, 2007, ss. 11-12).

"Bendekan 'acizân darind amid-i merhamet / Senin ma'bedine gelmiş oldun

Der- nedarend tâkat geştên bibar mü'addelet /

Aciz kullarınız merhamet ümit ediyolar

Gar takdiri bina gerdem tu dâni hikmet / Sabırları yok ki senin gücüne yetsinler

An reşid emed bi-âlem ezbari ma'bedet /

Senin hikmetine karşı sonsuz hürmetim var

1253

Eddi faraiza-llahi takun müti'en / Allahın Farzları eda et, muti' kulu olursun.

H 1253 / MS 1837/1838."

(Mujezinović, 1977, s. 141).

H 12 M 1260 / MS 2 Şubat 1844 tarihli Osmanlı belgesinde²³⁸ Bosna Eyaleti'nde Novi Pazar şehrinde Kurt Çelebi Mahallesinde rahmetli Osman Bey Camisi'nin vakfından on akçenin imamet ve hitabet görevlilerine verildiğiyle ilgili bilgi sunmaktadır. H 23 Safer 1260 / MS 14 Mart 1844 tarihli Osmanlı belgesinde²³⁹ yine Bosna Sancağı'nda bulunan Novi Pazar'daki Kurt Çelebi Mahallesi'nde ayakta duran Osman Paşa Camisi'nin görevlileri, onların maaşları ve diğer konulara ilişkin haberlerden söz edilmektedir. Bu belgeler iki varsayım oluşturuyor: birincisi, Kurt Çelebi Mahallesi'nde başka yapı olarak Osman Bey Camisi bulunmaktadır. İkincisi ise Kurt Çelebi Mahallesi'nde yeni yapılan ve bitirilmeyen Eyüp Paşa Camisi Osman Bey tarafından tamamlandığı için cami onun adını taşımaya başlamıştır. Bu konuyla ilgili yeterince bilgi olmadığı için net bir sonuç çıkarmak mümkün değildir.

Kurt Çelebi Camisi, 20. yüzyılın sonuna kadar gelindiğinde bakımsız bir yapıydı. Giriş bölümünün yeniden inşası için Kraljevo'daki Kültür Varlıkları Koruma Kurulu tarafından bir proje oluşturuldu (Mušović, Vujović, 1992, s. 71) ve ona göre yenilendi. 1988 yılında caminin eyvanı yıkıldı ve 19. yüzyılın mimari ve işleme karakteristiğine uygun olarak yeniden restore edildi (Fotoğraf 125).

²³⁸ IMUF.EHMM. 480, 13

²³⁹ VGM. 992, 23

Fotoğraf 125. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), 1992 Yılında Güneybatı Cephede Minare

(Mušović, E., Vujović, S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, str. 71)

2002'de yerel halkın bağışlarıyla 33 metre yükseklikteki yeni minaresi inşa edildi. Kısa bir süre sonra Kurt Çelebi Camisi'nin eski kısmındaki çalışmalar da devam etti. Sonunda büyük bir kubbe ve altı küçük kubbe ile yeni görünümüne sahip oldu. Yeni inşaatla caminin yanında iki abdesthane, gasilhane, altı musluklu şadırvanı, dört tuvaleti ve 550 metrekarelik açık yer oluşturuldu²⁴⁰.

Ölçülerine göre Kurt Çelebi Camisi Novi Pazar'da büyük cami olarak değerlendirilmektedir. 2003 yılında gerçekleştirilen son inşaat, eski caminin biçimini tamamen değiştirmiş ve orijinal caminin yeni yapılan yapıyla çok az benzerliği kalmıştır. Kubbeli çatı, yüksek minare ve yapının yüksek ana kısmı, eski kırma çatılı ve bitirilmemiş minareli camiye benzememektedir.

²⁴⁰ Detaylar için bk. Kurd Çelebijina (Pašina) džamija [Kurt Çelebi (Paşa) Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 12.

Bugün Kurt Çelebi Camisi veya halk arasında Svojbor Camisi olarak bilinen yapının ana cephesi kuzeybatı tarafında bulunmaktadır (Fotoğraf 126). Dikdörtgen planlı caminin ana cephesinde modern malzemelerle yapılmış iki tane giriş kapısı vardır: kuzey tarafında erkek batısında ise kadın girişi yer almaktadır. İkisinin üstünde demir işlemeli destekli bir sundurma vardır. Onun üstünde yuvarlak kemerli iki kanatlı pencere bulunmak ve pencereler arasında yine yuvarlak kemerli bir duvar girintisi vardır.

Fotoğraf 126. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe ve Giriş Kapısı

(Temmuz, 2021)

Güneybatı ve kuzeydoğu cephenin tasarımında sadece minare öne çıkmaktadır. Güneybatı cephesinin yaklaşık tam ortasında Kurt Çelebi Camisi'nin minaresi yükselmektedir (Fotoğraf 127). Cephenin kompozisyonu iç mekânın organizasyonunu yansıtmaktadır. Minarenin batısına uzanan kısımda bir tane büyük, altta çift sivri Türk kemerli pencere, üstte ise çift yuvarlak kemerli pencere giriş koridorunu aydınlatmaktadır. Minareden güneye doğru uzanan kısımda daha büyük aralıklarla altta iki tane sivri Türk kemerli pencere, üstte ise yuvarlak kemerli iki pencere yerleştirilmiştir. Kaynaklara göre eski caminin ana cephesinin kuzeyinde giriş kapısı bulunurken batısında ise minaresi yer almaktaydı (Mušović, Vujović, 1992, s. 71). Eğer yeni minarenin eski olan temelinde inşa edildiyse bugünkü Kurt Çelebi Camisi'nin geniş giriş kısmı eklenen bir bölümüdür.

Fotoğraf 127. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Güneybatı Cephe ve Minare

(Temmuz, 2021)

Caminin bütün cephelerinde eski yapılarda kullanılan düzgün kesilen kum taşı taklidi mevcuttur. Aynı şekilde yeni tarihli minare sade süslemesi ve çokgen gövdesiyle 15. ve 16. yüzyıla ait yapılara benzerlik kurmaya çalışmaktadır.

İç mekân bugün oldukça geniş ve orijinalinden farklıdır. Giriş koridorundan sonra Hacı Hürem Camisi'nin içerisine benzeyen bir ibadet mekânı yer almaktadır. Üç yarım daire tonozla iki tane heybetli iki sütun birbirine bağlanmaktadır (Fotoğraf 128). Onların önünde tam Hacı Hürem Camisi'ndeki gibi daha zarif iki sütun kadın mahfilini desteklemektedir.

Fotoğraf 128. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Giriş Koridoru ve İbadet Mekanı

(Temmuz, 2021)

Güneydoğu duvarının ortasında mukarnasla süslenen çerçevesiz yarım daire girinti yapan mihrap bulunmaktadır. Kurt Çelebi Camisi'nin muhtemelen tek kalan orijinal parçası olarak kesme taştan yapılan mihrabın güneyinde yeni tarihli minber, doğusunda ise kürsüsü yer almaktadır (Fotoğraf 129).

Fotoğraf 129. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Mihrap, Minber ve Kürsü

(Temmuz, 2021)

Kuzeybatı duvarının üst katında dikdörtgen planlı geniş kadın mahfil yer almaktadır. İbadet mekânının üstünde geniş bir kubbe yükselmektedir (fotoğraf 130). Yeni kubbenin kasnak kısmında bulunan yuvarlak kemerli açılışlar Altun-Alem Camisi'ndekilerle benzerlik göstermektedir.

Fotoğraf 130. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), Kadın Mahfil ve Ana Kubbe

(Temmuz, 2021)

Bugünkü Kurt Çelebi Camisi'nin dış görünümü gibi iç mekânının düzenlenmesi de eski tasarımıyla benzerlik göstermemektedir (Fotoğraf 131). Andrej Andrejević, *Novi Pazar ve Çevresi* (Sırp. Novi Pazar i okolina) monografisinde caminin 20. yüzyılın ortalarındaki görüntüsünden bahsetmektedir:

„Eyüp Paşa Camisi, sade kırma çatılı ve çok alçak bir ahşap minaresi ile ilginç bir şekilde dekore edilmiş bir iç mekâna sahiptir. İçerisinde taş minber ve mihrap dışında duvarları ve kesonlu tavanı kaplayan çeşitli süslemeler göze çarpmaktadır. Stuko tekniğiyle²⁴¹ yapılan plastik süslemeler ve stilize vazolar, çiçekler, tomurcuklar, yapraklı tomarlar ve Kur'an'dan dekoratif olarak yazılmış ayetlerden oluşan boyalı nakışlar, Kalkandelen'deki ünlü Alaca Camisi'nin canlı bir şekilde dekore edilmiş iç mekânını taklit ediyor gibi, görünüyor. Kalkandelen'de olduğu gibi, burada da tüm dekorasyona geç Barok ruhu yansıyor.“ (1969, s. 203).

Fotoğraf 131. Kurt Çelebi Camisi (16. Yüzyıl), 2003 Yılından Önce Mihrap Görüntüsü

(Premović Aleksić, D. (2013). *Islamski spomenici Novog Pazara* [Novi Pazar'da İslam Anıtları]. Novi Pazar: Muzej "Ras", s.

89)

²⁴¹ Stuko tekniği, mimaride, üç boyutlu süsleme olarak pürüzsüz boyanabilir bir yüzey olarak veya fresk boyama için ıslak zemin olarak kullanılan ince dış veya iç sıva işleridir. Tarihte her medeniyette stuko tekniği kullanılmıştır. Rönesans ustaları bu tekniği pek çok kullandılar. Bu sıva işçiliği, Rönesans sonrası mimarinin ayrıntılı, süslü stillerine kolayca uyarlanabilirdi ve taştan daha ucuz ve modellenmesi daha kolay olduğu için sıva, sütunlara ve bunların saçaklarına uygulanmaya başlandı. Rönesans sonrası tavanlar özellikle stuko ile zenginleştiriliyordu. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki Rönesans canlanması için stuko tekniği kullanılmıştır. Detaylar için bk. <https://www.britannica.com/technology/stuccowork> [Erişim Tarihi: 15 Ekim, 2022].

Kurt Çelebi Camisi'nde iç mekânın süs zenginliği sonsuza kadar kaybolmuştur. Andrejević'in anlatıklarına dayanarak Geç Osmanlı Dönemi'nde inşaat ve dekorasyon eğilimlerinin²⁴² bu camiye yansıdığı söylenebilir. 18. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve Lale Devri olarak bilinen dönemde geleneksel motifler yeni üslupla tasarlanmaya çalışılmıştır. Vazolarda yerleştirilmiş çiçek ile girlandlar, kurdele motifleri farklı yapılarda bezeme yapılmıştır (Bağcı, 2003, s. 755).

Kuzey Makedonya'daki Kalkandelen'de bulunan Alaca Camisi (1438, 1833) ile mukayese oluşturan Andrejević, ikisinin de taş mihrap ve minbere sahip olduğunu söylemektedir. Bunun yanı sıra ikisi de 16. yüzyılda inşa edilip 19. yüzyılda restore edilmiştir. Diğer tarafta ise Alaca Camisi tamamen zengin bir bezeme repertuvarına sahiptir (Redžić, 1983, s. 123; Yenişehirlioğlu, 1989, s. 173) bu yüzden Kurt Çelebi Camisi'nin eski görünümü ile tam olarak karşılaştırılmaz. Camide uygulanan nakışlar daha çok Bulgaristan Pazarcık'ta bulunan Kurşun Camisi'nin (1667) iç mekân boyalı süslemesine benzemektedir. Caminin tarihi 17. yüzyıla ait olmasına rağmen geç Osmanlı Dönemi'nde yaygın olan bezemeleri yoğun bulunmaktadır (Yenişehirlioğlu, 1989, s. 25).

Bugün mevcut kaynaklara göre Kurt Çelebi Camisi'nin ilk zamanda oluşturulan mekânın kompozisyonuna ve caminin planına dikkat edildiğinde Bor Camisi modeline göre yapıldığı sonucuna varılabilir. Eyüp Paşa, devlet adamı olarak zenginliğini ve gücünü göstermek istediğinden 19. yüzyılda Kurt Çelebi Camisi'nin yenilenmesi, bu yapının önemli bir eser olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Balkanlar'ın diğer bölgelerinde de (Arnavutluk - Berat, Bosna-Hersek - Travnik, Kosova - Priştine, Bugaristan - Pazarcık vb.) görülen eski boyalı nakışların varlığına dair kanıtların bugün bulunmamasıyla, Novi Pazar'daki bu tür Osmanlı mirasının sonsuza kadar kaybedildiği tespit edilmektedir.

²⁴² Geç Osmanlı Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda, bilim ve sanat alanında büyük reformlar yaşanmıştır. 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda her alanda dikkat çeken yenileşmelerin yanı sıra sanatın her dalında yeni şekil ve teknikler uygulanmaya başlanmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa mimarisinde barok ve rokoko stili yaygınlaşmış; 18. yüzyılın ortasında Osmanlı Devleti'ne geldiğinde kalemîşi ve duvar nakkaşlığı, duvar ressamlığına dönüşmüştür. Geleneksel kalemîşi kuru siva veya ahşap üzerine boyalarla yapılmıştır. İlk başta İstanbul'da görülen bu akım, kısa süre içerisinde tüm imparatorlukta, Balkan ülkeleri de dâhil yaygınlaşmıştır. Başlangıç zamanında saray ve çevresinde; daha sonra konakların, şadırvanların, camilerin ve türbelerin duvarlarında duvar resimleri görülmeye başlanmıştır. İstanbul gibi taşrada da resimlerde insan figürü yokken daha fazla barok ve rokoko motifleri basitleştirilerek girlandalar, antik başlıklı sütunlar, perde ve vazo gibi motifler kullanılmaktaydı (Renda, 2003, ss. 935-937; Şahin Tekinalp, 2002, ss. 719-720).

4.1.2.12. Kuru Çeşme veya Mula İbiş Camisi

Novi Pazar'da Hercegovačka ve Grahovska caddelerinin kesiştiği yerde (Harita 15, numara 14) Kuru Çeşme veya Mula İbiş Camisi bulunmaktadır (Fotoğraf 132). Ferhadija Camisi'nin yakınında bulunan bu cami, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer almaktadır. Diğer Novi Pazar camilerine göre orta boyuttadır. Kuru Çeşme Camisi, imamlarından birinin adı olduğu için yerel halk tarafından Mula İbiş Camisi olarak adlandırılmıştır (Mušović, Vujović, 1992, s. 30).

Fotoğraf 132. Kuru Çeşme veya Mula İbiş Camisi (16. Yüzyıl?)

(Temmuz, 2021)

16. yüzyılda inşa edilen yapılar ile ilgili belgelerde Kuru Çeşme Camisi'nin adı geçmemektedir. Bu yüzden caminin yapılış tarihini tespit etmek mümkün değildir. Böylece Kuru Çeşme Camisi'nin 17. yüzyıldan sonra yapıldığı düşünülebilir. Diğer taraftan mimari kompozisyonu ve sade süsleme öğeleri diğer 16. yüzyıla ait yapılarla ortak özellikler taşıdığı için Kuru Çeşme Camisi'nin tarihî belgelerde farklı isimle kaydedilmiş olma ihtimali de bulunmaktadır.

20. yüzyılın son yıllarına kadar Kuru Çeşme Camisi'nde sadece açık bir revak kısmı vardır. 1992 tarihli *Novi Pazar'da Camiler* kitabında detaylı olarak anlatılmaktadır. Bugün o revak kısmı kapatılmış ve caminin ana ibadet alanına girilmeden önce koridor olarak

kullanılmaktadır²⁴³. 2013 yılından itibaren yerel halkın bağışlarıyla ve İslam Topluluğu'nun destekleriyle²⁴⁴ bu cami devamlı yenilenmektedir.

Kuru Çeşme Camisi'nin güneybatı, güneydoğu ve kuzeydoğu cepheleri neredeyse aynı şekilde tasarlanmıştır. Diğer camilerde yaygın olduğu gibi beyaza boyanmış; duvarlarda alt katta dikdörtgen, üstte ise yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. Güneybatı cepheye olağan dışı uzun bir minare yaslanmaktadır. 20. yüzyılın sonuna kadar bu minare orijinal kalmıştır. Ancak 2013 yılından sonra camide büyük yenilenme işleri uygulanmış ve bugünkü minare eskisi arasında sadece yeri, onikigen şekli ve uzunluğu aynı kalmıştır (Fotoğraf 133).

Fotoğraf 133. Kuru Çeşme Camisi (16. Yüzyıl?), Minare

(Temmuz, 2021)

Kuru Çeşme Camisi'nin giriş koridorundan sonra ana ibadet mekânı (Fotoğraf 134) bulunmaktadır. Koridorda kadın mahfiline çıkan merdiven vardır. İbadet mekânının kuzeybatı duvarının önünde alçak yuvarlak sütunlar yarım daire çıkıntı yapan ahşap korkuluklu kadın mahfili yer almaktadır.

²⁴³ 2021'de Novi Pazar'da yapılan saha araştırmaları sırasında camide tadilat devam etmekte olup iç mekân ve avlunun fotoğraflanması mümkün olmamıştır. Bu nedenle bu camiye anlatırken başka kaynaklardan alınan fotoğraflar kullanılacaktır.

²⁴⁴ Halkın 15.000€ civarındaki yatırımıyla 2013-2017 yılları arasında büyük yenilenme işleri yapıldı. Bu aktif caminin güzel ve işlevsel olması amacıyla rağmen orijinal görüntüsüne önemli ölçüde değiştirilmiştir. Son dört yılda; bir gashane yapılmış, abdesthane mermerle kaplanmış ve sıcak su getirilmiş, minarenin cephesi yapılmış, buharlı ısıtmaya geçilmiş, avlunun giriş kapısı değiştirilmiş ve sundurma yapılmıştır. Bunun yanında kürsü, mektep için bir televizyon alımı ve diğer küçük işler de yapılmıştır. Detaylar için bk. Kuri-Çeşme džamija [Kuru Çeşme Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 6.

Fotoğraf 134. Kuru Çeşme Camisi (16. Yüzyıl?), İç Mekan

(Premović Aleksić, D. (2013). *Islamski spomenici Novog Pazara* [Novi Pazar'da İslam Anıtları]. Novi Pazar: Muzej "Ras", s. 108)

Ana ibadet mekânının güneydoğu duvarında yarım daire girinti yapan mihrap yer almaktadır (Fotoğraf 135). Mukarnaslı mihrap sade bir biçimle tasarlanmış ve Osmanlı sanatında erken yapıları andırmaktadır. Mihrabın güneyinde yeni tarihli minber bulunmaktadır. Güneybatı duvarında minareye çıkan ahşap kapı yer almaktadır (Fotoğraf 134).

Fotoğraf 135. Kuru Çeşme Camisi (16. Yüzyıl?), Mihrap

(Premović Aleksić, D. (2013). *Islamski spomenici Novog Pazara* [Novi Pazar'da İslam Anıtları]. Novi Pazar: Muzej "Ras", s. 110)

Kuru Çeşme Camisi'nin haziresinde 12 eski ve iki yeni mezar bulunmaktadır. Eski mezar taşları kısmen yazısız ve okunmaz hâle gelmiştir. Diğerleri ise 18-20. yüzyıl arasında tarihlidir.

Kuru Çeşme Camisi'nin tek özgün parçası olarak mihrap değerlendirilmektedir. Onun tasarımı ve sade mukarnas süslemesi Osmanlı öncesi ve erken Osmanlı Dönemi özellikleri göstermektedir. Selçuklu mimarisine ait Erzurum'daki Ulu Camisi'nin (1179) basit bir nişten oluşturulan mihrabına benzemektedir. 14. yüzyılın ilk yarısında Niğde'de yapılan Gündoğdu Türbesi'nin kavsara kısmı oldukça sade kesilmiş kum taşı bloklarından yapılmış ve Kuru Çeşme Camisi'ndeki gibi mihrapta dört mukarnas sırası yer almaktadır (Bakırer, 2000, ss. 29, 217-218).

Kuru Çeşme Camisi'nin tarihçesine ilişkin bugün bilgi yoktur. 21. yüzyılın başında başlayan çalışmalar, bu caminin özgün öğelerini tamamen silmeye başlamıştır. 2021 yılında gerçekleştirilen çalışmalarla bu işleri devam etmektedir.

4.1.2.13. Sultan IV. Murat veya Palanka Camisi

Novi Pazar'daki bugün Sopoćanska ve Gornji Aleksinac caddelerinin kesiştiği noktada (Harita 15, numara 15) Sultan IV. Murat veya Palanka Camisi (Fotoğraf 136) bulunmaktadır. Bukreş Semti'nde bulunan Palanka Camisi kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yer almaktadır.

Fotoğraf 136. Sultan IV. Murat veya Palanka Camisi (17. Yüzyıl?)

(Temmuz, 2021)

Palanka Camisi'nin yapılma zamanı hakkında bilgi veren herhangi bir tarihî kaynak yoktur. Ejup Mušović (1985, s. 91), 17. yüzyılda inşa edildiği bilgisini Ayverdi'nin Novi Pazar'daki Osmanlı eserleri hakkında verdiği bilgilere dayanarak elde etmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi, bu cami ile ilgili şöyle bilgi vermektedir: “Yeni Pazar’ın Snice palankasında Sultan Murad Câmii bulunduğundan anlaşılmaktadır. Tapu Defteri’nde bu pâdişâhın IV. Sultan Murad olduğu da beyân edilmiştir” (2000, s. 319).

Palanka kelimesinin²⁴⁵ anlamı ve bugünkü Sjenica²⁴⁶ yerleşiminin Osmanlı arşivlerinde Senice veya Seniçe olarak kaydedildiği göz önüne alınırsa IV. Murat Camisi'nin yerinin Novi Pazar dışında olma ihtimali vardır. Osmanlı Dönemi'nde Sjenica'nın, Novi Pazar'dan daha küçük bir yerleşim yeri olması nedeniyle palanka statüsüne sahip olduğu varsayılabilir²⁴⁷. Bunun yanında caminin mimari tipolojisi 16. yüzyılda inşa edilen camilerden pek büyük fark göstermemektedir. Dolayısıyla Novi Pazar'da bugün bulunan cami ile Ayverdi'nin anlattıklarındaki yapı aynı yapı olmayabilir.

Omer Koničanin, bu camiye Skroban Recep Camisi adının verildiğini söylemiştir. Cami muhtemelen Skroban Recep tarafından yenilenmiş ancak bu kişi hakkında bugün bir bilgi yoktur (Radović, 1998, s. 26). Palanka Camisi, 20. yüzyılın sonlarındaki çeşitli onarımlardan sonra minarenin belirli bölümleri dışında özgün görünümünü tamamen kaybetmiştir. Bugün kubbeli genişletilmiş ibadet mekânı ile Novi Pazar'daki en büyük camiler arasında yer almaktadır.

Caminin ana girişi Gornji Aleksinac Caddesine bakmaktadır (Fotoğraf 137). Asimetrik bir şekilde düzenlenen güneybatısında bulunan ana cephe caminin orijinal görüntüsünün kaybettiğinin en büyük göstergesidir. Cephenin batısında büyük ihtimalle yeni eklenen bir kısım bulunmaktadır. Giriş kapısından güneye doğru cepheyi iki kısma bölen minare vardır. Eski cami mimarisini taklit eden yuvarlak kemer pencereleri üst ve alt katta bulunmaktadır. Minare dışında tüm cepheler badana ile boyanmıştır.

²⁴⁵ Palanka - ağaç ve toprakla yapılmış, hendekle çevrilmiş küçük hisar; detaylar için bk. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 4 Ocak, 2023]; palanka – kasaba, küçük kasaba; gözetleme kulesi (Sırp.); detaylar için bk. <http://staznaci.com/palanka> [Erişim Tarihi: 4 Ocak, 2023].

²⁴⁶ Bugün Novi Pazar'dan kuzeybatı yönüne doğru yaklaşık 56 km uzaklığında Sjenica yerleşimi yer almaktadır.

²⁴⁷ Osmanlılar, Balkan topraklarını fethettikten sonra 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düşmanlara karşı savunmak ve Dubrovnik'ten İstanbul'a giden ticaret kervanlarının sorunsuz hareket etmesini sağlamak için Sjenica bölgesinde çeşitli tahkimatlar yaptırmıştır. Arkeolojik araştırmalara dayanarak farklı yüzyıllarda birkaç tahkimat olduğu tespit edilmiştir (Vučković, 2007, s. 143).

Fotoğraf 137. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Güneybatı Cephe ve Giriş Kapısı

(Temmuz, 2021)

Palanka Camisi'nin güney ve güneydoğu cephesi sade bir şekilde tasarlanmıştır (Fotoğraf 138). Simetrik organize edilen pencereler güney ve doğu tarafındaki üst ve alt katta yer almaktadır. Pencereler arasında bulunan boşluk iç mekânındaki mihrap pozisyonunu göstermektedir.

Fotoğraf 138. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Güneydoğu Cephe

(Temmuz, 2021)

Zaman içerisinde yanında inşa edilen yapılardan dolayı diğer cephelerin fotoğrafını çekmek mümkün değildir. Bugün örtü olarak ana ibadet mekânının üstünde alemlı sekizgen kasnaklı kubbe kadın mahfil ve giriş bölümünün üstünde ise daha küçük iki alemlı kubbe yükselmektedir (Fotoğraf 139). Modern malzemeleriyle tasarlanan örtü kısmı, Leylek ve Altun-Alem Camisi'nin öğelerini anımsatmaktadır.

Fotoğraf 139. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Çatı

(Temmuz, 2021)

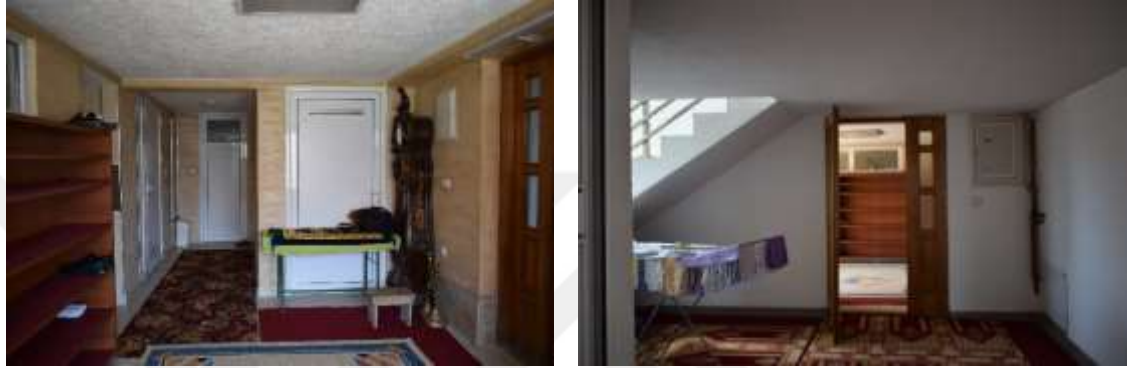
Palanka Camisi'nin tek orijinal parçası olarak minaresinin çokgen kürsüsü ve pabucu düşünülebilir (Fotoğraf 140). Almaşık teknik ile tasarlanan minarenin alt kısmı, gövde bölümünden sonra yeni malzemelerle inşa edilmiştir. Böyle düzenlenen bir minare için erken Osmanlı mimarisinin göstergesi olarak bakılırsa da nasıl 17. yüzyıla ait bir yapıda görülebileceği sorusu ortaya çıkmaktadır.

Fotoğraf 140. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Minare

(Temmuz, 2021)

Giriş kapısından sonra geniş bir koridorla iç mekâna geçilmektedir (Fotoğraf 141). Diğer Novi Pazar camilerinin planına göre koridor ve abdesthane ile güsülhane bulunan kısım 20. yüzyılın sonunda eklenen bir kısım olabilir. Koridorun güneyinde bulunan kapıdan geçtikten sonra kadın mahfile çıkan merdiven batısında, ana ibadet mekânı ise güneydoğu tarafında yer almaktadır.

Fotoğraf 141. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Giriş Koridoru ve Kadın Mahfile Çıkan Merdiven

(Temmuz, 2021)

Caminin planı mevcut değildir fakat koridoru kapsayan kısmın ana ibadet mekânındaki yansıması bellidir. Geniş çokgen tabana sahip büyük ibadet mekânı zaman içerisinde büyük ihtimalle birkaç kez değiştirilmiştir. Günümüze gelen yapıda, iç kısmında maalesef orijinal hiçbir şey kalmamıştır. Sadece caminin iç kompozisyonu eski yapının özelliklerini göstermektedir. Güneydoğu duvarında ahşap işçiliğiyle süslenen bir mihap bulunmaktadır (Fotoğraf 142). Mihrabın güneyinde minber, doğusunda ise kürsü yer almaktadır. Dış cephelerde bulunan pencereler caminin iç güneybatı ve kuzeydoğu duvarındaki üst ve alt katta bulunmaktadır.

Fotoğraf 142. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Kürsü, Mihrap, Minber

(Temmuz, 2021)

Kuzeybatı duvarının önünde iki dikdörtgen sütunla desteklenen I biçiminde şekillendirilen geniş kadın mahfili bulunmaktadır (Fotoğraf 143). Ana ibadet mekânının üstünden büyük ve kadın mahfilin üstünden iki tane daha küçük kubbe yükseltmektedir.

Fotoğraf 143. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

Bu caminin minaresine benzer minare 15. yüzyıla ait İznik'teki Şeyh Kutbuddin Camisi'nde bulunmaktadır. Minarenin üst kısmı ve diğer cami bölümleri büyük değişiklikler yaşadığı için bugün doğru bir karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Ancak Palanka Camisi'nin iç organizasyonu ve minarenin yerinin ilk zamanından beri aynı kaldığı düşünülürse ve yapı ile ilgili net bir yapılma tarihi mevcut olmadığı dikkate alınırsa 17. yüzyılda yapılmadığı söylenebilir.

Palanka Camisi'nin bahçesinin güneyinde 6 mezar bulunan küçük bir mezarlık bulunmaktadır (Fotoğraf 144). Bazı mezar taşlarında bulunan yazılar 19. yüzyıla aittir (Ibrić, 2013, ss. 24-25). Geç Osmanlı Dönemi'den gelen bu mezar taşları, Palanka Camisi'nin yapılma tarihine ilişkin yeni bir bilgi vermemektedir.

Fotoğraf 144. Palanka Camisi (17. Yüzyıl?), Bahçedeki Mezarlık

(Temmuz, 2021)

4.1.2.14. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi

Bugün Novi Pazar'daki Cetinjska Caddesi'nde Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (Harita 15, numara 16) bulunmaktadır (Fotoğraf 145). Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer alan Tabak İshak Camisi, diğer camilere yakın olmayan bir yerde inşa edilmiştir. Uzun zamandır Šaronjac ailesi tarafından bakıldığı için Šaronjska adını da taşımaktadır.

Fotoğraf 145. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?)

(Temmuz, 2021)

Tabak İshak Camii'nin kesin yapım tarihi bugün bilinmemektedir. Tabak İshak isimli cemaatten 1767 tarihli Kefilema'da bahsedilmektedir (Mušović, 1972, s. 92). Ancak bunun dışında caminin kurucusu veya yapım tarihi hakkında başka bir bilgi verilmemektedir²⁴⁸. Bugünkü verilere göre İshak'ın tabak²⁴⁹ lakabından dolayı zanaatkâr olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla cami ve diğer yapıların kurucularının sadece Osmanlı memurları değil, aynı zamanda zengin zanaatkârlar olduğu kabul edilebilir.

Caminin birkaç kez yıkılıp yeniden inşa edildiği varsayıldığından orijinal hâliyle nasıl görüldüğü bilinmemektedir. Halk arasında bir dönem caminin minaresinin olmadığı konuşulmuş ancak ilk yapıldığında da öyle olup olmadığı bilgisi bugün yoktur. Sonuçta minarelesi geç eklenmiş olsa bile ilk başta bu yapıya mescit olarak bakılabilir ve belki bu yüzden diğer şehir camilerinin yakınında bulunmamaktadır.

1980'li yıllarda yerel halk iki şerefeli yüksek minareyi yaptırmıştır. Cami harap durumda olduğundan 1990 yılında caminin tadilatına başlandı. Restorasyon kurallarına uyulmadığı için cami orijinal görünümü değiştirilerek kubbe eklenmiş ve cami genişletilmiştir (Mušović, Vujović, 1992, s. 23). Bugün Tabak İshak Camisi'nin planı mevcut değildir. Yapının kompozisyonu, tabanın dikdörtgen şekli ve ana girişin konumu dikkate alındığında orijinal yapının konumunun aynı kaldığı sonucuna varılabilir. Fakat caminin bugünkü dış ve iç görünümü, ilk inşa döneminde yapılan tüm unsurlarını tamamen kaybettiğini göstermektedir.

Bugün mevcut yapının ana cephesi Cetinjska Caddesi'ne bakmaktadır (Fotoğraf 146). Bu cephe tamamen yeni malzemeleri kullanılarak yenilenmiştir. Dört basamaklı yüksek giriş kapısı cephenin ekseninde bulunmaktadır. Onun iki tarafına simetrik bir şekilde aşağı seviyede dikdörtgen, üst kısımda ise yuvarlak kemer penceleri yer almaktadır. Kapının önünde bulunan sundurmayı kare şekilli iki sütun desteklemektedir. Duvarın sonunda tarihî eserleri taklit eden kirpi tuğla saçaklarının süslemesine benzer bir çelenk uygulanmıştır.

²⁴⁸ Ejup Mušović (1984, ss. 81-83) 1540 tarihli Novi Pazar mahalle listesine göre Menteşeli Aliya isminin İshak'ın bir diğer adı olduğunun belirtildiğinden bahsetmektedir. Menteşeli Mahallesi'ne, 15. yüzyıldan itibaren mahalle olarak Novi Pazar'a ilişkin defterlerde rastlanmaktadır. Ancak "tabak" ismi hiçbir yerde geçmediğinden dolayı aynı kişi olduğu konusunda kesin bir bilgi vermek mümkün değildir.

²⁴⁹ Tabak – deri serpileyen kimse, serpici, debbağ; detaylar için bk. <http://www.lugatim.com/s/tabak> [Erişim Tarihi: 14 Ekim, 2023].

Fotoğraf 146. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Ana Cephe

(Temmuz, 2021)

Ana cephenin batısındaki çitten sonra duvarın devamında büyük ihtimalle caminin orjinal hacimine eklenen abdesthane kısmı yer almaktadır. Sundurmalı iki kapı erkek ve kadın girişini göstermektedir (Fotoğraf 147). Aynı zamanda bu abdesthane kısmı güneybatı cephesinin parçasıdır. Güneybatı cephesinin devamında daha küçük boyutlu eklenen diğer bölüm, minareli caminin ana bölümüne yaslanmaktadır. Caminin bu tarafı, ana cephedeki gibi yeni modern malzemelerle düzenlenmiştir.

Fotoğraf 147. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Güneybatı Cephe

(Temmuz, 2021)

Kuzeydoğu ve güneydoğu cephesi de benzer bir şekilde düzenlenmiştir. Cami eğimli toprakta yer aldığı için bu cephelerin yükseklikleri farklıdır. İkisi de diğer dış duvarlardaki gibi badana ile boyanmıştır. Alt katta dikdörtgen, üstte ise yuvarlak kemerli pencereler caminin içini aydınlatmaktadır.

Novi Pazar'da daha önce sözü edilen birçok camide olduğu gibi yapıda yapılan değişiklikler nedeniyle caminin orijinalinin nasıl görüldüğünü kesin olarak bilmek mümkün değildir. Tabak İshak Camisi'nin girişinden sonra geniş bir koridorun batısında abdesthane, güneydoğusunda ise ana ibadet yerinin girişi bulunmaktadır (Fotoğraf 148). Büyük ihtimalle son cemaat yeri, ana kısmı genişletmek ve daha fazla kişi alabilmek için caminin iç mekânının bir parçası hâline getirilmiştir.

Fotoğraf 148. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Girişten Sonra Koridor

(Temmuz, 2021)

Ana ibadet mekânı, geniş duvarlarda yüksek seviyede yerleştirilmiş ve pek çok pencere ile iyi aydınlatılmıştır (Fotoğraf 149). Güneybatı duvarının ortasında bulunan minare kürsüsü ve gövdesinin parçası haricinde güneybatı ve kuzeydoğu duvarları aynı şekilde düzenlenmiştir. Güneydoğu duvarının ekseninde girinti yapan yarım daire mihrap nişi vardır. Onun üst kısmında oluşturulan geometrik çerçeve, mavi ve altın boya ile bezenmiştir. Alınlık,

köşelik ve kavsara kısmı farklı yazılarla süslenmiştir. Mihrabın yanında simetrik, çift sıra pencereler bulunurken üstte ise sivri kemerlerle bir çift pencere daha yer almaktadır.

Fotoğraf 149. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), İç Kısmı

(Temmuz, 2021)

Güneydoğu duvarının doğusunda kürsü, güneyinde ise minber yer almaktadır (Fotoğraf 150). İkisi alçıdan yapılmış oyma ile süslenmiş kısımlar olarak yeni tarihli görüntüsüyle eski yapılarda kullanılan özellikleri andırmaktadır. Minberdeki dolap kapısı ve süpürgelik kısmı ayrıca caminin önceki hâline dair bir ipucu verebilir.

Fotoğraf 150. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Kürsü ve Mihrap

(Temmuz, 2021)

Kuzeybatı duvarın önünde iki kareli sütunla desteklenen ahşap korkulukla çevrelenen kadın mahfil bulunmaktadır (Fotoğraf 151). Giriş koridorundan geçen merdivenden gelen bölüm, ana ibadet mekânından sivri kemerli uzun pencerelerle ayrılmıştır. Aynı zamanda ana ibadet yerinin üstünde çok pencereli kasağa sahip bir kubbe, kadın mahfilinin üstünde ise üç küçük kubbe yükselmektedir.

Fotoğraf 151. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Kadın Mahfil

(Temmuz, 2021)

20. yüzyılın sonunda inşa edilen minare, yapının batı duvarından yükselmektedir (Fotoğraf 152). Minarenin yuvarlak kürsüsü caminin ana ibadet mekânından çıkıp güneybatı duvarından uzanırken gövde kısmı da görünmektedir. Uzun yuvarlak iki şerefeli minare sade şekillenmiştir ve metal ile örtülü yuvarlak külâh alem ile sonlanmaktadır. Minarenin pozisyonu 16. ve 17. yüzyıllara ait camilerde benzer bir biçimde yer almaktadır.

Fotoğraf 152. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Minare

(Temmuz, 2021)

Tabak İshak Camisi'nin kuzeydoğu duvarının önünde küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Diğer Novi Pazar camilerindeki gibi yer alan mezar taşları genelde 19. yüzyıla aittir²⁵⁰. Tabak İshak Camisi'nin haziyesinde 13 eski mezar taşı ve bir tane yeni tarihli mezar yer almaktadır (Fotoğraf 153).

Novi Pazar'daki Tabak İshak Camisi, Ferhadija ve Palanka camileriyle aynı kaderi yaşamaktadır. Uzman olmayan kişiler tarafından yapılan restorasyon sonucunda orijinal görünümünü tamamen kaybetmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin bu alanlarda bıraktığı miras üzerinde inceleme olanağı sonsuza kadar kaybolmuştur.

Fotoğraf 153. Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (18. Yüzyıl?), Mezarlık

(Temmuz, 2021)

4.1.2.15. Rifâî Tekkesi'ndeki Türbe

Balkan topraklarına, Osmanlı hükûmeti ile farklı İslami tarikatların sosyal hayatın aktif aktörleri olarak geldiği bilinmektedir. Bu nedenle İslam'ın Balkanlar'da yayılmasıyla birlikte tasavvuf düşüncesinin etkisinin de yayıldığına inanılmaktadır. Etkileri Bosna-Hersek,

²⁵⁰ Detaylar için bk. Anonim (2020). *Sancak Bölgesi Osmanlı Kültür Mirası: Novi Pazar Hazire Şahideleri*. Y. Yayla, E. Aldemar, N. Pepić, H.İ. Erol, M. Tuncer, Y. Yılmaz (Haz.). İstanbul: TİKA.

Sırbistan, Kuzey Makedonya ve Kosova'nın birçok şehir ve köyünde bulunan sufi merkezleri - tekkeleri²⁵¹ aracılığıyla yayıldı. Önce Bosna Eyaleti'ne ardından Kosova Vilayeti'ne bağlı olan Novi Pazar bu etkinin dışında kalamazdı.

Bugün Novi Pazar'da tarikatların varlığına dair maddi kanıtlar az olduğu gibi şehir topraklarında tekkenin varlığına dair de az bilgi bulunmaktadır. Günümüze gelen farklı tarihî kaynaklarda Novi Pazar'da var olan çeşitli tarikatlardan bahsedilse de faaliyet gösteren tekkelerle ilgili yalnızca 20. yüzyılın ikinci yarısında üç tekkenin aktif olduğu hakkında bilgi vardır. Novi Pazar'da bilinen üç tekke hakkında en fazla bilgi Eski Çarşı'nın yakınındaki Prištinska Caddesi 10 nolu adresindeki (Harita 15, numara 17) Rifai Tekkesi'ne aittir (Mušović, 1997, s. 148).

Bu tekke hakkında yazılı bir bilgi bulunmadığından bu konudaki bilgiler yerel halkın hikâyelerine dayanılarak derlenmiştir. Yani bu tekke, yakınındaki Ahmed Voyvoda Cemaati'nin bir parçası olarak 1939 yılında Rifai Tekkesi olarak listelenmiştir. Söz konusu belgede bu Rifai Tekkesi'nin 1839 yılında kurulduğu belirtilmiştir. Tekke en çok 19. ve 20. yüzyıllarda aktif kullanılmıştır. Ancak Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde hasar görmüş ve zamanla tam olarak onarılamamıştır²⁵². Sonunda 1989 yılı tamamen yanmış ve yerine farklı amaçlı yeni bir bina inşa edilmiştir.

Yerel halkın anlatıklarından tekkenin eski görünümü öğrenilmektedir. İki odaya bölünmüş basit dikdörtgen bir yapıdır (4 x 12 m). Büyük boyutlu olan oda dinî törenlerin yapılması için yanındaki küçük oda ise kahve ocağı olarak kullanılmıştır. Dervişler ve tüm iyi niyetli insanlar çeşitli vesilelerle (toplantılar, dini törenler, mukabeleler) daha büyük bir odada buluşmuşlardır (Mušović, 1993, s. 81). Bu büyük odada bugüne kadar korunmuş olan türbe,

²⁵¹ Tekke olarak da bilinen yapı, özellikle Sufi kardeşliği veya tarikatının toplantıları için tasarlanmış bir binadır. Bunun yanı sıra manevi inziva ve karakter reformu için bir yerdir. Tekkeler farklı zamanlarda ve coğrafyalarda "zâviye, hankah, dergâh, ribât, âsitâne, buk'a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhâne, harâbat" gibi farklı terimlerle anılmıştır. Mescid ve medrese kelimeleri de bu anlamı taşımaktadır (Kara, 2011, s. 368).

²⁵² İkinci Dünya Savaşı'nın ardından YFYC'deki resmi İslam Topluluğu, dervişlerin dine hurafeler ve yenilikler getirdiği gerekçesiyle tekke faaliyetini yasakladı. Bosna Hersek'teki yedi tekkenin tamamı kapatılırken, Kuzey Makedonya ve Kosova'daki tekkeler şeyhlerin özel evlerinde bulundukları için ibadet etmeye devam etti. Ancak bu bölgelerde tasavvuf yetmişli yıllarda yeniden canlandı. Prizrenli Rifai tarikatının şeyhi daha sonra İslam Topluluğu'na dervişlere geri verilmesi yönünde resmi bir talepte bulundu ama herhangi bir cevap gelmedi. O zamanın Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'nin dinî toplulukları yasasına dayanarak Kosovalı dervişler, Bosna-Hersek ve Makedonya'dan diğer bazı şeyhlerle birlikte, diğer kurumlar ve yetkililerden tamamen bağımsız bir dinî topluluk olarak YFC'de Aliya İslam Derviş Tarikatları Topluluğu'nu kurdular. Detaylar için bk. *Život dervisa u Prizrenu: Tijela probodena iglama, plamtece buktinje i obaveza lijepog vaspitanja* [Prizren'de Dervişlerin Yaşamı: İğnelerle Delinmiş Bedenler, Yanan Meşaleler ve İyi Terbiye Zorunluluğu]. (15 Nisan 2015). <https://www.etratika.net/drustvo/21202/zivot-dervisa-u-prizrenu-tijela-probodena-iglama-plamtece-buktinje-i-obaveza-lijepog-vaspitanja/> [Erişim Tarihi: 9 Nisan 2024].

rivayete göre arkadaş ve derviş tarikatına mensup olan Smail Baba ve Hasan Baba adında²⁵³ iki lahitli türbesidir (Mušović, 1997, s. 149). Bugün bu dervişlerin hayatlarıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Yan yana bulunan lahitler doğu-batı yönünde sade düzenlenmiş bir odada yerleştirilmiştir (Fotoğraf 154). Her iki lahit ahşap ve kaidesizdir ancak derviş tarikatına ait olduğunu açıkça gösteren başlığın görünmesini engelleyen kumaşlarla kaplıdır. Lahitlerin arasında 24 terkli bir derviş tacının on iki terkli yarısı alçıdan yapılan heykel gibi bir süs olarak durmaktadır²⁵⁴.

Fotoğraf 154. Rifai Tekkesi'ndeki Türbe (19. Yüzyıl?), Smail Baba ve Hasan Baba Türbesi

(Mart, 2024)

²⁵³ Rivayete göre bu iki yakın arkadaş, ölümden sonra ahirette de birlikte olabilmek için birlikte gömülmek istemişlerdir (Mušović, 1997, s. 149).

²⁵⁴ Genelde Rifâî halifeleri on iki terkli taç giymektedir. Bazı Rifâî kollarında daha fazla dilimli taçlar da kullanılmaktadır. Halvetiliğin Vefâiyye koluna ait yirmi dört dilimli taç en fazla terkli taçtır. Farklı tarikat taçlarında kubbenin merkez noktasına düğme, pul, mühür veya güller görülmektedir. Bunlar Muhammed a.s.'ın nurunu simgelemektedir. Çeşitli mühür ve güller ilk defa Kadiriyye tarikatında kullandıktan sonra diğer tarikatlar bu geleneği takip ederek kendi taçlarına da eklemeye başlamıştır. Rifâiyye tarikatının gülleri Hz. Ali'nin Celcelutiye kasidesinin vefkini içermektedir. Tacın tepesine konulan düğme birlik sırrını simgelemektedir (Ceyhan, 2010, s. 363). Dervişler hakkındaki az olan verilere dayanılarak Novi Pazar'daki farklı tarikatların birbirleriyle iyi ilişkiler tuttuğu düşünülmektedir. Novi Pazar'ın hiçbir zaman bir derviş merkezi olmaması nedeniyle bu Rifai tekkesinin tüm tarikatların ana buluşma yeri olması ihtimali vardır. Dolayısıyla her tarikatın dinî ve diğer faaliyetleri için tekke sahibi olması zor olabilirdi (Mušović, 1997, s.155). Böylece bugün türbede bulunan farklı şekillendirilmiş tacın heykeli Rifai tarikatı ile birlikte başka tarikatın da bu tekkeyi kullanmış olabileceğini gösterebilir.

Lahitlerin bulunduğu odada, güney taraftaki tüm odayı aydınlatan sade bir pencere bulunmaktadır. Odanın doğu tarafında şimdiki yan evin sahiplerinin kişisel eşyaları yer almaktadır. Türbenin iç duvarları, çoğunlukla Arapça harflerle yazılmış dinî nitelikli yazıtlarla birlikte sade dekoratif objelerle süslüdür (Fotoğraf 155).

Fotoğraf 155. Rifai Tekkesi'ndeki Türbe (19. Yüzyıl?)

(Mart, 2024)

İki lahit arasında 2003 tarihli *Blic* gazetesinden çerçevelenmiş bir makale yer almaktadır. O makalede türbenin doğu duvarının yaslanan evde o zamanda yaşayan 90 yaşında türbenin bakımını yapan Kumrija Dupljak'tan bahsetmektedir. Bugün o evde türbe ve tekke hakkında bilgiye sahip olmayan bir aile yaşamaktadır.

Eskiden tekke odalarının duvarlarına ayinlerde kullanılan derviş aletleri ve diğer eşyaları asılmaktaydı. 1989'da tekkede yangın çıkmasından iki ay önce eşyalar Novi Pazar Müzesi'ne nakledilmiş ve müzenin kalıcı sergisinin bir parçası olmuştur²⁵⁵ (Fotoğraf 156) (Mušović, 1993, s. 81).

²⁵⁵ Ejup Mušović metninde (1993, s. 89) tekke yanmadan önce Priştine'den bir adamın gelip değerli derviş eşyalarını aldığını belirtmektedir. Bundan sonra bu Rifai tekkesinde 30'a yakın obje kaldı. Bu bilgi, Novi Pazar Müzesi'nin eski müdürü Ejup Mušović'e, eşiyle birlikte tekkeye bakan adam tarafından verildi. Müze, yerel halkın üç üyesinden oluşan bir komisyonun şahitliğinde eşyaları teslim aldı. O zamanda bu Rifai tekkesinden altı derviş tacı, sekiz ritüel iğnesi, iki büyük ve iki küçük balta (teber), bir kılıflı hançer, bir ahşap sopa, bir deri kemer, fişeklik, bir davul, büyük bir ahşap tesbih, dört demir topuz ve iki adet düz, yuvarlak mermer obje Novi Pazar Müzesi'ne geldi. Şu an bu koleksiyondaki parçaların yalnızca bir kısmı müzenin kalıcı sergisinde yer almaktadır.

Fotoğraf 156. Novi Pazar Müzesinde Sergilenen Rifai Tekkesinden Eşyalar

(Mart, 2024)

Bugün türbenin girişinin önünde kısmen toprağa gömülmüş bir mezar taşı bulunmaktadır (Fotoğraf 157). Bu beyaz mermer taşın şekline bakıldığında, taşın herhangi bir sosyal veya dinî statü belirtisi içermemesi nedeniyle oraya bir kadının gömüldüğü anlaşılmaktadır²⁵⁶. Kısmen görülebilen bu mezar taşının üst kısmında bir rozet üzerinde zambak şekli hafif bir kabartma ile süslüdür. Bugün türbenin önündeki küçük avludaki tek yeşil alan bu mezardır.

²⁵⁶ Yerel halkın anlattığı rivayete göre burada Fatima adında bir kız gömülüdür. Sevmediği bir adam ona evlenme teklif ettiğinden düğün günü geldiğinde Fatima kaçmaya karar vermiştir. Ancak ağabeyi onu yakalayıp kılıçla kafasını kesmiştir. Rivayete göre Fatima başını kolunun altına alarak yürümeye devam etmiştir. Tekke yakınına vardığında bir kadın "Ey millet, kadın başını taşıyor!" diye bağırınca Fatima yere düşmüştür. Smail Baba ve Hasan Baba bunu duyunca onu şehit olarak tekkenin yanına gömmeye karar vermişlerdir (Mušović, 1997, s. 151).

Fotoğraf 157. Rifai Tekkesindeki Türbe (19. Yüzyıl?), Türbenin Önünde Mezar

(Mart, 2024)

Resmî bilgilere göre bugün Novi Pazar'da dervi bulunmamaktadır. Yakın zamana kadar ataları mevcut tarikatlardan bazılarına mensup olanlar bulunsa da dervişler, Novi Pazar'daki Sünni Müslümanlarla karşılaştırıldığında İslami nüfusun her zaman daha küçük bir yüzdesini oluşturmaktaydı. Aynı zamanda bu durum Novi Pazar'ın hiçbir zaman büyük bir derviş toplanma merkezi olamamasının nedeni olabilir. Ancak bugün Novi Pazar'da dinî bağlılıklarını gizli tutan dervişler bulunuyor olabilir.

4.1.2.16. Aziz Nikola Kilisesi

Bugün Novi Pazar'daki Miodraga Jovanovića Caddesi'nde (Harita 15, numara 18) Aziz Nikola Kilisesi (Fotoğraf 158) bulunmaktadır. Geniş bir avluda pozisyon alan bu Ortodoks kilise, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer almaktadır.

Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da 1871 yılına kadar Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi şehir kilisesi olarak hizmet vermektedir. Bu kilise Varoš Mahallesi'nden 2 kilometre

uzaklığında bulunmaktadır (Mušović, 1995, s. 26). Bu yüzden Ortodoks halkın²⁵⁷ çoğunlukta yaşadığı Varoš Mahallesi'nde 1869-1871 yılları arasında Aziz Nikola Kilisesi inşa edilmiştir. Osmanlı yetkilileri tarafından kilisenin yapılma izninin nasıl verildiğine dair kesin bir bilgi yoktur²⁵⁸. Ancak Sırbistan Devlet Arşivi verilerine²⁵⁹ göre Devlet Konseyi'nin, Belgrad'da Mart 1869'da Novi Pazar'da bir kilise yapılmasına onay verildiği ve inşaatını denetleyecek kişilerin atandığı görülmektedir. Ayrıca her şeyin dönemin Maliye bakanı ve Prens Mihailo Obrenović²⁶⁰ tarafından onaylanması da manidardır.

Fotoğraf 158. Aziz Nikola Kilisesi (1871)

(Temmuz, 2021)

²⁵⁷ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin dinî yapılara yönelik politikaları İslam hukuku çerçevesinde belirlenmiştir. Buna göre yeni yapıların inşaatına izin verilmesi ve mevcut olanların tamirat sırasında genişletilmesi veya yükseltilmesi yasaktı. Bu zamanda yeni yapılar sadece sultanın özel izniyle yapılabilirdi (Koyuncu, 2014, s. 37). Kısmen bağımsız Sırbistan'da 19. yüzyılın başında eski kiliseler ve manastırlar çoğunlukla yenilenmiş ve 1920'lerin başında yeni dinî yapılar inşa edilmeye başlanmıştır (Vujović, 1986, ss. 108-109). 1830 yılında özel bir hatt-ı şerif ile Sırbistan din özgürlüğünü elde etmeyi başardığında kendi piskoposlarını seçme fırsatı elde ettiği hâlde yine İstanbul Patrikanesi'ne kısmen bağlı kalmıştır (Premović Aleksić, 2015, s. 21). 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile bütün Osmanlı tebaasının eşit olduğu kabul edilmiş ve özellikle gayrimüslimlerin hakları yeniden düzenlenmiştir. Bundan sonra 1856 tarihli Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti'ndeki eşit haklara sahip vatandaşlık düzenlemesiyle gayrimüslimlerin hakları daha fazla genişletildi. Bununla gayrimüslimlerin dinî yapı inşa ve tamiri konusundaki kısıtlamaları kaldırılmıştır. Böylece, gayrimüslimlerin yapılarının tamir edilmesi veya yenilenmesine daha kolay izin verilmeye başlanmıştır (Koyuncu, 2014, s. 54). Bu olaylar Osmanlı yönetimi altında bulunan bölgelerdeki Hristiyan halkı büyük ölçüde etkilemiştir. Novi Pazar'daki Sırp nüfusuna, geleneksel inşaat yöntemlerini tekrarlayarak yeni dinî yapı yapılma konusunda ilham vermiştir.

²⁵⁸ Kilisenin inşasını Osmanlıların mümkün kıldığı ile ilgili yerel halkta bir rivayet vardır. Böyle bir sonuca varıldı çünkü 1871 yılında kilisenin inşası sırasında Osmanlılar kiliseye ait bir araziye satın alarak onun yakınlarına bir askerî kılla inşa etmişlerdi. Rivayete göre ödenen parayla yeni bir kilise inşa edilmiştir (Mušović, 1995, s. 26).

²⁵⁹ DAS.DS.FP. 83/869

²⁶⁰ 1839 yılından itibaren Sırbistan'da veliaht Prens ve üç bakanlıktan (içişleri, maliye ve adalet) oluşan Devlet Konseyi merkezî hükûmet oluşturmaktaydı. Devlet Konseyi yasa yetkisi bakımından Prens'e eşitti (Dabić, Jovičević, 2019, s. 304).

1892'Novi Pazar hakkında yazarken Theodor Anton Max Ippen, Aziz Nikola Kilisesi'nden bahsetmektedir. Çarşı'nın kuzeydoğu çıkışının yanında, Hristiyan mahallesinin ortasında kilisenin yer aldığını anlatmaktadır. Mütevazı kubbeli bazilika şeklinde inşa edilmiş bir Sırp Ortodoks şehir kilisesi olarak bilindiğini söylemektedir. Ayrıca ikonostasisin zengin olduğu ancak özel bir değerinin olmadığını yazmaktadır. Anlatıklarının sonunda kilise, inşaatın yaklaşık otuz yıl önce başladığını ve Rusya'nın güçlü desteğiyle yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca kilisenin yakınında askerî kışlânın bulunduğunu söylemektedir (Ippen, 1892, s. 125-126).

Kilise, yapıldığından günümüze kadar Novi Pazar'daki Ortodoks halkın kültürel ve sosyal yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde Osmanlı ordusunun güvence altına aldığı Noel, Paskalya ve diğer önemli dinî bayramlarda burada buluşmalar yapılıyordu (Premović Aleksić, 2015, s. 186). Aziz Nikola Kilisesi günümüze kadar özgünlüğünü korumuştur. Novi Pazar'da inşa edildiği dönemden günümüze kadar orijinal hâlini koruyan ender kültür eserlerinden biridir.

Kubbeli Aziz Nikola Kilisesi, üç nefli bir bazilika binası olarak taş ve andezit lavından inşa edilmiştir Büyük bir kübik hacme sahip olan bu anıtsal dinî yapının dış cepheleri, beş sığ kör kemerli nişle bölünmüştür (Kadijević, 1995, s. 195). Kuzeybatısında yer alan simetrik ana cephenin (Fotoğraf 158) ekseninde yarım daire kemerli portalın üstünde mozaik tekniğiyle Aziz Nikola'nın resmi yer almaktadır. Eksenin devamında bir dikdörtgen çerçeveli rölyeften sonra yarım daire kemerli ve ferforje süslü bir pencere bulunmaktadır. Pencerenin seviyesinin kuzey ve batısında benzer bir şekilde tasarlanmış rozetler vardır. Bu cephenin andezit lavdan yapılmış kenarları, açılışların lentoları ve kör pilasterlerle sade bir düzenini dinamik hâline getirilmiştir.

Kuzeydoğu ve güneybatı cephe aynı şekilde tasarlanmıştır (Fotoğraf 159). Bunlarda beş sığ kör kemerli nişlerine dördünde yarım daire kemerli lentolu pencere birisinde ise kapı ve onun üstünde Aziz Nikola'nın mozaik resmi yer almaktadır.

Fotoğraf 159. Aziz Nikola Kilisesi (1871), Güneybatı Cephe

(Temmuz, 2021)

Üç nefli kilisenin apsis bölümü güneydoğu cephesinin (Fotoğraf 160) dışında vurgulanmıştır. Diğer cephelerde olduğu gibi Romantizm'e dayalı tarihsecilik üsluptaki minimal dekorasyon uygulanmıştır.

Kilisenin beşik çatısında nef traveisinin üzerindeki sunağın önünde kübik üçgen bir bölünmüş kaide bulunmaktadır. Kaidenin üstünde yükseldiği sekizgen tambur kupolasını desteklemektedir. Kupola (bk. Fotoğraf 159), sade bir işlemeye sahip olduğu için yapının kapalı görünümünü daha fazla vurgulamaktadır. İç mekânda orta nefinin üstünde başka kör bir kupola bulunmaktadır (Kadijević, 1995, s. 196).

Fotoğraf 160. Aziz Nikola Kilisesi (1871), Güneydoğu Cephe

(https://sr.wikipedia.org/sr-el/Црква_Светог_Николе_у_Новом_Пазару [Erişim Tarihi: 3 Aralık 2023])

Kilisenin kuzeybatı çift kanatlı metal giriş kapısından sonra alçak bir narteksten sonra koro için iri taş sütunlarla desteklenen ahşap galeri bulunmaktadır. Devamında geniş bir orta nef aynı şekilde tasarlanmış sütunlarla dar neflerden ayrılmaktadır (Fotoğraf 161). Güneydoğu duvarındaki naos yüksek bir ikonostasis ile ayrılmıştır (Kadijević, 1995, s. 195).

Fotoğraf 161. Aziz Nikola Kilisesi (1871), Giriş Kapısı ve Kuzeybatı İç Kısmı

(Temmuz, 2021)

İkonostasis ve altar dışında kilisenin iç mekânı mütevazı bir şekilde dekore edilmiştir. Güneybatı ve kuzeydoğu tarafında yer alan kilise mobilyaları fazla yer kaplamamayarak kilisenin büyüklüğü ve ferahlığı vurgulanmaktadır (Fotoğraf 162). Kupola ve pencere düzenlenmesi yeterli miktarda ışık sağlarken aynı zamanda dinî yapının mahremiyetini korunmaktadır.

*Fotoğraf 162. Aziz Nikola Kilisesi (1871),
Kuzeydoğu Nefin (Sol) ve Güneybatı Nefin Duvarındaki Kilise Mobilyaları (Sağ)*

(Temmuz, 2021)

Aziz Nikola Kilisesi'nde değerli kısımlar arasında altar bölümü, günümüze kadar orijinal hâlinde gelmiştir (Fotoğraf 163). Tüm parçaları orijinal ve ilk yapıldığı zamanki yerlerindedir. Zengin dekorasyona sahip olmayan ikonostasis, yoğun çok katlı bir altar göstermektedir. Kilisenin iç mekânına uygun olan ikonostasisin yüksekliği, altar alanını neredeyse tepeye kadar kapatmaktadır. Bu büyük altar fazla ikonlarla yatay ve dikey olarak bölünmüştür. Orta kısmının üstünde, İsa'nın çarmıha gerilmesini gösteren bir sahnenin yer aldığı oyulmuş bir haç vardır. İkonların tamamı ahşap üzerine tempera tekniğiyle yapılmıştır ve ikonostasisin yapıldığı zaman düzenlemeleri o döneme ait bir tasarımı göstermektedir (Biorac, 2000, s. 43).

İkonostasis yapan ustalar, taht ikonlarındaki yazıtlardan anlaşıldığı üzere Kuzey Makedonya'daki Galičnik'ten Daskalović-Đinovski kardeşlerdir. 1875-1876 yıllar arasında Đinovski kardeşler Novi Pazar'daki ikonostasis resimledi ve oymacılık işlemlerini de yaptılar. İkonostasis genel olarak bitkisel motiflerle süslüdür. Her şey kırmızı zemin üzerine altın renginde yapılmıştır. Đinovski kardeşler, ikonostasisin yanı sıra, Aziz Nikola Kilisesi'nin kuzeydoğu tarafında İncil'in okunduğu yeri Evangelistler, onların sembolleri ve İsa Mesih'in temsilleriyle süslemişlerdir (Fotoğraf 162, sol). Kilisenin güneybatı tarafındaki piskoposluk tahtını da dekore etmişlerdir (Fotoğraf 162, sağ). Üzerinde, taçlı tahtta oturan ve dua eden İsa Mesih'in tasvirinin yer aldığı bir sahne sunulmaktadır (Biorac, 2000, s. 43; Premović Aleksić, 2015. s. 186).

Fotoğraf 163. Aziz Nikola Kilisesi (1871), İkonostasis ile Altar

(Temmuz, 2021)

19. yüzyılda Ortodoks kiliseleri inşa edilmeye başlandığında, yüzyıl içinde gelişmeye devam etmişlerdi. Böylece güneydoğu Sırbistan'da inşa edilen Niş'teki Kutsal Başmelekler Mikail ve Cebrail Kilisesi (1819) ve Pirot'taki İsa'nın Doğuşu Kilisesi (1834) gibi yapılar, parçalı açık veya kapalı revaklara sahip, göze çarpmayan ve alçak yapılardı. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında kilise planı ve kitlelerin bileşimi bakımından Novi Pazar'daki Aziz Nikola Kilisesi, o zamanda Novi Pazar Sancağı'nda yapılan Nova Varoš'taki Kutsal Üçlü Kilise (1869) ve Prijepolje'deki Aziz Vasilij Ostroški Kilisesi (1894) ile mimari ve dış dekorasyon özellikleriyle benzerlik göstermektedir. Ayrıca bu alanlardaki mütevazı bezemeleri ve Osmanlı öncesi mimariyi anımsatan unsurlar bu üç kilisenin karakteristik bir özelliklerdir.

Mimari özelliklerine göre Novi Pazar'daki Aziz Nikola Kilisesi, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarındaki Sırp bölgelerinin karakteristik özelliği olan tarihselcilik mimarisine aittir (Kadijević, 1995, s. 197). 12. ve 13. yüzyıllarda yaygın olan Orta Çağ Raška-Bizans üsluptaki inşa tarzı, ana cephe mimarisi ve kütlelerin kapalılığı Aziz Nikola Kilisesi'nde tekrarlanmaktadır. Ayrıca mekânın içi ve iki kupola ile apsisin işlenmesinde bu üslubun örneklerinden Mileševa Manastırı (1219) ve Visoki Dečani'nin (1335) anımsatmaları görülmektedir. Ancak kilise, Osmanlı yönetimi sırasında çoğunlukla cami yapımında kullanılan andezitik lavdan inşa edildiğinden (Altun-Alem Camisi, Gazi Sinan Bey Camisi) asırlık Osmanlı varlığının etkisinden kaçınılmadığını göstermektedir.

Geniş kilisenin avlusunda ayrı bir yapı olarak sonraki dönemlerde tuğladan yapılmış çan kulesi²⁶¹ yer almaktadır. 1912 yılına kadar Sırp okulunun binası vardı. Bugün kilisenin avlusunun doğusunda yeni tarihli konaklama yeri olarak kullanılan bir bina bulunmaktadır. Aynı zamanda avlusunun kuzeydoğusunda tam kilisenin yanında papazın oturduğu yer bulunmaktadır. 1984 yılında Kraljevo Kültür Varlıklar Koruma Kurulu tarafından Aziz Nikola Kilisesi kültür anıtı olarak ilan edilmiştir²⁶².

Bugün var olan Osmanlı Dönemi'ne ait İslami dinî yapılar, Novi Pazar'ın karakterinin Müslüman-Osmanlı şehrine dönüştüğünü göstermektedir. Bu yapıların sayısı, Müslüman nüfusun arttığını göstermesinin yanı sıra, cami ve mescitler inşa ederek gücünü ve itibarını gösteren Novi Pazar'ın önde gelen kimselerin çokluğunu da göstermektedir. Öte yandan 19.

²⁶¹ Çan ve çan kulelerinin İslam'ın üstünlüğüne karşı saldırgan olduğu düşünüldüğü için imparatorluk topraklarında çanlar kullanmak veya geç Osmanlı Dönemi'nde çan kulesi etmek yasaktı (Gradeva, 1994, s. 33).

²⁶² Detaylar için bk. *Crkva Sv. Nikole* [Aziz Nikola Kilisesi]. (t.y.). https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45512, [Erişim Tarihi: 6 Aralık 2023].

yüzyılda Ortodoks kilisesinin inşa edilmesi imparatorluğun merkezindeki değişikliklerin Novi Pazar'a da yansıdığını göstermektedir. Böylece yüzyıllar boyunca inancını koruyan Hristiyan halkı, dinî yapının inşası için mücadele etmeyi başarmıştır. Sonuç olarak Novi Pazar'daki bu çok dinî durum, Osmanlı Dönemi'nde bu yerleşimin daha büyük önem taşıdığının ve sadece ticari amaçlı seyahat edenlerin uğrak yeri değil, farklı halkların ve dini grupların da yaşadığı bir yer olduğunun açık bir göstergesidir.

4.1.3. Sivil Yapılar

Novi Pazar, Osmanlı yerleşim tipine göre oluşturulmuş bir şehir olarak konut birimlerinin oluşturduğu mahalleler ve sivil faaliyetlerin aktif olarak yürütüldüğü sosyo-ekonomik bir bölüme sahiptir. Çok kültürlü bir toplum ve gelişmiş ekonomik faaliyetlerden oluşturulan sosyal sistem, yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya çıkan yapı çeşitliliğine de yansımaktaydı. Böylece Novi Pazar, temizlik ihtiyaçlarına yönelik yapıların, ticaretin ve diğer çeşitli amaçlara yönelik işletmelerin inşa edilmesiyle organik olarak gelişmiştir. Bu kamu yapıların sayısı; şehrin gelişmişliğinin, ekonomisinin çeşitliliğinin ve sosyal sisteminin karmaşıklığının bir göstergesiydi.

4.1.3.1. Ticaret Yapıları

Osmanlı Devleti, Anadolu'ya hakim olduktan sonra Selçuklu Devleti'nin çarşı sistemini benimsemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun elde ettiği topraklara Avrupa ile Orta Doğu ve Uzak Doğu arasında bağlantı kuran önemli ticari yolların dâhil olmasıyla devletin ekonomik ve stratejik potansiyeli yükselmiştir. Bu yüzden iç ve dış ticaret faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin ciddi bir gelir kaynağı olduğundan devlet yetkilileri tarafından gerekli yerlerde ticari mekânlar oluşturulmuştur. Sonraki yüzyıllarda zengin kimseler ya da devlet adamları tarafından vakıflar olarak ticari yapıların inşa ettirilmesi sürdürülmüştür (Şahinalp, Günal, 2012, ss. 151-152).

Osmanlı şehirleri; camiler, kale ve çarşının yanında oluşturulan mahallelerden oluşmaktaydı (Faroqhi, 2004, s. 700). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki şehirlerde yer alan çarşılar bölgeden bölgeye farklı özellikler göstermektedir. Ancak Osmanlı çarşıları genelde şehrin kalesinin eteğine yakın bir yerde kurulmuştur. Vergi denetimi, değerli malların depolanması ve

satışının yapılması Osmanlı yöneticilerinin çarşığı kontrol altında tutmasını sağlamıştır (Şahinalp, Günal, 2012, s. 155).

Şehirlerin konut alanı başka bir yerde oluşturularak ticaret ve zanaat işleri bir veya birkaç sokaktan oluşan çarşıda²⁶³ gerçekleştirilmiştir. Şehirlerdeki çarşılar bir yandan ihracat ve ithalatın merkezi olurken diğer yandan ulusal ve uluslararası ticaret yapmak isteyenlerin buluşma noktası olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı çarşısının, şehrin halkı için gündelik hayatta her şeyin kaynağı olduğu söylenebilir. Çok kültürlü ve çok dinli Osmanlı topluluğu için çarşı, şehir sakinlerinin kamusal alanı olmuştur. Bütün Osmanlı topraklarında var olan çarşı herkese açık bir alandı. Osmanlı çarşısında üç özellik öne çıkmaktaydı: Birincisi halkın, gündelik hayatta geçerli kurallarından biraz ayrışması ve farklı dinî ve etnik grupların bir araya gelmesi; ikincisi, kendi ideolojik kültürüne tamamen bağlı olma duygusundan kopulması ve üçüncüsü ise toplumsal kamusal hayatın sivilleşmesi (Şahinalp, Günal, 2012, ss. 152-153; Cerasi, 1999, ss. 115, 117, 119).

Çarşının ayrılmaz yapısı olarak bilinen hanlar aslında eskiden kervansaraydır. Şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen hanlardan, Novi Pazar'da çokça vardır. Kervanlar bunun gibi yerlerde konaklamasının yanında beraberinde getirdiği malları pazarlardı ve para işlemlerini yaparlardı (Eryavuz, 2022, s. 299). Bugün Novi Pazar'da eskiden büyük çarşıdan kalan kısmının yakınında bir han da bulunmaktadır.

4.1.3.1.1. Amir Ağa'nın Hanı

Bugün Novi Pazar'ın merkezindeki Rifat Burdžović ve 28. novembar caddelerinin kesiştiği noktada (Harita 15, numara 19) Amir Ağa'nın Hanı bulunmaktadır (Fotoğraf 164). Günümüze kadar gelen han güney-kuzey doğrultusunda yer almaktadır. Kervan yollarının kavşağında güçlü bir ekonomik ve askerî merkez olarak Novi Pazar önemli bir noktaydı²⁶⁴. Ancak günümüze kadar sadece Amir Ağa'nın Hanı gelebilmiştir.

²⁶³ 16. yüzyıla kadar çarşı ve pazar anlamı taşımaktaydı. Ancak sonraki dönemlerde mahallelerin bütünü çarşı olarak bilindi. Pazar ise açık bir alanda haftalık bir ticaret yeri veya panayır gibi anlamlara gelmekteydi (Cerasi, 1999, s. 119).

²⁶⁴ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ne göre 17. yüzyılda Novi Pazar'da birkaç han vardır. Anlattıklarına göre en büyük ve dikkat çekici onlar şunlardır: Frenk, Saraybosna, Užice, Çorbacı, Murtez Ağa'nın ve İbrahim Efendi'nin hanıdır (Şabanović, 1967, s. 264).

Novi Pazar şehir merkezinde yer alan hanın yapılma tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte 17. yüzyılın sonlarında veya 18. yüzyılın başlarında yapıldığı sanılmaktadır (Vučković, 1980, s. 323). Kamusallaştırılmadan önce han, daha sonra adıyla anılacak olan Amir Ağa Hadžifejzagić'e aitti.

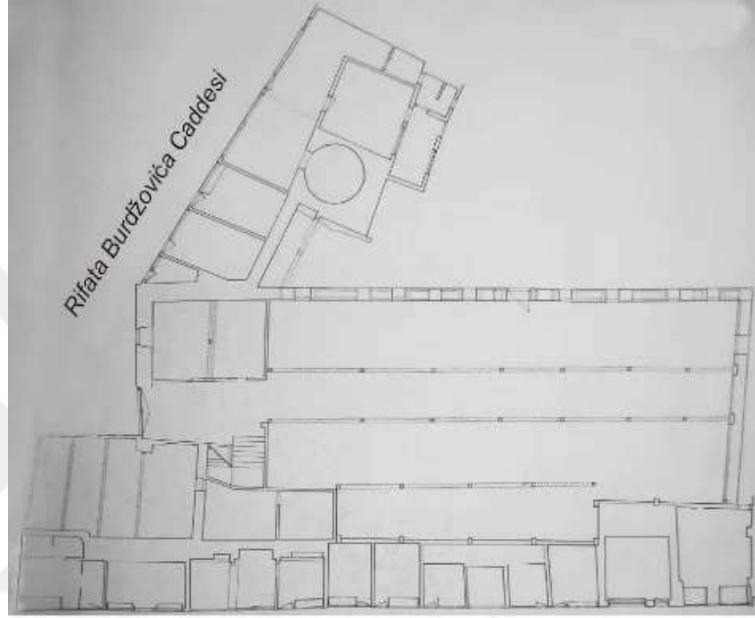
Fotoğraf 164. Amir Ağanın Hanı (17. Yüzyıl?)

(Temmuz, 2021)

Han, 20. yüzyıl boyunca kötü durumdaydı. 1970'lerde Kraljevo'daki Koruma Kurulu tarafından restore edilip işlevine geri döndürüldü. Bu dönemde, mekânın statik rehabilitasyonu yapılmış ve bazı kısımlar modern ihtiyaçlara göre şekillendirilmiştir. Ancak restorasyon zamanında yerel zanaatkârların ürünlerine ve hediyelik eşya satışına uyarlanan bir dizi küçük dükkân yapıldı. Hanın eski ahır kısmı, yakın zamana kadar kullanılan bir lokantaya çevrildi (Vučković, 1980, s. 324).

Amir Ağa'nın Hanı'nın planının geleneksel yapılardan farklı olması dikkat çekmektedir (Plan 14). Asimetrik bir şekilde düzenlenen handa iki ana bölüme ayrılmaktadır. Güney tarafındaki Rifat Burdžović Caddesi'nden muazzam ahşap ve demir kapısı bulunmaktadır. Hanın girişinin batı tarafında bir kahvehane, doğu tarafında ise eyer, çanta ve benzeri eşyaların saklandığı bir oda vardı. Bu odanın yanında bir at nalı dükkânı, bir fırın ve sığırlar için saman satılan bir yer vardı (Kahrović, 2003, s. 206). Yapının sokağa bakan cepheleri dükkânla

çevirlidir²⁶⁵. Hanın alt katında görülen geniş bölümü ahır ve hayvan yeri olarak kullanmaktaydı. Üst katta yolcular için konaklama yerleri bulunmaktadır. Geleneksel Osmanlı hanlarında konaklama odaları genelde iç kısma bakarken Amir Ağa'nın Hanı'nda sokağa bakmaktadır.

28. novembra Caddesi

Plan 14. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), Plan

(Vučković, V. (1980). Delatnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1976. do 1980. godine – Amir-agin han u Novom Pazaru [1976'dan 1980'e Kadar Kraljevo'daki Kültürel Anıtları Koruma Kurumunun Faaliyetleri - Novi Pazar'daki Amir Ağa'nın Hanı]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština* 2 [Raška Mirası 2] (ss. 315-317). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture. s. 323)

Bugün Amir Ağa'nın Hanı büyük ölçüde orijinal görüntüsünü korumuştur. Taş, kerpiç ve ahşaptan inşa edilen Amir Ağa'nın Hanı'nın güney cephesinde ana kapısı bulunmaktadır (Fotoğraf 165). Büyük giriş kapısının üstünde ahşap ile desteklenen sokağa bakan geniş saçaklı bir çıkma yer almaktadır. Badana ile boyanmış cephede dikdörtgen pencereler vardır. Güney cephenin doğu ve batısının devamında zemin katta küçük dükkânlar yer alırken üst katta ise konaklama yerleri bulunmaktadır.

²⁶⁵ Osmanlı Dönemi'nde kervansarayın genelde işlevine uygun olarak açık bir avlusu ve kapalı kısımları vardı. Çoğu, kare veya dikdörtgen biçiminde ve revaklı bir avlunun etrafındaki bölümler iki katlı yapı olarak yapılmaktaydı. Yolcuların kaldığı kısımlarda peykeler ve ocaklar vardı; avlunun çevresinde ise ahır, depo, yönetim birimleri bulunmaktaydı. Kervansarayların cephelerinde bulunan dükkânlar, Osmanlı Dönemi'ne ait bir özelliktir (Eryavuz, 2022, s. 301). Amir Ağa'nın Hanı böylece bulunduğu mekâna göre hem kendine özgü bir mimariyi hem Osmanlı mimarisine ait özellikleri sunmaktadır.

Fotoğraf 165. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), Güney Cephe

(Temmuz, 2021)

28. novembra Caddesinde bulunan doğu cephe tamamen dükkânlarla çevrilidir. Yüksek olmayan tavana sahip dükkânlarda tavanı geniş bir kerpiç kaplı çatı Novi Pazar'ın eski çarşısının ruhunu korumaktadır. Çatının bir kısmında küçük ışık açıklıkları olarak çatı pencereleri yer almaktadır (Fotoğraf 166).

Fotoğraf 166. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), Doğu Cephe

(Temmuz, 2021)

Amir Ağa'nın Hanı'nda eski avluda bugün modern ihtiyaçlara göre bir mekân oluşturulmuştur. Hanın çevresinde 1970'lerde yapılan restorasyondan oluşturulan mekân, bugün yaz günlerinde açık kafe olarak kullanılmaktadır (Fotoğraf 167).

Fotoğraf 167. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), Eski Avlu

(Temmuz, 2021)

Han'ın iç mekânının, orijinal yer organizasyonu korunmuş olmasına rağmen uzmanlar tarafından yapılmayan değişiklikler özgün mimarisi zarar görmüştür. Giriş kapısından sonra eski at ahırında söz edilen küçük dükkânların yeri bulunmaktadır. Bunun doğusunda odalara çıkan merdiven yer almaktadır. Girişten kuzeye doğru lokanta olarak kullanılan bölüm yer almaktadır (Fotoğraf 168).

Fotoğraf 168. Amir Ağa'nın Hanı (17. Yüzyıl?), İçeri

(Temmuz, 2021; <https://planetofhotels.com/en/serbia/novi-pazar/amir-agin-han> [Erişim Tarihi: 16 Ocak 2023])

Amir Ağa'nın Hanı, bulunduğu konunun ve arazinin özelliğinden dolayı kendine has özellikler taşımaktadır. Ekonomik koşullar, şehir merkezinin gelişimi ve iklim, bu yapının düzenlenmesini büyük ölçüde etkilemiştir. Yapının iç mekânı bir hanın ihtiyaçlarına göre tasarlanırsa da dış mimarisi Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki han ve kervansaraylardan farklılık göstermektedir. Novi Pazar'daki Amir Ağa'nın Hanı'nın dükkânlarla çevrili olması, üstteki katta odalardan sokağa bakılması, dış görüntüsünde konut mimarisi özellikleri ve iç mekânında Arnavut kaldırımının ve yoğun bir şekilde ahşabın bulunması gibi özellikleri, Saraybosna'daki Morića Han (16. yüzyıl) ile benzerlik göstermektedir.

Bugün Novi Pazar'da bulunan Amir Ağa'nın Hanı bakımsız durumdadır. 1949'da devlet koruma altına aldı ve 1983 yılında olağanüstü öneme sahip anıt olarak Kraljevo Koruma

Kuruluunda kayıt edildi²⁶⁶. Ancak 1970'lerde yapılan restorasyondan sonra Sırbistan'daki bu ender yapı türü kötü zamanlar yaşamaya başlamıştır. Yugoslavya dağılınca istirdat yasasına göre bazı özel kişiler eskiden devletin aldığı yapıları geri almaya başladı. Bu nedenle 1959 yılında alınan han, 2013'te Murtezić ailesi tarafından geri alındı²⁶⁷. Hanın yeni bir dönem yaşayacağı düşünülüyor ama Murtezić ailesi maddi destek sağlamadığı için son yıllarda hostel olarak kullanılan Amir Ağa'nın Hanı Sırbistan'da önemli kültür varlığı olmasına rağmen zarar görmeye devam etmektedir.

4.1.3.1.2. Eski Çarşı

Balkan topraklarında oluşturulan çarşılar arasında günümüze kadar ulaşanlardan Novi Pazar'daki Eski Çarşı'dır. Bugün 1. maj Caddesi'nin bir kısmında yer alan Novi Pazar Eski Çarşısı kuzey-güney doğrultusunda (Harita 15, numara 20) pozisyon almaktadır (bk. Fotoğraf 169).

Fotoğraf 169. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Kuzeyden (Sol) ve Güneyden (Sağ) Bakış

(Temmuz, 2021)

²⁶⁶ Detaylar için bk. https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=43650 [Erişim Tarihi: 17 Ocak, 2023].

²⁶⁷ Detaylar için bk. <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/nebriga-nagriz-a-amir-agin-han/>; <https://www.danas.rs/kultura/novi-pazar-hanovi-i-hamam-cekaju-investitore/> [Erişim Tarihi: 17 Ocak, 2023].

Osmanlı öncesi dönemde Novi Pazar ve çevresi hem Balkanlar'da hem de daha geniş coğrafyada ticaretle ünlüydü. Novi Pazar, Osmanlı fetihlerinden sonra yüzyıl boyunca her türlü mal alışverişi için tüccarların geldiği bir şehir olarak bilinmiştir. Ancak tüm bu kaynaklarda ticaretin yapıldığı çarşının, bedestenin veya dükkânın yerine ilişkin bilgi verilmemektedir. Bu nedenle bugün Novi Pazar'daki Eski Çarşı'nın oluşmaya başladığı zamanı kesin belirlemek mümkün değildir.

H 21 Rebiülahir 325 / 3 Haziran 1907 tarihli bir arşiv belgesinde²⁶⁸ çarşıdaki eski karakolhanenin yeniden inşa edilmesi hakkında bilgiler sunulmaktadır. Bu belgelerde çarşı karakolhanesi olarak bilinen yapı ile ilgili daha detaylı bilgiler verilmemektedir.

Novi Pazar'daki Eski Çarşı'nın yüzyıllar boyunca süren gelişimine bağlı tarihî kaynakların bulunmaması nedeniyle bu konu hakkında üç hipotez düşünülebilir. Birincisi, Eski Çarşı'nın şehrin 15. yüzyılda kurulduğu dönemde oluşturulduğunu öne sürülmektedir. Osmanlı şehirlerinin İslam şehirleri morfolojisinin²⁶⁹ benzerine göre oluşturulduğu göz önüne alındığında ekonomik ve idari kısımların ayrı ayrı planlandığı görülebilir. Buna göre caminin inşasından sonra Novi Pazar'da olduğu gibi, kalenin hemen yakınında çarşının bulunması gerekirdi. Böylece Dubrovnik-İstanbul Yolu üzerinde oluşan çarşı, yüzyıllar boyunca Novi Pazar'ın başına gelen savaşlar ve diğer zorluklar nedeniyle şekil ve yapılarını değiştirmiştir.

İkinci hipoteze göre Novi Pazar Çarşısı, Raška Nehri'nin kuzey kıyısındaydı. Dubrovnik-İstanbul Yolu'nun Raška Nehri'nin hem kuzey hem de güney kıyısında uzandığı dikkate alındığında kuzey uzantısının şehrin merkezinde ticari faaliyetlerin canlı olduğu kesimde yer aldığı görülmektedir. Novi Pazar Kalesi'ne az mesafeli olması nedeniyle çarşının burada oluştuğunu varsayılabilir. Ayrıca Raška Nehri'nin kuzey yakasında eski İsa Bey Camisi, Tahıl Meydanı, Amir Ağa'nın Hanı ve bedestenin bulunması, çarşının kuzey tarafta yer aldığı ihtimalini güçlendirilmektedir. Ayrıca bazı araştırmacılara göre arazinin uygunluğu çarşının oluşumuna ve gelişmesine büyük katkı sağlamaktadır. Bugünkü Raška Nehri'nin kuzey

²⁶⁸ TFR.I.KV. 166, 16599, 1; TFR.I.KV. 166, 16599, 2

²⁶⁹ İslam şehrinin bazı tipik özelliklere sahip olduğu konusunda genel bir bakış vardır. Şehrin merkezi yerini ana cami almaktadır. Onun yanında şehrin ekonomisini temsil eden çarşı bulunmakadır. Bu merkezî alan genellikle hamamlar, hanlar ve yönetim gibi diğer kamusal faaliyetleri içermektedir. Merkezde ayrıca yerleşimin yöneticilerinin oturduğu bir kale vardır. Bu kamusal alanların yakınında, ev sahiplerinin ilişkilerine dayanan mahalleler yer almaktadır. Genelde her mahallenin kendi mescidi veya camisi vardır. Ayrıca mahalleler etnik olarak organize edilmekteydi. Mahalleler ile merkezî yerler arasındaki bağlantı, dar dolambaçlı sokaklardan oluşan bir ağla sağlanmaktaydı. Şehirlerde farklı dinî gruplara ait mezarlıklar vardı. Detaylar için bk. Saoud, R. (14 Ekim 2001). *Introduction to the Islamic City* [İslam Şehrine Giriş]. <https://muslimheritage.com/introduction-to-the-islamic-city/>, [Erişim Tarihi: 11 Aralık 2023].

kıyısında söz edilen yapılar çoğunlukla bu topraklarda²⁷⁰ bulunmaktadır. Öbür tarafta güney kıyısı daha eğimli bir arazidir. Bu nedenle ikinci hipoteze göre Novi Pazar Çarşısı'nın kuzey kıyıda oluşturulduğu ancak ekonomisi durağanlaştığından ve daha sonra savaşın zorlukları nedeniyle doğal olarak Novi Pazar Kalesi'ne yaklaşıp güney kıyıya geçtiği varsayılabilir.

Son olarak üçüncü hipoteze göre bir ticari şehir olarak bilinen Novi Pazar'ın merkezinde Raška Nehri'nin her iki yakasında yer alan bir ticaret ağı gelişmiştir. Yukarıda söz edilen yapılar, buraların şehir merkezinde ekonominin yoğunlaşması sebebiyle Novi Pazar'ın canlı bir kısmı olduğunu kanıtlamaktadır (Fotoğraf 170). Yüzyıllar boyunca Novi Pazar değişikçe yapılar da değişmiştir. Çarşı boyunca belirli kısımlar ve blokların mimarisinin analizine dayanılarak günümüze ulaşan binaların çoğunun 19. yüzyıl tarihli olduğu ortaya çıkmaktadır. Ticari amaçlı yapıların tekdüze karakteristik bir forma sahip olmayıp kullanıcıların ihtiyaçlarına göre organik olarak oluşturulmuş olması nedeniyle bu tür bir gelişimin daha spontane olduğu düşünülebilir.

Fotoğraf 170. Raška Nehri'nin Güney (Sol) ve Kuzey (Sağ) Kıyısındaki Eski Çarşı'nın Kısımları (1955 – Sol, 1963 - Sağ)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Osmanlı dönemi sonrasında Balkan Savaşları ile Birinci ve İkinci Dünya savaşları bitince Novi Pazar'ın kentsel gelişiminde değişiklikler yaşanmıştır²⁷¹. Şehirde savaş sonrası

²⁷⁰ Şehrin iç kalesine yakın çarşı alanının genelde düz bir araziye yapılması tercih edilmiştir. Aynı zamanda şehrin şartlarına göre bazı çarşılar yamaç veya eğimli bir arazide de oluşturulmuştur (Şahinalp, Günel, 2012, s. 155).

²⁷¹ Novi Pazar, 20. yüzyılın ilk yarısındaki savaşlardan sonra ekonomik ve kültürel açıdan geri kalmış bir şehir konumundaydı. Novi Pazar'ın kentsel ve mimari gelişiminde çeşitli özellikleri gözlemlemek mümkündür. Osmanlı Dönemi'nin etkisi altında oluşmuş eski mimariye sahip evlerin bulunduğu, dolambaçlı sokaklara sahip şehir pazarı ve diğer konut kompleksleri vardı. 1955'e kadar önemli mimari yapıların korunması için çok az şey yapıldı. Ancak o dönemde görülen yaşam alanı eksikliği çoğu zaman eski Türk evlerinin yerini daha fazla insana yaşam alanı sağlayacak yeni binaların inşa edilmesine neden oldu. Şehirdeki en büyük değişiklikler İkinci Dünya

yapılanmasında geçmiş zamanların göstergesi olan birçok özgün kentsel yapı kaybolmuştur. Bina sahiplerinin inisiyatifiyle yapılan profesyonel olmayan değişikliklerin yanı sıra, yeni kentsel planlar eski şehrin çekirdeğine zarar vermiştir. Binaların mimarisinin yerini yeni "modern binalar" almış, böylece önceki dönemin kültürel mirası sonsuza kadar kaybolmuştur.

1955 yılında Eski Çarşı'nın Arnavut kaldırımının yerini yeni olan asfaltın almasıyla özgünlüğünü büyük ölçüde kaybetmiştir (Crnišanin, 1969, s. 526). Ayrıca canlı motor trafiği bu ortamın bütünlüğüne daha fazla zarar vermiştir. O dönemden sonra 20. yüzyılın ortalarında Eski Çarşı'daki tarihî birimlerin korunmasına yönelik herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

1984 yılında Sırbistan'daki Özel Öneme Sahip Kültür Varlıklarının Bakımı Komitesi, Eski Çarşı'nın mimari mirasının korunmasına yönelik bir planın oluşturulmasına başladı. 1986 ve 1987 yıllarında Novi Pazar'daki Eski Çarşı'nın Korunması ve Yeniden Canlandırılması için ayrıntılı planın hazırlanmasına dayalı olarak araştırmalar yapıldı. Plan 1988'de kabul edildi ve binaların çoğu değerlendirildi ve yasal koruma altına alındı (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 7). Ancak 1990'lı yıllardaki istikrarsız siyasi durum ve sosyalizmden kapitalizm rejimine geçiş ile plan uygulama kontrol mekanizması zayıflamıştır. Çok sayıda yapı resmî onay olmadan dönüştürüldüğünden özgünlük sürekli olarak kaybedildi. Ayrıca sahiplerinin müdahalelerinin yanı sıra Eski Çarşı'nın kötü durmunda yönetim sistemi tarafından yapıların düzenli olarak korunmaması da etkili olmuştur (Muminović, Kučević, 2016, s. 261).

Ancak 2017 yılında Novi Pazar Meclisi'nin Novi Pazar'daki Eski Çarşı Parkı ile birlikte Detaylı Düzenleme Planı'nı²⁷² kabul etmesiyle Eski Çarşı meselesi yeniden gündeme geldi. Bu planın amacı kültürel mirası, ekonomik ve sosyal faaliyetleri, kültürel içerikleri, araç ve yaya trafiğini dengeli bir bağlamda düzenlemektedir. Bu planın uygulanmasına başlandı²⁷³ ancak

Savaşı'ndan sonra yaşadı. O zamandan itibaren Balkanlar'da da değişiklikler, birçok şehirlerde olduğu gibi modernist ve uluslararası şehircilik modellerine dayanıyordu. Bu şekildeki dogmatik uygulamalar şehir dokusunda geleneksel mimariden keskin bir kopuşa yol açmıştır (Popadić 2009, s. 210). Bu inşaat yöntemi hem kamu hem de özel yapılarda yaygın oldu (Škrijelj, 2015, ss. 117-118).

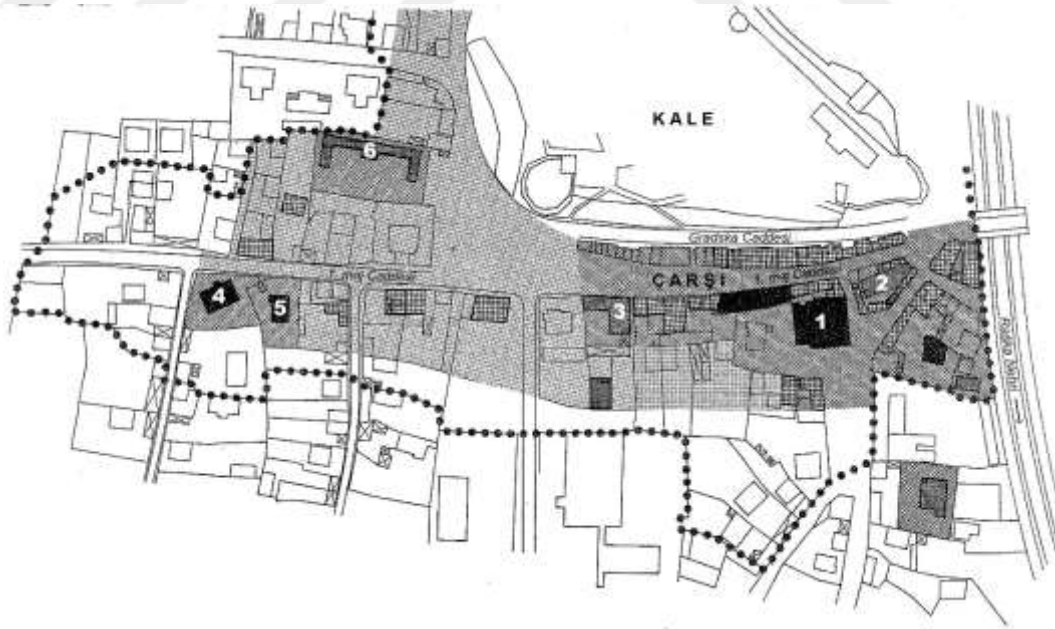
²⁷² Detaylar için bk. *Plan detaljne regulacije Stara čaršija sa parkom u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Eski Çarşı ile Park'ın Detaylı Düzenleme Planı] (2017). <https://www.novipazar.rs/en/urbanizam/vazeci-planovi#plan-detaljne-regulacije-stara-carsija-sa-parkom>, [Erişim Tarihi: 12 Aralık 2023].

²⁷³ Novi Pazar Kalesi'nin kuzey tabyasında hâlen devam eden arkeolojik araştırmalar ve Gözetleme Kulesi'nin restorasyonu bu planın gerçekleştirilen faaliyetleridir. Ayrıca Eski Çarşı kompleksini kapsayan Altun-Alem Camisi'nin restorasyonu da bu planın bir parçası olarak gerçekleştirilmektedir.

koronavirüs salgını ve birçok kurumun planın geliştirilmesine dâhil edilmesi nedeniyle uygulaması kademeli olarak gerçekleştirilmektedir.

Bugün Novi Pazar'daki Eski Çarşı, 1. maj Caddesi'nin bir kısmında yer almaktadır. Günümüze kadar gelen çarşının bir kısmı, Hasan Çelebi veya Arap Camisi'nin bulunduğu yerden birkaç yıl önce yıkılan Smailbegović Hanı'na kadar uzanmaktadır. Eski Çarşı'nın alanı olarak Altun-Alem Külliyesi ve eski Gazi Sinan Bey Medresesi'nin yeri de tarihî değeri nedeniyle içerisine dâhil etmektedir (Plan 15).

Novi Pazar'daki Eski Çarşı, Sırbistan'da bu türden komplekslerden tek kalan tek birimdir. Ne yazık ki 20. ve 21. yüzyıllarda çarşıda ve yakın çevresinde tarihî yapıların mimari değerlerine ve karakterine uymayan çok sayıda yapı inşa edilmiştir. Ayrıca ticaret ve zanaat dükkânlarının görünümünde de değişiklik olmuş ve önce ahşap pencereler yeni modern dayanıklı malzemelerle değiştirilmiştir. Binaların bir kısmı daha küçük boyutlu olduğundan dışarıdan müdahalelerin yanı sıra mekânın genişletilmesine yönelik çalışmalar da yapıldığı için yapılar bir bütün olarak anıtsal değerlerini kaybetmiştir (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 9).

Plan 15. Eski Çarşı (19. Yüzyıl)

(Nešković, J., Đorđević, S., Radović, R., Kurtović Folić, N. (1988). *Stara čaršija u Novom Pazaru - zaštita i revitalizacija* [Novi Pazar'daki Eski Çarşı - Korunma ve Restorasyon]. Beograd: RO Institut Goša, str. 11;

1 – Gazi İsa ey Hamamı, 2 – Hasan Çelebi veya Arap Camisi, 3 – Smailbegović Hanı, 4 – Altun-Alem Camisi, 5 – Altun-Alem Mektebi, 6 – Gazi Sinan Bey Medresesi)

Günümüze gelen Eski Çarşı, bir zamanlar büyük bir bütünün yalnızca kalıntı gibi kalan bir parçasını temsil etmektedir. Çarşının, sadece 1. maj Caddesi boyunca uzanan kısmı kapsayan bir kompleksinin yanı sıra onun hinterlandındaki tüm bölümlerin özgünlüğünü büyük ölçüde yitirdiği ya da tamamen yok olduğu açıktır.

1. maj Caddesi'ndeki Eski Çarşı'nın doğu kısmının batı kısmına göre daha eski olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu cadde boyunca kuzeyden güneye doğru ev sıklığı ve dükkân sayısı da azalmaktadır. Bu durum çarşının güneydoğu kesiminin tarihî yapılarıyla birlikte bütünün en eski bölümlerinden biri olduğu sonucuna götürmektedir (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 17). Bugünkü 1. maj Caddesi'nin batı tarafında inşa edilen kısmı Novi Pazar Kalesi'ne daha yakındır. 1. maj Caddesi'ne doğru açılan dükkânların penceresiz ve duvarsız arka tarafı Novi Pazar Kalesi'nden bugünkü Gradska Caddesi'yle ayrılmaktadır. Çarşı'nın doğu tarafındaki yapıların mimarisi aynıdır (bk. Fotoğraf 171). Bu nedenle ana ticaret alanı ve onun hinterlandındaki yapılarla bağlantısı yeterince homojen olmamakla yeni binaların inşasıyla bu farklılık daha da belirginleşerek çarşının eşsiz bir kentsel varlık olmasına zarar vermektedir (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s.19).

Fotoğraf 171. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Havadan 1. maj ve Gradska Caddesi (2019)

(<https://www.ozonhill.rs/index-sr.php> [Erişim Tarihi: 28 Aralık 2023])

1. maj Caddesi üzerinde uzanan çarşıda, farklı derinliklerde küçük parsellerde sıra sıra yapılar inşa edilmiştir. Dükkânlar sıra hâlinde inşa edildiğinden beşik çatılarla örtülmektedir. Aynı yükseklikteki dükkânlara birbirleriyle bağlı olduğu için dükkânlar tekil olarak öne çıkmamaktadır. Farklı malzemeden yapılmış derin saçaklar geleneksel kiremitle kaplanmış örtüleri sunmaktadır. Bütün binalar, kendiliğinden oluşan genişlikleri ve inşaat sırasında düzeltilmeyen şekilde yönetmelik çizgisi üzerinde inşa edilmiştir. Caddenin genişliği başından sonuna kadar değişmektedir. Cadde, güney tarafına doğru eğimli olup Novi Pazar Kalesi'nin güneyindeki yerleşimin yüksek kesimlerine giden yola ayrılmaktadır. Yolların ayrıldığı yerde arazinin tesviyesi çarşının bu kısmında yapılaşmayı imkânsız hâle getirmiştir. Ayrıca 20. yüzyılın başında Novi Pazar Kalesi'nin askerî önemini kaybetmesiyle bu kısımda daha yoğun bir şekilde yapılaşmaya başlamıştır (Fotoğraf 172).

Fotoğraf 172. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Güney Taraftaki Yolların Ayrıldığı Yer (1958)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Günümüze kadar yapılan araştırmalara göre çarşıda en fazla esnaf ve zanaat dükkânı (ayakkabıcı, kuyuncular, terziler, demirciler, tabakçılar, kürkçüler, yorgancılar, berberler, saraçlar, çömlekçiler, saatçiler, kasaplar, mumcular, vs.) vardır. Aynı zamanda birkaç bina meyhane işlevi görüyordu ve birkaç dükkânda imalat ürünleri satılıyordu. Zamanla dükkânların sayısı artmaya başladı ama zanaatkârlar azaldı (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 32). Çarşıdaki dükkânların sayısının sürekli değiştiği söylenebilir. Eski Çarşı'daki binaların ticari niteliğinden dolayı 20. yüzyılın başlarında değişikliklere

uğraması, yapıların 19. yüzyıldan daha geri bir tarihe tarihlendirilmesini tamamen imkânsız hâle getirmektedir. Bugün çarşıda tek bir kafe ve iki fırın orijinal yapı olarak korunmaktadır.

Raška Nehri'nin güney kıyısındaki 1. maj Caddesi'ne girmeden önce doğu kesiminde, 7. jul Caddesi ile Svetozar Marković Caddesi arasındaki alanı kapsayan ve Raška Nehri'ne bakan bir dükkân dizisi bulunmaktadır. 1988 yılındaki restorasyon ve koruma planına göre 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında inşa edilmiş yapılar hâlâ mevcuttu. 7. jul Caddesi'nin doğusunda uzanan dükkânlar arka arkaya çatılarıyla birbirine bağlanmaktadır. Bu dükkânlarda kerpiç çatı kısmen tek orijinal bölüm olarak görülürken vitrinler ve iç mekân ise eski görünümünü tamamen kaybetmiştir (Fotoğraf 173). Bu alanda ağırlıklı olarak kuyumcu dükkânları olduğu için bugün *altın sokak* olarak bilinmektedir.

Fotoğraf 173. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), 7. jul Caddesi'ndeki Dükkânlar (1948 – Sol, 2023 – Sağ)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013; Aralık, 2023)

7. jul Caddesi'nin devamında Arap Camisi'nin cephelerini çeviren dükkânlar bulunmaktadır. Caddenin bu kısmındaki eski ticari yapılar diğer kısımdaki gibi çağdaş ticari ihtiyaçlara göre dükkân sahipleri tarafından bazı değişiklikler uygulanmıştır (Fotoğraf 174).

Fotoğraf 174. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), 7. jul Caddesi'ndeki Dükkânlar (1949 – Sol, 2023 – Sağ)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013; Eylül, 2023)

Dükkânların yanında ve arkasında zamanla değiştirilen çoğu yeni bir görünüme kavuşan konut birimleri bulunmaktadır. Ayrıca 7. jul Caddesi'nin devamında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çarşının karakterine uyumlu olmayan yapılar inşa edilmeye başlandı ve bu durum bugüne kadar devam etmektedir. Bu nedenle Eski Çarşı'nın bu bölümünde şu anda özgün tarihî değeri taşıyan bir konut bulunmamaktadır.

Çarşının girişinin doğu tarafında ticari yapılarla çevrilen Arap Camisi organik bir şekilde diğer yapılara bağlanırken homojen bir kompleks oluşmuştur. Çarşı'daki bazı yapıların büyüklükleri ve kullanım amaçları açısından standart dükkânlardan farklılık göstermektedir. Bunlardan biri Gazi İsa Bey Hamamı'nın yanındaki 1. maj ve 7. jul Caddesi'nin kesiştiği noktada bulunan kafedir. Kafe, 7. jul Caddesi'nden üst katta 1. maj Caddesi'nden ise yüksek giriş katta yer almaktadır (Fotoğraf 175). 7. jul Caddesi'nin devamı ile ayrılan Arap Camisi ve dükkân ile kafenin eğimli arazide inşa edilmesi ortak özellik olarak belirtilabilir.

Fotoğraf 175. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Kafe "Teferiç"

(Temmuz, 2021)

Batı-doğu doğrultusunda yer alan kafe, her iki sokağa bakan sıra sıra ahşap çerçeveli pencerelerle özgü bir mimariye sahiptir. Binanın alt kısmı taştan, asma katı ve üst konstrüksiyonu ise ahşaptan yapılmıştır. Dış görünümde 1. maj Caddesi'ne bakan asimetrik batı cephesi dikkat çekmektedir. Batı cephesinin güney tarafında ahşap çift merkezli teğet kemerle çerçevelenmiş girişte beş basamaklı merdiven bulunmaktadır. Ana cephenin kuzey tarafındaki üst kısımda ahşap alınlıklı bitişik hâlde üç pencere bulunmaktadır (Fotoğraf 176). Beşik çatılı çoğu binanın aksine her tarafında geniş saçaklı kafenin bir kırma çatısı vardır.

Fotoğraf 176. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Kafe “Teferiç” (2015)

(<https://umetnostputovanja.rs/2014/04/02/srbija-serbia-novi-pazar-petrova-crkva-i-djurdjevi-stupovi/>

[Erişim Tarihi: 31 Aralık 2023])

Kafenin içeri sade bir şekilde düzenlenmiştir (Fotoğraf 177). Yaklaşık dikdörtgen planlı mekân, batı ve kuzey duvarındaki derin pencerelerle aydınlatılmaktadır. Pencerelelerin üstüne doğru tavana yakın bir biçimde duvarlar boyunca eski dönemlere ait eşyalarla (ibrik, sahan, tava, tabak) süslenmiş raflar yer almaktadır. Kuzey duvarında pencereler arasında bulunan içte açıklıklarda aynı tip bezemelere rastlanmaktadır. Güney duvarı sade olup bir kısmı ahşap kaplıdır. Girişin karşısında servis ve geleneksel kumda Türk kahvesinin hazırlandığı alan bulunmaktadır. İç mekânda yalın çıtalarla süslenen düz tavan, geleneksel evlerin özelliğini göstermektedir.

Fotoğraf 177. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Kafe “Teferiç”, İç Mekan

(Eylül, 2023)

Bugün Eski Çarşı'da özel bir dükkân türü olarak tasarlanan iki fırın vardır. Mekân düzeni ve mimarisi paralel sürdürülen üretim ve satış faaliyetlerine göre inşa edilmiştir. Her ikisinin görünümünde zamanla yeni üretim ve işletme koşullarına uyarlanmış küçük değişiklikler vardır. Ancak bu tip yapıların çoğunda taş fırın, ekmek yoğurma yeri ve ekmek satış yerinden oluşan mekân organizasyonu aynıdır. Mekân organizasyonundaki benzerliklere rağmen bu iki fırın mimari açıdan farklılık göstermektedir.

Bugün *Emina Fırın* Novi Pazar'daki 1. maj Caddesi'nde 31 no'lu adreste bulunmaktadır (Fotoğraf 178). Fırının tarihi hakkında fazla bilgi günümüze fazla bilgi gelmemiştir. Fırının şimdiki sahibi olan Ćurkić ailesinin verdiği bilgiye göre bu dükkân İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ortodoks sahibinden şimdiki sahibinin babası tarafından satın alınmıştır. Onlara göre bu dükkân inşa edildiğinden beri sadece fırın olarak kullanılmıştır²⁷⁴.

Fotoğraf 178. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Emina Fırın

(<https://rtvnp.rs/2019/10/18/prvomajska-od-ponedeljka-zatvorene-za-saobracaj-zbog-radova/63828>)

[Erişim Tarihi: 1 Ocak 2024])

Dükkânın ön cephesinin ortasında bulunan girişinin güney tarafında vitrin olup kuzey tarafında ise dükkânın sokağa kapalı diğer kısmı yer almaktadır. Ön cephenin görünümü orijinal değildir ancak fırının iç mekânının pencereli ve açık olması onun eski orijinal

²⁷⁴ M. Ćurkić ile kişisel iletişim, 19 Eylül 2023.

görünümünü anımsatmaktadır (Fotoğraf 179). Dış mimarisinde kiremitle örtülü beşik çatı konstrüksiyonun kirişlerinin uzatılmasıyla yaklaşık bir metre uzun saçak oluşturulmuştur (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 32).

Fotoğraf 179. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), 1. maj Caddesi (1955)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Fırının iç kısmı ekmek yapma ve pişirme sürecine göre tasarlanmıştır (Fotoğraf 180). Kuzey tarafında girişin hemen yanında un depolanan kiler bulunmaktadır. Vitrinden görülebilen ön alanda ekmeklerin satışa sunulduğu bir tezgâh bulunmaktadır. Tezgâhın altında fırında ateş yakmak için odun deposu vardır. Bu bölümdeki doğu duvarında ön odayı arkasından ayıran duvarda taş fırın yer almaktadır. Daire planlı taş fırın yerden yaklaşık bir metre yükseklikte bulunmaktadır.

Taş fırının ön kısmında dumanın gitmesi için bir baca bulunmaktadır (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 32). Arkadaki odada su, ekmek yoğurma yeri ve üzerine hazırlanmış ekmeğin konulduğu ahşap tahtalar bulunmaktadır. Bu odanın doğu tarafında fırına ihtiyaç duyulan şeylerin getirilmesinde kullanılan bir arka kapı ve pencereler vardır.

Fotoğraf 180. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Emina Fırın, Ön (Sol) ve Arka (Sağ) Kısım

(Eylül, 2023)

Fırının konstrüksyonu, çamur dolgulu kerpiçten ve kalın duvarlardan yapılmıştır. Bugün duvarlar fayanslarla kaplıdır. Eskiden sıkıştırılmış topraktan yapılan zemin artık siyah terazzo fayanslarla kaplıyken fırın ise tamamen kerpiçten yapılmıştır. Eskide ahşaptan yapılmış tüm açıklıklar bugün ahşap renginde PVC malzemelerle değiştirilmiştir. Çarşıdaki diğer dükkânların aksine bu fırın fayansla kaplı olup yüksek tavanlı inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Bir bütün olarak bakıldığında, orijinal görevi korunmuş olmasına rağmen bu fırın birçok unsuruyla orijinal geleneksel görünümünü kaybetmiştir.

1. maj Caddesi'nin devamında 43 no'lu adresinde *Stara čaršija Fırın* bulunmaktadır (Fotoğraf 237). Görüntüsüne göre bu fırının bölümlerinin orijinal düzenini ve içindeki unsurları daha fazla koruduğu söylenebilir. Ayrıca bu fırının güney tarafında sadece pişirme hizmeti amacıyla kullanılan bir fırın daha yer almaktadır²⁷⁵. Her iki dükkânın orijinal hâlinin muhafaza edildiği ve üç kuşaktır aynı ailede kaldığını sahipleri tarafından belirtilmektedir²⁷⁶.

²⁷⁵ Pişirme amaçlı ikinci fırın araştırmaya açık olmadığından bu yazıda ona ilişkin herhangi bir bilgi sunulmamaktadır.

²⁷⁶ A. Kolašinac ile kişisel iletişim, 19 Eylül 2023.

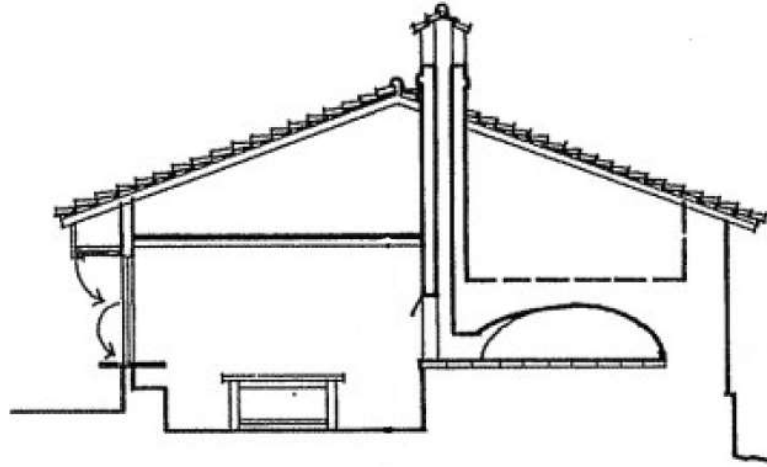

Fotoğraf 181. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Stara čaršija Fırın

(Eylül, 2023)

Dış mimarisindeki elemanların düzeni *Emina Fırın* ile ilişkilendirilebilir; güney dış tarafındaki yer alan pencere olarak şekillendirilen açıklığın önünde satış için bir tahta bulunmaktadır; kuzey tarafında ise sokaktan görülmeyen bir iç bölümünün varlığını gösteren bir duvar ve yanında fırının giriş kapısı yer almaktadır. Ahşap vitrini günümüze kadar gelmiştir ancak onun üstüne gelen panjur sistemi zamanla kaldırılmıştır. 1. maj Caddesi'nin güney tarafına doğru giderken arazinin tevsiyesi gitgide yükselmeye başladığı için bu kısımda sıralanan bazı dükkânların iç mekânları sokağa göre daha alçak seviyede durmaktadır. Ayrıca dükkânın önünde geniş bir saçak oluşturan kiremit kaplı çatının konstrüksyonu göze çarpmaktadır.

Üç basamakla alçaltılmış iç mekânı iki kısma bölünmüştür (Plan 16). Ön bölümde vitrinin iç tarafında satılık ürünlerin bulunduğu bir tezgâh yer almaktadır. Doğu duvarın kuzey tarafında arka odaya açılan bir kapı ve pencere güneyinde ise taş fırının açıklığı bulunmaktadır. Fırın ile tezgâh arasındaki alanda pişirmeye hazır ve pişmiş ürünlerin konulduğu geniş bir çalışma masası vardır. Çalışma masasının altında taş fırında ateş yakmak için odun deposu bulunmaktadır (Fotoğraf 182).

Plan 16. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Stara čaršija Fırın, Kesit

(Nešković, J., Đorđević, S., Radović, R., Kurtović Folić, N. (1988). *Stara čaršija u Novom Pazaru - zaštita i revitalizacija* [Novi Pazar'daki Eski Çarşı - Korunma ve Restorasyon]. Beograd: RO Institut Goša, str. 33)

Fotoğraf 182. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Stara čaršija Fırın, Ön Kısım

(Eylül, 2023)

Arka odada un depolamak için bir alan, hamur yoğurma makinesi ve ürünleri istiflemek için kullanılan tahtaların yanı sıra doğu duvarında daha küçük bir taş fırın daha bulunmaktadır (Fotoğraf 183). Ekmek ve hamur ürünlerini pişirmek için kullanılan ön odadaki daha büyük taş fırının aksine bu ikinci fırın, etin geleneksel şekilde pişirilmesi için kullanılmaktadır. Bu arka odayı diğer fırınlardaki odalardan ayıran en önemli özellik kapı ve pencerelerin olmamasıdır ki bu durum büyük olasılıkla küçük taş fırının konumundan kaynaklanmaktadır. Ön odanın zemini beton, arka odanın zemini ise siyah terazzo fayanslarla kaplıdır. İç duvarlar farklı bir şekilde düzenlenmiştir; bir kısmı fayanslarla kaplıyken rustik görünümlü diğerleri ise dış cephe ile birlikte badana ile boyanmıştır.

Fotoğraf 183. Eski Çarşı (19. Yüzyıl), Stara çaršija Fırın, Arka Kısım

(Eylül, 2023)

Çarşıdaki diğer yapıların, yapılma ve yenilenme zamanlarına bağlı olarak görüntüsü değiştirilmiştir. Eski ticari kompleksini anımsatan şey ise 1. maj Caddesi'ndeki dükkânların düzenidir. Caddenin batı tarafında yer alan yapılar genellikle zemin kat ve üst kattan oluşmaktadır. Bu yapılar geçirdikleri büyük değişiklikler nedeniyle artık özgün ve orijinal olmaktan çok uzaktır. Dolayısıyla dükkânların ve vitrinlerin değişiminin uyumlaştırılmasının eksikliği, Novi Pazar'daki Eski Çarşı'nın kentsel tipikliğini sonsuza kadar bozmuştur.

Mimari açıdan Novi Pazar'daki Eski Çarşı bu Osmanlı şehrinin çeşitli dönemlerinde işlevsel ve morfolojik yönden farklılık göstermiş olabilir. Ancak bugün kalan yapılara göre değerlendirme yapılacak olursa Novi Pazar Çarşısı'ndaki geleneksel ahşap dükkân Osmanlı ögesi olarak hep rastlanmaktadır. Öbür tarafta arasta, bedesten ya da taşhan gibi yapılar ile ilgili mevcut bilgi olmadığı için onların eskide var olduğunu bile söylemek mümkün değildir. Merkez-çarşı tipinde kümeler şeklinde dizilenen küçük dükkânlara vakıflar ile birlikte akılcı bir düzen getirilmiştir. Sonuç olarak kalıcı ve daha düzgün bir mimari ticari kompleks inşa edilmiştir (Cerasi, 1999, s. 123). Bu yüzden günümüze gelen bilgilere göre Novi Pazar Çarşısı, diğer Balkan ülkelerinde yer alan çarşılar gibi (Saraybosna, Prizren, Üsküp, Selanik)

19. yüzyıla kadar geleneksel öğeleri terk etmeden şehrin maddesel kültürünü özel bir biçimde bütün olarak göstermeye devam etmektedir.

Ekonomik yaşamın önemli ticaret yollarının kavşağında düzenlenmesi, etnik ve dinî açıdan farklı nüfusu tek bir noktada birleştirmiştir. Novi Pazar'ın doğal özelliklerinin iyi bir şekilde kullanılması, Osmanlı Dönemi'nden kalma mevcut ticari yapıların mimarisi kanıtlamaktadır. Amir Ağa'nın Hanı ve Eski Çarşı kompleksinin bugünkü konumu, çarşının Raška Nehri'nin hem kuzey hem de güney kıyılarına yayıldığı teorisini doğrulamaktadır.

4.1.3.2. Eğitim Yapıları

Osmanlı Dönemi'nde Novi Pazar'daki eğitim durumu dinî karakter taşımaktaydı. Müslüman halk, dinî eğitim veren mektep ve medreselere giderken benzer bir şekilde Hristiyan ve Yahudi toplumlar da kendi dinî kurumlarında eğitim faaliyetleri organize etmekteydi. Temel değişiklikler 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki eğitim sisteminde yapılan reformların bir sonucu olarak gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yeni eğitim sistemine göre öğrenciler din eğitiminin yanı sıra örgün eğitim de almaya başlamıştır. Bu nedenle sadece eğitim amaçlı kullanılacak yeni inşaat tesislerine ihtiyaç duyulmuştur.

4.1.3.2.1. Mitropolija

Novi Pazar'daki Mitropolija binası (Fotoğraf 184) şehrin önemli yapılarından biridir. Bugün Relje Krilatice Caddesi'ndeki 48 no'lu bina, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda (Harita 15, numara 21) yer almaktadır.

Mitropolija²⁷⁷ binasının tarihi hakkında pek bir şey bilinmemektedir. Bugünkü verilere göre bu isim, 1808 yılından itibaren Novi Pazar'ın da dâhil olduğu Raška-Prizren Piskoposluğu'nun piskoposlarının şehre gelip bu evde kaldıklarını söyleyen bir gelenekten

²⁷⁷ Mitropolija kelimesi metropolit kelimesinden oluşturulmuştur: metropolit – Ortodokslarda patrikten sonra gelen ve bir bölgenin din işlerine başkanlık eden din adamı; başpiskopos veya piskopos. Detaylar için bk. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 29 Kasım 2023].

gelmektedir²⁷⁸. Bu nedenle yapım yılı hakkında kesin bir veri bulunmamakla birlikte yapının 18. yüzyılın sonlarında inşa edildiği düşünülmektedir²⁷⁹.

Fotoğraf 184. Mitropolija (18. Yüzyıl?)

(Ağustos, 2021)

19. yüzyılın ikinci yarısında ilk Sırp kız okuluna (1885–1903) ve ardından bir karma okula (1903–1912) ev sahipliği yapmıştır. Okuldan sonra bina sıklıkla farklı amaçlarla kullanılmış ama en uzun süre bir konut binası olarak hizmet vermiştir.

1980'li yıllara kadar bu yapı kötü durumdaydı (Fotoğraf 185). Devlet Kültür Varlıkları Koruma Kurulunun Kraljevo'daki kolu ile iş birliğindeki projesine göre 1984-1988 yılları arasında araştırma ve koruma-restorasyon çalışmaları yapılmıştır. İlk aşamada binanın çökmesini engellemek için sadece gerekli koruma çalışmaları yapıldı. Daha sonra tamamen sökme işlemi gerçekleştirildi ve aynı zamanda ek araştırmalar yapıldı. Sökümün ardından binanın yenilenmesi için hazırlık çalışmaları yapıldı ve iç mekân düzenlendi (Pavićević Popović, 1988, ss. 291-292; Grujović Brković, 2016, s. 64).

²⁷⁸ 18. yüzyılda Raška piskoposları Sırp halkının tarihinde önemli bir rol oynadı. 1766 yılında İstanbul'da İpek Patrikhanesi'nin kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapılırken Sırlar'ın temsilcileri arasında Raška piskoposu Gavriilo orada yer almıştır. Osmanlı Devleti'ndeki değişimlere paralel olarak İpek Patrikliği'nin kaldırılmasının ardından Raška Piskoposluğu'nun rolü arttı. 1784 yılında Raška Piskoposluğu'na Janicije zamanında Prizren Piskoposluğu da eklenmiş ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sırlar arasında öncü bir rol üstlenen Raška-Prizren Piskoposluğu oluşturulmuştur. Böyle bir durum 19. yüzyılda da devam etmiştir. Gayrimüslim okulları açıldıktan sonra Sinod adı verilen kilise belediyeleri aracılığıyla örgütlenmeye başladılar. Bu okulların çalışmalarından 19. yüzyılın sonlarında Novi Pazar'dan geçen İngilizler Mackenzie ve Irby kendi seyahatnamesinde bahsetmektedir (Kalić, 1980, s. 3; Mackenzie, Irby, 1877, s. 272).

²⁷⁹ Detaylar için bk. *Zgrada "Mitropolija"* [Mitropolija Binası]. (t.y.). https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45139 [Erişim Tarihi: 29 Kasım 2023].

Restorasyon çalışmalarının ardından Mitropolija binası kültür anıtı ilan edildi ve 1990 yılında Kraljevo'daki Kültür Varlıkları Koruma Kurulunun koruması altına alındı. Bu dönemden sonra bugüne kadar bu yapı kilisenin bir parçasıdır. Bina, kilisenin faaliyetleri doğrultusunda sosyal ve kültürel ihtiyaçlar için kullanılmaktadır.

Fotoğraf 185. Mitropolija (18.Yüzyıl?), 1980 Yılında Kuzey (Sol) ve Batı (Sağ) Cephe

(https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45139 [Erişim Tarihi: 29 Kasım 2023])

Bugün Mitropolija binası, geniş bir avlu içinde yaklaşık kare tabanlı bir yapı olarak durmaktadır. Ana cephe olarak tasarlanan kuzeydoğu cephede zemin ve üst katın ekseninde yerleştirilmiş girişler yer almaktadır. Aşağı katta, ahşap giriş kapısının kuzey ve doğusunda, söveli ferforje süslemeli kare pencereler bulunmaktadır. Üst kata dışarıdan basit biçimli şekillendirilmiş ahşap sütunlarla desteklenen bir merdivenle girilmektedir. Bu ana cephenin bileşimi, kırma çatının giriş merdivenini kaplayan çıkıntılı saçaklarla burada genişlemesine neden olmuştur.

Diğer cepheler aynı biçimde şekillendirilmiştir (Fotoğraf 186). Zemin seviyesinde kullanılan taş yüzün üstünde ahşap kirişlerle desteklenen üst katın çıkıntısı göze çarpmaktadır. Cephelerin üst kısımlarında düz badanalı duvarda ahşap çerçeveli demir şebekeli iki çift pencere bulunmaktadır.

Novi Pazar'daki Mitropolija binası sivil mimarinin en eski yapılarından biridir. Ayrıca şehrin binanın bulunduğu kısmında hâlen ağırlıklı olarak Ortodoks nüfus yaşadığı için büyük ihtimalle Osmanlı Dönemi'nde de Hristiyanların burada yerleşmiş olduğu varsayılabilir.

Fotoğraf 186. Mitropolija (18.Yüzyıl?), Batı Cephe

(Ağustos, 2021)

Yapının mimarisi sade Türk ev tiplerini yansıtmaktadır. Kırma çatısı, taştan alçak alt katı ve çıkıntılı üst kütleleri Kruşevo'daki, Kuzey Makedonya'daki evleri anımsatmaktadır (Akin, 2001, s. 133). 20. yüzyılın sonundaki yenilenmesinden önceki fotoğraflara göre bu yapının ahşap merdiveni ve kapısı olmayan girişinin konumuna göre açık sofalı ev tiplerine benzemektedir. Krunic'e göre Novi Pazar evinin temel özelliği, avluya açık olmasıdır ki bu durum bu bina için de söylenebilir (1994, s. 120). Ancak bugünkü ana cephede yer alan ahşap merdiven hariç simetrik iç sofalı bir plana sahip bir yapı olarak değerlendirilebilir.

4.1.3.2.2. Novi Pazar Rüştıyesi

Bugün Novi Pazar'daki Žitni trg ve Stevana Nemanje caddelerinin kesiştiği noktada (Harita 15, numara 22) eski Novi Pazar Rüştıyesi (Fotoğraf 187) bulunmaktadır. Bugünlerde Ras Müzesi olarak kullanılan yapı kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yer almaktadır.

Fotoğraf 187. Novi Pazar Rüştîyesi (19. Yüzyıl)

(https://sr.wikipedia.org/wiki/Myzej_Pac_y_Hovom_Pazary [Erişim Tarihi: 26 Kasım 2023])

Eski hamamın temeli üzerinde²⁸⁰ inşa edilmiş Novi Pazar Rüştîyesi'nin tam net yapılma tarihi bilinmemektedir. Ancak mevcut tarihî kaynaklara göre inşaat zamanı tahmin edilebilir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, yayımlanan kanunname ve nizamnamelerle Batı tarzlı eğitim kurumları oluşturmaya başladı²⁸¹. Böylece 1839'dan itibaren ilk başta İstanbul'da ve imparatorluğunun diğer bölgelerinde olmak üzere mekteb-i rüşdilerin açılmasına karar verildi (Ünal, 2015, s. 1).

²⁸⁰ Detaylar için bk. *Muzej u Novom Pazaru, Istorijat muzeja* [Novi Pazar Müzesi, Müzenin Tarihi]. (t. y.). <https://muzejnp.rs/istorijat/> [Erişim Tarihi: 26 Kasım 2023].

²⁸¹ 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel eğitim sisteminin yerine Batı dünyasında yaygın olan sivil eğitime ihtiyaç artmıştır. Değişen eğitim sisteminin batılılaşmasının göstergelerinden birisi rüştiye mektebidir. İlk eğitim düzeyi olan sıbyan mektebinden sonra gelen rüştiyeler 1846 yılından sonra açılmaya başladı. Rüştiye sistemi başarılı olduktan sonra 1859 yılında ilk kız rüştiyesi açıldı ve ardından 1875'ten itibaren askerî rüştiyeler açılmaya başlandı (Ünal, 2015, s. 1-4). Askerî olmayan Novi Pazar Rüştîyesi, sadece erkek çocuklara sivil eğitim veriyordu. Eğitim alan öğrencilerin yerel nüfusu etkilemesi ve edindiği bilgilerle halkın bilincini değiştirmesi gerekiyordu. Bütün Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rüştiyelerde ders programı aynı olup program Kur'an-ı Kerim ve dinî ilimler, Türkçe, Arapça, Farsça, hesap, hendese (geometri), coğrafya, tarih, malumat-ı nafia ve hıfzıssıhha, hüsnühat ve resim derslerini kapsıyordu. Başlangıçta İstanbul dışındaki rüştiyelerin programlarında Fransızca dersi yoktu. Bu yüzden Novi Pazar'da da daha sonra 1908'de okutulmaya başlandı (Ünal, 2015, s. 17; Nedović, 1969, s. 427).

R 24 N. 1267 / MS 6 Mayıs 1851 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde²⁸² Bosna Eyaleti'nde bulunan her 5 kaymakamlığa rüştiye açılması, öğretmen ve kapıcıların tayin edilmesi ve maaşlarının belirlenmesinden bahsedilmektedir. Belgede rüştiyenin hangi kaymakamlıkta açılacağı tam olarak belirtilmemekle birlikte Novi Pazar'dan bahsettiği varsayılabilir çünkü 1849 yılında Bosna Eyaleti'nin Bihke, Bihke, Banja Luka, İzvornik, Travnik ve Novi Pazar birimine birer kaymakam atandı (Güneş, 2014, s. 35). Diğer H 6 C. 1268 / MS 28 Mart 1852 tarihli arşiv belgesinde²⁸³ Bosna Eyaleti'nde yapılmakta olan rüştiyeler için öğretmenlerin ve diğer memurların maaşlarının vergilerden ödeneceği ifade edilmektedir.

Diğer kaynaklarda 1868 yılından itibaren bahsedilen rüştiye, Novi Pazar bölgesinde dinî nitelik taşımayan ilk eğitim kurumudur. Novi Pazar Rüştiyesi, diğer bölgelerdekiler gibi Türk ve yerel Müslümanlara eğitim veriyordu. Devlet görevleri için hazırlanan öğrenciler, rüştiyeden sonra eğitim almaya devam etmek istediğinde genelde Sjenica'daki idadiye ve bazen Üsküp veya İstanbul'daki idadiye devam ediyordu (Nedović, 1969, s. 427).

Novi Pazar Rüştiyesi'nin öğretmenlerinin isimleri H 1287 / MS 1870 tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna'da sunmaktadır (2014, s. 112). Daha sona 19. yüzyılın sonunda yayılan H 1314 / MS 1896 tarihli Salname-i Vilayet-i Kosova'da öğretmenlerin ve kapıcının isminin yanı sıra Novi Pazar Rüştiyesi'nin 150 öğrencisinin olduğu belirtilmektedir (2000, s. 232). Bundan sonra 1898'de 53, 1899 ve 1900'de 55, 1901'de 64 ve 1903 yılında 59 öğrencisi vardı (Ünal, 2015, s. 166).

Nedović'e göre Novi Pazar Rüştiyesi'nde yalnızca soylu yerel Müslüman ve Türk çocukları eğitim alabiliyordu. Yarım asırı geçkin eğitim tarihiyle hem bir bilgi kaynağı olmuş hem de dünyadaki güncel akımları Novi Pazar'a aktarmıştır. Osmanlı'nın 1912 yılında Balkanlar'dan çekilmesiyle birlikte rüştiye şeklindeki eğitim sistemi kaldırılmıştır (1969, ss. 427-428).

Osmanlı Dönemi'nden sonra eski rüştiye binasında her dinden çocuğun eğitim görebileceği Stefan Nemanja İlkokulu açılmıştır. Kısa kesintilerle çalışan okul, 1938 yılında Ali Bey Çorović'in özel mülkiyetine geçmiştir. 1959 yılında eski rüştiye binası kamulaştırılmış ve 10 yıl süreyle yeniden okul olarak kullanılmıştır. O dönemden sonra Novi Pazar Belediyesi binayı müzeye dönüştürmeye karar vermiştir. Yapının müzeye adaptasyonu ve

²⁸² A. MKT. NZD. 35, 47

²⁸³ A. AMD. 36, 89

konservasyonuna yönelik kapsamlı çalışmaların (Fotoğraf 188) ardından 1973 yılında ilk şehir müzesi bu eski rüştiye binasında açılmıştır.

Fotoğraf 188. Novi Pazar Rüştiyesi (19. Yüzyıl), 1972 Yılında

(Novi Pazar Müzesi, Erişim Tarihi: Ağustos, 2021)

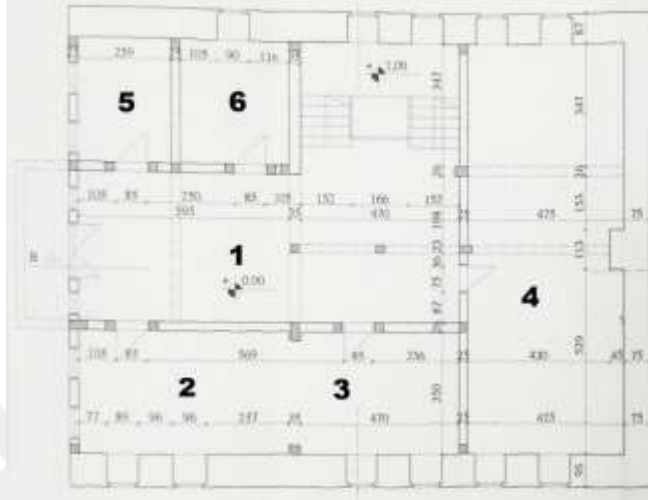
Bina bundan sonra birkaç kez restore edildi. 2003 ve 2004 yıllarında Novi Pazar Belediyesi'nin desteğinin yanı sıra belediyenin sağladığı bağışlarla ve Kültür Bakanlığı'nın desteğiyle müze binası kapsamlı olarak yenilendi ve yeni kalıcı bir sergi düzenlendi. 2019 yılında bir kez daha Novi Pazar Belediyesi tarafından finanse edilen binanın restorasyonu gerçekleştirildi ve ardından binanın iç düzenlenmesi de yapıldı²⁸⁴.

Geniş bir avluda yer alan eski Novi Pazar Rüştiyesi bugün Ras Müzesi olarak kullanılan iki katlı bir yapıdır. Mekânsal organizasyonuna göre eğitim amaçlı olduğunu açıkça gösteren yapı 50 yıldan fazla bir süredir müzenin ihtiyaçları için şekillendirilmiştir. Yine buna rağmen yapı çoğunlukla orijinal hâlini korumuştur. Giriş katta koridorun etrafında varsayılan eski derslikler ve kapıcı odasının olduğu yerde şimdi sergi alanı ve ofisler bulunmaktadır²⁸⁵ (Plan 17). Batı tarafında ofisler bulunurken doğuda ise eski birkaç derslik odası büyük bir sergi

²⁸⁴ Detaylar için bk. *Muzej u Novom Pazaru, Istorijat muzeja* [Novi Pazar Müzesi, Müzenin Tarihi]. (t. y.). <https://muzejnp.rs/istorijat/> [Erişim Tarihi: 26 Kasım 2023].

²⁸⁵ Novi Pazar'daki araştırma sırasında profesyonel anlamda bilgi derleme konusunda yardım eden müzede çalışan sanat tarihçisin Svetlana Tanja ČEKOVIC'e teşekkür ederim.

alanı olarak birleştirilmiştir. Kuzey tarafta girişin hemen karşısında başka geniş bir sergi alanı bulunmaktadır.

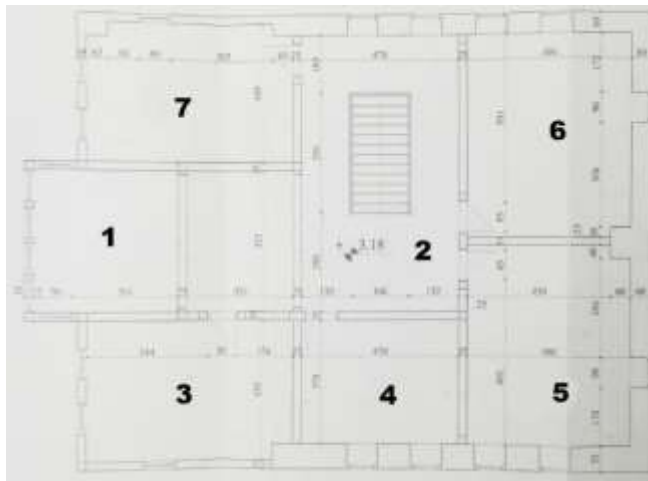

Plan 17. Novi Pazar Rüştüyesi (19. Yüzyıl), Giriş Katı Planı

(Novi Pazar Müzesi, Erişim Tarihi: Ağustos, 2021;

1 – Koridor, 2 – Sergi Alanı, 3 – Sergi Alanı, 4 – Sergi Alanı, 5 – Ofis, 6 - Ofis)

Giriş katın batı tarafında eski dersliklere giden üç kollu geniş bir merdiven bulunmaktadır. Güney tarafındaki girişin hemen üstünde cumba yer alırken şimdiki ofis olarak kullanılan odanın öğretmenler odası olabileceği düşünülmektedir (Plan 18).

Plan 18. Novi Pazar Rüştüyesi (19. Yüzyıl), Üst Kat Planı

(Novi Pazar Müzesi, Erişim Tarihi: Ağustos, 2021;

1 – Cumba, 2 – Koridor, 3 – Kalıcı Sergi Alanı, 4 – Kalıcı Sergi Alanı, 5 – Kalıcı Sergi Alanı, 6 – Kalıcı Sergi Alanı, 7 - Ofis)

Eski Novi Pazar Rüştüyesi'nin binasının beşik çatılı örtüsü, cumba kısmında yani binanın giriş kısmının bulunduğu yerden öne çıktığı yapılmaktadır. 21. yüzyılın başında gerçekleştirilen restorasyon sırasında çatının ahşap konstrüksiyonunun yerine betonarme konstrüksiyon uygulandığından hem çatının hem binanın sağlamlığı artırmıştır. Ancak dış görünüşte çatı eski kiremit ve ahşap görünümünü korumuştur.

Girişin bulunduğu güney cephe, dış görünüşte en fazla dikkat çeken yerdir (Fotoğraf 189). Düz sıvalı yüzey, alt ve üst seviyelerdeki kütleler ve pencere açıklıklarının birleşimiyle dinamik bir kompozisyon kazanmıştır. Simetrik olarak tasarlanan bu cephenin orta kısmında iki kanatlı söveli ahşap bir kapının her iki tarafında dikdörtgen pencereler yer almaktadır. Üstünde simetrik olarak yerleştirilmiş 4 pencereli geniş saçakla biten bir cumba bulunmaktadır. Ana cephenin güneybatı ve güneydoğu tarafında üst ve alt seviyede çift dikdörtgen pencere vardır.

Fotoğraf 189. Novi Pazar Rüştüyesi (19. Yüzyıl), Ana Cephe

(Ağustos, 2021)

Diğer cepheler de aynı şekilde düzenlenmiştir. Badana boyalı düz yüzeylerde üst ve alt seviyelerde sıra olarak yerleştirilen söveli dikdörtgen pencerelerin üzerinde dekoratif ferforje korkuluklar bulunmaktadır. Güneydoğu cephesi (Fotoğraf 190) tamamen Stevana Nemanja Caddesi'ne açılmaktadır. Bu cephe güney ve batı yönünde uzanan rüştüye avlusunun duvarı ile bitişiktir.

Fotoğraf 190. Novi Pazar Rüştüyesi (19. Yüzyıl), Güneydoğu Cephe

(Ağustos, 2021)

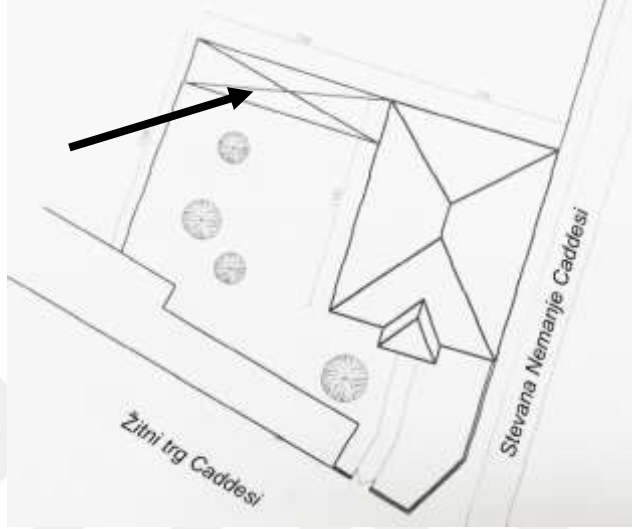
Kuzeybatı cephedeki pencerelerin dizilişi, binanın iç kısmında zaman içinde yapılan değişiklikleri göstermektedir (Fotoğraf 191). Bu cephde eski bir hamamın arkeolojik alanı bulunmaktadır. Tahmine göre hamamın temelleri üzerinde rüştüye yapılmıştır.

Fotoğraf 191. Novi Pazar Rüştüyesi (19. Yüzyıl), Kuzeybatı Cephe

(Ağustos, 2021)

Dikdörtgen planlı daha küçük bir bina daha kuzeybatı cepheye yaslanmaktadır (Plan 19). 21. yüzyılın başındaki restorasyon döneminde bu yapının, rüştiyenin yapımından biraz sonra oluşturulduğu ve eğitim amaçlı olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir.

Plan 19. Novi Pazar Rüştiyesi (19. Yüzyıl), Sonra Eklenen Yapı

(Novi Pazar Müzesi, Erişim Tarihi: Ağustos, 2021)

Binanın iç kısmına girdiğinizde yanlarda sıralanmış odaların yer aldığı geniş bir koridorla karşılaşılacaktır (Fotoğraf 192). İç mekâna uygun fayanslarla koridorun zemini döşenmiştir. Zeminden yükselen ahşap sütunlar yalın çıtalarla süslenen düz tavana kadar uzanmaktadır.

Fotoğraf 192. Novi Pazar Rüştiyesi (19. Yüzyıl), İç Kısım

(Ağustos, 2021)

Zemin kattaki odalarda ahşap zemin korunmuştur. Günümüzde müzenin arkeoloji bölümü olarak kullanılan odalarından birinde, kuzey iç duvarda mütevazı şekillenmiş kavsara biçimli iki girinti bulunmaktadır (Fotoğraf 193). Bu nişlerin ne amaçla kullanıldığına, sadece dekoratif amaçlı mı yoksa bu odanın eski amaçlarına ait kalıntılar mı olduğuna dair hiçbir bilgi yoktur.

Fotoğraf 193. Novi Pazar Rüstiyesi (19. Yüzyıl), İç Kısımdaki Nişler

(Ağustos, 2021)

İç mekânın batı tarafında birinci kata çıkan ahşap merdiven bulunmaktadır (Fotoğraf 194). Merdiven, alt ve üst katlar arasında uzanan bir çift dikdörtgen pencere ile aydınlatılmaktadır. Merdiven boyunca geometrik bir şekilde dekore edilmiş ahşap korkuluk vardır.

Fotoğraf 194. Novi Pazar Rüstiyesi (19. Yüzyıl), Üst Kata Çıkan Merdiven

(Ağustos, 2021)

Üst katta, orta alanın çevresinde eskiden derslik olarak kullanılan odalar bulunmaktadır (Fotoğraf 195). Güney tarafında, bugün iyi aydınlatmasıyla müzede iyi bir sergi alanı oluşturan bir cumba yer almaktadır.

Fotoğraf 195. Novi Pazar Rüştüyesi (19. Yüzyıl), Üst Kat

(Ağustos, 2021)

Bu kattaki bazı odalarda dış cephede dikdörtgen görünen pencereler yarım daire kemerli girintili açıklıklara yerleştirilmiştir (Fotoğraf 196). Ayrıca üst katta doğu duvarı boyunca uzanan eski iki odada yarım daire olarak tasarlanmış nişler vardır.

Fotoğraf 196. Novi Pazar Rüştüyesi (19. Yüzyıl), Üst Kattaki Oda

(Ağustos, 2021)

Novi Pazar Rüştîyesi, kuzeydoğu ve güneydoğu tarafında kiremitlerle kaplı yüksek duvarlarla çevrili bir avlu içerisinde yer almaktadır (Fotoğraf 197). Çitin batı yönüne doğru devam eden diğer kısmı alçaktır ve ferforje parmaklıklı açıklıklara sahiptir.

Fotoğraf 197. Novi Pazar Rüştîyesi (19. Yüzyıl), Avlu Duvarı

(Ağustos, 2021)

Avlu duvarının dış güney tarafında günümüzde hâlen kullanılmakta olan bir çeşme yer almaktadır (Fotoğraf 198). Üzerinde bir yeni ve bir de eski iki kitabe bulunmaktadır.

Fotoğraf 198. Novi Pazar Rüştîyesi (19. Yüzyıl), Dış Duvardaki Çeşme (1891)

(Ağustos, 2021)

سینچہ لی سلیمان زاده درویش بک
خیرانیدر سنه ۱۳۰۸ فی اوائل شهر محرم

Eski kitabesinin çeviri şudur:

“Seniçeli Suleyman zade Derviş bey
Hayratıdır, sene 1308 ve evaili şehri muharrem /
muharrem ayın başında, sene 1308
1 Muharrem 1308 / MS 17 Ağustos 1890”

02.07.2002. بسم الله الرحمن الرحيم
JA, U IME ALLAHA UZVISENOG, KOJI JE
SVOG ROBA UZEŖ K SEBI U HAJLJEPŠE
DOBA, PODIŽEM OVAJ HAJRAT ZA
DOBROBIT SVIH LJUDI, A PRED DUŠU SVOG
RAHMETLI SINA SENADA.
SEFEDIN ZUKORLIĆ SA PORODICOM

Yeni yazının çevirisi:

“02.07.2002.

Bismillahirrahmanirrahim

Ben, yüce Allah'ın adına,

en güzel yaşta kölesini yanına alana,

bu hayrat'ı bunun için yapıyorum,

tüm insanların refahı ve

rahmetli Senad oğlumunun ruhuna.

Sefedin Zukorlić ailesiyle birlikte“

19. yüzyıldaki eğitim reformlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün topraklarında hızlı bir şekilde okullar inşa edilmeye başlanmıştır. Tanzimat'tan sonra bir rüştiye yapılması kararı alındığında; yapının büyüklüğü, öğrenci kapasitesi, inşaatı yapacak kurul, mimari proje ve proje masrafları merkezden vilayete gelen belirli kurallara göre şekillenmiştir. Ancak belirlenen konular dışında bina inşaatına dair bazı kararlarda, vilayetin sivil ve resmî düzeninin içinde hazır olan bir eğitim heyeti söz sahibi olmuştur (Özgüven, 2016, ss. 45-46). Böylece okulların inşasında merkezî ve yerel yönetimin etkisinin bir arada olduğu söylenebilir. İmparatorluğun her yerinde uygulanabilecek standart bir mimari bulunmadığından Novi Pazar Rüştiyesi'nin inşasında yerel ustaların etkisi de görülmektedir. Bu nedenle Selanik'teki üç katlı ve kuleli rüştiye veya Talas'ta bulunan bodrumlu ve katlı dikdörtgen planlı bina olarak tasarlanan rüştiyenin mimarisinin, Novi Pazar'daki rüştiye ile hiçbir benzerliği yoktur. Ancak coğrafi olarak birbirine daha yakın olan bu tip binalar da benzer şekilde inşa edilmiştir. Sırbistan'daki Prijepolje'deki rüştiye veya Kosova'daki Yakova'nın Novi Pazar Rüştiyesi ile benzerlikleri vardır. Ayrıca bu rüştiyenin sivil mimariye benzeyen planına ve kitlelerin diziliş şekline göre Türk evi ile ortak noktaları vardır. İç sofalı plan, ana cephedeki cumba, beşik çatı ve fazla kullanılan ahşap özellikleri mevcuttur. Dolayısıyla Balkanlar'da ya da onun güneybatısında benzer bir şekilde çalışan ustalar, iklim ve ekonomik koşullar bu binaların mimarisini etkilemiştir.

Bugün mevcut bilgilere göre Novi Pazar'da çok sayıda medrese ve okul bulunmakta olup, bunların az bir kısmı günümüze kadar gelmedi. Ancak şehirde başka bir rüştiye veya Hristiyan ve Yahudi toplumuna yönelik bir eğitim yapısının bulunduğu dair bir bilgi bulunmamaktadır. Mitropolija binası ile Novi Pazar Rüştiye binasının mimari, yapı tarzı ve kullanılan malzeme açısından birbirine benzemesi dikkat çekmektedir. Temel fark, yapılarının boyutundadır ancak bu, Müslüman nüfusun yoğunluğuna ve daha büyük binalara ihtiyaç duyulmasına bağlanabilir. Sonuçta 19. yüzyılda eğitim sistemindeki değişiklikler mimari anlamda Novi Pazar'da yenilikler getirmedi. Osmanlı geç döneminde inşa edilen bu iki yapı, Novi Pazar'daki Osmanlı konut mimarisinden farklı özellikler taşımamaktadır.

4.1.3.3. Su Yapıları

Su, en önemli varoluş koşullarından biri olduğu için yerleşim kurulurken suyun varlığı dikkate alınmıştır. Novi Pazar bölgesinin farklı tarihsel dönemlerde iskân edilmesinin nedenlerinden

biri de bu bölgede hem içme suyunun hem de şifalı suların bol miktarda bulunmasıdır. Suya çok büyük önem veren Osmanlılar²⁸⁶, Novi Pazar'da ve diğer şehirlerde hamamı²⁸⁷ vazgeçilmez bir unsuru olarak gördüklerinden inşa etmişlerdir²⁸⁸. Osmanlı Dönemi'nde temizliğe İslam'ın buyrukları dolayısıyla önem verilen Müslüman toplumlarda, camilerin yanında hamamlar da yer almaya başlamıştır (Ertuğrul, 2009, s. 242). Çünkü camiye giden Müslümanlar hem zihinsel hem fiziksel olarak temiz olmalıdır. Osmanlılarda, dinî ayinler ve saflığı koruma amaçlarının yanı sıra, Novi Pazar'daki yeraltı sularının şifa verici etkileri bilinmiştir. Bu yüzden Novi Pazar'da Osmanlı hamamlarının özelliklerini taşıyan kaplıcalar da inşa edilmiştir.

4.1.3.3.1. Gazi İsa Bey Hamamı

Novi Pazar'da, Osmanlı Devleti'ndeki diğer stratejik açıdan önemli yerlerde olduğu gibi, nüfuzlu kişilerin vakıflarıyla büyüyecek bir yerleşim oluşturulmuştur (Čar Drnda, 2006, s. 109). Vakıflar aracılığıyla önemli şahıslar, yerli halkın ekonomik ve sosyal koşullarını değiştirme yoluyla şehrin çekirdeğini oluşturmayı başarmışlardır. Bu nedenle ilk cami yapıldıktan sonra ilk hamam olarak Gazi İsa Bey Hamamı inşa edilmiştir (Fotoğraf 199).

Bugün 7. jul Caddesi'nde (Harita 15, numara 23) bulunan Gazi İsa Bey Hamamı Novi Pazar Kalesi'nin hemen yakınında, Raška Nehri'nin güney kıyısının kuzeydoğu doğrultusunda yer almaktadır. Üst tarafında yer alan dükkânlarla çevrelenen yapı, eski İstanbul ticaret yolu istikametinde yerleştirilmiştir.

²⁸⁶ İslam dünyasının temizliğe verdiği önemi temsil eden hamam yapısının Roma Therme'lerinden esinlenerek geliştirildiği kabul edilmektedir. Selçuklu zamanından itibaren vakıf olarak yaygın bir şekilde inşa edilen hamam, Osmanlı Dönemi'nde Türk kültürünü simgeleyen bir unsur olmuştur (Uysal, 2019, s. 391).

²⁸⁷ Arapça dilinden gelen *hamm* (*hamem* veya *hamam*) kelimesinin anlamı *ısıtmak*, *sıcak olmak* demektir. Sözlük anlamında *ısıtan yer*, *yıkama yeri* olarak kullanılmaktadır. Hamam, suyun ısıtılması yoluyla insanların yıkanması için inşa edilen bir yapıdır (Eyice, 1997, s. 402).

²⁸⁸ Osmanlı mimarisinde üç farklı hamam tipi görülmektedir. Saray ve konaklarda bulunan hamamlar *özel* olarak tanımlanmaktadır. Yerleşimdeki halkın kullanım için yapılan hamamlar *çarşı hamamları* olarak adlandırılmaktadır. Son olarak yıkanma veya temizlenme görevinden başka iyileştirme özellikleri gösteren hamamlar kaplıca olarak bilinmektedir (Aru, 1949, s. 32).

Fotoğraf 199. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl)

(Nisan, 2021)

Ne yazık ki hamam ile ilgili pek yazılı kaynak yoktur. 1489 tarihli olan Bosna Sancağı tahrir defterinde Gazi İsa Bey, Novi Pazar'da bir hamam yaptırdığını söylemektedir (Oruç, 2013, s. 170). Bu defterde, Gazi İsa Bey'in vakıflarından biri olarak hamamın zikredilmesi, muhtemelen daha erken bir dönemde yapıldığı anlamına gelmektedir. Hamam, büyük olasılıkla 1460'lar ve 1480'ler arasında inşa edilmiştir (Đorđević, 1975, s. 137). Ancak bu vakfiyenin Gazi İsa Bey'in yaşamı sırasında mı yoksa vefatından sonra mı yapıldığı hakkında doğrudan kesin bilgi verecek bir belge yoktur²⁸⁹.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde²⁹⁰ (s. 265) Gazi İsa Bey Hamamı'ndan bahsedilmektedir. Onun rivayetine göre Novi Pazar'da üç hamam vardır. Bundan sonra eski hamamın suyunun, havasının ve binasının hoş ve harika olduğunu söylemektedir. İsa Bey

²⁸⁹ İsa Bey İshakoğlu'nun ölüm yılı ve yeri hakkında bugüne kadar kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Pedilija ve Emecen'e göre büyük olasılıkla 1476'da Üsküp'te vefat etmiştir (2008, ss. 475-476). Üsküp'teki İsa Bey İshakoğlu Camisi'nin 1475 tarihli kitabesinde, Gazi İsa Bey'in vefat etmiş olduğu ifade edilmektedir. Henüz net bir kanıt olmamasına rağmen bu yıldan önceki dönemde öldüğü sonucuna varılabilir.

²⁹⁰ Detaylar için bk. Çelebi, E. (1967). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama* [Seyahatname - Yugoslav Ülkeleri Hakkında Kısımlar] (H. Šabanović, Çev.) Sarajevo: Svjetlost. (1896-1900).

Hamamı hakkında bilinen bilgilere dayanarak eski hamam denilince bu hamamdan bahsedildiği tahmin edilmektedir.

Hamam 1970'lere kadar terk edilmiş bir yapıydı (Fotoğraf 200). Hamamın çok kötü durumda olması, uzun ve sabırlı bir restorasyon çalışması nedeni oldu. 1969'dan 1975'e kadar süren çalışmaların denetimi Kraljevo'daki Kültürel Anıtları Koruma Kurumu tarafından yapıldı.

Fotoğraf 200. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), 1969 Yılından Önceki Durum

(Đorđević, S. (1975). Hamam u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Hamam]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština 1* [Raška Mirası 1] (ss.137-144). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, s. 142)

1969'da başlayan hamamın restorasyon ve korunma işlerinin, sistematik ve kademeli uygulanması gerekiyordu. Hamam, yabani otlarla kaplı alanıyla çatı kaplaması olmayan kubbelere ve rutubetli ve zayıflamış duvarlara sahipti. O dönemde gerçekleştirilen en önemli işlerden bazıları şunlardır: tambur ve kubbenin restorasyonu, kubbelerin kurşun kaplanması, havzanın, külhan üzerindeki kemerin, bacaların ve çelenklerin restore edilmesi, kubbeler ile külhan arasındaki yüzeylerin kiremitlerle örtülmesi, tüm cephelerin doldurulması, tüm binanın drenaj edilmesi vs. Hamamın içinde bazı açıklıklar yenilenmiş, bazı yerlerinde sıva

değiştirilmiş, mermer zemini yenilenmiş, havalandırma orijinal kalıntılarla düzenlenmiş ve kubbelerde cam açıklıklar ile iç mekân aydınlatılmıştır (Ćorović, 2012, s. 64).

Novi Pazar'daki Gazi İsa Bey Hamamı, restorasyon sonrası yine bakımsız durumda kalmıştır. Kültürel anıt olarak ilan edilmesine rağmen bu yapı ilk ve tek sistemli restorasyondan sonra uzmanlar tarafından restore edilmemiştir. Son zamanlar kurşun çatının bazı kısımları kaldırıldığından bazı iç kısımlar hava durumunun etkisine maruz kalmaktadır.

Ayrıca bu yapı üzerindeki en büyük olumsuz etki ve en güçlü etkeni, insan faktörüdür. Yapının yetersiz kullanımı hızla bozulmasına neden olmuştur. Bu bina 1999 yılından itibaren Sırbistan İslam Topluluğu'na iade edilmiş ve kadastroda Gazi İsa Bey'in Vakfı olarak tescil edilmiştir. İslam Topluluğu, hamamın resmî sahibi olarak yaz aylarında hamamı kafe olarak kiraya vermektedir.

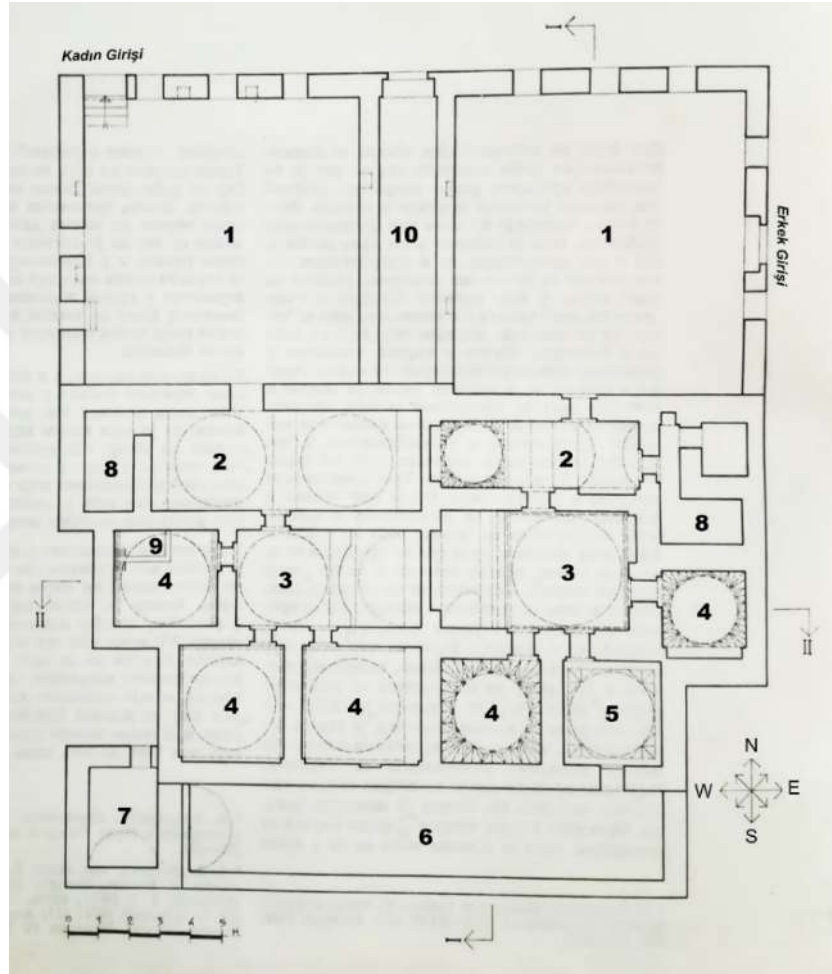
Tarihsel ve mimari anlamda Osmanlı Dönemi'nde yapılan hamamların kökeni antik hamamlardan gelmektedir. İşlevleri ve mimari unsurları aynı veya çok benzer olsa bile Türk hamamlarının sosyal karakteri önceki hamamlardan farklıydı. Osmanlı Dönemi'nde kamusal yapı²⁹¹ olarak inşa edilen hamamlar; sohbet, dinlenme, dinî törenler ve sosyal yaşam yerleri olarak işlev görmüştür.

Gazi İsa Bey Hamamı, çifte hamam²⁹² tipindedir. İçinde erkek ve kadın bölümlerini ayıran duvara göre neredeyse simetrik olarak yerleştirilmiştir. Yıkanma, hazırlık ve banyo sonrası dinlenmeye hizmet eden tüm odalar, hamamın hem erkek hem de kadın bölümünde eşit ölçülerde yer almaktadır. Sadece su deposu ve külhan yeri ortak bölümler olarak tasarlanmıştır. Bu yapı planı, hamamın hem erkeklere hem de kadınlara sürekli kullanım imkânı sağlamıştır.

²⁹¹ Hamamlar, amacına göre farklı şekilde inşa ediliyordu. Böylece *halk hamamı*, *özel hamam* ve *kaplıca/ilica* olmak üzere üç ayrı hamam grubuna ayrılabilir (Uysal, 2019, s. 391). Novi Pazar'daki Gazi İsa Bey Hamamı halk hamamı olarak geçmektedir.

²⁹² Hamamlar erkekler ve kadınlar için ayrı bölüm olup olmasına göre tek veya çifte hamamlar olarak sınıflandırılmıştır. Tek hamamlar erkekler için yapılmış olan yapılardır ve kadınlar günün belirli saatlerinde buralar kullanabilmektedir. Çifte hamamlar iki bölüme sahiptir. Bir kısım kadınlar diğeri erkekler tarafından kullanılmaktadır. Genel olarak çifte hamamlarda iki ayrı giriş kapısı bulunmaktadır (Ertuğrul, 2009, s. 242).

Mimari açıdan Gazi İsa Bey Hamamı 26 x 23 metre ölçülerinde anıtsal bir yapıdır. Tüm bina, birçok oda ile çok karmaşık²⁹³ bir tabana sahiptir²⁹⁴ (Plan 20). Camlı altıgen açıklıklar ile farklı boyutlarda 11 kubbe ile örtülmüştür (Andrejević, 1969, s. 203).

Plan 20. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Plan

(1 – soğukluk (şadırvan yeri); 2 – ılıkılık (kapılık); 3 – meydan (sıcaklık); 4 – halvet; 5 – sıcak halvet; 6 – sıcak su deposu (hazna) ve külhan yeri; 7 – su deposu; 8 – kenef; 9 – küvet; 10 – hamam koridoru;

Đorđević, S. (1975). Hamam u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Hamam]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština 1* [Raška Mirası 1] (ss.137-144). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, s. 138)

²⁹³ Karmaşık bir şemaya sahip olan hamamlarda genel olarak şu bölümler vardır; girişten sonra bulunan soyunma yerleri ve kahve ocağıyla soyunmalık, ılıkılık, halvetlerle göbekaşı kurnaların yer aldığı sıcaklık, su deposu ve külhan (Şehitoğlu, 2008, s. 9).

²⁹⁴ Hamam sınıflandırmasına göre Novi Pazar'daki Gazi İsa Bey Hamamı, haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli hamam şemasına sahiptir. Dört tarafa tonozlu eyvanlarla açılan bu hamam tipinde haç şeklindeki kollar ile dış duvarları arasında bulunan köşelerde dört halvet hücresi yer almaktadır (Eyice, 1997, s. 417).

Gazi İsa Bey Hamamının iki bölümü de aynı şekilde düzenlenmiştir. Erkekler bölümünün kuzeyinde yer alan soyunma kısmına doğudan girilmektedir. Bu oda hem soyunma hem bekleme odası işlevi görmektedir. Soyunmalık bölümü, hamam kullanıldığında burada şadırvan olduğu için gelen soğuk hava yüzünden bu bölüm yerli halk tarafından soğukluk olarak da adlandırılmıştır. Kadınlar bölümüne hamamın kuzeybatı köşesinde bulunan kare planlı soyunmalık kısmının kapısından girilmektedir. Kapının doğusunda üç pencere bulunmaktadır.

Đorđević'e göre soğukluk bölümü yapının diğer kısımlarıyla aynı zamanda inşa edilmediği için daha sonra eklenmiş olmalıdır. Ancak kesin olarak ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Buna kanıt olarak Gazi İsa Bey Hamamı'nın soyunmalık bölümünün günümüzde varolan duvarları gösterebilir. Hamamın daha önce inşa edilen kısmı, almaşık teknikle yapılmışken soyunmalık kısmı ise taştan yapılmıştır (Fotoğraf 201).

Fotoğraf 201. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Kadın Soğukluk Kısımındaki Duvarlar

(Temmuz, 2021)

Bunun yanında Đorđević'in düşüncesine göre günümüze çatısız gelen soyunmalık bölümü beşik çatı ile örtülmüş olmalıdır. Kadınlar bölümünün soyunmalık kısmının çatı kalıntıları bunu göstermektedir. İki nedenden dolayı kubbe örtülü olması mümkün görülmemektedir. İlk olarak soyunmalık kısmının üstünde daha önce kubbe olsaydı duvarlarında izleri mevcut olabilirdi. İkinci görüş ise kubbedeki açıklıklardan ışık alır ve bu yüzden kubbeli mekânlar

genelde penceresiz inşa edildiği için Gazi İsa Bey Hamamı'nın soyunmalık kısmındaki pencerelerin varlığı (Fotoğraf 202) kubbeyi imkânsız hâle getirmektedir (1975, s. 140). Soyunmalık bölümünde zemin kat ve onun içinde galeri izleri bulunmaktadır. Günümüzde de zemin katta kahvehane olarak kullanılan mekânda kahve gibi içecekler içildiği ve hamama girmek için sıra beklenildiği anlaşılmaktadır. Galeride ise soyunma odaları vardı. Soyunmalık bölümlerinin iç kısımlarında korniş girişleri ve üst kattaki nişler başka bir katın var olduğunu düşündürmektedir²⁹⁵. Bunun yanında erkekler ve kadınlara ait soyunma bölümü arasında bulunan dikdörtgen planlı koridor yer almaktadır. Koridorun işlevi ayrıca tartışılacak bir konudur.

Fotoğraf 202. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Soğukluk Kısımındaki Merdiven ve Pencereler

(Temmuz, 2021)

Hamamın kadın ve erkek soyunmalık bölümleri diğer sıcak odalardan *ılıkılık* veya *kapılık*²⁹⁶ denilen daha uzun bir mekân ile ayrılmıştır. Ilıklığın duvarlarında hem kadın hem de erkek kısmında farklı süslemeler bulunmaktadır. Erkek kapılığın bir tarafında kubbe, diğer tarafında ise yalak tonoz bulunur ve bu kısımlar, iki güçlü yarım daire kemerle ayrılmaktadır. Kadın kapılık bölümünde iki kemeri ayıran iki kubbesi vardır (Fotoğraf 203). Erkekler

²⁹⁵ Soyunmalık kısmında şirvan olarak adlandırılan ahşaptan iki katlı galeride giyinme ve soyunma için küçük odaları vardı (Şehitoğlu, 2008, s. 13). Ancak 15. yüzyıldan beri soğuklukta yer alan soyunma yerlerinde aydınlatmak için kubbe eteğine yakın pencereler açılmaya başlamıştır (Önge, 1978, s. 127).

²⁹⁶ Balkan Yarımadası'nda bulunan Osmanlı mirasıyla ilgili kullanılan bazı terimler yerel dillere göre şekillendirilmiştir. Eski Yugoslavya ülkelerinde bulunan Osmanlı hamamlarının kısımları genelde halk tarafından adlandırılmıştır. Hamam bölümlerinin adları yukarıdaki hamam planında gösterilmektedir.

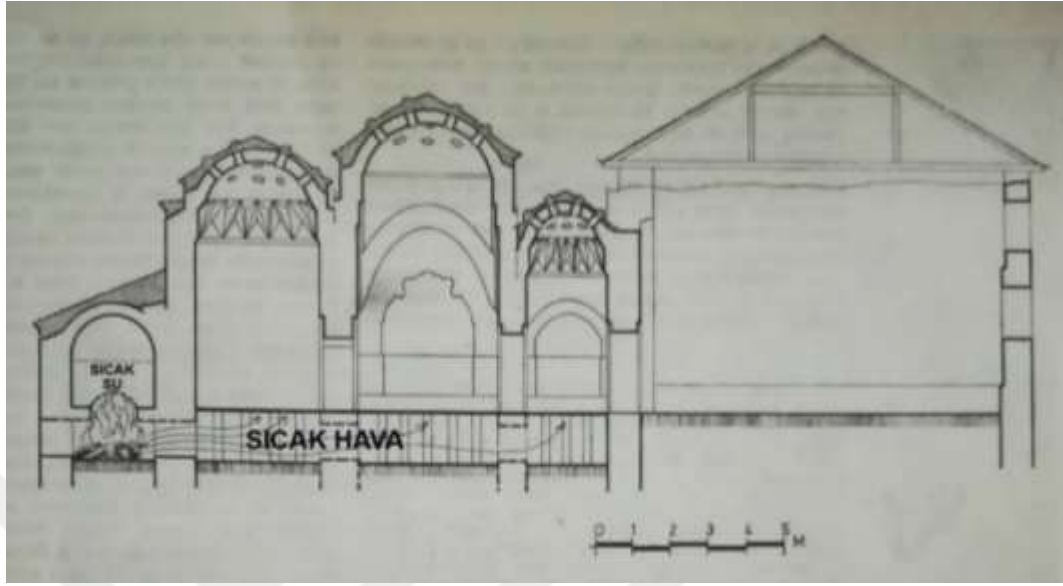
bölümünde bu odanın kuzey ucunda tıraşlık bölümü, güneyinde ise doğubatı doğrultusunda tuvalet bulunmaktadır. Kadınlar kısmı erkekler kısmıyla benzer özellikler göstermekle birlikte kadınlar kısmında sadece tuvalet yer almaktadır.

Fotoğraf 203. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Ilıklık (Kapılık) Kısmı

(Temmuz, 2021)

Tüm mekânlar, suyu ısıtan ocakla (külhan) ona bağlı olan hipokaust üzerinde yer almaktadır (Plan 21). Ilıklıktan *sıcaklık* veya *meydan* denilen bir odaya geçirilmektedir. Bu merkezî odanın özelliği, üzerinde en büyük kubbenin olmasıdır. Bu nedenle hem iç hem de dış boyutuyla dikkat çekmektedir. Bu merkezî odanın tonoz ve kubbesi, dayandıkları iki kırık kemerle ayrılmaktadır. Erkekler bölümünün ılıkık kısmının güneyinde yer alan kapıdan doğubatı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tonozlu ve pendentif geçiş elemanı ile sıcaklık bölümüne geçilmektedir. Güney ekseninde simetrik olarak yerleşmiş kapıdan geçilen, kare planlı üzeri üçgen köşeli halvet/köşe odaları bulunmaktadır. Bu odalardan güneydoğudaki odanın güneyinde bir pencere doğubatı doğrultusunda üzeri sivri tonozlu su deposu bulunmaktadır. Kadınlar bölümünün güneybatısında sıcak su deposunun batısında kuzeydoğu doğrultusunda kareli planlı üzeri sivri tonoz örtülü soğuk su deposu bulunmaktadır. Hamamın kadın bölümünde *sıcaklık* kısmı biraz daha küçük bir kubbeye sahiptir. Bu depoya giriş kuzeydoğu kapısından sağlamaktadır.

Plan 21. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Hamam Kesiti

(Đorđević, S. (1975). Hamam u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Hamam]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština 1* [Raška Mirası 1] (s.137-144). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, s. 139)

Hamamdaki tüm halvetler kare temelli ve kubbelidir. Halvetlerin içinde taştan kurnalar bulunmaktadır (Fotoğraf 204). Yaklaşık 40-50 cm ölçülerinde mermer bloklardan yapılmış olan kurnalar, çeşitli plastik motiflerle süslenmiştir. Kurnalar yukarıdan oyulmuş ve iki musluktan sıcak veya soğuk su verilmiştir (Đorđević, 1975, s. 141).

Fotoğraf 204. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Kurnalar

(Temmuz, 2021)

Hamamın kadın bölümündeki halvetlerden birinde 166 x 82 cm ölçülerinde ve 1 m derinliğinde beton küvet bulunmaktadır (Fotoğraf 205). Kullanılan malzemeye göre 20.

yüzyılın başında yapıldığı söylenebilir. Müslümanların küvette yıkanma âdeti olmadığı göz önünde bulundurulursa, bu küvetin hamamda bulunma sebebi 20. yüzyılın başlarında Novi Pazar halkının alışkanlıklarının değişmesiyle alakalı olabilir.

Fotoğraf 205. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Küvet

(Temmuz, 2021)

Hamamın tüm güney tarafı boyunca, su ısıtma için dar bir oda (hazna) vardır (Fotoğraf 206). Haznanın zemini hamam zemini ile aynı seviyede olup, yarım daire tonozla örtülüdür ve yüksekliği iki metreden biraz daha yüksektir.

Fotoğraf 206. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Hazna

(Temmuz, 2021)

Sıcak su deposu olarak adlandırılan haznanın ortasında, su ısıtmak için yerleşik bir bakır kazanın varlığına dair izler bulunmaktadır. Haznadaki suyu ısıtan ve borularla hamamın her tarafına yayılan kazanın altında ateş yakılmıştır. Isı akışı, hipokaustun dışarı, havaya bağlandığı duvarlardan dikey seramik borularla sağlanmıştır. Batı bölümünün dış tarafında haznaya bağlı su deposu olarak kullanılan bir oda vardır. Burada soğuk su ile sıcak su borularla karıştırılmıştır (Đorđević, 1975, s. 142).

Hamamın kompozisyon ve inşası, kısımların işlevsel düzeni ve şekillerinden kaynaklanmıştır. Çeşitli büyüklükteki altıgen açıklıklı kubbelerle dışarıdan göze çarpıcı gelmektedir. Bu açıklıklar sayesinde Gazi İsa Bey Hamamı çevre ile bağlantı kurarak özel bir silüet kazanmaktadır. Hamamın içindeki bölümlerin birbirine bağlantısı sadece dar bir kapılarla sağlanmaktadır (Fotoğraf 207). Bu işlevsel ilkelere uygun olarak her odanın planı diğerlerinden bağımsız olarak çözülmüştür. Yapının tüm kısımlarını bütün hâlinde duvarlar bağlamaktadır.

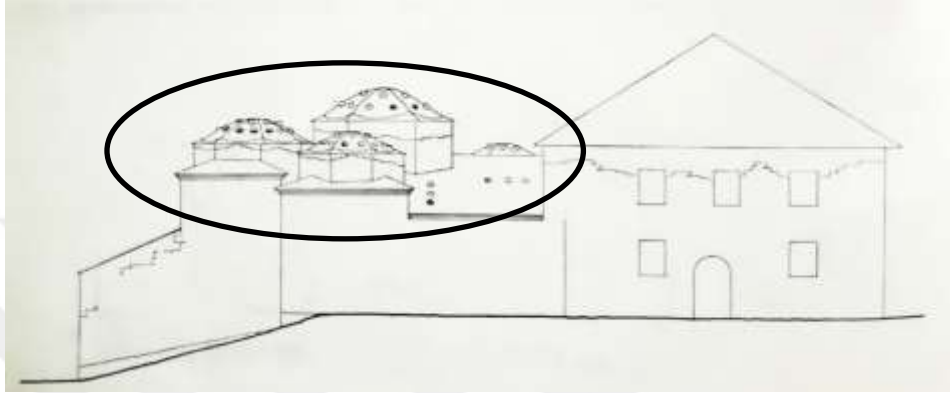

Fotoğraf 207. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), İçindeki Kapılar

(Temmuz, 2021)

Hamamı yapan ustalar beceriklerini en fazla kubbelerde gösterdiler. Kubbeler işlevsel unsurun yanı sıra hamama estetik bir değer de vermektedir. Kubbeler tamamen yarım küre değildir. Topun bir bölümünün şeklini almak için merkez biraz aşağı kaydırılmıştır (Plan 22). Bu inşa tarzıyla iki bitişik kubbenin ortak istinat duvarını paylaşarak birbirleriyle dengede durup kubbelerin bükülme olasılığını azaltılmakadır (Đorđević, 1975, s. 142). Klasik

pendantifli kubbeden geçişin yanı sıra hamamın erkek bölümünde 4 kubbede mukarnas²⁹⁷ geçişleri bulunmaktadır (Fotoğraf 208). Bu dört kubbenin iç kısmında kullanılan malzeme (tuğla ve harç) süsleme uygulaması sağlamıştır. Bu şekilde tonoz, kemer, niş ve aydınlatma olarak kullanılan *filgözü* denilen küçük delikler dekoratif detaylar olarak kullanılmıştır.

Plan 22. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Doğu Cephe

(Đorđević, S. (1975). Hamam u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Hamam]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština 1* [Raška Mirası 1] (s.137-144). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, s. 140)

Fotoğraf 208. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Bazı Kubbelerin İç Kısımları

(Temmuz, 2021)

²⁹⁷ Mukarnas, İslam mimarisinde önemli bir unsurdur. Erken Osmanlı döneminde önceki dönemlerin etkileri ve yakın coğrafya kültürlerinden alınmış diğer mukarnaslar *tipik Osmanlı mukarnasını* oluşturmuştur. Osmanlı sanatında mukarnas uzun tarihinin son evrimini yaşamıştır. Osmanlı mukarnası; cami, medrese, hamam, türbe vb. yapıların vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Tipik Osmanlı mukarnası genelde erken Osmanlı sanatında görünmektedir. Erken dönem Osmanlı mimarisi veya Bursa üslubu 13. yüzyılın sonunda (1299) Osmanlı Devleti kurulmasıyla başlayıp 1501 yılına kadar (İstanbul'daki Bayezid Camisi'nin inşasının başlaması) mimari dönemi kapsamaktadır. Bu tür mukarnas süslemesini Osmanlı'daki ustalar Selçuklu sanatından esinlenerek şekillendirmişlerdir. Erken Osmanlı döneminde mukarnas içinde genelde taş, alçı, çini ve tuğla kullanılmıştır. Tipik Osmanlı mukarnasında, badem hücresi olarak adlandırılan Osmanlı mukarnası en önde gelen unsurdur (Dallal, Yaman, 2019, s. 77). Novi Pazar'daki Gazi İsa Bey Hamamı'nda kubbe ve duvar geçişinde kavisli mukarnas mevcuttur.

Gazi İsa Bey Hamamı'nın günümüzde Sırbistan topraklarındaki en eski hamam olduğu göz önüne alındığında değerinin sadece yerel olmadığı görülebilir. Tahrip olmasına rağmen bu tür mimarinin güzelliğini temsil etmektedir. Bu bölgede mimarinin gelişimini anlamak için Novi Pazar'daki Gazi İsa Bey Hamamı kuşkusuz çok önemlidir.

Önceki yıllarda yerel araştırmacılar hamamın yenilenmesi için çözüm önerisi vermeye başladılar. Ćorović, Türk resmî kurumlarının²⁹⁸ yardımıyla hamamın yeterince restore edilmesinin ve daha fazla bozulmadan korunmasının mümkün olduğunu belirtmektedir (2012, s. 64). 2016 yılında makale olarak, Fatima Paljevac Muratović, hamamın ayrıntılı bir yenilenme planını sundu. Ona göre hamamın şimdiki durumunu analiz ettikten sonra korunma şartlarını uygulayarak modern kullanım amaçlarına dönüştürülmesi mümkündür. Böylece hamam, tarih ile günümüz arasında biçim-işlevsel bir bağlantı sağlayabilir (2016, s. 243). Gazi İsa Bey Hamamı'nı daha fazla araştırmak, çağdaş kullanım ve değişimleri anlamak üzere detaylı ve uzun çalışmalar gereklidir (Fotoğraf 209).

Fotoğraf 209. Gazi İsa Bey Hamamı (15. Yüzyıl), Havadan Görüntüsü

(http://novipazarspomenici.mi.sanu.ac.rs/LAT/stari_isabegov_hamam_opis.html [Erişim Tarihi: 4 Ocak 2021])

²⁹⁸ Bölgedeki hamamlara bakılırsa Novi Pazar'da bulunan Gazi İsa Bey Hamamı, planına göre en çok Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Hamamına benzemektedir. Bu iki yapının temeli hemen hemen aynıdır. Gazi Hüsrev Bey Hamamı, Gazi İsa Bey Hamamından bir asır sonra inşa edilmiştir. Ancak hamam yapımı Osmanlı mimarisinde pek değişmediği için plandaki farklılıklar büyük değildir. I. Dünya Savaşı başlamadan önce Gazi Hüsrev Bey Hamamı kullanılmamaya başlamıştır. 1990'lı yıllara kadar hamam müzikli eğlence yeri olarak kullanılmıştır (İbrahim, 1992, s. 186). Bosna Savaşından sonra (1995) bu bina, yenilenmesi ve yeni bir işlev kazanması için Bosna Enstitüsü'ne devredilmiştir. Gazi Hüsrev Bey Hamamı, tarihî bina olarak modern ihtiyaçlara göre yeniden şekillendirilmesinin iyi bir örneği oldu. Ayrıca bu örnekle önemli kültürel anıtların korunmasında ve onlara yeni fonksiyon verilmesinde ortak tarihi paylaşılan ülkeler arasında karşılıklı işbirliği yoluyla daha iyi çözümlere ulaşılabilir.

4.1.3.3.2. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam

15. yüzyıldan sonra Balkanları fetheden Osmanlılar önceki çağdan (Roma, Bizans Dönemi) kalan hamamlar ve özellikle kaplıca yapılarını onarıırken kaynak sularından faydalanmak istemişlerdir. İlk başta şifalı suyun faydalı özelliklerini fark etmeyen Osmanlılar sadece masrafsız sıcak su kullanılması nedeniyle yapılar inşa etmiştir. Klasik hamamlar gibi yıkanma ve dinlenme işleviyle yapıldığı için bütün Osmanlı dünyasında sıcak mineralli yer altı sularının üstünde çıkan yapılara da hamam denirdi (Karakaya, 2001, s. 351).

Novi Pazar merkezinin dört kilometre kuzeydoğusunda (Harita 15, numara 24), Novi Pazar Kaplıcası'nda şifalı suyu olan eski bir hamam bulunmaktadır (Fotoğraf 210). Novi Pazar'ın en eski semtlerinden birinde olan Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda yer almaktadır.

Fotoğraf 210. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594)

(Temmuz, 2021)

Hamamın varlığı, Novi Pazar Kaplıcası yerleşiminin tarihi ile ilişkilendirilmektedir. 1980'li yıllarda yapılan araştırmalarda önemli arkeolojik buluntular²⁹⁹ tespit edildi. Kostić'e göre Novi Pazar Kaplıcası'ndaki şifalı su en eski zamanlardan beri kullanılmaktaydı: Roma Dönemi'nden sonra ilk Sırp Orta Çağ devletleri zamanında³⁰⁰ ve onlardan sonra Osmanlı Dönemi'nde önemli bir yeri vardı (1969, ss. 48-49).

²⁹⁹ Tunç ve Demir çağlarına ait kalıntılar, 2. ve 3. yüzyıldan gelen bir şapel ve kutsal alan, daha sonra 4. yüzyılın sonu ve 5. yüzyılın başından bir kilise ve 6. yüzyıldan bir bazilikanın kalıntıları bulunmuştur (Jovanović, 1995, s. 31).

³⁰⁰ Bu dönemde Novi Pazar Kaplıcası, termal suları ile önemli bir yer olmuştur. İçinde antik dönemden korunmuş kaplıca kısımları, Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi ve Đurđevi Stupovi Manastırı Kompleksi'nin yakınlığından dolayı Novi Pazar Kaplıcası'nın stratejik ve transit önemi, ona işlevsellik kazandırmıştır. Ayrıca

Gelişen ticaret ve imar faaliyetleri, Novi Pazar'ın genişlemesine sebep olmuştur. 16. yüzyılın ortasında Novi Pazar Kaplıcası, Osmanlılar'ın dikkatini çekmeye başlamıştır. Müslüman toplumların yıkanma geleneği nedeniyle Novi Pazar bölgesinde sıcak şifalı suların bulunması, Osmanlıların buraya yerleşmeye başlamasına neden olmuştur (Kostić, 1969, ss. 49-50). Bundan dolayı yerleşimin adı günümüze kadar Novi Pazar Kaplıcası olarak gelmiştir (Sırp. Novopazarska Banja). Osmanlılar, devletini genişleterek bütün topraklarda kamusal binalar arasında hamamlar da inşa etmeye başlamıştır³⁰¹. Yerleşimin merkezinde bulunan hamamlar genelde çifte hamam olarak yapılmakta, onun dışında ise özel hamamlar daha küçük yapılmaktaydı (Eyice, 1997, s. 412). Bunlardan biri Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamdır.

1970'lere kadar hamamın 18. yüzyılın sonlarında yapıldığına inanılıyordu. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamla ilgilenen daha önceki araştırmacılar (Mihajlo Kostić, Andrej Andrejević), giriş kapısının üzerinde duran duvarlı kitabesinden (Fotoğraf 211) bahsetmiş ancak hamamın üzerindeki kullanılan yazının özelliği nedeniyle uzun süre araştırma konusu olmamıştır. Ancak 1974'te Mehmed Mujezinović, karışık bir şekilde yazılmış kitabeyi çözmüştür. Kitabe, Osmanlı Türkçesinde gâîl Arapça yazısı ile oyulmuştur ve 16. yüzyılda yaygın oyma tarzında dört beyitten oluşturulmuştur. Bazı harflerin ve kelimelerin iç içe geçmesi ve zamanla kireç tortusu ile kaplanan kitabenin yazıtının çözülmesi zor olmuştur (Mujezinović, 1974, s. 437).

Fotoğraf 211. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Kitabe

(Temmuz, 2021;

Mujezinović, M. (1974). Kronogram na Novopazarskoj Banji [Novi Pazar Kaplıcası'nda Kitabe]. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. 20 (20-21), str. 438)

madenlerin yakınlığı (Gluhavica gibi) bu bölgedeki insan sirkülasyonu ve çeşitli faaliyetler öneminin artmasına katkıda bulunmuştur (Kostić, 1969, s. 48-49).

³⁰¹ Osmanlıların hamam inşa etmesinin iki nedeni vardı. Birincisi, hamam vakıf olarak iyi gelir sağlayabilirdi; ikincisi ise hamam yapı olarak cami cemaatine hizmet verebilirdi (Eyice, 1997, s. 414).

Hamam kitabesinin çeviri şudur:

"Seyredenler şarkü garbi berrü bahri dediler /

Doğu'yu batı'yı, deniz'i kara'yi görenler demişler ki

Görmedik biz dünyada asla bugüne kapluca / karavan-gah

Evveli biriler gören dedi muctemiin tarihini / ilk görenler dedi ki tarihin toplamı

Oldu cananıyla cennetir bu kapluca"

(H 1002 / MS 1593/94)³⁰² (Mujezinović, 1974, s. 439).

Bu kitabesiyle hamamın yapıma tarihi belli olmuştur. Fakat onun kurucusuna³⁰³ ilişkin net bir bilgi yoktur. 1660 yılında Evliya Çelebi, Novi Pazar'ı anlatırken onun yanında pek çok mesire alanının var olduğunu belirtmiştir. Şehireden yarım saat uzak bir şifalı ılıcdan söz edip Hafız Ahmed Paşa tarafından yaptırıldığını söylemektedir³⁰⁴ (1967, s. 265). Kaplıca'nın bugün şehir merkezine göre uzaklığından dolayı burada Novi Pazar Kaplıcası'na ilişkin anlatıkları doğrudur. Hafız Ahmed Paşa H 1004 / MS 1596 yılında Bosna valisi olarak görev yapmaya başlamıştır. H 1005 / MS 1596 yılının sonunda Novi Pazar'a gelip kış bitene kadar kalmıştır (Hadžihuseinović, 1999, ss. 210, 212). Bu nedenle Hafız Ahmed Paşa bu hamamın kurucusu olabilir ancak bunu kanıtlayacak bir belge yoktur. 1611 yılında sıcak maden suyuna sahip olan Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamdan Fransız seyyah Lefevre de söz etmiştir. Sonraki yüzyılın ortalarında Batı dünyasında Hacı Kalfa olarak bilinen ünlü Osmanlı coğrafyacısı Kâtip Çelebi bu hamama değinmiştir (Novaković, 1892, s. 79).

19. yüzyılın ikinci yarısında ünlü İngiliz arkeolog Arthur J. Evans (1851-1941), Illyricum³⁰⁵ araştırmaları yaparken Novi Pazar Kaplıcası'na ilişkin değerlendirme yapmıştır. Novi Pazar'a

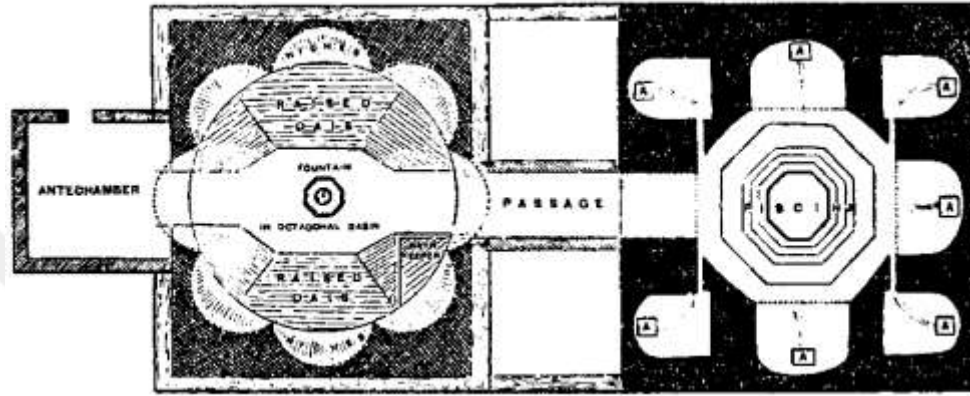
³⁰² Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam kitabesinde tarih sayılarla gösterilmemiştir. Burada ebced olarak adlandırılan harflerin taşıdığı sayı değerleri sistemine göre son ayetin harflerinin sayısal değerleri eklenerek Hicri 1003 yılı elde edilmiştir (Uzun, 1994, s. 68; Mujezinović, 1974, s. 439).

³⁰³ Novi Pazar halkının rivayetine göre 16. yüzyılda Novi Pazar'daki Hacı Hürem Camisi'nin kurucusu bu hamamı bir süreliğine kiraladığı için (Andrejević, 1969, s. 205) hamamın kurucusu da olduğu sanılmaktadır. Bu iddiayı ispatlayacak bir kanıt bulunmamaktadır.

³⁰⁴ Detaylar için bk. Çelebi, E. (1967). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama* [Seyahatname - Yugoslav Ülkeleri Hakkında Kısımlar] (H. Šabanović, Çev.) Sarajevo: Svjetlost. (1896-1900).

³⁰⁵ Illyricum, MÖ 27'den MS 79 yılına kadar var olan bir Roma eyaletiydi. Illyricum, güneyde İliya/Dalmaçya ve kuzeyde Pannonia'dan oluşuyordu. İliya, Adriyatik Denizi'nin doğu kıyısı boyunca uzanan bölgeyi ve iç dağlarını kapsıyordu. Pannonia, şu anda Sırbistan, Hırvatistan ve Macaristan'ın bir parçası olan kuzey ovalarını kapsıyordu. Bugün Arnavutluk, Kosova, Karadağ, Sırbistan, Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Slovenya'nın

yakın, Raška Nehri'nin doğusundaki bir yan derenin kıyısında bir termal kaynak üzerine inşa edilmiş kubbeli, sekizgen tek odalı bir hamam (Plan 23) bulunduğunu söylemektedir. Bundan sonra Evans, bu yapının Üsküp ve Prizren'deki hamamlardan plan ve genel şekil konusunda farklı olduğunu belirtmiş fakat önceden var olan Bizans modellerini taklit ederek veya restorasyon yoluyla yapıldığını söylenmiştir (Evans, 1885, ss. 49-50).

Plan 23. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Plan

(Evans, J. A. (1885). *Antiquarian Researches in Illyricum*, Parts III, IV [Illyricum'da Antikacı Araştırmaları, Bölüm III, IV]. *Archaeologia: or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* [Archaeologia: Antik Çağa İlişkin Çeşitli Makaleler]. (pp. 1-167). London: Society of Antiquaries of London, s. 50)

Kaplıca'daki hamamın binası Evans'a göre antik temeller üzerine inşa edilmiş olsa Türk yapısı olduğunun belli olduğunu da söylemektedir. Hamamın soğukluğu ya da Evans'ın söylediği gibi frigidariumun³⁰⁶ sekiz yarım dairesel nişle çevrildiğini ve her iki yanda Slav Müslümanların ve Arnavutların nargile kullanarak kahve, şerbet içerek ve kavunlar yiyerek ahşap oturma yerlerinde zaman geçirdiğini anlatmaktadır. Bundan sonra soğukluk bölümünün merkezinde sekizgen bir şadırvan olduğunu söylemektedir. Ayrıca bölümün aynı anda hem frigidarium hem de apodyterium³⁰⁷ olarak hizmet verdiğini belirtmektedir (Evans, 1885, s. 50).

Evans, kaplıcanın hamamını detaylı anlatırken sıcak kısmı da betimlemektedir. Şöyle ki kubbeli soğukluk kısmından sonra başka bir kısma giden tonozlu bir geçitten sonra ortada sekizgen büyük bir havuzda sıcak sülfür su kaynağının aktığını ve onun etrafında erkeklerin

topraklarının bir kısmı veya tamamı Illyricum'un içindeydi. Detaylar için bk. [britannica.com/place/Illyria#ref87154](https://www.britannica.com/place/Illyria#ref87154), <https://www.britannica.com/place/Pannonia> [Erişim Tarihi: 4 Ekim, 2022].

³⁰⁶ Antik Roma hamamlarında havuzlu soğuk bölüm için frigidarium denmektedir.

³⁰⁷ Antik Roma hamamlarında soyunma kısmı.

tıraş olduklarını gördüğünü anlatmaktadır (Çizim 1). Arthur J. Evans, bu yapıyı anlatırken antik hamamlarla benzerlik kurmaya çalıştı³⁰⁸. Merkezî havuzun her iki yanına ve arkasındaki apsise, birbirine benzeyen üç girintideki sunak şeklindeki çeşmeden çıkan soğuk su jetleri ile ılık bir sıcaklığa getirilirken iç mekâna haç biçiminde bir hat verdiğini söylemektedir. Evans, pisicina olarak adlandırdığı merkezî havuzun, etrafındaki duvarlar gibi uzun dar tuğlalardan inşa edildiğini ve yukarıdaki kubbeli tonozun, belli bir dönemde harap bir duruma düştüğünü ve biraz kaba bir şekilde restore edilirken üst kısmı ahşap işçiliği ile dışarı çıkarıldığını tespit etmektedir. Sonuçta Roma karakterinin dar tuğla işçiliği belirgin bir şekilde algılanabilir diye söylemektedir.

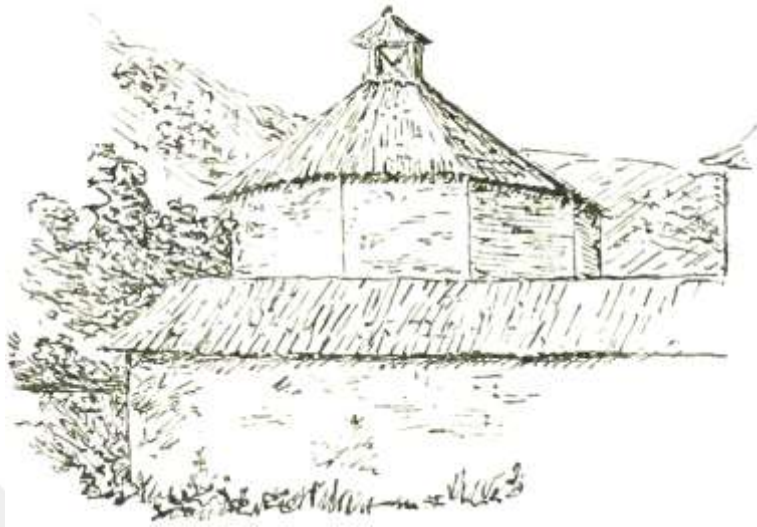

Çizim 1. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Sıcaklık

(Evans, J. A. (1885). *Antiquarian Researches in Illyricum, Parts III, IV* [Illyricum'da Antikacı Araştırmaları, Bölüm III, IV]. *Archaeologia: or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* [Archaeologia: Antik Çağa İlişkin Çeşitli Makaleler]. (pp. 1-167). London: Society of Antiquaries of London, s. 51)

İçeri kısmı anlatıktan sonra Arthur Evans, kısaca hamamın dış görüntüsünü betimlemektedir (Çizim 2). Şöyle anlatıyor: "Piscina üzerindeki kubbeli tonoz, dıştan yapının alt dörtgen bölümünün çatısının üzerinde yükselen alçak sekizgen bir kule içinde yer almakta ve iç kubbesini gizleyen eğimli bir çatı ile örtülmektedir". Bundan sonra Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamın dördüncü, beşinci ve altıncı yüzyıla ait erken Hristiyan vaftizhanelerinin karakteristik özelliklerinin Novara, Ravenna, Aquileja ve başka yerlerde görülebileceğini söylemektedir (Evans, 1885, s. 52).

³⁰⁸ Evans, Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Osmanlı hamamı'nın bazı kısımlarını Ravenna'daki Galla Placidia'nın anıt kabiri ve Epidaurum'daki Roma hamamına benzetmektedir (1885, s. 51).

Çizim 2. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Dış Görüntü

(Evans, J. A. (1885). *Antiquarian Researches in Illyricum*, Parts III, IV [Illyricum'da Antikacı Araştırmaları, Bölüm III, IV]. *Archaeologia: or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* [Archaeologia: Antik Çağa İlişkin Çeşitli Makaleler]. (pp. 1-167). London: Society of Antiquaries of London, s. 52)

Evans'ın bu detaylı betimlemesi büyük ölçüde hamamın 19. yüzyılda durumunu anlatmaktadır. Ayrıca hamamın restorasyonu ve devamlı kullanılmasına ilişkin bilgi vererek bugünkü hâliyle karşılaştırma yapıldığında onun özgün kalan kısımlarını tespit etmek zor değildir. Bunun dışında Roma ve Osmanlı hamamları arasında benzerlik bulmak da doğru bir tespittir. Evans'ın söylediği gibi hamam bölümleri, su kaynakları ve en fazla ısınma sisteminde farklı dönemlerden özellikle küçük hamamlar benzerlik göstermektedir (Eyice, 1997, s. 403). Bu sebeplerden dolayı Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamın eski Roma yapısının üzerine inşa edildiği veya restore edilerek yapıldığı düşünülebilir.

1892 yılında Alman diplomat Ippen, Novi Pazar'a geldiğinde Kaplıca'daki hamamı da görmüştür. Hamamın yeriyle ilgili şunu söylemektedir: "Raška Nehri'nin sağ kıyısındaki vadide Roma Dönemi'ne kadar uzanan kaplıcada (Sırp. banja) çok sayıda yerden sıcak sülfür su kaynağı fışkırır.". Hamam yapısına ilişkin anlattıklarında eskiden iki tane, bugün kubbe ile örtülü bir havuzdan oluşan ve yakın zamanda restore edilmiş bir hamam binasından söz etmektedir. Buna ek olarak bu hamamın ana hatlarının Roma Dönemi'ne ait olduğunu tespit ettiğini kanıtlamak için 200 adım yukarsında Roma Dönemi'nden kalıntıların suları kullanılmadan vadinin dibindeki dereye akmasından bahsetmektedir. Sonunda hamamın, tıbbi yararları sebebiyle çok öven Novi Pazar sakinleri tarafından çok kullanıldığını belirtmektedir (Ippen, 1892, s. 127).

Ippen'in hamamla ilgili anlatıklarından, 19. yüzyılın sonunda bu yapı üzerinde yapılmış değişiklikleri öğrenilmektedir. Evans, hamamın sıcak su havuzunun üzerindeki örtüyü çizimiyle göstermiş ve birkaç yıl sonra Ippen, hamamın yenilendiğine ve yeni bir çatıya sahip olduğuna tanık olmuştur. Bugün mevcut çatı konstrüksiyonunun o döneme ait olması mümkündür. Ippen, Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamın Roma yapısının temellerin üzerinde yapıldığını, yanındaki diğer hamamın kalıntılarıyla kanıtlamaya çalışmaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi 1980'lerde bu alanda yapılan arkeolojik araştırmalar onu doğrulamaktadır. Sonuç olarak Ippen'in maden sularının yakındaki dereye aktığı yorumu, Novi Pazar Kaplıcası'nda şifalı su kaynaklarının bol olduğu bugünlerde doğrulanabilir.

Osmanlılar Balkanlardan gittikten sonra, Novi Pazar Kaplıcası özel mülk olarak kullanılmıştır. 1920 yılı civarında imtiyaz sahibi, hamamın ana cephesine kaplıcaya gelen hastalar için bir katlı birkaç odalı bir konaklama yeri ve restoran inşa etmiştir (Fotoğraf 212). 1931'den sonra kaplıca yenilenmeye başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Novi Pazar Kaplıcası yerleşiminde bir Romatoloji Merkezi (Kostić, 1969, ss. 52-53) ve bugün hâlâ faaliyette olan engelli kişiler için bir hastane inşa edildi. Bu yeni yapılarının yanında Osmanlı Dönemi'nin bir simgesi olarak eski hamam kaldı.

Fotoğraf 212. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), 20. Yüzyılda Eklenen Obje

(<https://www.vrnjacka-banja.co.rs/novopazarska-banja/> [Erişim Tarihi: 5 Ekim 2022])

1970 yılında Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam, Kraljevo'daki Kültür Anıtları Koruma Kurulunun kültür varlıkları siciline tescil edildi³⁰⁹ ve aynı yıl Novi Pazar'da *Lipa* devlet şirketine kullanmak için verildi. Özelleştirme sürecinde *Lipa* şirketiyle hamam da özelleştirilmiştir. O zamanlar Sırbistan'daki İslam Topluluğu, kendilerine vakıf mülkü olarak iade edilmesini ve satıştan çıkarılması talebiyle dava açmıştır.

Bu süre içerisinde hamam bakımsız kaldı ve 2010 yılında sıcak havuzunun üstündeki çatı örtüsü düştükten sonra (Fotoğraf 213) 2015'e kadar devamlı zarar gördü. 2014 yılında Sırbistan'daki İslam Topluluğu, hamamı vakıf olarak sahipliğine alınca 2015'te Kraljevo'daki Kültürel Varlıkları Koruma Kurulunun talimatlarına göre yenilenmesini destekledi (Grujović Brković, Aleksić Čevrljaković, 2016, s. 66). 2016'da Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam yeniden açıldı ve bugün kullanılmaktadır.

Fotoğraf 213. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), 2010'da Düşen Çatı

(<https://www.politika.rs/sr/clanak/290011/Novopazarska-banja-od-romantike-do-propadanja>; <https://sandzakhaber.net/novi-pazar-buducnost-stare-banje-i-dalje-neizvesna/> [Erişim Tarihi: 5 Ekim 2022])

Kaplıca'nın mimarlığı çarşı (halk) hamamlarının çoğuya aynıdır. Kaplıcalar da, doğal sıcak su kaynağı üzerine kurulduğundan ısıtma sistemi yoktur. Bunun yanında kaplıca hamam yapıları sadece yıkanarak temizlenme amacıyla kullanmadığından dolayı planlarında göbek taşının yerinde geniş bir havuzun yer alması önemli bir değişik özelliktir (Şehitoğlu, 2008, s. 10; Karakaya, 2001, s. 351). Ayrıca soyunmalık veya ılık bölümleri diğer Osmanlı hamamlarından büyük fark göstermemektedir. Bunlara göre kaplıcanın uygun bir planının yapılması tasarlanmıştır.

Bugün Novi Pazar Kaplıcası'ndaki 2 hektarlık arazi üzerinde bulunan yapının planına göre antik hamamın kalıntılarından faydalanan Osmanlılar, kendi geliştirdiği kompozisyonda iç mekânları genelde dairesel dıştan ise kare planında göstermektedir. Yapının kırma çatısı

³⁰⁹ Detaylar için bk. https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45647 [Erişim Tarihi: 5 Ekim 2022].

üzerinde farklı boyutlarda sekizgen kasanaklı iki kubbe yer almaktadır (Andrejević, 1969, s. 206). Tüm cepheler, bir çatı kornişi ile basit tuğla-taş almaşık tekniğiyle inşa edilmiştir (Fotoğraf 214).

Fotoğraf 214. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Dış Duvar ve Kasnak

(Temmuz, 2021)

Hamamın ana girişi kuzey-batısında bulunmaktadır. Bu cephe, eklenen yapısından dolayı uzun süre görünmemekteydi. Bugün hamamın en görkemli ana cephesinin ortasında cam kapalı bir sundurmadan sonra dikdörtgen bordürlü basık kemerli giriş kapısı bulunmaktadır (Fotoğraf 215). Kapının üst ekseninde bir pencere, üst batısında ise hamamın kitabesi yer almaktadır.

Fotoğraf 215. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Ana Cephe

(Temmuz, 2021)

Eğimli bir arazide bulunduğu için hamamın diğer cephelerinin pencere sayısı farklıdır (Fotoğraf 216). Şöyle ki güney-batı cephede iki, kuzey-doğu cephede bir pencere bulunurken güney-doğu tarafı penceresizdir.

*Fotoğraf 216. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594),
Güney-batı ve Güney-doğu Cephe (Sol) ve Kuzey-doğu Cephe (Sağ)*

(Temmuz, 2021)

İç mekânı bir duvarla iki kısma bölünmüştür: soyunma bölümü ve hamam alanı. Kare planlı soyunma bölümünün her köşesinde kubbeli tonozlu bir ahşapla kapalı soyunma alanı yer almaktadır (Fotoğraf 217). Bölümün kubbeli tonozlu kuzey-doğu ve güney-batı duvarında dikdörtgen pencere vardır. Bu alanın ortasında bulunan değişik bir şadırvanın yüzeyinde düzenli aralıklarla tasarlanmış kadın ve üç farklı erkek yüzü rölyefi yer almaktadır. Son restorasyondan önce bu insan rölyeflerinin ağızından su akarken bugün ise üst havuzunda çeşme kullanılmaktadır.

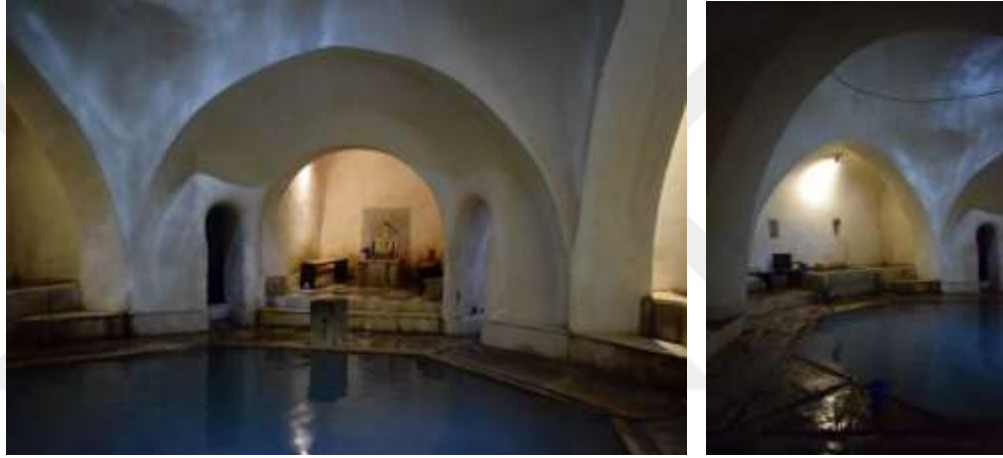

Fotoğraf 217. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Soyunma Bölümü ve Şadırvanda Detay

(Temmuz, 2021;

<https://www.vrnjacka-banja.co.rs/novopazarska-banja/> [Erişim Tarihi: 6 Ekim 2022])

Büyük kubbeye sahip olan soyunma bölümünün giriş kapısının karşısındaki güneydoğu duvarında hamam sıcaklığına (Fotoğraf 218) girilen yarım daire kemerli dar bir geçiş bulunmaktadır. Sıcaklık bölümünün planında haç biçimi tespit edilmektedir. Bölümün merkezinin üzerinde bir kubbe yükselir ve altında oldukça büyük, 1,5 m derinliğinde sekizgen şekilli havuzda bir doğal sülfür su kaynağı bulunmaktadır. Haçın kollarında üç kubbeli tonozlu eyvanda mermer kurnalar yer almaktadır. Aralarında, ziyaretçilerin sıcak ve sülfür sulu havuza girmeden önce yıkanması için sıcaklığın köşelerine dört halvet yerleştirilmiştir (Andrejević, 1969, s. 206).

Fotoğraf 218. Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam (1593/1594), Sıcaklık Bölümü

(Temmuz, 2021)

Semavi Eyice'nin sınıflandırmasına göre Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli hamam tipidir³¹⁰. Arthur J. Evans, bu hamamda antik mimarinin izlerini görürken Andrejević ise İstanbul'daki Mimar Sinan'ın Mihrimah Sultan Hamamı ile benzerlik görmüştür. Evans, Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamın Osmanlı kültürünün birçok unsurunu içeren bir eser olduğunu söyler ancak Roma hamamından gelişmiş olabileceğine inanmaktadır. Andrejević'in Mihrimah Sultan Hamamı ile benzerlik düşüncesi ise sadece iki yapının yapım dönemine dayanmaktadır. 16. yüzyılda Osmanlı büyük merkezlerinde inşa edilen yapıların mimarisinin Novi Pazar'a sanıldığından daha yavaş geldiğini düşünmek lazımdır. Dolayısıyla Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamın mimarisini,

³¹⁰ Bu tür hamam planı, haçı andırdığı için haçvari plan olarak da bilinmektedir. Anadolu'nun en eski hamamlarında kullanılmıştır. Hamamın büyüklüğüne veya yapıldığı yere göre halvet sayısı değişmektedir. Bu hamam türü çoğunlukla 12. yüzyıla kadar inşa edilmiştir. O zamanlar en fazla medrese, cami, tekke ve ev mimarisinde yaygındır. Bununla birlikte, ileriki dönemlerde gelişmiş örnekler oluşturulmuştur (Eyice, 1997, s. 417; Ertuğrul, 2009, ss. 255-256). Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam gelişmiş bir örnek olarak ele alınabilir.

Mimar Sinan'dan önceki dönemlerde inşa edilen hamamlara benzetmek daha doğru bir yaklaşımdır. Erken Osmanlı Dönemi'nin eserleri arasında Bursa'nın çevresinde 14. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Orhan Gazi Hamamı'nın planı, malzemesi ve boyutları (Yavaş, 2007, s. 387) kaplıcadaki hamamın özelliklerine benzemektedir. Diğer örnek olarak İzmir'deki Tire ilçesinde bulunan Eski Yeni Hamam alınabilir. Aynı benzerliği İzmir'de Hacı Hakim Hamamı³¹¹ (1336) göstermektedir. Bu iki yapı çifte hamam tip olduğu için iç tasarımı Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamamdan farklı mekân organizasyonuna sahiptir. Yine hepsinin mimari özellikleri aynı dönemin göstergesidir.

4.1.3.3.3. Yeni Hamam Kalıntıları

Novi Pazar'ın Raška Nehri'nin kuzey kıyısında Yeni Hamam'ın kalıntıları bulunmaktadır. Bugün bu yapının izleri Stevana Nemanja Caddesi'nde bulunan Ras Müzesi'nin temelinde ve bahçesinde (Harita 15, numara 25) yer almaktadır (Fotoğraf 219).

Fotoğraf 219. Yeni Hamam'ın Kalıntıları (16-17. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

³¹¹ Detaylar için bk. <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210605/hamamlar.html> [Erişim Tarihi: 6 Ekim 2022].

Yeni Hamam'ın tarihine ilişkin bugün pek bilgi yoktur. Bu hamamdan ilk defa 17. yüzyılda Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bahsedilmektedir (1967, s. 265). Evliya'nın anlatıklarına göre Novi Pazar'da iki hamam vardı. Eski Hamam'ın suyunun ayrıca hoş ve güzel olduğunu söylerken Yeni Hamam'ın binasının da güzel olduğunu eklemektedir. Uzun zamandır Eski Hamam olarak Gazi İsa Bey Hamamı'ndan bahsedilirken Evliya Çelebi'nin Yeni Hamam'ı anlatırken hangi yapıdan bahsettiği belli değildi. Yerel araştırmacılar, ikincisinin Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam olduğunu düşünmekteydi.

2002 yılında Novi Pazar'da bulunan "Ras" Müzesi binasının hidrolizi sırasında, onun eski yapının kalıntılarının üzerinde yapıldığı tespit edilmiştir. Mart, Nisan ve Haziran 2003'te arkeoloji araştırmaları uygulanmıştır. Novi Pazar Belediyesi tarafından desteklenen araştırma; müzenin içerisi, önündeki (güneyinde) ve batı tarafındaki alanının araştırılmasını içermekteydi (Premović Aleksić, 2004, s. 373). Çalışma sırasında müzenin altında bulunan yapının kalıntıları, buranın hamam olduğunu gösterdi. Evliya Çelebi'nin söylediğine göre Yeni Hamam olarak adlandırılmıştır.

Müze bahçesindeki giriş yolu ile batı duvarı arasında araştırılan kazı alanında (Fotoğraf 220) bir borunun kalıntıları ile beton bir oluk bulundu. Müze binasına giden giriş yolunun altında, büyük nehir çakıllarından yapılmış eski bir yolun kalıntıları vardı (Premović Aleksić, 2004, s. 373).

Fotoğraf 220. Yeni Hamam (16-17. Yüzyıl), Müzenin Önündeki Kazı Alanı

(Temmuz, 2021)

Müzenin batı duvarının yanında, bir toprak tabakasının altında hamamın varlığı tespit edilmiştir. Bu kısımda gerçekleştirilen kazıda mermer döşeli hamam odalarından birinin kalıntısı ortaya çıktı (Fotoğraf 221). Kuzey duvarında bulunan bu odanın girişinin eşiğini

oluşturan mermer parçası da bulundu. Giriş bölümünün genişletilmesinden sonra daha kuzeye doğru devam ederek müzenin ek binasının altında uzanan bu hamamın eski soyunma veya soğukluk kısmı yer almaktadır (Premović Aleksić, 2004, ss. 373-374). Dolayısıyla ortaya çıkan odanın, sıcaklık bölümü olma ihtimali yüksektir.

Fotoğraf 221. Yeni Hamam (16-17. Yüzyıl), Müzenin Batı Duvarındaki Kazı Alanı

(Temmuz, 2021)

Bulunan odanın altında, su ısıtma sisteminin büyük duvar sütunları vardır. Oldukça düzenli sıralanmış taş sütunları, kireç harcı ile bağlanmıştı (Premović Aleksić, 2004, ss. 373-374). Isınma sisteminin kısımları taş döşeli ve tüm yüzeyleri kalın bir kül tabakasıyla kaplıydı. Isınma sisteminin alt bölgesinde, duvarda yer alan ve hamamın duvarlarında girinti yapan üç cehennemlik bulundu (Fotoğraf 222). Bunların altında kalın bir katran tabakası vardı.

Fotoğraf 222. Yeni Hamam (16-17. Yüzyıl), Isınma Sisteminin Cehennemlik Kalıntıları

(Temmuz, 2021)

Bu alanda seramik parçaları, hayvan kemikleri ve bazı metal arkeolojik objeler ortaya çıktı. Genel olarak bulunan objeler 19. ve 20. yüzyıllara aittir. Kazı yapıldığında 16. ve 17. yüzyıllara ait Osmanlı Dönemi'nde yaygın kullanılan yeşil sırlı seramik kase ve tabak kalıntıları bulundu. Hamamın kubbesinden çok sayıda cam parçası ve beyaz mermer kurnasının kalıntıları (Premović Aleksić, 2004, s. 374) önemli hamam izleri olarak değerlendirildi.

Üçüncü kazı alanı müzenin binasında oldu. Müzenin zemin katında, doğu ve kuzey tarafında yer alan tarih bölümünde iki kazı yapılmıştır. Her iki alanda, bir yüzey tabakasının altında, farklı şekil ve boyutlarda parçalardan oluşan kaldırım kalıntıları keşfedildi. Parçalar güçlü bir hidrolik harç içine yerleştirildi. Dövülmüş tahta kazıkların kalıntıları olan birkaç düzine dairesel deliğe sahip yüksek oranda sıkıştırılmış killi toprak tabakası tespit edilmiştir. Bundan sonra müze binasının zemininden 3 metre derinlikte hamamın temeli belirdi. Bu temel kısımları, hamamın inşasından önce yapılmış duvarlar olduğu izlenimi vermektedir. Binanın içerisinde yapılan kazıda, hamamın kazanının birkaç parçası bulundu. Bunun yanında bu bölümde; içi kırık tuğlalar, dövülmüş mermer ve çok sayıda oldukça yeni arkeolojik malzeme ile doldurulmuş küçük bir odanın kalıntıları da ortaya çıktı (Premović Aleksić, 2004, s. 375).

2003 yılında gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalara göre Yeni Hamam'ın tam olarak ne zaman inşa edildiğini tespit etmek mümkün değildir. Evliya Çelebi'nin tanımladığına göre 17. yüzyılın ortalarından önce yapıldığı söylenebilir. Hamamı detaylı betimlememesi ve üstünde bulunan mevcut yapı nedeniyle onun yerinin tam olarak araştırılmasının mümkün olmaması nedeniyle hamamın türünü ve boyutlarını belirtmek de zordur. Novi Pazar yerleşim olarak vakıf ile oluşturulduğu için Yeni Hamam bir vakıf kurucusu tarafından yaptırılmış olabilir. Ancak tarihî kaynaklar arasında sadece Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* kitabında söz edilen adı Yeni Hamam kullanımda kalmıştır.

Hamamın ne zamana kadar faaliyette kaldığı bilinmemektedir. Hamamın bulunduğu yerde bugünkü Ras Müzesinin binası, 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen bir rüştiyedir. Dolayısıyla hamam en geç 19. yüzyılın ortasına kadar aktif olabilirdi. 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılda Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında gerçekleştirilen savaşlar sırasında hamam zarar görmüş olabilirdi. Daha sonra 19. yüzyılın başında başlayan Sırp İsyanları zamanında ateşe verilmiş de olabilir. Bunlarla birlikte 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hamamların inşaatlarının azaltılması konusundaki ferman

nedeniyle (Eyice, 2001, s. 414) bu hamam yeniden yapılmamış olabilir. Böylece Yeni Hamam gelecek araştırmaların konusu olacaktır.

Novi Pazar'daki hamamlar Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen en büyük yapılardan birini temsil etmektedir. Şu ana kadar elde edilen bilgilere göre şehrin merkezinde yer alan Gazi İsa Bey ve Yeni Hamam yaklaşık aynı boyutlara sahip ve büyükken, Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam onlara göre biraz daha küçüktür. Şehrin antik çağlardan beri yer altı suları ile anıldığı bilinmesine rağmen bugün Novi Pazar'da su mimarisinden başka bir yapının varlığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bugün mevcut hamam yapıları, zamana direnmiş ve özgün mimarisini korumuş olmasına rağmen hâlâ yeterince detaylı araştırılmayıp korunmaya alınmamıştır.

4.1.3.4. Konutlar

Osmanlılar, devleti kurarken fethettiği toprağı da geliştirmeye çalışmıştır. Böyle Osmanlı Devleti'nin yönetimindeki yüzyıllardır kalan ülkelerde yerel özellikler ve Osmanlı özellikleri birleştirilerek heterojenik bir yaşam kültürü oluşturulmuştur. İmparatorluğun sınırlar içerisinde bulunan Anadolu ve Rumeli bölgelerinde inşa edilen Türk evi, yayılmış, yaklaşık beş asır tutunmuş ve ortak yapı olarak zaman içerisinde sürekli geliştirilmiştir (Bektaş, 2007, s. 27; Eldem, 1954, s. 11).

Novi Pazar'daki ekonomik ve ticari bölgeler dışında şehir halkının yoğun yaşadığı mahalleler, çoğunlukla büyüklüğü ve konumuyla sahibinin statüsünü gösteren evlerden oluşmaktaydı. Novi Pazar sakinlerinin çoğunluğu Müslümanlar olduğundan evlerin mimari görünümü, gelişimi ile mekân ve iç organizasyonu yaşam biçimini yansıtmaktaydı (Krstanović, 2009, s. 116).

Ara sıra çıkan savaşlarda yıkılan ve yeniden inşa edilen Novi Pazar, nüfusla birlikte çoğu zaman sivil mimariye ait birçok yapıyı da kaybetmiştir. Bugün Novi Pazar'da Osmanlı yönetiminin son yıllarını temsil eden 20. yüzyılın başında inşa edilmiş konaklar mevcuttur. Konakların çoğu, eskiden zengin sahiplerinin modern yaşam ihtiyaçları nedeniyle az ya da çok değişikliğe uğrayıp günümüze tamamen orijinal hâliyle gelememiştir.

4.1.3.4.1. Barjaktarević Konağı

Bugün Novi Pazar'daki Raška Nehri'nin güney kıyısında korunan tek geleneksel konak Bajraktarević ailesinin konağıdır (Fotoğraf 223). Eski İstanbul Yolu üzerinde, Novi Pazar Çarşısı yakınında bulunan yapı, bugün 1. maj Caddesi'nde 138 no'lu adreste (Harita 15, numara 26) yer almaktadır. Eski Çarşı'nın kendine özgü mimarisinin giderek kaybolmasıyla yakın çevresindeki konut yapılarının karakteri de kaybolmaya başlamıştır. Bu nedenle bu konutun Novi Pazar halkının Osmanlı Dönemi yaşam tarzına tanıklık eden az sayıda korunmuş örnekten biri olduğu düşünülebilir.

Fotoğraf 223. Barjaktarević Konağı (1900)

(Nisan, 2024)

Bajraktarević ailesine göre konak 1900 yılında inşa edilmiştir³¹². Nazif Bajraktarević tarafından yaptırılan konakta daha sonra oğlu Halim-Limo Bajraktarević (1900-1963) yaşamıştır. Zengin bir tüccar olarak bilinen Halim-Limo Bajraktarević, Eski Çarşı'nın başında ve Raška Nehri'nin kuzey kıyısında, bugünkü Novi Pazar Belediyesi'nin binasının bulunduğu

³¹² I. Barjaktarević ile kişisel iletişim, 1 Nisan 2024.

yerde dükkânlarla ve bir hana sahipmiştir. Bundan sonra evde Limo'nun oğlu Hilmo Bajraktarević yaşamıştır. Hilmo'nun oğlu Irfan Bajraktarević³¹³, ailesiyle beraber bu konak kötü duruma gelmeden önce yaşamıştır.

Bajraktarević ailesine göre 22 dönüm arazide eskiden iki kapılı duvarla ayrılmış aşağı ve yukarı avlu vardı. 1. maj Caddesine bakan aşağı avluda 4 konaklama yeri (Sırp. salaš), inekler için 5 ahır, tahıl için bir tahıl ambarı ve balkabağı, kürk, patates ve mısırın ayrıştırılması için bir deposu vardı. Yukarı avluda özel hayatı sokaktan uzak tutmak için Bajraktarević konağı yer almaktaydı. Bugün birleşmiş bu avlunun kuzey doğusunda yeni bir ev, güneydoğusunda ise eski ahır ile boş arazi bulunmaktadır (Fotoğraf 224).

Fotoğraf 224. Barjaktarević Konağı (1900), Eski Aşağı Avludaki Ahır (Sol) ve Yeni Ev (Sağ)

(Nisan, 2024)

Yukarı avlunun orta kısmında eski Barjaktarević konağı yer almaktadır. Eski evin güney duvarına yeni tarihli bir yapı yaslanmaktadır. Kuzey tarafında ise Barjaktarević ailesinin bugün yaşadığı yapının bir kısmı onunla bitişik hâlinde durmaktadır (Fotoğraf 225).

³¹³ Irfan Bajraktarević'e göre Bajraktarević ailesi, Osmanlı savaşlarında bayrak taşıyan Anadolu bayraktarlar kökündendir. 1389 Kosova Savaşı'ndan sonra ataları asker olarak Novi Pazar bölgesinde kalmıştır. Askerî liyakatları nedeniyle Novi Pazar ve çevresindeki arazi onlara ödül olarak verilmiştir. İlk Bajraktarević'ler şunlardı: Rušid, Halim ve Halid. İsimleri nesilden nesile tekrarlandı ve servetleri zamanla artmıştır.

Fotoğraf 225. Barjaktarević Konağı (1900), Kuzeydeki Bölüm

(Nisan, 2024)

Barjaktarević konağı, bir zamanlar mutfak ve kiler olarak hizmet veren kuzey taraftaki eklenen bina dışında dış mimari olarak simetrik bir şekilde tasarlanmıştır. İki kat ve bir bodrum katından oluşan konağın planı bugün mevcut değildir. Konak harap durumda olduğundan içinde yaşanması mümkün değildir.

Konağın güney tarafında dikey eksene yerleştirilmiş 5 basamakla yükseltilmiş çift kanatlı kapı ve ferforje çitli konağın girişi bulunmaktadır. Ahşap direklerin oyulmuş üst kısımlarıyla çit, orta üst kısımdan çıkıntı yapan cumbaya destek sağlamaktadır (Fotoğraf 226).

Fotoğraf 226. Barjaktarević Konağı (1900), Doğudaki Ana Cephe ve Giriş Kapısı

(Nisan, 2024)

Ana cephenin alt katı güney ve kuzey tarafından farklılık göstermektedir. Cephenin güney tarafında görenen taş kısım, eski konak inşa yönteminde sık kullanılmış taş temelin devamıdır ve buranın orijinal olduğu düşünülmektedir. Cephenin kuzey tarafında ise alt kısımda bodrum katını aydınlatan küçük iki pencere bulunmaktadır. Bu cephenin bu kısmı, muhtemelen profesyonel destek olmadan yeni modern malzemelerle işlenmiş olduğunu göstermektedir (Fotoğraf 227).

Fotoğraf 227. Barjaktarević Konağı (1900), Ana Cephe'deki Aşağı Kısımın Farklılığı

(Nisan, 2024)

Ana cephede konağın girişinin sağında ve solunda ahşap çerçeveli dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Aynı doğrultuda cephenin güney ve kuzey devamında eşit aralıklı üç adet dikdörtgen pencere vardır. Bu pencerelerin üzerinde koruma sağlayan file şeklinde basit biçimli muşabak durmaktadır. Aynı pencere düzeni farklı muşabak uygulamasıyla üst katta da tekrarlanmaktadır. Üst katta pencerenin alt kısmından yarı yüksekliğine kadar yerleştirilen muşabak, koruyucu olmaktan ziyade dekoratif bir role sahiptir. Cephenin tüm uzunluğu kiremit çatıyla örtülü geniş ahşap saçakla bitmektedir (Fotoğraf 228). Barjaktarević ailesine göre çatı şu an çok kötü durumdadır. Kötü hava koşulları çatıyı daha fazla çökertirken yapının iç tarafını korumak zor olmaktadır.

Fotoğraf 228. Barjaktarević Konağı (1900), Ana Cephe'deki Aşağı Kısımın Farklılığı

(Nisan, 2024)

Güney ve kuzey cepheleri benzer şekilde düzenlenmiştir. Bu iki cepheye diğer yapılar yaslandığı için az pencere bulunmaktadır. Güney tarafta yeni tarihli bir ev, kuzey taraftaki zamanla değiştirilen ek bina ise büyük olasılıkla konakla aynı dönemde inşa edilmiştir. Konağın bakıma muhtaç hâle gelmesi ve konağın yeniden inşa edilmesinin maddi imkânsızlığı nedeniyle ailenin bir kısmı artık bu eskiden mutfak ve kiler olarak kullanılan ek binada yaşamaktadır. Eğimli çatıya sahip eklenen bina üst kata kadar uzanmaktadır. Eklenen yapının doğu tarafında ahşap merdivenle yükseltilmiş bir giriş ve bir pencere önünde ahşap sütunlarla desteklenen uzun bir sundurma bulunmaktadır. Konağın kuzey cephe'dine yaslanan ek binanın doğusundaki sundurmanın üzerinde küçük bir pencere yer almaktadır (Fotoğraf 225). Bu cephenin önünde konağın kuzey cephenin alt kısmında bodrum katına ahşap söveli alçak bir giriş vardır (Fotoğraf 229).

Fotoğraf 229. Barjaktarević Konağı (1900), Kuzey Cephe ve Bodrum Girişi

(Nisan, 2024)

Konak, iç sofalı³¹⁴ plana³¹⁵ sahiptir. Sade bir şekilde tasarlanmış iç kısmında her iki katında dört oda bulunmaktadır³¹⁶. Girişten sonra açılan hayatın güney ve kuzey tarafında ikişer oda yer almaktadır. Alt katta bulunan iki odada eskiden Novi Pazar evlerinde sık rastlanan doğrama vardı. Eskiden güsulhane, fırın, yüklük, döşeklik ve benzer doğram kısımlarından bugün sadece boyanmış ahşap çerçeve ve bazı kapılar kalmıştır (Fotoğraf 230). Alt kattaki

³¹⁴ Geleneksel Türk evinde odalar arasındaki bağlantıyı sofa sağlamaktadır. Farklı Osmanlı coğrafyasında mevcut olan Türk evinin temel öğelerinden biri olan sofa için çeşitli isimler kullanılmaktadır (sergah, seyvan, çardak, divanhane, hayat). Türk evinin ilk oluşma zamanında sofaya az rastlanmaktadır. Zaman gitikçe odalar arasında ortak mekân olarak oluşturulmuştur (Eldem, 1954, ss. 16-17). Sofanın bir veya daha fazla tarafı kapanabilir veya aynı zamanda sofa evin ortasında yer alabilir (Uşma, 2021, s. 231). Erken dönem evlerinin açık sofası sonraki dönemlerde kapatılmasının sebebi, iklim koşullarından korumak içindir. 18. ve 19. yüzyılda geliştirilen iç sofalı ev plan tipi sofanın iki tarafında oda sıraları ile çevrilerek düzenlenmektedir. İç sofalı planda sofa içine merdiven eklenerek mekân daha ferah ve geniş olması sağlandı. Öbür tarafta bahçeyle yakınlığı azalmıştır. Bu plan zaten ekonomik ve sıhhi sebeplerden dolayı şehirde geliştirilip yaygınlaştırılmıştır (Eldem, 1954, s. 25).

³¹⁵ Yerel halk hayat terimini sofa için yaygın olarak kullanmaktadır. Bu yüzden metnin devamında hayat kelimesi kullanılacaktır.

³¹⁶ Detaylar için bk. Crnovršanin, H. (8 Şubat 2024). *Orijentalna kuća bogatog trgovca Halima-Lima Barjaktarevića* [Zengin tüccar Halim-Limo Barjaktarević'in Oryantal Evi]. <https://sandzakpress.net/orijentalna-kuca-bogatog-trgovca-halima-lima-bajraktarevica/> [Erişim Tarihi: 3 Nisan 2024].

duvarlar ve pencerelerin sövelerinde yaklaşık 80 cm geniş derinliği vardır. Aynı zamanda duvarların genişliği alt katta iyi izolasyon sağladığından dolayı aile hayatının geçirme yeri oldu. Üst kat ise daha fazla misafirler için kullanılmıştır.

Fotoğraf 230. Barjaktarević Konağı (1900), Alt Kattaki Oda

(<https://sandzakpress.net/orijentalna-kuca-bogatog-trgovca-halima-lima-bajraktarevica/> [Erişim Tarihi: 3 Nisan 2024])

Hayatın batı tarafındaki sade ve bezemesiz merdivenlerden üst kata çıkılmaktadır. Üst kat da kötü durumdadır ancak ahşap mobilyaların bazı kısımları iyi korunmuştur. Birinci kattaki *divanhanenin*³¹⁷ doğu tarafında cumba ile genişletilen ve erkeklere ayrılan bu alanı halk arasında *büyük köşe* (Sırp. veliki čošak) olarak bilinmektedir. Divanhanenin batı tarafında bitkisel ve geometrik oyma ile süslenmiş ahşap merdiven korkuluğunun üzerinde bir tahta yer almaktadır. Sırçatahta adıyla bilinen bu tahta bardakların servis yeri olarak kullanılmaktaydı. Böylece divanhanenin bu kısmı, *küçük köşe* (Sırp. mali čošak) olarak bilinen evin arka kısmına bakan batı tarafı kadınlara yönelik olarak düzenlenmiştir. Divanhanenin iki kısım arasındaki farklardan biri büyüklüğünü olurken diğeri erkekler alanının dilimli

³¹⁷ Novi Pazar'da geleneksel evlerinin üst katındaki geniş giriş holü (koridor) divanhane olarak adlandırılmaktadır (Škaljić, 1966, s. 220).

kemerlerle bağlanan sütunlarla özenle oyulmuş ahşap bir çitle çevrilmesi olmuştur (Fotoğraf 231).

Fotoğraf 231. Barjaktarević Konağı (1900), Divanhanedeki Büyük (Sol) ve Küçük (Sağ) Köşe

(<https://sandzakpress.net/orijentalna-kuca-bogatog-trgovca-halima-lima-bajraktarevica/> [Erişim Tarihi: 3 Nisan 2024])

Alt katta ve üst katta olduğu gibi divanhanenin her iki yanında sıra hâlinde dizilmiş 2 oda bulunmaktadır. Yüksek eşikli geometrik oyma detaylarına sahip olan oda kapılarından güney taraftaki boyanmış, kuzey taraftaki ise orijinal ahşap rengini korumuştur (Fotoğraf 232).

Fotoğraf 232. Barjaktarević Konağı (1900), Üst Kattaki Oda Kapıları

(<https://sandzakpress.net/orijentalna-kuca-bogatog-trgovca-halima-lima-bajraktarevica/> [Erişim Tarihi: 3 Nisan 2024])

Üst katın güneyindeki iki odanın bir duvarında doğram bulunmaktadır. Büyük ihtimalle konaktaki bütün doğramlı odalarda aynı düzeni vardı. Açıklıklardaki dilimli kemerlerde amacına göre tasarlanan geometrik şekiller hâkimdir. Doğramanın tasarımında gusülhane

kapısı, fırının kullanım kalıntılarını, rafı, terece, döşeklik ve dolabın bölümünününden olduğunu göstermektedir. Kapıların ve işlenmiş açıklıkların bulunduğu kısmın üstünde çerçevenin tamamı boyunca genellikle geleneksel ev eşyalarını dekorasyon için kullanılmaktaydı (Fotoğraf 233).

Fotoğraf 233. Barjaktarević Konağı (1900), Üst Kattaki Oda

(<https://sandzakpress.net/orijentalna-kuca-bogatog-trgovca-halima-lima-bajraktarevica/> [Erişim Tarihi: 3 Nisan 2024])

Günümüzde evin iç duvarları duvar kağıdı ile kaplanmış olup, tüm odaların zemin ve tavanları hâlâ tamamen veya kısmen orijinal şeklini korumaktadır. Zeminler masif ahşap döşenmişken, tavanlar ise eşit şekilde sıralanmış yalın çıtalardan yapılmıştır. Barjaktarević ailesine göre çatının bazı yerlerinde büyük hasar oluştuğundan dolayı birinci kattaki odaların iç tavanlarının bir kısmı da hasar görmektedir.

Barjaktarević evi, bugün Osmanlı Dönemi Novi Pazar evlerinin en nadide örneklerinden biridir. Bugün koruma altında olmadığından ve bulunduğu yerle birlikte satılık olduğundan her gün yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya durmaktadır. Kötü ekonomik durum ve artan aile üyesi sayısı, bu evin korunmasına gelince pek fazla olasılık bırakmamaktadır. Novi Pazar'daki eski evlerinin bir çoğu yaşananlara gibi Barjaktarević evi de büyük ihtimalle yakın zamanda sadece fotoğraflarla tanınacaktır.

4.1.3.4.2. Gicić Konağı

Orijinal görünümünü büyük ölçüde koruyan konutlardan biri Novi Pazar'daki Sarajevska Caddesi 108 no'lu adreste yer alan (Harita 15, numara 27) Gicić ailesine³¹⁸ ait konaktır (Fotoğraf 234). Doğu-batı doğrultusunda yer alan konağın yapılma tarihine dair yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Ev, Sultan II. Abdülhamid'in hizmetinde Türk serdarı olan Šemsudin³¹⁹ Gicić tarafından yaptırılmıştır. Gicić ailesinin anlatıklarına göre Šemsudin'in eşi, babası Semendire'de³²⁰ askeri doktor olan Anadolulu bir Türk kadınıydı. O dönemden konakta korunan Sultan II. Abdülhamid'in tuğrası ile süngü gelmektedir³²¹. Bugün sahibi konağın 1902 yılı civarında yapıldığını tahmin etmektedir. Yapı ilk inşa edildiğinden beri konut amaçlı olarak kullanılmıştır. Gicić ailesi bugüne kadar 122 yıldır bu konakta yaşamaktadır.

Fotoğraf 234. Gicić Konağı (1902)

(Eylül, 2021)

Geniş avlusundaki caddeye yakın eski selamlıktan ve bugün ticari amaçla kullanılan binalardan sonra caddeden geçenlerin gözünden uzak bu konak yer almaktadır. Konak sağlam tutan temeller üzerine inşa edilmiştir. Ön duvarlarda ahşap ve taş iç içe geçmiş olup geniş duvarları 80 cm kalınlığa ulaşmaktadır. Bunlardan farklı olarak bölme duvarları güneşte kurutulan kerpiçten (pişmemiş tuğla) yapılmıştır.

³¹⁸ A. Gicić ile kişisel iletişim, 19 Ağustos 2021.

³¹⁹ Tür. Şemsettin.

³²⁰ Sırp. Smederevo.

³²¹ Detaylar için bk. *I kuća Gicića na Paricama čuva bošnjačku tradiciju* [Parice'deki Gicić Evi de Boşnak Geleneğini Koruyor]. (8 Ekim 2022). <https://rtvnp.rs/2022/10/08/i-kuca-gicica-na-paricama-cuva-bosnjacku-tradiciju/136588> [Erişim Tarihi: 14 Mart 2024].

Doğu tarafında simetrik olarak düzenlenmiş giriqli bir ana cephesi bulunmaktadır. Konağın giriqli doğu cephesinin güney tarafında dört basamakla yükseltilmiştir. Girişinin önünde yükselen korkuluk ile uzanan direkler, konağın çift kanatlı ahşap kapısının üzerinde sundurma yapan cumbayı desteklemektedir (Fotoğraf 235). Girişin kuzey ve doğusunda simetrik olarak yerleştirilmiş dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Üst ve alt katlarda kuzey ve güney cephelerde aynı doğrultuda düzenli aralıklarla üçer çerçeveveli pencere vardır. Bütün pencerelerde ferfoje, dekoratif olmasının yanı sıra koruyucu görevi de yapmaktadır.

Fotoğraf 235. Gicić Konağı (1902), Ana Cephedeki Giriş Kapısı

(Eylül, 2021)

Bugün konağın planı mevcut değildir ancak iç organizasyonuna göre Gicić evinin, iç sofalı planına sahip olduğu belirtilebilir³²². Giriş kapısından sonra günümüzde oturma alanı olarak kullanılan sofa yer almaktadır. Hayatın batısında eski kahve ocağının yerinde bugün şömine bulunmaktadır. Aynı katta güney tarafında eskiden misafir odası olarak kullanılan bir oda bulunmaktadır. Onun yanında hayatın güneybatı tarafında doğal ışık almayan mutfak vardır (Fotoğraf 236).

³²² Evde yaşayan nesillerin değişmesiyle aile büyüdüğü için birkaç yıl önce konak ikiye bölündü. Dolayısıyla bir zamanlar simetrik olarak tasarlanan konağın günümüzde simetrik olmayan bir tabana sahip olduğu sonucuna varılabilir. Alt katın kuzey tarafında mutfağa paralel olan yemek odası olarak kullanılan bir oda vardı. Üst katta ise bu dikey çizgi boyunca bugün bir aynayla kapatılan eski odanın giriqli vardır.

Fotoğraf 236. Gicić Konağı (1902), Alt Kattaki Mutfak Girişi (Sol) ve Şömineli Oturma Alanı (Sağ)

(Eylül, 2021)

Giriş katının batı tarafında konağın yapıldığı dönemden kalma üst kata çıkan ahşap bir merdiven bulunmaktadır. Üst katta geleneksel evlerde olduğu gibi bahçeye bakan bir divanhane kısmı yer almaktadır. Onun merkezinde Novi Pazar'daki eski evlerin özelliği olan *alaturka*³²³ odasının modern versiyonu vardır (Fotoğraf 237). Gicić ailesinin konağında yeni tasarımla şekillendirilmiş minderli bir sedir üzerinde kitapla dolu bir terek bulunmaktadır.

Fotoğraf 237. Gicić Konağı (1902), Üst Kattaki Divanhanede Alaturka Kısım

(Eylül, 2021)

³²³ Alaturka odası, Novi Pazar'daki Müslüman evlerinde misafirler için en büyük ve en güzel döşenmiş odadır. Her zaman üst kattaki yatak odalarının tam karşısında bulunmaktadır. Alaturka kelimesi 20. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlanmıştır. Bundan önce bu oda için *büyük oda* / *başoda* tabiri kullanılmıştır (Kahrović, 2010, s. 142). Gicić ailesinin konağında mekân organizasyonunda ve planında değişiklikler yaşandı. Muhtemelen kuzey tarafta daha öncede bulunan oda bu amaç için tasarlanmıştır. Günümüzde alaturka tarzında donatılan cumba alanı, diğer evlerde muhtemelen büyük köşe gibi kullanılmıştır.

Alt ve üst kattaki yatak odalarında doğrama kısmı dolu-boş tasarımıyla çözümlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki Türk evlerinde olduğu gibi bu kısımda gusülhane, camlık, dolap, terece, döşeklik ve yüklük yer almaktadır (Fotoğraf 238). Gicić konağındaki kapılar, pencere, merdiven, sergen vb. donatılar sadece işlevsel değil estetik görev de görmektedir. Bu şekilde ahşap donatılar yüzeyinde rölyef çalışması görünümünde konağın dengeli bir süsleme düzenimi göstermektedir.

Fotoğraf 238. Gicić Konağı (1902), Üst Kattaki Yatak Odasında Doğrama Kısım

(Eylül, 2021)

Konak ilk inşa edildiği zaman taş levhalarla topraktan yapılmış zemin, zamanla yerini uzun süre klasik ahşap kaplaması ile değiştirildi. Bundan sonra daha iyi yalıtım ve işlevsellik için zemin laminantla kaplandı. Klasik ahşap zemin hâlâ mevcut ve laminantın basit mekanizması sayesinde ortaya çıkarılabilir. Modern yaşam tarzı gereğinden divanhane hariç bütün duvarlar sıvanıp boyanmıştır. Divanhanenin duvarları ise çok uyumlu olmayan duvar kağıdı ile kaplıdır (Fotoğraf 239). Bazı yerlerde duvarın taş yapısının kendisi de görülebilmektedir. Mutfak ve üst kattaki divanhane kısmı hariç tüm odaların tavanları yalın çıtalarla kaplıdır.

Fotoğraf 239. Gicić Konağı (1902), Üst Kattaki Divanhane

(Eylül, 2021)

Gicić ailesinin konağında aynalar, avizeler, mobilyalar gibi birçok dekoratif unsur modern iç mekânın bir parçası ancak Boşnak veya Türk geleneğine ait unsurlar da içermektedir. Bu şekilde konakta yaşayan aile Novi Pazar'da çok az sayıda kalan geleneksel evlerin ruhunu korumaya çalışmaktadır. Ancak konağın ambiyansına pek uymayan unsurlar da vardır. Cephe işlemi ve iç duvarlar, modern malzemelerin kullanılması ve mekân organizasyonunun uzmanların tavsiyesi olmadan değiştirilmesi konağın orijinalliğini kısmen bozmuştur. Bütün bunların yanı sıra konak, Anadolu'daki (Safranbolu, Konya) ve bölgedeki (güney Sırbistan, Bosna-Hersek, Kosova, Kuzey Makedonya) benzerleriyle de kıyaslanabilir.

4.1.3.4.3. Trtovac Konağı

Gicić ailesinin konağının yakınlığında 20. yüzyılın başında inşa edilmiş bir ev daha vardır. Trtovac ailesinin konağı Novi Pazar'da Sarajevska Caddesi 6 no'lu adreste (Harita 15, numara 28) bulunmaktadır (Fotoğraf 240). Novi Pazar'da Osmanlı yönetiminin son yıllarında yapılan konak kuzey-güney doğrultusunda yer almaktadır.

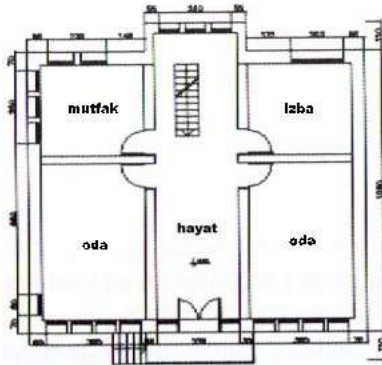
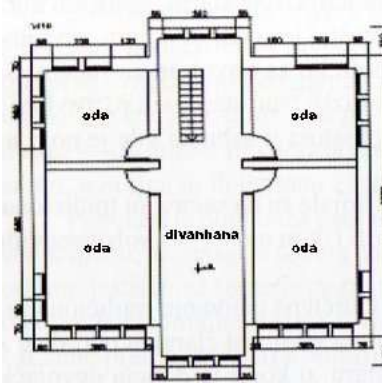
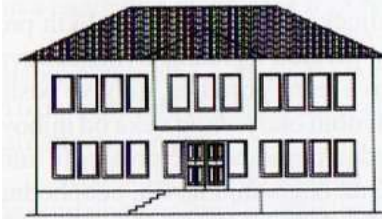
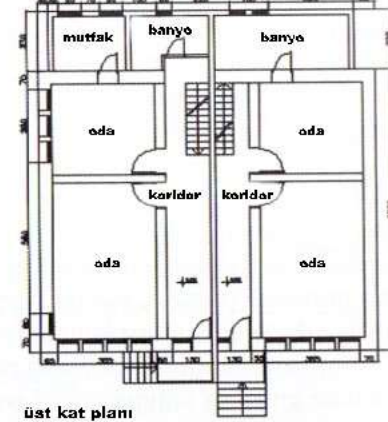
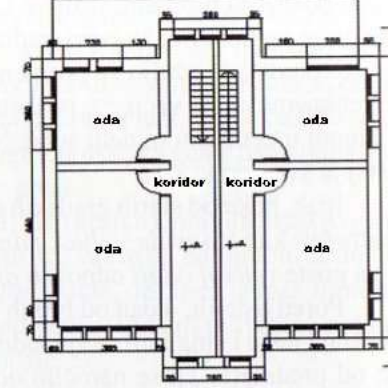
Fotoğraf 240. Trtovac Konağı (1905)

(Eylül, 2021)

Trtovac ailesinin anlatıklarına³²⁴ göre konak 1905 yılında inşa edilmiştir. Osman Trtovac (1891-1955) ile evlenen zengin bir ailenin tek çocuğu Ema Nokić, konağın ilk sahibidir. Evliliğinde doğan çocuk 3 yıl sonra vefat etmiştir. Kısa bir süre sonra Ema'nın ölmesiyle konak Osman Trtovac'a kalmıştır. Daha sonra Osman yeniden evlenmiş ve bugüne kadar onun ailesi bu konakta yaşamaktadır. Konak yaklaşık 20 yıl önce koruma altına alınmış ancak devlet bu yapının özgün formunu koruması için henüz bir destek vermemiştir.

Konağın planına göre iç mekân organizasyonunda yapılan değişiklikler gösterilmektedir. Dış cephede de görülen değişiklikler, ailenin genişlemesiyle birlikte daha fazla işlevsellik ve samimiyet elde etmek amacıyla konağın ikiye bölündüğünü göstermektedir (Plan 24).

³²⁴ Dž. Trtovac ile kişisel iletişim, 26 Ağustos 2021.

ESKİ PLAN**alt kat planı****üst kat planı****ana cephe****ŞİMDİKİ PLAN****alt kat planı****üst kat planı****ana cephe**

Plan 24. Trtovac Konağı (1905), Eski ve Şimdiki Konak Planı

(Kahrović, M. (2010). Unutrašnje uređenje kuća u Novom Pazaru građenih u XIX i početkom XX veka [XIX. ve XX. Yüzyılın Başlarında İnşa Edilen Novi Pazar'daki Evlerin İç Tasarımı]. *Novopazarski zbornik*, 33, str. 154)

Konağın bulunduğu avluda sokağa yakın ekonomik yapılar ve bu yapılardan izole edilmiş bir şekilde inşa edilen konak olmak üzere iki bölümden oluşturulan alan vardı. Bugüne kadar gelen konağın orijinal görünümüne göre bu konak, iki kat ve bodrumdan oluşan ve toplam alanı 300 metrekarenin üzerinde olan bir yapı olarak değerlendirilebilir. Konağın yanında, onun cephelerine yaslanan birkaç ek bina bulunmaktadır.

Güneydeki ana cephe, bugün altı basamak ile yükseltilmiş girişinin bulunduğu yerde iki tarafa ayrılmıştır. Eskiden bu giriş kısmında, iki kanatlı kapının batı ve doğu tarafında bir pencere bulunmaktaydı (Fotoğraf 241). Ana cephenin doğu ve batı taraflarında aynı doğrultuda alt ve üst seviyede aynı şekilde tekrarlanan dört adet pencere bulunmaktadır. Cephenin orta üst kısmı, her iki tarafta birer tane olmak üzere üç ön pencereli bir cumba vardır. Aynı zamanda bir zamanlar ahşap sütunlarla desteklenen girişin üzerinde yer alan cumba, sundurma görevi yapmaktadır. Bu cephe bir bütün olarak malzeme ve tonların uyumunu yansıtmaktadır. Yüksek kısımlar ve kenarlarda ahşap dekorasyonunda geometrik rölyef detaylar pencerelerdeki ferfoje ile birlikte mimarisinde monotonluk içermeyen eşsiz bir bütün izlenimi vermektedir.

Fotoğraf 241. Trtovac Konağı (1905), t.y.

(<https://sanapress.info/2024/03/12/orijentalna-kuca-osman-age-trtovca-u-novom-pazaru/> [Erişim Tarihi: 16 Mart 2024])

Doğu ve batı cepheleri benzer bir şekilde düzenlenmiştir. Doğu cephesi avluya bakarken (Fotoğraf 242) batısı ise evler arasında oluşturulan asfaltlanmamış bir yola bakmaktadır (Fotoğraf 243). Asimetrik olarak düzenlenmiş ahşap çerçeveli pencereli cephelerde profesyonel olmayan müdahale unsurları görülmektedir. Ayrıca konağın diğer iç bölümleri gibi ikiye ayrılan bodrum katına girişler vardır. Doğu ve batı cephelerde ana cephede bulunan dekoratif unsurlar tekrarlanmaktadır. Ancak burada belki eski orijinal rengini ima eden hafif sarı renk dikkat çekmektedir.

Fotoğraf 242. Trtovac Konağı (1905), Dogu Cephe

(Eylül, 2021)

Arkadaki kuzey cephenin (Fotoğraf 243) üst kısmı, daha az sayıda açıklıklar hariç ana cephenin üstü gibi tasarlanmıştır. Onun alt kısmında cephe ve çatıda malzemeler kullanılmış bölümler bulunmaktadır. Konak sahibine göre bu bölüm; mutfak, yiyecek deposu ve etlerin kurutulduğu yer için kullanılmıştır.

Fotoğraf 243. Trtovac Konağı (1905), Kuzey (Sol) ve Batı Cephe (Sağ)

(Eylül, 2021)

Kırma çatılı Trtovac konağının da toplam 8 oda ve iki banyo bulunmaktadır. Alt katta hayatın iki tarafında iki oda yer almaktaydı. Eskiden alt kattaki doğrama kısmında bulunan gusülhane yerinde bugün modern bir şekilde tasarlanan banyo bulunmaktadır. Üst katta ise

divanhanedeki alaturka odasının etrafında iki oda yer almaktaydı. Bugün iç mekânın yeni organizasyonu ile bölünen hayat/divanhanede orijinal olarak sadece yalın çıtalarıyla süslenen bir tavan kalmıştır (Fotoğraf 244).

Fotoğraf 244. Trtovac Konağı (1905), Giriş

(Eylül, 2021)

Trtovac konağının görünümü kısmen korundu. Konağın korunmuş dış görünümü ve planının aksine, içinde yaşayanların ihtiyaçları nedeniyle iç mekânı kalıcı olarak kaybolmuştur. Bu konak, Novi Pazar'da sürekli yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan sivil mimarinin az sayıdaki tanıklarından birini temsil etmektedir.

4.1.3.4.4. Komatina Konağı

Novi Pazar'ın en eski konutlarından biri Eski Çarşı'nın arkasındaki 7. Jul Caddesi'nde 19 no'lu adreste (Harita 15, numara 29) yer almaktadır. Raška Nehri'nin güney kıyısında, kuzey-güney yönünde yer alan bu Komatina konağı (Fotoğraf 245), bugün en çok ilk sahibinden dolayı halk arasında bilinmektedir.

Fotoğraf 245. Komatina Konağı (1908)

(Temmuz, 2013)

Komatina ailesinin verdiği bilgilere göre konak, 1908 yılında o zamanın Novi Pazar Belediye Başkanı Arif Ağa Komatina'nın³²⁵ (1876-1912) emriyle yaptırılmıştır³²⁶. Arif Ağa, Birinci Balkan Savaşı'nda Novi Pazar'ı savunurken hayatını kaybettikten sonra eşi, oğlu ve kızı

³²⁵ Arif Ağa Komatina hakkındaki bilgileri torunu Jusuf Komatina (1928-2019) vermektedir. Anlatıklarına göre Arif Ağa 1874 yılında Novi Pazar'da zengin bir ailede dünyaya gelmiştir. Ayrıca yerel halk tarafından kendisine çok değer verildiği ve saygı duyulduğu belirtilmektedir. Novi Pazar'dan çekilme ve Birinci Balkan Savaşı'na katılmama fırsatı bulan Arif Ağa Komatina, Novi Pazar Belediyesi Başkanı olarak şehri savunmak için Novi Pazar'da kaldı. Sırp ve Osmanlı orduları arasında Novi Pazar savaşları birkaç gün sürmüştür. Arif Ağa Komatina, Novi Pazar'ın Sırp ordusunun eline geçmesinden sadece bir gün önce, 22 Ekim 1912'de savaşırken hayatını kaybetmiştir. Altun-Alem Camisi'nin haziresinde gömüldüğü iddia edilmektedir. Ancak bugün Altun-Alem Camisi'nin haziresinde bulunan mezar taşındaki Arif Efendi Komatina isminin yanında H 1328 / MS 1910-1911 tarih yazılmaktadır. Dolayısıyla bu konu gelecek araştırmaların söz konusu olabilir. Detaylar için bk. Crnovršanin, H. (16 Mart 2024). *Orijentalna kuća Arif-age Komatine – branitelj i gradonačelnika Novog Pazara* [Arif Ağa Komatina'nın Oryantal Evi - Novi Pazar'ın Emektarı ve Belediye Başkanı]. <https://sanapress.info/2024/03/16/orijentalna-kuca-arif-age-komatine-branitelj-i-gradonacelnika-novog-pazara/> [Erişim Tarihi: 17 Mart 2024]; Anonim (2020). *Sancak Bölgesi Osmanlı Kültür Mirası: Novi Pazar Hazire Şahideleri*. Y. Yayla, E. Aldemar, N. Pepić, H.İ. Erol, M. Tuncer, Y. Yılmaz (Haz.). İstanbul: TİKA, s. 42.

³²⁶ J. Komatina ile kişisel iletişim, 18 Temmuz 2013; detaylar için bk. Crnovršanin, H. (16 Mart 2024). *Orijentalna kuća Arif-age Komatine – branitelj i gradonačelnika Novog Pazara* [Arif Ağa Komatina'nın Oryantal Evi - Novi Pazar'ın Emektarı ve Belediye Başkanı]. <https://sanapress.info/2024/03/16/orijentalna-kuca-arif-age-komatine-branitelj-i-gradonacelnika-novog-pazara/> [Erişim Tarihi: 17 Mart 2024].

Türkiye'ye gitmiştir. Savaşlar sırasında konak, yabancı jandarmanın karargâh yeri olarak kullanılmıştır. Novi Pazar'a döndükten sonra oğlu Šaban ailesini kurarak konakta yaşamaya devam etti. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra mülkiyetin devlet tarafından kamulaştırıldığı bir dönem yaşandı. Bu yüzden 1945'te Komatina konağı, öğretmen okulu ve lise öğrencileri için yatılı okula dönüştürülmüştür (Fotoğraf 246). Kısa bir süre sonra 1946 yılında konağın sahibi Jusuf Komatina (Šaban'ın oğlu), konağı açık artırmayla devletten satın almıştır. Bugün Jusuf'un oğlu Šaban ailesiyle konakta yaşamaktadır.

Fotoğraf 246. Komatina Konağı (1908), Yatılı Okul Odluğunda (1945'ten Sonra)

(<https://www.sandzakdanars.com/simboli-odbrane-novog-pazara-arif-aga-komatina-1912-i-acif-hadziahmetovic-1941/> [Erişim Tarihi: 17 Mart 2024])

Komatina konağı, diğer buna benzer yapılar gibi inşa edilmiştir. Alt kat 60 cm duvar kalınlığında taştan yapılmış olup, üst kat ise 12 cm kalınlığında tuğla konstrüksiyona sahiptir. Alt kattaki duvarın kalınlığı nedeniyle konaktakiler aşırı soğuk ya da sıcak günlerini bu katta geçirmektedir. Çünkü sıcak günlerde sıcaklık korunur, soğuk günlerde ise aynı nedenlerle odaların ısıtılması sağlanır. Bunun yanı sıra haç şeklinde bağlanan baca tüm odalara ısının yayılmasını sağlar.

Bugün konağın bulunduğu avlu, onun içinde Komatina ailesine ait diğer yapılar ile birlikte yaklaşık 20 dönüm alana sahiptir. Osmanlı Dönemi'ndeki diğer zengin evlerde olduğu gibi burada da selamlık ve haremlik bulunmaktaydı. Selamlığın yanı sıra, atlar için ahır, büyükbaş hayvanlar için ahır, çobanlar için ahırlar ve yazlık mutfak vardı. Bugün avluda selamlık ve mutfak yerine yeni bir ev yapılmış olup, eski ahır ve hayvanlar için kullanılan ahır kalıntıları avlunun güneydoğusunda yer almaktadır (Fotoğraf 247). Ayrıca kamulaştırma sırasında devlet arsının büyük bir kısmını Komatina ailesinden almıştır.

Fotoğraf 247. Komatina Konağı (1908), Eski Ahırlar

(Temmuz, 2013)

Komatina konağı, kiremitlerle örtülü kırma çatısının altında 300 metrekarelik bir alanı kapsamaktadır. Mimarisi, büyüklüğü ve caddeye yakın olmayan konumu itibarıyla aynı dönemdeki diğer Novi Pazar'da bulunan evlerden pek ayrılmamaktadır. Güney tarafta yer alan ana cephede, bitişik hâlinde duran dört pencereli orta kısımdan öne çıkan cumba, 5 basamaklı yükseltilmiş bir girişin üstünde sundurma oluşturulmaktadır. Ana cephedeki batı tarafındaki yer alan kısım büyük ihtimalle evin orijinal kapısıdır. Merdivenlerin bulunduğu korkuluğun üzerinde, 3 basık kemerli şekillendirilen ve sütunlarla desteklenen üst kısmın eski ahşap rölyef süslemesinin kalıntıları açıkça görülmektedir (Fotoğraf 248). Güney cephenin

doğu ve batı taraflarında, üst ve alt seviyelerde aynı düzlemde yerleştirilmiş, düzenli aralıklı üçer söveli pencere bulunmaktadır.

Fotoğraf 248. Komatina Konağı (1908), Giriş Kısmı

(<https://www.sandzakdanars.com/simboli-odbrane-novog-pazara-arif-aga-komatina-1912-i-acif-hadzhahmetovic-1941/> [Erişim Tarihi: 17 Mart 2024])

Doğu cephesi eski ek binalarla birleştirilerek tutarlı bir şekilde yeni malzemelerle işlenmiştir. Arka kuzey cephedeki kütlelerin dağılımından, mekânın iç organizasyonu çözülebilmektedir.

Üst katta geleneksel Novi Pazar evlerindeki divanhanede erkeklerin oturduğu büyük köşeden farklı olarak çoğunlukla kadınlara ayrılan küçük köşe göze çarpmaktadır (Fotoğraf 249).

Fotoğraf 249. Komatina Konağı (1908), Doğu (Sol) ve Kuzey (Sağ) Cephe

(<https://www.sandzakdanas.rs/simboli-odbrane-novog-pazara-arif-aga-komatina-1912-i-acif-hadzhahmetovic-1941/> [Erişim Tarihi: 17 Mart 2024])

Zamanla değişikliğe urayan konağın içinde Novi Pazar'daki geleneksel ev unsurları görülmemektedir. Günümüzde iç mekân alt katta 4 oda, üst katta 5 oda olarak bölünmüştür. Bu yapı, yaklaşık 20 yıl önce koruma altın alınmasına rağmen yerel devlet yetkilileri bakımına hiçbir şekilde destek vermemiştir. Konağın formu korunmuş olsa da özgün görünümünü büyük ölçüde orijinalliğini yitirmiştir. Süslemesiz sade beyaz cepheler, ahşap öğeler ve pencere muşabakların bulunmaması, dış görünümünde değişikliklerin olduğunu göstermektedir. Diğer Novi Pazar konutlarından sadece; büyüklüğü, ferah avlusu ve sahibinin önemi açısından ayrılmaktadır.

4.1.3.4.5. Hamzagić Konağı

Osmanlı Dönemi'nden günümüze ulaşan kontulardan ana cepheleri genelde güney ve doğuya bakacak şekilde inşa edilmiştir. Bu sistem kutsal mekâna odaklı yapıldığından dolayı aile hayatının merkezin evlerin çoğu yapı olarak kentsel dokuyla düzenli bir şekilde uyumlu olmaktaydı. Bugünkü Rifata Burdževića Caddesi boyunca güneye bakan yan yana duran eskiden evler vardı. Her ne kadar şehrin merkezinde çarşının yakınında yer alsalar da bu evler diğer evler gibi izole bir aile yaşantısı sağlamaktaydı.

Bugün Rifata Burdževića Caddesi'nde (Harita 15, numara 30) Osmanlı Dönemi'nden kalma tek Hamzagić ailesinin konağı vardır (Fotoğraf 250). Güney-kuzey doğrultusunda yer alan bu konak bugün Novi Pazar'ın en iyi korunmuş eski konutlardan birisidir.

Fotoğraf 250. Hamzagić Konağı (1910)

(Temmuz, 2021)

Jovan Krunić'e göre bu sokakta 1900-1912 yıllar arasında inşa edilmiş benzer mimariye sahip başka evler de vardı (Krunić, 1994, s. 129). Mehmet Ağa Hamzagić tarafından inşa edilmiş konak, 1903 yılında yapılmaya başlanıp 1910'da tamamlanmıştır³²⁷ (Fotoğraf 251). Bugün Hamzagić ailesine göre, konağın kuzey tarafında onun inşa edildiği dönemde Hamzagić ailesine ait bir arsa vardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra özel mülkiyetin millileştirilmesi döneminde arsanın bir kısmı aileden alınıp arazi üzerine bir kamu binası inşa

³²⁷ A. Hamzagić ile kişisel iletişim, 10 Ağustos 2021.

edildi. Dolayısıyla konağın yanında tarla gibi bir alan ya da başka bir amaçla kullanılan bir alan kaldı.

Fotoğraf 251. Hamzagić Konağı (1910), Güneydeki Ana Cephe (20. Yüzyılın Sonu)

(Krunić, J. (1994). *Kuća i varoši u oblasti Stare Raške* [Stara Raška Bölgesindeki Ev ve Kasabalar]. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, str. 130)

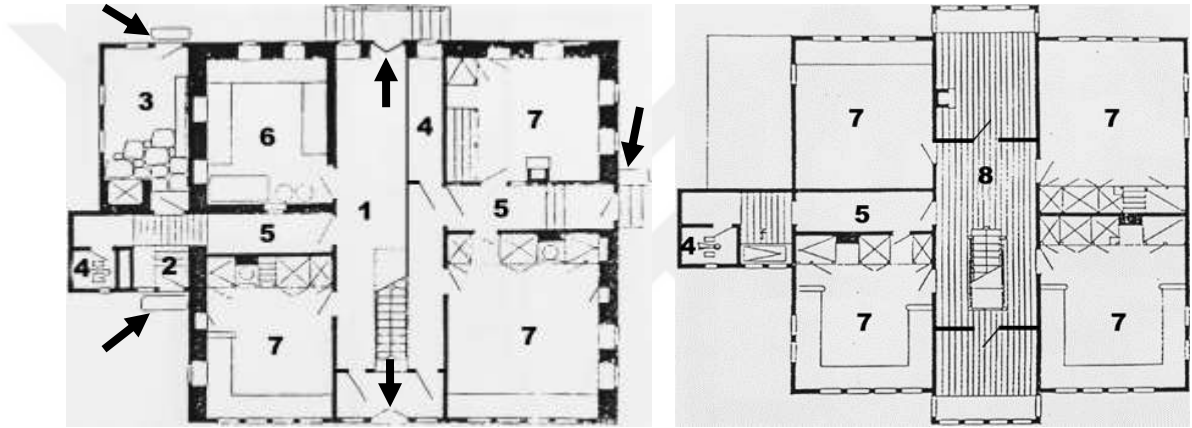
Hamzagić konağı ahşap konstrüksiyon sistemi kullanılarak inşa edildi. Temeller en az 50 cm derinlikte kazılmıştır. Cephelerinin son kaplaması kaybolan kısımlarında temelin belli bir seviyeye kadar iri işlenmemiş taştan, üst kısmının ise ana kirişin oturduğu tuğladan yapıldığı görülmektedir. Kirişlerin sabit pozisyonunu korumak için ahşap kirişlerin arasına tel şeklinde koruma yapılmıştır (Fotoğraf 252).

Fotoğraf 252. Hamzagić Konağı (1910), Batı Cephedeki Tuğla ve Kiriş

(Temmuz, 2021)

Hamzagić konağı, Novi Pazar'daki simetrik tabanlı ve simetrik kütlenin düzeniyle gelişmiş iç sofalı planlı bir konaktır (Plan 25). Bu evlerin plan tipi düzeninde şekil ve kütle simetrisi temel özelliktir. Doğu ve batı cephelerinde ek yapılar sayılmazsa konağın alt kat planı neredeyse kare şeklindedir (167x167m). Üst katta ise ön ve arka cumbalarla iç mekân genişletilmektedir. Ancak Hamzagić konağının planına bakıldığında 20. yüzyılda konakta yaşayanların ihtiyaçlarına göre bazı değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Bu nedenle konağın güney ve kuzey cephelerindeki büyük girişlerinin yanında üç yan giriş ile beraber konakta toplam beş giriş bulunmaktadır (Krunić, 1994, s. 129).

Plan 25. Hamzagić Konağı (1910), Alt (Sol) ve Üst (Sağ) Kat Planı

(Krunić, J. (1994). *Kuća i varoši u oblasti Stare Raške* [Stara Raška Bölgesindeki Ev ve Kasabalar]. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, str. 129-130;

1 – hayat, 2 – giriş, 3 – mutfak, 4 – tuvalet, 5 – koridor (eski eyvan), 6 – kiler, 7 – oda, 8 - divanhane)

Günümüzde Hamzagić konağının güney ve kuzey cepheleri açık dururken, doğu ve batı cepheleri ise diğer yapılara bağlıdır. Bugün Hamzagić konağının bulunduğu avlunun güney tarafında ana cephenin önünde bulunan ve eskiden selamlık olarak kullanılan binası, günümüzde ticari amaçlı dükkânlara dönüştürülmüştür. Avlunun giriş kapısı da onlarla aynı hizadadır. Avluda sıcak aylarda kullanılan yeni tarihli bir kamelya da bulunmaktadır (Fotoğraf 253). Kuzey tarafındaki konağın diğer büyük girişi, AVNOJ-a Caddesine bakmaktadır.

Fotoğraf 253. Hamzagić Konağı (1910), Avludaki Kamerya ve Sağda Eskiden Selamlık Kısım

(Temmuz, 2021)

Hamzagić konağının ana girişinin bulunduğu güney cephesi dekoratif ahşap motiflerle simetrik olarak şekillendirilmiştir. Bu döneme ait diğer konutlarda olduğu gibi konağın girişinde, üst kısmı oymalı ahşap sütunlar cumbayı destekleyen bir çitle 5 basamakla yükseltilmiş ve girişin üzerinde bir sundurma oluşturulmuştur. Çift kanatlı giriş kapısının batı ve doğu tarafında birer ahşap pencere bulunmaktadır. Aynı çizgide cephenin doğu ve batı tarafında, alt katta bitişik hâlinde 4 tane pencerenin sırası üst katta da tekrarlanmaktadır. Bütün pencereler dışta oymalarla süslenmiş ahşap çerçeveli bir dizi hâlinde, içte ise sergenin tam altında yer almaktadır. Birinci ve ikinci katta farklı olan dış cephedeki tüm pencereler muşabak ile kaplıdır. Pencerelerin hemen üstündeki geniş ahşap saçağın altında evin yapım yılı yazılmaktadır (Fotoğraf 254). Bunun yanında Novi Pazar konutlarının ön cephelerinin karakteristik özelliği olan ahşap baklava şeklindeki süslemeler bulunmaktadır. Ayrıca üst kattaki cephe kenarlarında Trtovac evindekiyle neredeyse aynı olan ahşap oyma süslemeler mevcuttur.

Fotoğraf 254. Hamzagıç Konağı (1910), Ana Cephedeki Yapılma Tarihi ve Süslemeler

(Temmuz, 2021)

Ana cephenin daha mütevazı bir versiyonunu temsil eden kuzey cephesi (Fotoğraf 255) de simetrik bir şekilde düzenlenmiştir. Dört basamaklı yükseltilmiş girişteki tek kanatlı kapının her iki yanında bir pencere bulunmaktadır. Girişin önünde yeni tarihli mütevazı bir metal çitin sütunlarıyla desteklenen cumba sundurma oluşturulmuştur. Alt katın batı tarafında iki küçük pencere, doğu tarafında ise büyük bir pencere bulunmaktadır. Alt kattaki pencerelerden daha büyük olan üst katta yer alan pencereler, güney cephede yan yana dörderli gruplar hâlinde düzenlenmiştir. Bu cephedeki sade ahşap çerçeveli bazı pencerelerin arkasında ızgara şeklinde muşabak vardır. Konağın ön cephesine özgü ahşap oymaların tekrarlandığı bu cephenin kenarında bulunmaktadır. Bu cephe bir bütün olarak evin hem sokaktan hem de eve gelen misafirlerden izole edildiği olan izlenimi vermektedir. Muhtemelen konağın zenginliğini göstermediği için detaylı bir şekilde dekore edilmemiştir.

Fotoğraf 255. Hamzagić Konağı (1910), Kuzey Cephe

(Temmuz, 2021)

Diğer iki cephe oldukça sade ve süslemesiz olarak tasarlanmıştır. Novi Pazar'ın kentsel yapısının değişmesi nedeniyle konğun bu iki tarafı yeni farklı amaçlı binalarla çevrelenmiştir. Batı cephesindeki ek binanın oldukça tahrip olmuş dış mimarisini görülmektedir. Konağın inşa edildiği malzemelerin hassasiyeti, aşınması ve yıpranması açıkça görülebilmektedir (Fotoğraf 256).

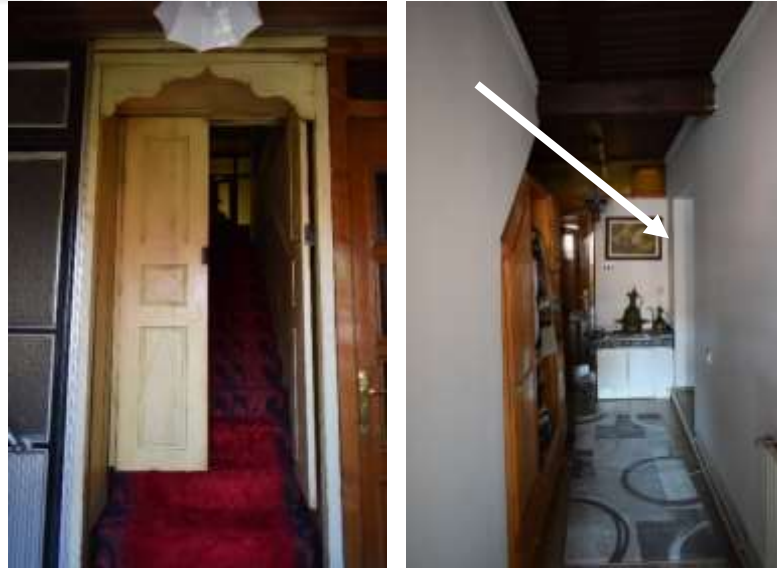
Fotoğraf 256. Hamzagić Konağı (1910), Batı Cephedeki Ek Yapı

(Temmuz, 2021)

Konağın her cephesi ahşap geniş bir saçaklarla sonlanmaktadır. Krunić, bu konağın özel bir karakteristiği olarak cumbanın üzerindeki çatının mimarisi değerlendirmektedir. Novi Pazar'da geliştirilen yeni ev plan tipi olarak kabul edilen Hamzagić konağının kırma çatısı, cumbanın olduğu taraflarda genişlediğini vurgulayan ayrı çıkıntılara ve bölmelere sahiptir. Eski örneklerde düz bir şekilde düzenlenen kırma çatılarda böyle bir özellik bulunamamaktadır (1994, s. 129).

Konağın içi her ne kadar özgünlüğünü büyük ölçüde korumuş olsa da, zamanla yapının harap olması ve konakta yaşayanların ihtiyaçları nedeniyle bazı değişiklikler uygulanmıştır. Ana girişinden eskiden geniş hayattan üst kata çıkan bir merdiven bulunmaktadır. Merdivenin arkasında bir zamanlar açık olan alan artık her iki tarafta ilave kapılarla kapatılmıştır. Böylece doğu taraftaki tuvalete, batı taraftaki ise kuzey taraftaki konağın girişine giden koridor ile iki taraf oluşturuldu (Fotoğraf 257).

Jovan Krunić'in sunduğu Hamzagić konağının planına göre (1994, s. 129), zemin kattaki odaların arasında eyvanlar bulunmakta olup, doğu tarafındaki bir duvarla kapatılmıştır. Günümüzde bu eyvan koridordan bir kapı ile ayrılmaktadır (Fotoğraf 257).

Fotoğraf 257. Hamzagić Konağı (1910), Üst Kata Giden Merdiven (Sol) ve Doğusundaki Koridor (Sağ)

(Temmuz, 2021)

Konağın bütün odaları yaklaşık olarak aynı büyüklüktedir. Her iki katta da güney tarafta yer alan odalarda ahşap doğrama bulunmaktadır. Batı tarafa eklenen kısımda ayrı girişi olan mutfak ve tuvalet yer almaktadır. Bu ek binanın tamamı eyvan aracılığıyla evin iç kısmına

bağlanmaktadır. Kuzeydoğu tarafta eskiden kapatılmış eyvan ile ayrı bir girişe sahip oda vardı. Bu girişin konağın yapıldığı dönemde mi yapıldığı, yoksa daha sonra konağın başka ihtiyaçlara göre yeniden şekillendirilmesiyle ayrı bir giriş olarak mı eklendiği bilinmemektedir³²⁸. Bugün bu eyvan kapı ile konağın iç kısmına bağlıdır.

Alt katın güneydoğu cephesinde büyük olasılıkla bu katın başodası dikkat çekmektedir. Bugün beyaz rengi ile boyanmış ahşap kısımları geleneksel ruhu doğrama, sergen ve onun alt kısmına bağlayan pencere çerçevesi ile yansıtmaktadır. Doğramanın üstünde ve penceredeki sıralanan ibrik, sahan ve diğer eski eşyalar, yalın çıtalarla kapatılmış tavan ile birlikte konağın yapıldığından beri durmaktadır. Bu odada gusülhane, yüklük ve dolaptan oluşan standart doğrama kısımların yanı sıra küçük tencereli kil fırın da bulunmaktadır (Fotoğraf 258). Ahşap çerçevenin içinde bulunan fırın, bir zamanlar su ısıtmak için kullanılmıştır. Doğramanın kapsamında yer alan fırın, bitkisel motiflerden oluşan sığ bir rölyef ile vurgulanmaktadır.

Fotoğraf 258. Hamzagić Konağı (1910), Alt Kattaki Başoda

(Temmuz, 2021)

³²⁸ Krunic'e göre kuzeydoğudaki ayrı giriş ile yapılan kısım, konağın selamlık bölümünü olarak kullanmıştır. Selamlığın misafirler için kullandığını belirtmektedir (Krunic, 1994, s. 129). Novi Pazar'da zenginlerin geleneksel evlerinin çoğunda selamlık, iki veya daha fazla odalı ayrı bir binayla ayrılmıştı (Kahrović, 2010, s. 149). Bugün konakta yaşayan Hamzagić ailesinde, girişle birlikte bu alanın özel bir amaçla ayrı tasarlandığı ve kullandığına dair bir bilgi yoktur.

Üst katta hayatın üstünde oluşan divanhanenin doğu ve batı tarafında iki oda bulunmaktadır. Batı tarafındaki odaların arasında divanhaneyi tuvalete bağlayan bir eyvan bulunmaktadır. Eskiden açık olan geniş divanhane, şimdi kuzey ve güney yönlerine bölünerek iki oda daha oluşturulmuştur. Divanhanenin kuzey tarafında yeni oluşturulan odada, bir zamanlar divanhanenin tamamını ısıtmaya yarayan ocak, şömine olarak kullanılmaktadır (Fotoğraf 259).

Fotoğraf 259. Hamzagić Konağı (1910), Divanhanenin Kapatılmış Bir Kısımındaki Ocak

(Temmuz, 2021)

Üst kattaki odalar, alt kattaki odalardan daha büyüktür (6 x 5 m). Odaların dörtte üçünde, gusülhanenin modern bir banyoya dönüştürülmesi dışında³²⁹ büyük bir değişikliğe uğramamış ve zengin bir şekilde dekore edilmiş doğrama vardır. Bu katın kuzeydoğusundaki alaturka üslubunda dekore edilmiş olan başoda dikkat çekmektedir. Novi Pazar'daki tüm varlıklı ailelerin alaturkalarını korumaya çalıştıkları gibi Hamzagić ailesi de aynı şekilde yapmıştır (Fotoğraf 260).

³²⁹ Birinci kattaki odalarda doğramalar odaları ayıran duvara yaslanmaktadır. Bu nedenle doğramanın unsurları sanki kopyalanmış gibi görünmektedir, yani eski gusülhane yan yana bulunmaktaydı. Ailenin yaşam tarzının değişmesi ile banyo ihtiyacı ortaya çıktı. Böylece 2 gusülhane odalarda görünmeyecek bir şekilde tek bir orta banyoda birleştirilmiştir. Giriş güneydoğudaki odadan olduğunda diğer odadaki gusülhanenin kapısı daima kapalı olup, dekoratif olmasının yanı sıra duvarın o kısmını gizleme işlevi de görmektedir.

Fotoğraf 260. Hamzagić Konağı (1910), Üst Kattaki Alaturka Odası

(Temmuz, 2021)

Odada sedir, sergen, doğram gibi standart döşenmiş mobilya parçaları bulunmaktadır. Tüm bu orijinal unsurlar boyasız ahşaptan yapılmış olup, kabartmalar ve büyük başlı büyük demir çivilerle süslenmiştir. Sedir geleneksel tarzda üzeri şilteyle örtülü hasırla şekillendirilmiştir. Onun üstünde sırtlığın minderleri kapatılmış gibi tığ işi dantel vardır. Dantelin üstünde odadaki kilime benzer bir motifle süslenmiş yünlü bir örtü bulunmaktadır. Novi Pazar ve çevresine özgü bitkisel motiflerin yer aldığı el dokuması bir kilim odada bulunmaktadır.

Konakta odaların tüm kapıları orijinal olup kısmen ahşap rengi korunmuş, kısmen de beyaza boyanmıştır. Aynı şekilde konağın tüm odalarında da mekânın kullanımına göre farklı renklendirilen yalın çıtalarla süslenmiş tavanlar yer almaktadır. Alt ve üst kattaki odaların doğramalarının oymasındaki kare, dikdörtgen, baklava ve bitki motiflerinin benzer bir şekile konak kapılarında bulunduğu dikkat çekmektedir. Doğramanın bazı kısımlarında amacı düşündüren unsurlar da görülmekte olup, gusülhane kapısında ibrik ve sıcak sudan gelen buharın dışarı çıkmasını sağlayan açıklık bulunurken döşeklik kapısındaki ay ve yıldızın ise İslam sembolü olarak burada kullanılmayıp gece saatlerini gösterdiği düşünülebilir (Fotoğraf 261).

Fotoğraf 261. Hamzagić Konağı (1910), Doğramdaki Detaylar

(Temmuz, 2021)

Novi Pazar'daki bu tipteki diğer konutlarla karşılaştırıldığında Hamzagić konağı, yaratıldığı dönemin ruhunu doğrudan aktaran eşsiz bir mimari eser olarak özgünlüğünü önemli ölçüde korumuştur. İç ve dış mekânın korunmasıyla katlanan konut konforu maksimuma çıkarılmıştır. Bu konak koruma altında değil ancak bakımı konakta yaşayan Hamzagić ailesi tarafından yapılmaktadır. Onlara göre, devlet kurumlarının bu tür yapıları koruma altına almaması, konağın giderek bozulmasına ve sonunda tamamen yok olmasına yol açabilir.

4.1.3.4.6. Čavić Konağı

Tarihi ve çalkantılı toplumsal şartlar, Novi Pazar'ın altyapı durumunu etkilemekteydi. 20. yüzyılın başlarında mimaride yeni dalgaların ortaya çıkmasıyla birlikte kentsel yapının inşaa ve şekillenme biçimi de değişmeye başladı. Novi Pazar'da 1910 yılına kadar kagir planlı tek bir konut yapısı yoktu. Genelde Balkanlar'ın doğal yaşam ve inşaat koşullarına uyarlanmış Türk evine göre çoğu daha zayıf doğal malzemelerden inşa edilmekteydi.

Novi Pazar'a Batı eklektik mimarisinin ruhunu ilk getiren yapı, bugün Stevana Nemanje Caddesi 14 numarada (Harita 15, numara 31) bulunan Čavić konağı oldu (Fotoğraf 262). Kuzey-güney doğrultusunda yer alan konak, Novi Pazar'ın imar faaliyetlerinde büyük önem taşımaktadır.

Fotoğraf 262. Čavić Konağı (1911)

(Temmuz, 2021)

Mevcut bilgilere göre³³⁰ Novi Pazar'ın önde gelen zengin tüccarlarından Šahsuvar (1878-1935) ve Šemsi Bey Čavić (1892-1973) kardeşler³³¹, 20. yüzyılın başlarında Selanik'te beğendiği bir bina görmüşler ve aynısını Novi Pazar'da yaptırmak istemişlerdir. Bosna ticari iletişimleriyle Avusturya-Macaristan mimarisinin etkisi altında o dönemin Saraybosna yapılmış binalarının tanınmalarını sağlamışlardır (Fotoğraf 263). Böylece Šahsuvar ve küçük kardeşi Šemsi Bey gördüklerine dayanarak Novi Pazar'da İstanbul'dan gelen izinle üç katlı bir konut inşaatına başlamışlardır.

³³⁰ E. Čavić ile kişisel iletişim, 29 Mayıs 2013.

³³¹ Bugün Novi Pazar'ın saygın ailelerinden biri olan Čavić ailesi, Sjenica kökenlidir. Osman Bey Čavić'in oğulları, Šahsuvar Bey ve Šemsi Bey, 20. yüzyılın başında Novi Pazar'a gelmişlerdir. Šahsuvar Bey, 1913 yılına kadar Novi Pazar Belediyesi Yönetim Kurulu üyeliği yapmış ve 1920'de kardeşi Šemsi Bey siyasette aktif olmaya başlamıştır. Detaylar için bk. Crnovršanin, H. (17 Mart 2022). *Moj djed Šemsi-beg Čavić* [Benim Dedem Šemsi Bey Čavić]. https://sandzakpress.net/moj-djed-sem-si-beg-cavic/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=moj-djed-sem-si-beg-cavic [Erişim Tarihi: 18 Mart 2024].

Fotoğraf 263. Čavić Konağı (1911), 1915

(<https://www.facebook.com/novipazaruvaktuizemanu/photos/pb.100069164506984.-2207520000/3300801026858420/?type=3/332> [Erişim Tarihi: 19 Mart 2024])

Modern malzemeden yapılan bu ilk bina, Čavić ailesinin eski evinin yerine, bugüne kadar bilinmeyen bir mimarın planına göre inşa edildi. Konağın üzerinde 1911 tarihi (Fotoğraf 264) yazılı olmasına rağmen kimileri konağın 1912 yılının Ekim ayında, yani Osmanlıların Novi Pazar'ı terk etmesinden az önce tamamlandığını düşünmektedir (Radović, 1998, s. 156). Bundan sonra binanın kullanım şekli ve sahipleri sık değişmeye başladı. Novi Pazar'ın Ekim 1912'de Sırp askerî güçleri tarafından ele geçirilmesinden sonra bu konak, Kasım 1915'te Birinci Dünya Savaşı sırasında şehrin işgaline kadar Ibar Tümeni İdaresi'nin eline geçti. Aynı zamanda konak, Avusturya-Macaristan tarafından Kreis Komutanlığı adına işgal edildi ve 1918'de Sırp Ordusu Tümen Bölgesi evi alana kadar kullanıldı. İki dünya savaşı arasında Novi Pazar Lisesi olarak kullanırken okulun ihtiyaçları için binaya zil yerleştirildi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında konak, ilkokul olarak kullanıldıktan sonra 1959 yılında kamusallaştırıldı. 1964'ten itibaren AŞ Uniprom'a ait oldu. Binanın amacı değiştikçe bazı bölümleri yeniden şekillendirildi. Değişikliklerin çoğu, avluya garajlar ekleyen, binanın etrafına metal bir çit yerleştiren ve iç mekânı ofis alanına uyarlayan Uniprom döneminde gerçekleşti. 2011 yılında

³³² 1915 tarihli Čavić konağı sunulan eski fotoğraf, Facebook sayfasında rastgele yapılan bir internet aramasında bulundu. Fotoğrafın kaynağı hakkında soru soruldu ancak herhangi bir geri dönüş alınmadı.

iadeye ilişkin yasanın kabul edilmesinin³³³ ardından Čavić ailesinin yeni nesilleri, el konulan mülkün iade edilmesi prosedürünü başlattı. Konak, 2021 yılında mahkeme kararıyla aileye iade edildi. Čavić konağı, 1986 yılında taşınmaz kültür varlığı ilan edilip 1990 yılında Kraljevo Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun kayıtlarına girmesine³³⁴ rağmen bugüne kadar restorasyonu için herhangi bir destek verilmemiştir. Bugünkü duruma göre bu bina, özel sahiplerinin kararıyla yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya durmaktadır³³⁵.

Fotoğraf 264. Čavić Konağı (1911), Yapılma Tarihi

(Temmuz, 2021)

³³³ Detaylar için bk. *Srbija usvojila zakon o restituciji* [Sırbistan İade Kanunu Kabul Etti]. (26 Eylül 2011). https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija_usvojila_zakon_o_restituciji/24340687.html [Erişim Tarihi: 19 Mart 2024].

³³⁴ Detaylar için bk. Управна зграда „УНИПРОМА“ [Uniprom'un Yönetim Binası]. (t.y.). https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=43698 [Erişim Tarihi: 19 Mart 2024].

³³⁵ Yerel halk arasında bu evle ilgili bir rivayet vardır. Şahsuvar Bey ve Şemsi Bey'in bu evin inşası için bir küp altın verip içindeki her şeyin en yüksek standartta olmasını istemişlerdir. Ancak evin inşaatı sırasında bile Şahsuvar Bey'in çan kulesi yaptırdığına dair söylentiler çıkmaya başlamıştır. Ev hem büyüklüğü hem de tarzıyla çevredeki tüm yapıların arasından öne çıktığı için halk, avlulardaki kadınlara bakabilmek için kardeşlerin yüksek bir bina diktiğini düşünmüştür. Bu rivayete göre kadınlar onlara lanet etmiş ve bu yüzden aile bu evde hiç yaşamamıştır.

Bağımsız yapı olarak inşa edilen Čavić konağı, farklı düzenlenen cepheler, yüksek girişiyle üç katlı bir binadır. O dönemde konak için Selanik'ten getirilen malzemeler oldukça değerliydi ve yenilikçi kabul edilmektedir. Temellerde işlenmiş taş kullanılırken duvarlarda kullanılan tuğlalar ise en yüksek kalitede değil, gözenekli ve kırılgan olduğundan bu durum daha sonra konağın dayanıklılığını etkilemiştir (Fotoğraf 265). Harç çimentoydu ve harcın yapımında su yerine keçi sütü kullanıldığı söylenmektedir. Konağın çatısı kaliteli kiremitlerle kaplıdır. Pencereleler, kapılar, tavan ve duvarları ahşapla kaplanan bazı odalarda ahşap kullanılmıştır. Cepheler özel bir malzeme ile kaplanıp daha sonra bugünkü görünümüne sahip yenisiyle yeniden düzenlenmiştir.

Fotoğraf 265. Čavić Konağı (1911), Batı Cephe

(Temmuz, 2021)

Bugün Čavić konağının planı mevcut değildir ancak dış kompozisyonundan binanın simetrik olarak tasarlandığı düşünülebilir. Cepheler klasik akademik üslupta ele alınmış, açıklıkların etrafındaki dekorasyon ve plastik sülemeler her kat için farklı yapılmıştır. Dolayısıyla dış dekorasyonu neo-Rönesans ve neo-Barok formların unsurlarını karıştırdığı göstermektedir (Kadijević, 1995, s. 198).

Binanın dış mimarisi, yirminci yüzyılın başındaki Novi Pazar mimarisinde önem taşımaktadır çünkü dönem için doğru inşaat geleneğinden radikal bir ayrılığı simgelemektedir. Güney

tarafında yer alan ana cephenin kütlelerin simetrik olarak sıkı dizilişinde, üst katlardaki üst üste duran pencereli iki cumbadan sonra yapım yılını gösteren alınlık bulunmaktadır. Giriş katında basit ayaklı ve başlıklı masif dairesel sütunlu bir revak yer almaktadır. Bu cephede yapının yükseklik bölgelerinde plastik bezeme ve rölyefler artmaktadır. Zemin kat en sade şekilde ele alınmıştır. Cephenin ekseninde konağın iki yanında bulunan pencereli iki kanatlı giriş, Novi Pazar'daki geleneksel bir Türk evinin girişini biraz anımsamaktadır. Öne çıkan orta kısmın doğu ve batı taraflarında aynı hizada düzenlenmiş iki çift kanatlı pencere bulunmaktadır. Pencerelerin üstlerinde geometrik kabartmalar ve onların üzerinde bu katı bir sonraki seviyeden ayıran bir korniş vardır. İkinci ve üçüncü katta pencerelerin etrafındaki detaylı geometrik süslemelerin yanı sıra cephe kenarlarında ve açıklıkların en üst seviyesinde pilasterler görülmektedir (Fotoğraf 266). En üst seviyede ek olarak kondon çelenklerin ardından orta kısım üçgen bir alınlık ile tamamlanmaktadır.

Fotoğraf 266. Čavić Konağı (1911), Güneyde Ana Cephe

(Temmuz, 2021)

Doğu ve batı cepheleri aynı şekilde düzenlenmiştir (Fotoğraf 267). Ana cephede olduğu gibi burada da en üst seviyede korkuluklu bir terasla biten orta kısımdan çıkıntı öne çıkmaktadır. Čavić konağının doğu ve batı cephelerindeki pencereler güney cephedekilere benzer şekilde şekillendirilmiştir ancak duvar yüzeyinin genişliğinin daha küçük olması nedeniyle

daha az açıklık vardır. Üçüncü katta terasın arkasındaki duvarın bir kısmı hafifçe girintili hâle getirilerek bu kattaki evin bu taraflarının mimarisinde bir kütle dengesi yaratılmıştır.

Fotoğraf 267. Čavić Konağı (1911), Doğu Cephe

(Temmuz, 2021)

İç kısmı oldukça işlevseldi ancak birçok değişiklikten sonra özgün özelliklerini yitirdi. Bununla birlikte, orijinal iç düzenlemenin ana parçası olan zemin katın merkezî koridoru bugün hâlâ mevcuttur (Fotoğraf 268). Bu hayata benzer bölümün daha sonra farklı amaçlara yönelik ihtiyaçlara uyarlanmasına rağmen binadaki diğer iletişim ve iş akışlarının ayrıldığı açık bir alan olduğu söylenebilir. Zemin kattaki odaların organizasyonuna göre bu konağın iç tasarımı ile Novi Pazar'daki geleneksel ev arasında bir paralellik kurulabilir. Girişin sağında ve solunda yer alan odaların sıraları ve ana girişin karşısındaki merdivenin konumu, Novi Pazar'daki çoğu geleneksel evde uygulanan iç sofalı (karnıyarık) planı akla getirmektedir.

Fotoğraf 268. Čavić Konağı (1911), Girişteki Koridor

(Ağustos, 2023)

Čavić konağı, yirminci yüzyılın başında Novi Pazar mimarisi için büyük önem taşımaktadır. Çünkü konut mimarisindeki geleneksel yapılardan radikal bir ayrılığı göstermektedir (Kadijević, 1995, s. 198). Belgrad'daki Ulusal Tiyatro (1869), Saraybosna'daki Subay Kumarhanesi (1881) ve Avrupa Otel'i'nin (1882) yanı sıra Raška'daki Kursulić evi (1895) gibi yapılar, yakın ülkelerden (Sırbistan, Bosna Hersek) gelen mimari etkinin Novi Pazar'daki inşaatta yeni akımlar için ilham kaynağı olduğu düşünülebilir. Kütlelerin simetrik düzeni, dolu ve boş yüzeylerin sakin ritmi, çıkıntılı ve geri çekilmiş bölümleri, bütünün dengeli kompozisyonu ile Čavić konağı, konut ve kamusal binaların inşasının işlevsel ve biçim kriterlerini tam olarak karşılamaktadır.

4.1.3.4.7. Šušević Konağı

Novi Pazar'ın merkezindeki Ramiza Koce Caddesi'nde³³⁶ 1 no'lu adreste (Harita 15, numara 32) iyi korunmuş birkaç geleneksel konutlardan biri durmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda konumlanan Šušević ailesinin konağı (Fotoğraf 269), yüz yılı aşkın süredir Osmanlı Dönemi'nde yapılan geleneksel Novi Pazar evi karakterini taşımaktadır.

³³⁶ Bugün Šušević konağının bulunduğu cadde eskiden Šuševski Sokak adını taşıırmaktaydı.

Fotoğraf 269. Šušević Konağı (1912)

(Eylül, 2021)

Šušević ailesinin³³⁷ verdiği verilere göre 1908-1912 yıllar arasında inşa edilen bu konak, Novi Pazar'ın önde gelen kişilerden Nazif Šušević³³⁸ (1860-1923) tarafından yapılmıştır. Nazif Šušević'in torununun oğlu, konağın Novi Pazar'ın çevresindeki Kosuriće köyünde³³⁹ bir yıllık cevizden elde edilen gelirle inşa edildiğini belirtmektedir. Bugün konakta Nazif Šušević'in torununun oğlu ailesiyle birlikte yaşamaktadır. Dolayısıyla bu bina yüzyıl boyunca sadece konut olarak kullanılmıştır.

³³⁷ M. Džanefendić ile kişisel iletişim, 13 Eylül 2021.

³³⁸ Babası milletvekili olan Nazif Šušević'in ailesinin verdiği bilgiye göre Novi Pazar'da doğmuştur. Medreseyi memleketinde tamamladıktan sonra yüksek ilahiyat eğitimi için İstanbul'a gitmiş ve okul bitince Novi Pazar'a dönmüştür. Daha sonra Novi Pazar Medresesi'nde müderris olarak bir süre Türk dili ve coğrafya dersleri verdikten sonra medresenin müdürü olmuştur. Nazif Šušević, öğretmenlik görevinin yanı sıra Osmanlı Türkçesi bilgisini kaligrafi çalışmalarıyla kağıt ve cam üzerinde göstermiştir. Bugün bu aile konağında orijinal levhalardan 6 tanesi saklanmaktadır. Nazif Šušević, Osmanlı Türkçesi ve Boşnakça yazmıştır. Boşnakça dilindeki eserler kısmen korunmuştur. Tamamen korunmuş tek kaside olan *Nazif Ef. Kasidesi* 2009 yılında yayımlanmıştır.

³³⁹ Bugün Novi Pazar'ın batısında bulunan Kosuriće köyü, Raška yerleşimi kapsamındadır.

Šušević ailesine göre bu konağın bulunduğu avluda eskiden farklı amaçlar için kullanılan binalar iki kısma bölünmekteydi. Güney tarafında insanların yaşadığı konağın önündeki kısımda selamlık ve diğer ekonomik yapılar bulunmaktaydı. Bugün bu kısımda evde yaşayan aileye ait bir motel ve restoran yer almaktadır. Bu binaların arkasında, batı tarafında sokaklara avlu kapısı olan geniş bir avluda, yaklaşık olarak simetrik bir dış kompozisyona sahip bir Šušević konağı bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, yani 1948'den 1980'e kadar olan kamulaştırma sırasında devlet zaman zaman bu ailenin mallarının bir kısmına el koymuştur.

Šušević ailesine göre konağın planı Nazif Šušević'in kendisi tarafından yapılmış çünkü konağın İstanbul'da gördüğü geleneksel Osmanlı evlerine benzemesini istemiştir. Ancak bu konaktan önce yapılan evler neredeyse aynı plana göre inşa edildiği için bu ifade gelecek araştırmaların konusu olabilir.

Šušević konağının dış görünümü, güneydeki simetrik ana cephesinde ahşap çerçeveli sıralanan pencerelerin dizilişine göre diğer geleneksel Novi Pazar evlerinden pek farklı değildir (Fotoğraf 270). Bunların üzerinde diğer eski evlerde olduğu gibi alt katta ızgara şeklinde ferforjeden yapılmış muşabak, üst katta ise dekoratif süs şeklinde bir muşabak bulunmaktadır. Šušević evinin ana cephesini diğer evlerden ayrılan temel fark, evin girişinin yükseldiği dairesel merdiven ve onun üzerinde bağımsız ve desteksiz duran bir cumbadır.

Fotoğraf 270. Šušević Konağı (1912), Ana Cephe

(<https://freemedia.rs/alaturka-soba-porodice-susevic-video/>; <https://www.youtube.com/watch?v=TmGxpRMpYi4> [Erişim Tarihi: 5 Nisan 2024])

Konağın iç kısmı³⁴⁰ bugün modern yaşam koşullarına uyarlanmış ancak büyük ölçüde orijinal hâlini korunmuştur. Šušević konağındaki bütün oymalı ahşap kapılar orijinal hâliyle

³⁴⁰ Araştırma sırasında Šušević konağına girmek mümkün olmadığından sunulan veriler çevrimiçi fotoğraf ve kayıtlara dayanarak toplandı.

günümüze gelmiştir. Bunların yanında tüm odaların tavanları hâlâ konağın yapıldığı dönemden beri aynı yalın çıtalarla süslenmiş olarak durmaktadır. Šušević konağında özel oda olarak eskiden başoda halk arasında alaturka adıyla bilinen oda neredeyse orijinal durumda kalmıştır. Aynı döneme ait diğer evlerde olduğu gibi tüm standart unsurları içeren, sedir, minder, sergen ve doğramadan oluşan ahşap sabit mobilyalarla donatılmıştır (Fotoğraf 271). Günümüzde dekoratif bir işlevi olan odanın ortasında ayrıca mangal yer almakta olup, zemininde Novi Pazar Sancağı ve Bosna evlerine özgü bitkisel ve geometrik motifli geleneksel bir kilim bulunmaktadır.

Fotoğraf 271. Šušević Konağı (1912), Alaturka

(<https://freemedia.rs/alaturka-soba-porodice-susevic-video/>; <https://www.youtube.com/watch?v=TmGxpRMpYi4> [Erişim Tarihi: 5 Nisan 2024])

Bugün bir kültür anıtı olarak korunmayan Šušević ailesinin evi, sadece sahipleri sayesinde günümüze kadar bu şekilde gelmiştir. Aile, yapıldığı dönemin tanığı olarak evin maddi ve manevi değerinin bilincinde olması nedeniyle evi değiştirme veya modern yaşam koşullarına uyarlamayı planlamamaktadır.

Günümüze ulaşan konutlara dayanarak bu tür yapıların inşa edilme sisteminin şehrin her bölgesinde birbirine benzediği söylenebilir. Şehrin merkezî kısmında, Eski Çarşı'nın yakınında ve aynı zamanda merkezî kısmın dışında bulunan konutlar, aynı mimarisi ve etrafında yer alan yapıların organizasyonu aynı olduğunu göstermektedir. Avluda caddeye bakan ekonomik yapılar ve arsanın iç kısmında yer alan aile konutu, izole bir aile yaşamı sağlamaktadır. Sonuçta konutların çoğu zamanla değişime uğramıştır ancak yapıların farklı dış mimarisine rağmen günümüze kadar gelen tüm örneklerde Türk evinin genel özelliklerini görmek mümkündür.

4.1.4. Mezarlıklar

Mezarlıklar, şehrin tarihini gösteren önemli göstergelerden biridir. Bu mezarlıklar, diğer Osmanlı yerleşimleri gibi şehrin eteklerinde yer almaktaydı. Osmanlı Dönemi'nde artan Müslüman nüfus genelde yeni oluşturulan mezarlıklarda defnedilmekteydi. Öbür tarafta seçkin kişiler, camilerin hazirelerinde gömülmekteydi. Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da üç Müslüman ve bir Yahudi mezarlığı yer alırken, Ortodokslar dinî yapıların avlularına ve etrafına defnedilmiştir.

4.1.4.1. Jermiše Mezarlığı

Bugün Novi Pazar'daki Hercegovačka ve Kraljevića Marka caddelerinin kesiştiği (Harita 15, numara 33) noktada Osmanlı Dönemi'nde oluşmuş Jermiše Mezarlığı bulunmaktadır (Fotoğraf 272). Bu küçük mezarlık anıt olarak çeşitli özellikleriyle kültür varlıkları arasında önemli bir yer almaktadır.

Fotoğraf 272. Jermiše Mezarlığı (16. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

Jermiše Mezarlığı'na ilişkin günümüze kadar hiçbir belge gelmedi. Bununla birlikte Novi Pazar'daki Osmanlı Dönemi mezar taşları araştırmacılar tarafından pek fazla

incelenmemiştir³⁴¹. Yerel halka göre mezarlığın adı Jermiše, Türkçe *yirmi* ve *şehit* kelimelerinden türetilmiştir. Zaman geçtikçe yerel halk bu iki kelimeyi birleştirilip Jermiše ismini oluşturulmuştur. Sonuçta burasının yirmi kişinin gömüldüğü bir mezarlık olduğu söylenmeye başlamıştır³⁴². Başka bir açıdan bakılırsa Jermiše adı Türkçe *yermiş* kelimesinden bir yer olarak ortaya çıkmış olabilir.

Bugün Jermiše Mezarlığı'nda mezar taşları rastgele durmaktadır. Mezar taşları, Osmanlı Dönemi'nde Novi Pazar'ın sosyokültürel özellikleri, maddi ve manevi değerleri ve yapıldığı zamanki yaşam tarzı gibi birçok konuda bilgiler içermektedir. Mezarlık, şu an kullanılmamasına rağmen henüz araştırılmamıştır. Mezar taşları arasında bugün sadece bir tanesinin yazısı okunabilmektedir. En büyük ve en dikkat çekici sekizgen beyaz mezar taşının başlığının altındaki kısımda bulunan *Lâ îâhe illallah Muhammedür-resûlüllah* yazısından sonra (Fotoğraf 273) kısmen okunabilen şu yazı bulunmaktadır:

المتوفى المرحوم المحتاج ...
تسعائة وعشر هجرية ...

“Elmüteveffa el merhüm el mühtac / Muhtac ve rahmetli ve müteveffa olan

Tis'a mie ve aşrin hicriyye / Dokuzyüz on hicri senesi

H 1010 / MS 1504/1505”

(Mujezinović, 1977, s. 145).

³⁴¹ Bu konu üzerinde 1970 ve 1980'lerde sadece Boşnak Mehmed Mujezinović çalıştı. Bunun yanında 2019 yılında TİKA tarafından desteklenen bir proje ile Novi Pazar'daki camilerin haziresinde bulunan mezar taşları tespit edilip çeviri yapıldı. Ancak bu çalışmalarda Jermiše Mezarlığı yer almadı.

³⁴²Rivayete göre Bosna'dan bir şehzade ve validesi İstanbul üzerinden Şiraz'a yola çıkmıştır. Novi Pazar Kalesi'nin yakınlarında akşam saatlerinde meçhul kişiler tarafından kuşatılmış ve saldırıya uğramışlar. Genç şehzade ve validesi ile yola çıkan 18 asker, onların etrafında dairesel bir şekilde pozisyon alarak mücadele etmeye başlamıştır. Saldırganların sayısı asker sayısından çok daha fazla olsa da Novi Pazar Kalesi'nden Osmanlı askerinin yardımı geleceği umuduyla savaşmışlardır. Askerler birer birer düşmüş ve sonunda şehzade ve validesi de hayatını kaybetmiştir. Saldırganlar zengin ganimetleri ve değerli eşyaları alıp kaçmışlardır. Ertesi gün çoban cesetler bulmuş ve kaledeki askerlere bu konuda haber vermiştir. Haberler Saraybosna'ya ve İstanbul'a ulaşmış ve Novi Pazar Kalesi'nin yerel bekçisi, herkesin öldürüldüğü yere defnedilmesine karar vermiştir. Böylece askerlerin mezarları bir daire çizmiş ve içinde valide ve şehzadenin iki mezarı konulmuştur. Yedi yıl sonra Bab-ı Ali, hayatını kaybeden kişilerin mezar taşlarına ve valide ile şehzadenin küçük türbesi için isim koyup mezarlığın etrafını duvarla çevirmiştir. Ne yazık ki 1809'da Novi Pazar, Sırp tarafından saldırıya uğradığında mezarlık yıkılmış ve bir daha yapılmamıştır. Detaylar için bk. https://www.youtube.com/watch?v=x_IC8jmtk3U [Erişim Tarihi: 28 Eylül 2022].

Yüksek kaide ile tasarlanan bu mezar taşı bugün Novi Pazar ve çevresindeki en eski mezar taşıdır. Diğer mezar taşları ise 17. ve 18. yüzyıldan gelmektedir. Dolayısıyla yüzyıllar boyunca mezarlık kullanılmaktaydı (Premović Aleksić, 2013, s. 136).

Fotoğraf 273. Jermiše Mezarlığı (16. Yüzyıl), Beyaz Mezar Taşı

(Temmuz, 2021)

Novi Pazar ve çevresinde bulunan eski Osmanlı mezar taşlarının dikey şekilleri Osmanlılar tarafından Balkan topraklarına getirmiştir (Bešlić, 1978, s. 14). İlk zamanlarda kullanılan mezar taşlarıyla sadece Osmanlı kültürünün özellikleri taşınmamıştır. O dönemden gelen mezar taşlarına hem Osmanlı öncesi³⁴³ hem de Selçuklu niteliklerinin sentezi olarak bakılabilir³⁴⁴. Mujezinović'in sınıflandırmasına göre³⁴⁵ Jermiše Mezarlığı'ndaki mezar taşları, sarıklı mezar taşları grubunun özelliklerini taşımaktadır (1974, s. 10). Bu mezar taşlarında dikdörtgen ya da çokgen şekilli düşeyin başında sarık başlığı vardır. 15. yüzyılda yapılmaya başlanan sarık ve kavuk başlıkları farklı biçimlerine göre gruplanmıştır (Çal, 2015, ss. 310-311). Başlık tipleri hem rütbe hem de mezarın tarihini göstermektedir. Jermiše

³⁴³ Osmanlı öncesi dönemde Bosna-Hersek, Batı Sırbistan, Batı Karadağ ile orta ve Güney Hırvatistan'da Orta Çağ'dan gelen mezar taşları (*stećci*) vardır. 12. yüzyıldan 16. yüzyıla tarihlenen mezar taşları, Orta Çağ'dan beri Avrupa'da yaygın bir gelenek olduğu gibi sıralar hâlinde düzenlenmiştir. Stećci çoğunlukla kireçtaşıdan oyulmuştur. Stećci, Güneydoğu Avrupa'nın Orta Çağ kültürlerinin manevi, sanatsal ve tarih yönlerine olağanüstü bir tanıklıktır. Stećci; Ortodoks Kilisesi, Katolik Kilisesi ve Bosna Kilisesi de dâhil olmak üzere üç Orta Çağ Hristiyan cemaati tarafından gömülmek için kullanılan dinlerarası inançlarıyla dikkat çekmektedir. Detaylar için bk. <https://whc.unesco.org/en/list/1504/> [Erişim Tarihi: 30 Eylül 2022].

³⁴⁴ Bešlić'e göre Osmanlılar kendi mezar taşları Orta Asya, Selçuk ve İslam kültürlerinin birleştiği bir mirastan oluşturmuştur (1978, s. 17).

³⁴⁵ 15. yüzyılın ortalarıyla 17. yüzyılın başları arasında tarihli en eski mezar taşları, Doğu Bosna-Hersek'te bulunmaktadır. Bunlar üç gruba ayrılır. İlki, üzerinde yarım küreye benzer bir çıkıntı bulunan kısaltılmış bir piramit olan bir dikilitaş biçimindedir; ikincisi, beşik çatı ile biten şahide biçimindedir; üçüncü grup ise sarıklı mezar taşlarıdır (Mujezinović, 1974, s. 10). Doğu Bosna-Hersek'in coğrafi olarak Novi Pazar bölgesine yakın olduğu göz önüne alınırsa Jermiše Mezarlığı'ndaki mezar taşları üçüncü gruba konabilir.

Mezarlığı'nda örfi (şeyhülislam, üst düzey kadı) şekli 18. yüzyılda yaygın olmaya başlamıştır. Bunun yanında kuka başlığı (yeniçeri) da mevcuttur.

Diğer mezar taşlarından farklı olan beyaz selimi başlığının (vezir, paşa, saray ağaları, kapıcıbaşı, mimarbaşı, kadı) düşeyinin tepesi görünmemektedir. Sarık dilimleri daha düzenli bir biçimde şekillendirilen bu başlık tipi 16. ve 17. yüzyılda kullanılmıştır. Ancak Novi Pazar'da en eski mezarın açık lahit olarak görülen kısım, Orta Çağ stecci'siyle benzerlik gösterirken ayrıca gömülen kişinin önemli olduğunu göstermektedir³⁴⁶. Beyaz mezar taş kısmında ise Osmanlı süslemeleri net görülmektedir.

Mezar ve mezar taşları Novi Pazar'ın tarihi açısından önemli olmasının yanında imar ve sanatsal gelişimin demografik bir göstergesidir. Her hâlükârda, Jermiše Mezarlığı üzerinde uzmanlar tarafından detaylı araştırma henüz yapılmadı ve yapılacak çalışmalarda Novi Pazar'a dair daha ayrıntılı bilgiler ortaya çıkacaktır.

4.1.4.2. Büyük Mezarlık veya Parice Mezarlığı

Büyük Mezarlık veya halk arasında Parice adıyla bilinen mezarlık Novi Pazar'daki Rifata Burdžević Caddesi üzerinde (Harita 15, numara 34) yer almaktadır (Fotoğraf 274). Parice Mahallesinde bulunan bu Novi Pazar'ın en büyük mezarlıklarından olduğu için hem büyük hem de Parice adını taşımaktadır.

Fotoğraf 274. Büyük veya Parice Mezarlığı (17. Yüzyıl?), Rifata Burdžević Caddesinden Giriş Kapısı

(Eylül, 2023)

³⁴⁶ Stecci'ye, çoğunlukta yatırılmış (sandukalar, lahitler gibi) ve daha az dikey biçimle (sütunlar, haçlar gibi) 16. yüzyılın ortasına kadar rastlanmaktadır. Genellikle sığ veya daha az çizilmiş bir kabartma olarak oyulmuş Orta Çağ sembolleriyle süslenmiştir. Aynı zamanda 15. yüzyılda, erken Osmanlı Dönemi'nde sandukalı mezarlarda yazılı kabartma ve süslemelerde rastlanmaktadır (Bozkurt, 2004, s. 520). Dolayısıyla Jermiše Mezarlığı'nda bulunan en eski mezarın kısımları hem Osmanlı hem de Osmanlı öncesi kültüre ait olabilir.

Yapılan kazılar sırasında Büyük Mezarlık'ta 4. yüzyılın ortasına ait Roma sikkeleri bulundu. Aynı zamanda mezarlıkta gerçekleştirilen arkeolojik kazılardan çıkan haç süslü veya haç biçimde tasarlanan mezar taşlarından dolayı bu mezarlık alanında Osmanlı Dönemi'nden önce bir Hristiyan mezarlığı var olduğu tespit edildi (Premović Aleksić, 2013, ss. 137-138). Osmanlı belgesinde kaydedilen Parice Senti 1528/1530 yılında 14, 1540 yılında 17, 1604 tarihinde ise 18 haneyi kapsamaktadır (Čar Drnda, 1984, ss. 84-85; Mujezinović, 1977, s. 146). 1604 tarihli Osmanlı belgesinde Parice Senti Ras Nahiyesi'nin parçasıydı. Kaydedilmiş bilgiler, önceden Hristiyan nüfusa ait mülkün (Sırp. baştina) Müslümanların eline geçtiğini göstermektedir³⁴⁷ (Gazić, 2000, ss. 215-216). Bu sebeplerden dolayı Büyük Mezarlık'ın 17. yüzyılda Müslüman mezarlığı olarak kullanılmaya başlandığı sonucuna varılabilir.

1858 yılında Slav dil bilimcisi, seyyah ve Bosna Eyaleti'ndeki Rus Konsolosu Aleksandar Fedorovich Giljferding, Novi Pazar'dan Sopoćani Manastırı'na giderken Büyük Mezarlık'ta bulunan Arap mezarından bahsetmektedir. Mezarlıkta oyma kılıçlı bir mezar taşının³⁴⁸ var olduğunu ve bunun eski zamanın ünlü bir kahramanı ve despotu olan Kara Arap'a ait mezar olduğunu belirtmektedir (Fotoğraf 275). Anlattıklarına göre Kara Arap, kahraman haydut Grujica Novaković³⁴⁹ tarafından öldürülmüştür. Devamında bunun yanında başka bir Arap'a ait bir mezar taşı olduğunu söylemektedir. Bu mezarın sahibi yeni çağın kahramanı Kara Ahmet, Mısır Valisi Mehmet Aliya'ya³⁵⁰ karşı savaşında başarılı şekilde öne çıktığı için Novi Pazar garnizonunun başı olarak ödüllendirilmiştir. Dönek davranışları ve Bab-ı Ali'ye itaatsizliği nedeniyle Bosna Veziri Ahmet Bey, öldürülmesini emrettiği ve 1843 yılında Kara

³⁴⁷ 15. yüzyılda Novi Pazar kurulduğunda konumu ve ticaret bağlantıları nedeniyle çevredeki nüfus şehirde yerleşmeye başladı. Şehirdeki daha elverişli yaşam koşulları, Novi Pazar'a yakın bölgelerden Hristiyanları cezbetmiştir. Şehrin ilk sakinleri arasında, Osmanlı yetkilileri ve askerî personel vardır. O dönemin sakinlerinin dini hakkında kesin veriler yoktur. Ancak Hristiyan ve Müslüman sayısının oranı yüzyıllar boyunca önemli ölçüde değişmiştir. Hristiyanların sayısının azalması ve Müslümanların sayısının artmasının iki sebebi olabilir. Birincisi, Novi Pazar'dan Hristiyan nüfusunun göçü; ikincisi, dinini değiştirenlere birçok avantaj sağlayan İslamlaşma, Müslümanların çoğalmasının nedeni oldu. Musović, Müslümanların artışının, Osmanlıların Novi Pazar'a yerleşmesinden çok İslamlaşma nedeniyle gerçekleştiğine inanmaktadır. Bununla birlikte baba ve oğlunun farklı inançlara sahip olmasının ender bir durum olmadığını da belirtmektedir (1979, s. 59). Benzer şekilde, daha sonra oluşturulan Novi Pazar Sancağı'nda bir erkek kardeşin Ortodoks ve diğerinin Müslüman olduğu durumların bulunduğunu Olga Zirojević söylemektedir (2003, ss. 8-9).

³⁴⁸ Bazı şehitlerin mezar taşlarında mızrak, kılıç veya diğer silahların oyulması, gömülen kişinin din adına savaştığını veya aynı tür silahlarla öldürüldüğünü göstermektedir (Đorđević, 1932, s. 95).

³⁴⁹ Grujica Novaković, Sırp destan şiirlerinde kahraman olarak anlatılan bir hayduttur. Tarihî kaynaklara göre Grujica Novaković 17. yüzyılda yaşamıştır. Detaylar için bk. <https://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/bsuvajdzic-uskoci.html> [Erişim Tarihi: 9 Ocak, 2023].

³⁵⁰ Büyük ihtimalle Giljferding burada Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan (1769-1849) bahsetmektedir. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa 1831-1833 yıllarında Osmanlı Devleti'ne karşı isyan çıkarmıştır (Kutluoğlu, 2022, s. 63)

Ahmet'in 42 kurşunla vurulduğu sözleriyle ile Giljferding Büyük Mezarlık ile ilgili anlattıklarını bitirmektedir (1972, s. 172).

Fotoğraf 275. Büyük Mezarlık (17. Yüzyıl?), Kara Arap'ın Mezarı

(Eylül, 2023)

Aleksandar Fedorovich Giljferding'in ziyaret ettiği bölgeler hakkında önceden bilgisi vardır. Bu yüzden Novi Pazar'da hayatını kaybeden kişilerle ilgili çeşitli tarihî kaynaklardan bilgi almış veya yerel halktan öğrenmiş olabilir. Büyük Mezarlık ile ilgili kesin olan şudur, Novi Pazar'da yaşayan önemli tarihî şahsiyetleri buraya gömülmüştür.

Büyük Mezarlık bugün büyük bir arazi kaplarken Novi Pazar'daki en büyük Müslüman mezarlıklarından biridir. İlk dönemlerde tek bir alan olarak kullanılan Büyük Mezarlık, bugün Novi Pazar'ın modernleşme zamanında inşa edilen bir kara yolu ile kuzey ve güney kısımlarına bölünmüştür.

Büyük Mezarlık'taki çeşitli mezar taşları, farklı Novi Pazar dönemlerini yansıtmaktadır. Bunların şekilleri ve bölümleri sayesinde mevtanın mesleği ve hangi tarikata bağlı olduğunu öğrenmek mümkündür. Başlıklı biten mezar taşları erkek mezarının, başlıksız mezar taşları ise çoğu zaman kadın mezarının göstergesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda mezar taşlarının bazı genel özellikleri bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilir (Çal, 2015, s. 306). Ancak Büyük Mezarlık'ta 10'a yakın şekil tipi varsa da en fazla görülenler sarıklı veya dikdörtgen başlıklı mezarlardır. Sarıklı dardağan mezar başı tipi hem Osmanlı İmparatorluğu'da hem de Novi Pazar'da 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar kullanılmaktaydı. Bu şekil yeniçeri, tüccar ve esnaf sınıfının başlığıydı (Çal, 2015, s. 311). Aynı zamanda küçük ulema, kadılar, müftüler, imamlar ya da vakıflarda çalışan kişilerin mezar başlarında örfi detari kavuklar mevcuttur. Bunun yanında kadın başlık türü olarak en fazla başlıksız ve yukarı doğru kavisli olarak yükselen baş kısmı mezar taşları bulunmaktadır (Fotoğraf 276).

Fotoğraf 276. Büyük Mezarlık (17. Yüzyıl?), Osmanlı Dönemi'ne Ait Çeşitli Mezar Taşları

(Temmuz, 2021)

Büyük Mezarlık'ta Osmanlı Dönemi'nden kalan mezar taşları Novi Pazar tarihine ilişkin pek çok bilgi sunabilir. Ölen kişinin ünvanını, tarikatını ve bir çağın özelliklerini net gösterebilir. Mezarlık tarih boyunca hep işlevsel olduğu için eski mezar taşlarının büyük bölümü günümüze gelmedi. Bunun iki farklı sebebi olabilir: birincisi, zamanla defnedilecek toprakların azalması; ikincisi ise, uzmanlar tarafından henüz detaylı araştırma yapılmaması. Dolayısıyla günden güne Osmanlı Dönemi'nin şahidi olan bu mezar taşları yok olmaya devam etmektedir (Fotoğraf 277).

Fotoğraf 277. Büyük Mezarlık (17. Yüzyıl?), Bakımsız Eski Mezar Taşları

(Temmuz, 2021)

4.1.4.3. Gazilar Mezarlığı ve Ahmed Gurbi Baba Türbesi

Şehrin güneydoğusunda bir tepe üzerinde geniş bir Gazilar Mezarlığı yer almaktadır (Fotoğraf 278). Bugün Ruđer Bošković Caddesi'ndeki (Harita 15, numara 35) Gaziler Mezarlığı, Novi Pazar'daki en büyük Müslüman mezarlığıdır.

Fotoğraf 278. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Giriş Kapısı

(Temmuz, 2021)

Gazilar Mezarlığı'nın ne zaman oluşturulduğu veya bu alanın ne zaman bu amaçlarla kullanılmaya başlandığı hakkında bugün bilgi yoktur. Novi Pazar bölgesinde ilk defa bu bir mezarlık olduğuna dair 1611 yılında Fransız seyyah Lefebvre tarafından bilgi verilmiştir. Bugün bilinen isim, 17. yüzyılın sonunda Avusturya-Osmanlı savaşları sırasında Novi Pazar için savaşırken hayatını kaybeden birçok askerin buraya gömülmesinden dolayı verilen isimdir. Böylece Gazilar ismi bugüne kadar kalmıştır.

Büyük Mezarlık'ta olduğu gibi Gazilar Mezarlığı'nda da benzer bir şekilde farklı dönemlere ait mezar taşları bulunmaktadır. Yazıt olmayanlar veya çeşitli doğal koşullar nedeniyle yazıtsız kalmış mezar taşları vardır. Gazilar Mezarlığı'nda gömülmüş farklı sosyal tabakaları simgeleyen mezar taşı biçimlerini görmek mümkündür. Günümüze kadar bu az araştırılmış alanda en eski mezar taşı, H 1142 / MS 1729 tarihli Aliya Mustafa'nın oğluna ait bir mezar taşıdır (Mujezinović, 1977, s. 147). 19. veya 20. yüzyılın ilk yarısına ait bazı mezar taşlarının üzerindeki orijinal Osmanlıca yazıtı bozulmayarak yerel dile çevrilmiştir (Fotoğraf 279). Büyük ihtimalle çevirilen mezar taşları mevtanın ailelerinin inisiyatifile yapılmıştır.

Fotoğraf 279. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Osmanlı Dönemi'ne Ait Çeşitli Mezar Taşları

(Temmuz, 2021)

Gazilar Mezarlığı'nın ortasında iyi korunmuş alçak kiremit kırma çatılı basit şekillendirilen bir türbe bulunmaktadır (Fotoğraf 280). Türbede ahşap lahit ve yapının girişindeki dış duvarda iki dervişin burada gömülü olduğunu belirtilen kitabeler yer almaktadır (Fotoğraf 281): H 1189 / MS 1775 yılında vefat eden Derviş Ahmed Gurbi ve H 1190 / MS 1776'da vefat eden Derviş Abdülkadir.

Fotoğraf 280. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbe

(Temmuz, 2021)

Fotoğraf 281. Gazılar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbedeki Güney Duvarda Sol ve Sağ Kitabı

(Temmuz, 2021)

Türbenin güney duvarındaki sol kitabenin içeriği şudur (Fotoğraf 145):

“İlâhin garb(u) şarkı seyr-i fl’lâh / Doğudan batıya hareket eden her şeyin yaratıcısı

Gelen gitmektedir El-Hükmü li’lâh / Gelenin ve gelenin Efendisi

Dir idi Derviş Ahmed Gurbi bi’lâh / Ahmed Gurbi’den çok önceydi

Bir Allah Hak Muhammed Rasülü’llâh / Muhammed, tek gerçek Allah’ın bize armağanı

Çinar birle ‘Abdu’l – Kâdir Allâh – / Ebedi Hükümdar, Yüce Allah

Atam tarihi: zahir ve Hu Allah (Hüve’llâh) (H 1189) /

Merhametli ve zamanın en aydınlanmış Efendi (MS 1775/1776)”.

Türbenin güney duvarındaki sağ kitabenin içeriği şudur (Fotoğraf 145):

Mürşidim hocam atam kutb-l ‘asr demine Hû /

Yüzyılın mükemmel öğretmeni olan manevi babanın şerefine (Hû)

Efdal-i hayr-i du’âmız Fâtiha ‘aşkına Hû /

Yüceler aşkına, Fatiha’nın hayırsever duaları (Hû)

Derviş ‘Abdu’l-Kadirin (rû)hına digil cânile Hû /

Derviş Abdulkadir’in ruhu ve kalbi için (Hû)

Yüzle bin toksandır anla devre zapta itmâm Hû /

1190 (MS 1776/1777) yazının bittiğini unutmayın (Hû)”

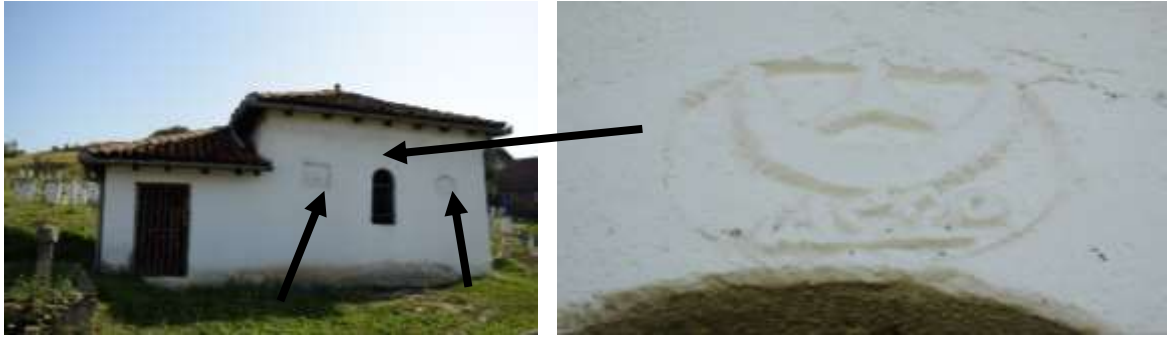
(Škrijelj, 2014, ss. 68-69).

Derviş Abdülkadir hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte Derviş Gurbi Ahmed ile ilgili 20. yüzyılın ortalarına kadar bilgi yoktu (Šabanović, 1973, s. 464). Bu şair hakkında ilk bilgileri Sadettin Nüzhet Ergun *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri* kitabında Gurbi'nin 18. yüzyılda yaşayan bir şair olduğunu söylemesinden gelmektedir (1944, s. 137).

Gurbi'nin hayatı hakkındaki bilgi en fazla eserlerinden edinilmektedir. Kendisini Gurbi olarak tanıtan, asıl adı Ahmed olan şair, Bosna Eyaleti'nde yer alan Novi Pazar'da doğduğunu, İstanbul İnkılâb Müzesi'nde bulunan Divan adlı eserinde kendisi sunmaktadır. Bu eseri H 1157 / MS 1774 yılında yazmaya başladığından da bahsetmektedir. Edirne'de bir süre kalırken Bektaşî tarikatına katıldı. Eserinin bir bölümünde Nakşibendi tarikatına da katıldığını belirtilmektedir. Bu nedenle eserlerinin sadece Bektaşî değil, Nakşibendilik temaları ile de donatan eşsiz bir şair olarak Ahmed Gurbi'yi Ergun anlatmaktadır (1944, ss. 137-138). Gurbi'nin doğum yılına dair daha önce Dervişhalilović ailesine ait olan ve bugün Novi Pazar'daki Ras Müzesi'nde ve İstanbul'daki Atatürk Kitaplığı'nda bulunan Divan'dan bilgi alınmaktadır. Divan'da eserini Bosna'da H 1135 / MS 1722/1723 yılında 25 yaşındayken yazmaya başladığını belirtmektedir. Buradan hareketle H 1110 / MS 1698/1699 tarihinde doğduğu tespit edilebilir (Škrijelj, 2014, s. 66). Bunlara ek olarak Ahmed Gurbi Baba'nın eseri olan bir Divan daha Kosova'da bulunmuştur. Şimdiye kadar bulunan eserlerde Gurbi'nin, Bosna'ya ve Novi Pazar'a sevgisini göstermesi ortak nokta olarak değerlendirilebilir³⁵¹.

Günümüze gelen türbe oldukça sade dikdörtgen planlı iki kısımlı kırma çatılı bir yapıdır (Fotoğraf 282). Badana ile boyanmış bütün cephelerde demir korkuluklu küçük açıklıklar az aydınlatılmış iç kısmı göstermektedir. Güney duvarda bulunan yuvarlak kemerli açıklığın üstünde H 1325 / MS 1907 yılı ile hilal ile oyması yer almaktadır. Muhtemelen yapının yenilenme tarihini göstermektedir (Mujezinović, 1977, s. 148).

³⁵¹ Ahmed Gurbi Baba, diğer birçok divan şairi gibi şehri anlatmıştır. Gençliğinden sonra hayatının bir bölümünü Novi Pazar dışında geçirdiği için yazı, memleketine olan özleminin sonucudur. *Kasîde-i Dervîş Ahmed El-Gurbî Berâyî Yeni Pazar Bosna'da* eseri, şairin hayatında Novi Pazar'ın ne kadar önemli olduğunun bir kanıtıdır. H 1157 / MS 1744/1745 tarihli bu kasideyi yaşamının olgun yıllarında yazmış olduğu söylenebilir (Salković, 2012, ss. 434-435). Gurbi'nin Divanı ve Novi Pazar Kasidesi, Novi Pazar Müzesi'nin dijital kütüphanesinde mevcuttur. Detaylar için bk. <https://muzejnp.rs/knjige/> [Erişim Tarihi: 13 Ocak, 2023].

Fotoğraf 282. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbedeki Kitabeleri ve Yenilenme Tarihi

(Temmuz, 2021)

Türbenin güneydeki duvarının batısında giriş kapısından sonra küçük odaya girilmektedir. Küçük odanın doğusunda büyük odaya geçen bir kapı bulunmaktadır. Büyük odada Ahmed Gurbi Baba lahitinin üstünde Bektaşî tacı³⁵² ile mezar taşı sonlanır. Yapının içi süslemesiz ve duvarları beyaza boyanmış, tavanı ise ahşap kaplıdır. Ahmed Gurbi Baba'nın lahitinin bulunduğu odada son zamanda eklenen küçük eşyalar vardır (Fotoğraf 283).

Fotoğraf 283. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbenin Giriş Kapısı ve Ahmed Gurbi Baba'nın Lahiti

(Temmuz, 2021)

³⁵² Çeşitli tarikatlarda taç, şeyhlerin veya sülukta belli bir dereceye ulaşan dervişlerin kıyafetidir. Farklı tarikatlar farklı biçim ve renkte başlıkları kullanmaktaydı. Dervişliğin bir simgesi olarak tacın kullanılmaya başlandığı zamana dair bugün bilgi yoktur. Zamana, mekâna ve tarikatlara göre tacın şekli değiştirilerek pek çok çeşidi oluşturulmuştur. Böylece evli olan Bektaşîler dört terkli horasânî veya edhemî tacı giyerken on iki terkli "fâhir, tâc-ı Hüseyinî, tâc-ı celâlî" adlandırılan tacı imam veya bekâr dervişleri kullanmıştır. Ancak sonraki zamanlarda bütün Bektaşî babaları on iki terkli taç giymeye başlamışlardır (Ceyhan, 2010, ss. 363-364). Dolayısıyla Ahmed Gurbi Baba yüksek bir mertebeye ulaşan bir Bektaşî'dir.

Türbenin hemen yakınında bulunan 15 mezardan 10 tanesi H 1197 / MS 1782 tarihli mütevazı derviş mezarı taşlarıdır (Fotoğraf 284). Yazıtlı olan mezarlar burada şu kişilerin gömülü olduğunu göstermektedir: Derviş Aliya; Şehid İbrahim Ağa'nın oğlu Molla Hasan; Derviş Yahya; Derviş Yahya'nın oğlu Abdullah; Saka Mustafa; Murat'ın oğlu Ramazan ve İslam. Mezar taşlarından birinde mevtanın adı okunaksız bir şekilde yazılmıştır. Bunların yanında H 1173 / MS 1759'da vefat eden Derviş Hasan'ın oğlu Şeyh Derviş İbrahim de yakınlarda gömülüdür³⁵³ (Mujezinović, 1977, s. 148).

Fotoğraf 284. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl), Türbenin Yanında Mezar Taşları

(Temmuz, 2021)

Bugün mezarlıkta eski dönemlere ait az sayıda mezar taşı bulunmaktadır. Mujezinović, mezarlığın bulunduğu arazinin yumuşak toprak olması nedeniyle birçok mezar taşının zamanla toprağa gömüldüğüne inanmaktadır (1977, s. 147). Gazilar'ın bugün aktif kullanılan bir mezarlık olarak kalabalık olmaya başlaması (Fotoğraf 285) nedeniyle zarar görmüş yazıtsız eski mezar taşları kaldırılmıştır. Bu mezarlıkta detaylı bir arazi kazı veya araştırması ve mezar taşlarının listesi yapılmadığından dolayı zamanın tahribatı ve insan faktörü kalan önemli eski mezarların zaman içinde kaybolmasına kesinlikle sebep olacaktır.

³⁵³ Dervişlerin Novi Pazar'a ilk ne zaman geldikleri bilinmemektedir. İslamlaşmanın başlamasıyla birlikte dervişlerin ortaya çıktığına inanılıyorsa da 15. yüzyılın ikinci yarısında Novi Pazar'a gelmiş olabilirler. Yüzyıllardır Novi Pazar'da yaşarken çeşitli tarikatlar, kendi tekkeleri ve topluluklarını oluşturdu: Kadiriye, Bektaşî, Nakşibendi, Rifâiye ve Kalenderiye. Dervişlerin faaliyetleri hakkında bugün pek fazla yazılı bilgi bulunmamaktadır. Hatta bazı araştırmacılar Novi Pazar'da bir Mevlevî tarikatının geçmişte var olduğuna inanmaktadır. Ancak buna dair bir kanıt yoktur (Mušović, 1993, s. 77-80). 19. ve 20. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgelerinde yalnız Novi Pazar'daki aktif olan Nakşibendi tarikatına ilişkin görevlileri ve idari işleri hakkında belge mevcuttur (BOA.EV.MH. 773, 146; BOA.EV.MH. 773, 148; BOA.EV.MH. 1184, 220; VGM. 171, 106; VGM. 894, 41; VGM. 2816, 31; BOA.EV.MKT.CHT. 668, 100; BOA.EV.MKT.CHT. 668, 102; BOA.EV.MKT.EVM. 6, 266; BOA.EV.MKT. 3129, 207; BOA.EV.MKT. 3206, 130; BOA.EV.MKT. 3130, 207; BOA.EV.MKT. 3203, 62). Ömer Efendi'nin anlatıklarına göre Ahmed Gurbi Baba'nın Türbesi yakınında gömülü olan grup, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir gelenek olan öğretilerini anlatmak için Bağdat'tan Novi Pazar'a gelen öğrencilerdir. Rivayete göre, öğretileri o zamana kadar Novi Pazar'da mevcut olanla uyumaz. Yerel halk onları kabul etmemiş, bu yüzden büyük olasılıkla aynı tarihte aynı yerde öldürülmüşler ve birlikte gömülmüşlerdir (Radović, 1998, ss. 33-34). İkinci Dünya Savaşı'na kadar Novi Pazar'da dervişlerin aktif olduğuna inanılmaktadır. Artık o dönemden sonra çoğu Türkiye'ye göç etmiş veya faaliyetlerini gizliden devam ettirmişlerdir.

Fotoğraf 285. Gazilar Mezarlığı (17. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

4.1.4.4. Yahudi Mezarlığı

Yahudiler, Novi Pazar'ın eski sakinleri olarak şehrin ekonomik yaşamında önemli rol oynamaktaydı. Yahudilerin Novi Pazar'a gelmesine ilişkin bugüne kadar kesin bir bilgi yoktur. 16. yüzyılın başlarında Novi Pazar'da ikamet ettiklerine dair bazı varsayımlar olsa da tarihî kaynaklarda ilk defa 18. yüzyılda onlardan söz edilmektedir (Mušović, 1979, s. 23). O zamanda Novi Pazar'da artan savaş sıkıntıları nedeniyle Dubrovniklilerin Novi Pazar'a gelmesi fakat oraya sürekli yerleşmeyi tercih etmemesi nedeniyle Yahudilerin bu dönemde önem kazandığı bilinmektedir.

Birkaç yüzyıl boyunca Yahudiler sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşiyordu; bir kısım Orta Doğu'ya yerleşti, diğerleri ise Osmanlı Devleti'nin Avrupa kısmına, Balkanlara yerleşti. 16. yüzyılın başlarında Bosna Eyaleti topraklarına yerleşmeye başlayan Yahudiler,

aslen İber Yarımadası'ndaki İspanya ve Portekiz'den gelmekteydi³⁵⁴. Gelen Sefarad³⁵⁵ Yahudileri hızla asimile olmalarına rağmen dillerini³⁵⁶ ve kültürlerini Balkanlarda yaşarken yüzyıllar boyunca korudular (Gaon, 1992, ss. 1-2).

Novi Pazar'daki ilk Yahudiler, ticaretle uğraşırken aynı zamanda yaşam koşullarını ve şehire kalıcı olarak yerleşme olanaklarını öğrenmeye çalışıyorlardı. Mevcut verilerden hareketle 18. yüzyılın ikinci yarısından³⁵⁷ itibaren Yahudi ailelerin Novi Pazar'a Dubrovnik, Saraybosna ve Selanik'ten daha fazla gelmeye başladığı bilinmektedir (Mentović, Ajbl, 2019, ss. 11-13).

19. yüzyılda Novi Pazar'daki Yahudilerin sayısından birçok seyahatnamede söz edilmektedir. Fransız Jean Baptiste Gabriel Amédée Chaumette, 1807/8 tarihli notlarında Novi Pazar'da 100 Yahudi'nin yaşadığını belirtmektedir (1822, s. 42). Avusturya-Macaristanlı seyyah Ami Boué, 1836'da Novi Pazar'da altı ila sekiz bin kişinin yaşadığını ve bunların çok az bir kısmının Yahudi olduğunu yazmıştır (Kostić, 1922, s. 32). Ivan Frano Jukić, 1852 Mayıs ayında Saraybosna'dan İstanbul'a giderken Novi Pazar'dan geçtiğinde orada beş Yahudi ailenin yaşadığını kaydetmiştir (1953, s. 128). Rousseau'nun 1866 yılındaki notlarında Yahudilerin sayısının daha sonra yeniden arttığı belirtilmektedir. 1899 nüfus sayımına göre Novi Pazar'da 170 Yahudi (83 erkek ve 87 kadın) vardı. Sonraki dönemde de Novi Pazar'da Yahudiler yaşamaya devam etmiştir. 20. yüzyılın başında gerçekleştirilen Balkan savaşlarıyla Novi Pazar'daki Osmanlı dönemi bitmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında işgal edilen Novi Pazar, 1915-1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan

³⁵⁴ Osmanlıların Anadolu'ya gelmeleriyle yeni bir dönemin başladığı zamanla Yahudilerin İspanya ve Portekiz'den kovulduğu zaman denk gelmektedir. Avrupa'daki Hristiyan egemenliğinde Yahudilere karşı yükselen kovma politikası 1391 yılında hazırlanmaya başlandı. O tarihte Sevilla'da geniş çapta Yahudi mahallesi yakılınca bu bütün Endülüs'e yayıldı. Bu arada İberya'da, dinleri zorla değiştirilen Yahudilerden oluşan çok geniş ve etkili konverso (ya da marrano) topluluğu oluştu. Bu kimseleri diğer Hristiyanlardan ayıran özellik, koşullardan dolayı dışarıya Hristiyan gibi görünüp evlerin içinde gizlice Yahudi olarak yaşamaya devam etmeleriydi. 1464 yılında devlet ve kilise beraber hangi "yeni Hristiyanların" gerçek Hristiyan olduğunu ve hangilerinin de gizlice Yahudi kalmaya devam ettiklerini incelemek için üç kişilik bir kurul oluşturdu. İspanya Devleti tarafından 31 Mart 1492 yılından ilan edilen ferman ile 100 bin kadar İspanyol Yahudinin en son 2 Ağustos'a kadar ülkeyi terketmesi emredildi. Bunların büyük bir kısmı göçmenleri kabul eden Osmanlı Devleti'ne sığındı (Sevilla-Sharon, 1992, ss. 26-28). İberya Yahudilerinin Osmanlı Devleti'ne göçü kolay olmamıştır. Ancak imparatorluğa geldiğinde yerli dindaşlarının yardımıyla kısa süre içinde entegre oldular.

³⁵⁵ İbran. Sefarad - İspanya

³⁵⁶ Yeni ülkelere gelen Sefarad Yahudiler, getirdikleri kültürü başından beri korumaya çalıştılar. Dinin, ritüel eşyaların, geleneklerinin ve kutsal kitapların yanı sıra iki dili de Balkanlar'a getirdiler: İbranice veya "kutsal dil" (İbran. L'shon Hakodesh) ibadet sırasında, kitaplar, edebiyat ve bilim alanında kullanılmış; diğeri ise Ladino adlı Judeoespañol, gündelik hayatta kullanılan dil, İspanyolca'nın belirli sayıda İbranice ve Aramice kelimelerle karışımından oluşturulmuştur. Ladino, Balkanlar'da yaşarken çevreden gelen kelimelerle (Türkçe, Boşnakça, Sırpça, Yunanca...) zamanla zenginleşti (Gaon, 1992, s. 2; Mentović, Ajbl, 2019, s. 14).

³⁵⁷ 1776 tarihli Dubrovnik'teki bir raporda, Novi Pazar'da yaşayan bir Dubrovnikli tüccar Luka Miljković'in oğullarının bedestenini Yahudi tüccarlara devrettikleri belirtilmektedir (Vinaver, 1960, ss. 46-59).

ordusunun kontrolü altında kaldı. Yahudi tüccarlar, Avusturyalıların kentteki varlığını ticaretlerini genişletmek için bir fırsat olarak kullandılar (Mihaljević, 2013, s. 105). 1941 yılında şehir işgal edilince Novi Pazar Alman kontrolü altına girdi. Sonunda 1942'de Alman ordusu tarafından Novi Pazar'dan Yahudiler kovuldu ve Belgrad'daki Eski Fuar'dan tasfiye edildi. Novi Pazar'ın Yahudi Belediyesi'ne³⁵⁸ bağlı yerlerde yaşayan toplam 305 Yahudi'den 238'i öldürüldü, 67'si hayatta kaldı (Mentović, Ajbl, 2019, s. 14, 19). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Novi Pazar'da yalnızca iki Yahudi aile yaşıyordu (Mušović, 1979, s. 23). 20. yüzyılın sonunda, Yugoslavya'nın dağılmasından önce bu aileler de İsrail'e ve Belgrad'a taşındı.

Novi Pazar'da yüzyıllarca yaşadıktan sonra, bugün Novi Pazar Yahudilerinin yalnızca mezarlığı kalmıştır. 18, 26 dönümlük alanı kaplayan bu küçük mezarlık, Potok Mahallesi'ndeki Donji Aleksinac Caddesi'nde (Harita 15, numara 36) yer almaktadır (Fotoğraf 286).

Fotoğraf 286. Yahudi Mezarlığı (18. Yüzyıl)

(Temmuz, 2021)

³⁵⁸ Novi Pazar'daki Yahudi Belediyesi, Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Duga Poljana ve Raška'da yaşayan Yahudileri içermektedir. Yahudiler, ticarete gelişmeye başlayınca bu küçük yerlere gittiler. İlk olarak 19. yüzyılın sonunda Sjenica'ya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise başka yerlere gitmeye başladılar (Mušović, 1979, s. 26).

Günümüze kadar gelen mezarlık (Fotoğraf 287) aslında daha önce daha büyüktü. Yahudiler Novi Pazar'a yerleştiklerinde Svojbor Mahallesi'nde bulunan eski Rum mezarlığına gömülüyordu. Ancak Potok Mahallesi'ndeki mezarlığın ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir. Novi Pazar sakinlerine göre bu mezarlık bir zamanlar daha geniş bir alanı kaplıyordu. Bugün güneydeki giriş kapısı kalın bir taş duvarla çevriliyken diğer tarafı daha kalın ahşap kazık ve dikenli tellerle çevriliydi. Güney tarafında biri iki kanatlı, diğeri tek kanatlı olmak üzere iki kapı vardı. Mezarlık girişinin doğusunda ziyaretçilerin dinlenmesi için ahşap banklı dört masa bulunmaktaydı. Mezarlığın kuzey tarafında bakıcının ailesiyle birlikte yaşadığı bir ev vardı (Mentović, Ajbl, 2019, s. 25).

Fotoğraf 287. Yahudi Mezarlığı (18. Yüzyıl), Mezar Taşları

(Temmuz, 2021)

Novi Pazar, Sjenica, Raška, Tutin ve Duga Poljana'daki Yahudilerin yanı sıra bu mezarlığın yakın olduğu diğer yerlerdeki Yahudiler de bu mezarlığa gömüldü. Geleneğe göre Sefarad mezarlığında mezar taşlarını yatay olarak (Aşkenazi'de dikey) yerleştiriliyordu (Fotoğraf 288). Ancak daha sonra çevrenin etkisiyle bu kural tutarlı bir şekilde uygulanmadı ve İbranice yazıtların yanı sıra Sırpça yazıtların da bulunduğu durumlar oldu (Mentović, Ajbl, 2019, s. 25).

Fotoğraf 288. Yahudi Mezarlığı (18. Yüzyıl), Yatay Mezar Taşları

(Temmuz, 2021)

Eylül ayında 2018'de Kültür ve Enformasyon Bakanlığı, Kraljevo Kültür Varlık Koruma Kurulu ve Novi Pazar Belediyesi himayelerinde eski Yahudi mezarlığında kalan 20 mezar taşının yenilenmesi ve restorasyonuna başlandı. 2019 yılının ortasında çalışmalar tamamlandı. Restore edilen mezarlık bu vesileyle ulusal öneme sahip bir kültür anıtı ilan edildi³⁵⁹.

Novi Pazar'da yer alan Müslüman mezarlıkları genel olarak mezar taşlarının özellikleri açısından pek farklılık göstermemektedir. Hepsinde defnedilen kişinin sosyal sınıfına ve cinsiyetine göre şekillendirilmiş yaklaşık olarak aynı boyutlarda mezar taşlarına rastlamak mümkündür. Ayrıca Gazilar Mezarlığı'nda türbenin varlığı dikkat çekmektedir. Türbelerin çoğu şehir dokusunda inşa edilirken Ahmed Gurbi Baba Türbesi ise Gazilar Mezarlığı'nın eteğinde inşa edilmiştir. Bunların yanı sıra Novi Pazar'da korunmuş ancak aktif olmayan bir Yahudi mezarlığı, Yahudilerin resmini vermektedir. Sunulan mezarlıkların anıtsallığı, malzeme kullanımı ve dekoratif özelliklerindeki farklılık, Novi Pazar'ın son yüzyıllardaki halkının net bir imgesini sunmaktadır. Ancak bu mezarlıklar yeterince araştırılmayıp korunmadığından dolayı doğal koşullar ve insan faktörü günden güne kademeli olarak mezarlıkların kaybolmasına neden olmaktadır.

Osmanlı Dönemi'nden kalma toplam 36 yapı günümüze ulaşmıştır. Farklı mimari özellikleri, yapılma amacı ve tarihine sahip bu yapılar, Novi Pazar haritasında yüzyıllara göre sınıflandırılınca şehrin ana ticaret yolu üzerinde geliştiğini göstermektedir.

³⁵⁹ Detaylar için bk. *Obnavljanje jevrejskog groblja u Novom Pazaru* [Novi Pazar'daki Yahudi Mezarlığının Yenilenmesi]. (11 Ocak 2019). <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/obnavljanje-jevrejskog-groblja-u-novom-pazaru/> [Erişim Tarihi: 23 Ekim 2023].

4.2. OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİNDEN GÜNÜMÜZE GELMEYEN YAPILAR

Yaklaşık beş yüzyıllık Osmanlı yönetimi boyunca Novi Pazar'da sayısız yapı inşa edilmiştir. Ancak bu kadar uzun bir süre içerisinde bu yapıların tamamının günümüze kadar korunması mümkün olmamıştır. Bunu birkaç faktör etkilemiştir: doğal koşullar, savaşlar, kullanılan malzemelerin bozulması ve insan faktörüdür. Bazı yapıların birinci veya ikinci el kaynaklara dayanarak var olduğu bilinmektedir. Ancak çoğundan yalnızca bir kez bahsedildiği için isimleri dışında başka hiçbir şey bilinmemektedir. Bu bölümde sunulan yapılar, Osmanlı Dönemi Novi Pazar'ın gelişiminin daha kapsamlı bir resmini vermek için yer almaktadır.

4.2.1. Günümüze Gelmeyen Dinî Yapılar

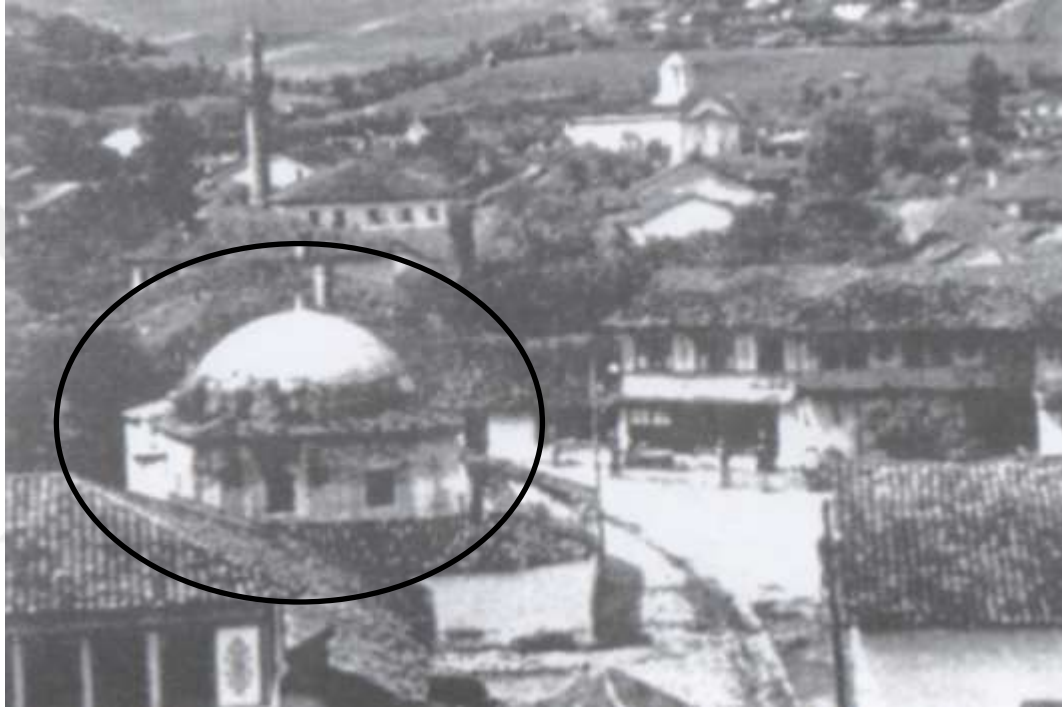
Novi Pazar'da Osmanlı Dönemi'nden kalan yapıların çoğu dinî yapılardır. Buna paralel olarak bugün mevcut tarihî verilere göre yıkılan yapıların büyük bir kısmı da camidir. Bugün var olmayan camilerin yanı sıra, eski tarihî camilerin yerinde aynı amaç doğrultusunda tamamen yeniden inşa edilen ancak mimarisi ve tarihî değerleri itibarıyla önceki yapının hiçbir özelliğini taşımayan camiler de bulunmaktadır. Bununla birlikte Novi Pazar'da dinî grupların (dervişler, Katolikler, Yahudiler gibi) varlığı sona erdiği için birçok tarihî yapı bakımsızlıktan yok olmuştur.

4.2.1.1. Gazi İsa Bey Camisi

15. yüzyılda Osmanlı Devleti yeni topraklar fethetmeye odaklandığı için devletin sağladığı tüm kaynaklar fetih için harcanıyordu. Bu nedenle ele geçirilen bölgelerin gelişimini bir dereceye kadar yönlendirmek amacıyla vakıflar kurulmaya başlanmıştır. Vakıf sistemi 15. yüzyılın başlarında Osmanlı saraylarında onay görmeye başlamış ve 16. yüzyılın sonunda tüm Anadolu ve Balkan topraklarında yaygınlaşmıştır (Çar Drnda, 1984, s. 78; Pamuk, 2004, s. 233).

Gazi İsa Bey'in uç beyliği dönemindeki rolü sadece yeni fethedilen toprakları yönetmek değil aynı zamanda Osmanlı etkisini her alanda en hızlı ve kolay şekilde geliştirmek olmuştur. Böylece Gazi İsa Bey, Novi Pazar'ın ihtiyaçları için ilk vakıf kuran kişidir. Orduyu daha da

ilerletmek için gerekli olan askerî tahkimatlara ek olarak, İslam dininin ve kültürünün yayılması da özel bir önem taşıdığı için kalenin inşası sırasında Gazi İsa Bey'in vakfının bir parçası olarak yanına bir cami yaptırılmıştır (Fotoğraf 289). Cami, kale ve merkezi ticaret açısından şehir silueti içerisinde (Harita 15, numara 37) ön plana çıkmıştır (Üstündağ, 2005, s. 155).

Fotoğraf 289. 1916 Yılında Gazi İsa Bey Camii (15. Yüzyıl)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Gazi İsa Bey Camisi bugün mevcut olmadığı için mimarisi hakkındaki bilgileri eski fotoğraflardan ve yayınlardaki aktarımlardan öğrenilebilir. Bu yapıya ilişkin en eski anlatım, bir zamanlar kilise olan bir cami olduğunu söyleyen Evliya Çelebi³⁶⁰ (1967, s. 264) tarafından yapılmıştır. Çelebi, kurşun kaplı kubbeli bir caminin olduğunu altını çizmektedir.

Gazi İsa Bey Camisi'nin yapılma tarihi ile ilgili günümüze ulaşan bilgiler tarihî kaynaklardan³⁶¹ öğrenilmektedir. Kaynaklardan alınan bilgilere göre caminin yanında bir

³⁶⁰ Detaylar için bk. Çelebi, E. (1967). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama* [Seyahatname - Yugoslav Ülkeleri Hakkında Kısımlar] (H. Šabanović, Çev.) Sarajevo: Svjetlost. (1896-1900).

³⁶¹ 1489 tarihli Bosna Sancağı tahrir defterine göre Gazi İsa Bey, yaptırdığı hamam, kervansaray ve çok sayıda dükkânın gelirlerini cami ve imaretine sarf etmiştir. Dolayısıyla cami ile ilgili direkt söz edilen bir belge olmasa bile bu mevcut belgeden Gazi İsa Bey'in yaptırdığı öğrenilebilmektedir (Oruç, 2013, s. 170).

imaret olduğu bilinmektedir³⁶². Bu durum vakıfların önemini ve onların çevresinde İsa Bey Mahallesi'nin³⁶³ oluşumunu da göstermektedir.

Bu cami birkaç kez yeniden inşa edilmiş, onarılmış sonunda da aldığı hasarlar nedeniyle 1938'de tamamen yıkılmıştır.³⁶⁴ Günümüzde Novi Pazar'da caminin olduğu konumda İslam Fakültesi binası bulunmaktadır.

4.2.1.2. Jermiše Camisi

Bugünkü Jermiše Mezarlığı'nın yakınında bir cami veya mescit (Harita 15, numara 38) vardır. Ancak caminin yapılma ve yıkılma tarihi ile ilgili bir bilgi elde edilememiştir (Mušović, Vujović, 1992, s. 38). Bu mezarlıktaki en eski mezar taşı 16. yüzyılın başlarında yapıldığı için caminin o dönemde yapıldığı düşünülebilir. Ancak tarihî kaynaklarda bu konudan söz edilen belge bulunmadığı için net bir sonuç çıkarmak zordur.

4.2.1.3. Ak İlyas Camisi

Novi Pazar'daki Kosančiceva Caddesi'nde 20. yüzyılın ortasına kadar Ak İlyas Camisi (Harita 15, numara 39) yer almaktaydı. 1516 tarihli kayıtlarda Ak İlyas Mahallesi'nde 36 hane bulunmaktaydı. Bundan sonra 1528/1530 Osmanlı tarihî kayıtlarında Ak İlyas Mescidi'nin mahallesinde 88 hane, 1540 yılında ise 75 hane vardı (Čar Drnda, 1984, ss. 84-85). 16. yüzyılın ilk yarısına ait Bosna vakıf kayıtlarında Ak İlyas Mescidi, Novi Pazar'daki 8 dükkândan yıllık 960 akçe geliri almaktaydı. Buna ek olarak Ak İlyas Mahallesi'ndeki değirmen ve 4.000 akçe nakit bağışlanmaktaydı. Çeltiğir Murat vakfı 3.500, Hacı Hamza vakfı 2.500, Murat'ın oğlu Veliya vakfı 1.000, Bülbül Hanım vakfı ise 1.000 akçe nakit parasını Ak İlyas Mescidi'ne bağışladı (Zlatar, 1974, s. 139). 1604 tarihinde Ak İlyas

³⁶² Gazi İsa Bey, cami ve imaret için Kosovska Mitrovica'da yedi değirmen vakfetmiştir. Bunların yıllık geliri 6.284 akçedir (Mušović, 1985, s. 70).

³⁶³ 1540 tarihli bir nüfus sayımına göre bu mahallenin 35 hanesi vardır (Mušović, 1985, s. 70).

³⁶⁴ Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde fethedilen topraklarda orayı ele geçiren fethi amir tarafından oradaki kilisenin camiye çevirilip kullanılmasına devam edilmiştir (Doğan, 2016, s. 57). Bazı iddialara göre bu caminin yıkımı sırasında, temellerinde camiden önce burada bir kilisenin olduğunu aktaran kitabeli bir taş bulunmuştur. Ancak bu taş günümüze kadar korunamamış olduğundan Evliya Çelebi'nin daha önce bu caminin bulunduğu alanda bir kilisenin bulunduğu dair iddiaları gerçek bir bilgi olarak kabul edilemez.

Mescidi'nin mahallesinde 17 hane vardı. Aynı belge, Ak İlyas Mescidi'nin, kervansarayın 5 binasının gelirinden desteklendiğini göstermektedir (Gazić, 2000, s. 213).

1944'te İkinci Dünya Savaşı sırasında Ak İlyas Camisi bombalandı. Hasar gördükten sonra sadece minare ve bazı duvar kısımları ayakta kalmıştır. Ancak 1964 yılında cami tamamen yıkılıp onun yerine yeni konut binası yapıldı (Mušović, Vujović, 1992, s. 37).

4.2.1.4. Kapıcıbaşı veya Kolo Camisi

Eski Kapıcıbaşı veya Kolo Camisi bugün Novi Pazar'daki 28. novembra ve Šabana Koče caddelerinin kesiştiği (Harita 15, numara 40) yerde bulunmaktaydı. Rivayete göre cami büyük olduğu için onun içinde hora (Sırp. kolo) tepilmiştir. Bu yüzden yerel halk tarafından Kolo Camisi adı verilmiştir. Onun yerinde, 20. yüzyılın ortasında konut ve iş binası yapılmıştır.

Caminin yapılma tarihi bilinmemektedir³⁶⁵. Kapıcıbaşı Camisi'nden ilk defa 1516 tarihli Osmanlı kayıtlarında söz edildiği için bu tarihten önce inşa edildiği tahmin edilmektedir. 1516 yılında Kapıcıbaşı Hamza Voyvoda Mescidi'nin mahallesinde 53 hane vardı 1528'de 73'e kadar yükselmiş ancak 1540 yılında hane sayısı 39'a düşmüştür. 1604 yılında Kapıcıbaşı Hamza Voyvoda Mahallesi'nde 35 hane vardı (Čar Drnda, 1984, ss. 84-85; Mujezinović, 1977, ss. 140-141).

6. yüzyılın ilk yarısına ait Bosna'daki vakıf kayıtlarında Novi Pazar'da Kapıcıbaşı Hamza Bey'in camileri için 25 dükkândan yıllık 2.236 akçe bağışlandı. Aynı mescit için Bazdar Mustafa'nın 4 dükkânının 220 akçe yıllık geliri bağışlandı (Zlata, 1974, s. 140). Bundan sonra 1571'de Kapıcıbaşı Camisi'ne bu kitabesi takılmıştır (Fotoğraf 290):

³⁶⁵ Diğer Novi Pazar'daki önemli camiler gibi Kolo Camisi'ne ilişkin bir rivayet vardır. Vezir, adının yaşatılması için İstanbul'da bir cami yaptırmaya karar vermiştir. Novi Pazar'dan bir ustaya işi verir. İnşaat sırasında vezir, çalışmasından memnun olduğu için ustayı zengin bir şekilde ödüllendirir ama usta için yeterli değildir. Bu yüzden inşaat sırasında usta gizli bir şekilde çok daha fazla para alır. Cami bitince usta bir sürü para toplayarak Novi Pazar'a gelir ve onunla Kolo Camisi'ni inşa etmeye karar verir. İş başka bir ustaya verir ve ona iyi bir şekilde ödeme yapar. Ancak yeni usta İstanbul'daki vezire onun yaptığı gibi gizlice çalar. Elde edilen parayla Kolo Camisi'ni yapan usta, kendi adına Tabak İshak veya başka bir camiye yaptırmıştır (Mušović Vujović, 1992, s. 34).

Fotoğraf 290. Kapıcıbaşı Hamza veya Kolo Camisi (16. Yüzyıl), Kitabe

(Mujezinović, M. (1977). Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara [Yeni Pazar'da İslami Kitabeli Anıtlar] . Novopazarski zbornik, 1, s. 140)

Kitabenin çeviri şudur:

"Accilû bi's-salâti kable'l-fevt / Vakit geçmeden namazı kılmakda,

Accilû bi't-tevbeti kable'l-mevt / Ölüm gelmeden tövbe etmekde acele et.

Kad temme vi şehri Cumazel-ahir, fi sene 979 /

Cumazel ahir ayında tamamlanmış, sene 979"

H Cemazeyilahir 979 / MS Ekim/Kasım 1571

(Mujezinović, 1977, ss. 139-140).

1571 yılında camiye eklenen kitabede eski veya yeni vakıf eden kişinin adı geçmemektedir. Bu kitabe 20. yüzyılın sonuna kadar Arap Camisi'nde bulunmaktaydı. Artık son Arap Camisi'nin yenilenmesinden sonra büyük ihtimalle İslam Topluluğu'na geçmiştir.

1689 yılında³⁶⁶ yıkılan Kolo Camisi, 18. yüzyılın başlarında İsmail Paşa tarafından yeniden yaptırılmış ve bu nedenle İsmail Paşa Camisi olarak adlandırılmıştır (Mušović, Vujović,

³⁶⁶ 17. yüzyılın sonunda, Osmanlı İmparatorluğu krize girmeye başladı. Avusturya, Venedik ve Polonya birlikleri Osmanlı devletini işgal etti ve kurtarıcılar olarak karşılandı. 1689'da Avusturyalı askerler Novi Pazar'a saldırdı ve burayı ateşe verdiler. Böylece Novi Pazar 17. yüzyılın sonunda tamamen yıkıldı (Kahrović, 2003, s. 20).

1992, s. 38). H 27 C 67 / MS 30 Mart 1851 tarihli arşiv belgesinde³⁶⁷ Bosna'daki Novi Pazar Kasabası'nda yer alan İsmail Paşa Camisi'nde görev yapacak kişiye ilişkin buyru sunulmaktadır. Daha sonra H 11 Şaban 92 / MS 11 Eylül 1875 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde³⁶⁸ merkezi Novi Pazar Kasabası'ndaki Kapıcıbaşı Mahallesi'nde bulunan İsmail Paşa Camisi'nin imam ve hatip görevlisi ile ilgili konulardan bahsedilmektedir. H Selh-i Şaban 292 / MS 30 Eylül 1875 tarihli arşiv belgesinde³⁶⁹ aynı konu üzerinde resmi yazışmalar söz konusudur.

20. yüzyılın başında cami müteveli Mehmed Efendi Hamzagic tarafından yenilenip yüzlerce kişi için ibadet yeri sağlanmıştır. Bundan sonra 1939 yılında Novi Pazarlı tüccar Mehmed Harčinović, caminin yanına abdesthane ve birkaç çeşme yaptırmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında 1944'te Novi Pazar bombalandıktan sonra Kolo Camisi'nden sadece minare kalmıştır. Savaş bitikten sonra Kolo Camisi'nin yeri temizlenip diğer yapı inşa edilmiştir (Radović, 1998, s. 28).

4.2.1.5. Madeni Sinan veya Eyüp Bey Camisi

20. yüzyılın ortasına kadar Novi Pazar'daki Stevana Nemanja ve 8. mart caddelerinin kesiştiği noktada Madeni Sinan veya Eyüp Bey Camisi (Harita 15, numara 41) yer almaktaydı (Fotoğraf 291). 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen bu cami, 19. yüzyılda Eyüp Bey tarafından yenilendiği için yerel halk buraya Eyüp Bey Camisi adı vermiştir (Radović, 1998, s. 23).

İlk defa 1528/1530 tarihli kayıtlarda Madeni Sinan Mescidi'nin bulunduğu mahallede 17 hanenin olduğundan söz edilmektedir. 1540 yılında bu mahallede 10 hane vardı (Čar Drnda, 1984, ss. 84-85). 1604 tarihli belgede Sinan Mukaddem Mescidi'nin mahallesinde 10 hane vardı (Gazić, 2000, s. 208). Aynı belgede Madeni Sinan Mahallesi kayıtlı olmadığı için hane sayısına bakılarak ikisinin aynı mahalle olması ihtimaller arasındadır.

³⁶⁷ BOA.EV.THR. 280, 44

³⁶⁸ BOA.EV.MKT. 790, 84; BOA.EV.MH. 1807, 397

³⁶⁹ BOA.EV.MKT. 793, 182

Fotoğraf 291. Madeni Sina veya Eyüp Bey Camisi (16. Yüzyıl), 1917 (Sol) ve 1954 (Sağ) Yılında

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

H 20 Cemaziyelevvel 1273 / MS 16 Ocak 1857 tarihi arşiv belgesinde³⁷⁰ Bosna Sancağı'ndaki Novi Pazar şehrindeki Maden Sinan Mescidi harap durumda olduğu için halk tarafından tamir edilen minber ve bu işi karşılıksız yapan görevliden bahsedilmektedir. H 25 Ca 1274 / MS 10 Şubat 1858 tarihli belgede³⁷¹ ise Maden Sinan Mescidi harap olduğu için Novi Pazar'da bulunan Eyüp Efendi, Bosna ve Hersek Sancağı Vakıflar Müdürü el-Hac Hüseyin Efendi'den bağış yapılmasını rica etmektedir. Sonraki zamanda R 11 Kanun-ı Sani 95 / MS 23 Ocak 1880 tarihli belgede³⁷² Sarı Sakallı ulemadan Eyüp Bey'in yerine Akif Bey Oğlu'nun geçmesi ile ilgili bilgiler sunulmaktadır. H 3 Muharrem 98 / MS 6 Aralık 1880 ve H 3 Safer 298 / MS 5 Ocak 1881 tarihli Osmanlı belgelerinde³⁷³ Novi Pazar Sancağı'nda bulunan Novi Pazar Kasabası'nda Maden Sinan Mahallesi'nde olan camide karşılıksız olarak görevi yapan mutasarrıf Eyüp Bey'in bazı hastalıklarından dolayı hizmet vermeye gücü olmadığı için caminin, büyük oğlu Mehmed Akif Bey'in sorumluluğuna devredilmesine ilişkin bilgiler söz konusudur. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl boyunca bu camide Eyüp Bey'in ailesi görev yapmıştır (Radović, 1998, s. 23).

³⁷⁰ BOA.EV.MKT.CHT. 122, 290

³⁷¹ BOA.EV.MH. 589, 264

³⁷² BOA. EV.MKT.CHT. 122, 292

³⁷³ BOA.EV.MKT.CHT. 122, 296; VGM.VGM.DEFTER. 171, 6

1960 yılında Novi Pazar Belediyesi'nin yeni şehir planına uymadığı için Eyüp Bey Camisi'nin yıkımına karar verilmiştir (Fotoğraf 292). Eski caminin yerine yakın modern komünizm şehrine uygun kültür merkezi binası inşa edilmiştir (Škrijelj, 2014, ss. 227-229).

Fotoğraf 292. Madeni Sinan veya Eyüp Bey Camisi (16. Yüzyıl), 1960 Yılındaki Yıkılması

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Eski Novi Pazar fotoğraflarına dayanarak Eyüp Bey Camisi'nin mimarisi hakkında bilgi edinilebilmektedir. Dikdörtgen planlı ve kırma çatılı caminin tıknaz minaresinin, ahşap şerefe ve külaha sahip olduğu belirtilmektedir. Aynı dönemde yapılan Novi Pazar camilerine bakılırsa Ahmed Voyvoda Camisi'nin sade minare ve büyük olmayan boyutları ortak noktaları olarak tespit edilmektedir. Bununla birlikte bu caminin bugün Stevana Nemanja Caddesi'ne bakan cephesi dükkânlarla çevriliydi (Fotoğraf 291, 292). Novi Pazar'da modernleşme zamanından önce Eyüp Bey Camisi'nin karşısında Tahıl Meydanı bulunmaktaydı. Bu yapıda ve Arap Camisi'nde mevcut olan dükkan kısmı ticari amaçla 19. yüzyılda Novi Pazar Çarşısı'nın gelişmesiyle yapıya eklenmiş olabilir. Bugün Madeni Sinan veya Eyüp Bey Camisi'nin iç kısmının fotoğrafları olmadığı için onunla ilgili yorum yapılamamaktadır.

4.2.1.6. Askerî Cami

1717 yılında Novi Pazar Kalesi'ne ilişkin gelen fermanla kalenin içinde cami (Harita 19, numara 42) yapılması gerektiğinden bahsedilmektedir. Yapım yılı kesin olarak bilinmemekle birlikte Novi Pazar Kalesi'ndeki cami 18. yüzyılda inşa edilmiştir. H 3 Ca 1266 / MS 16 Nisan

1860 tarihli arşiv belgesinde³⁷⁴ Askerî Cami'deki yeni hitabet görevlilerinden bahsedilmektedir. İşlevinden dolayı Askerî Cami adı taşınan cami 1914 yılına kadar ayakta kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra caminin harap olması nedeniyle yıkılması emredilmiştir (Šušević, 1981, s. 34). Onun yerine 1916 yılında Avusturyalı askerlerin ihtiyaçları için bir Katolik şapeli inşa edilmiştir. Bu şapel de cami gibi mütevazı bir yapı olarak yıkıldığı 1960 yılına kadar korunmuştur (Mušović, 1985, s. 93).

4.2.1.7. Sofi Memi Camisi

Sofi³⁷⁵ Memi Camisi hakkında pek çok bilgi günümüze gelmedi. Caminin ismi büyük ihtimalle yaptıran kişinin adıdır. Sofi Memi Camisi, Deda Šehovića ve Sjenička caddelerinin kesiştiği noktada (Harita 15, numara 43) yer almaktaydı.

1767 tarihli Kefilema'da Sofi Memi Mahallesi'nden ilk defa bahsedildiğinden bu caminin 18. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir (Mušović, 1972, s. 93). Bundan sonra 19. yüzyılda Osmanlı arşiv belgelerinde bu camiden söz edilmiştir. Böylece H 26 Zilhicce 89 / MS 24 Şubat 1873 tarihli arşiv belgesinde³⁷⁶ Yeni Pazar Sancağı'na bağlı, merkezi Yeni Pazar Kasabası'nda bulunan Sof Memi Mahallesi'ndeki mescit dar ve kötü durumda olduğundan dolayı Süleyman Ağa tarafından tamir edilmiştir ve genişletme yapılmıştır. İçine minber konulmuş ve hatip görelendirildiğinden bahsedilmektedir. Bundan sonra H 29 Zilhicce 289 / MS 27 Şubat 1873 tarihli belgede³⁷⁷ benzer bir şekilde Vakıf Bakanlığı'na bağlı Sofi Memi Camisi'ne ilişkin bilgiler sunulmaktadır. Mescit küçük ve yıkık dökük olduğundan dolayı hayırsever Süleyman Ağa tarafından yaptırılan tamirinden sonra halk daha fazla halk cuma ve bayram namazını kolayca kılacaktır. Aynı zamanda bu belgede uygun olan Abdurrahman Efendi'nin duacı sorumluluğuna izin verilmesi ve npadişahın fermanıyla onaylaması rica edilmektedir. Bunlarla birlikte H 28 Zilkade 1289 / MS 27 Ocak 1873³⁷⁸ ve 2 Rebiülahir 90 / MS 30 Mayıs 1873³⁷⁹ tarihli Osmanlı arşiv belgeleri de önceki belgelerdeki gibi caminin kötü

³⁷⁴ BOA.EV.MH. 245, 347

³⁷⁵ S ufi/sofi - tasavvufa inanan, tasavvufu bir hayat görüşü olarak benimseyen, tasavvuf ehli kimse, derviş, mutasavvıf; detaylar için bk. <http://www.lugatim.com/s/S%C3%9BF%C3%8E> [Erişim Tarihi: 29 Ekim, 2023].

³⁷⁶ EV.MKT.CHT. 44, 216

³⁷⁷ EV.MKT.CHT. 44, 218

³⁷⁸ EV.MKT.CHT. 44, 220

³⁷⁹ EV.MKT.CHT. 44, 222

durumundan bahsederken görevlilerinden de söz etmektedir. Bu belgelerde ayrıca Novi Pazar'da yer alan Sofi Memi Mahallesi'nin kalabalık olduğundan bahsedilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında 1944'te Novi Pazar bombalandığında cami doğrudan yıkılmıştır. Savaş Novi Pazar'a ekonomik kriz getiren sıkıntılara neden olmuş ve yerel halk cami kalıntılarını kışın yakmak üzere toplamıştır. Caminin bulunduğu yerde boş bir alan kalmış ve cami daha sonra hiçbir zaman yeniden inşa edilmemiştir (Radović, 1998, s. 25).

4.2.1.8. Nikšić Camisi

19. yüzyılın son on yıllarında Karadağ'dan çok sayıda muhacir Novi Pazar'a yerleşmeye başladı. Farklı bölgelerden gelenler arasında bir grup Karadağ'ın batısındaki Nikšić şehrinden geldi. Gelen muhacirler Novi Pazar'ın eteğindeki Hacet Mahallesi'ne kalıcı olarak yerleşerek Nikšić Mahallesi'ni kurarken³⁸⁰ cami (Harita 15, numara 44) inşa ettiler.

19. yüzyılda yapılan caminin orijinal görünümüne dair bir bilgi günümüze gelmedi ama yeterince sağlam olmayan karışık tip malzemeden yapıldığına inanılmaktadır. 20. yüzyılın sonlarında caminin bazı onarımları için Kraljevo Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun izniyle gerçekleştirilen çalışmalar, caminin görünümünü değiştirmiş ve cami özgünlüğünü kaybetmiştir (Mušović, Vujović, 1992, s. 31). Daha sonra 2012 yılında çıkan yangında cami neredeyse tamamen yanmıştır³⁸¹. Sonuçta eski caminin yerine eski yapıya benzemeyen yeni cami inşa edilmiştir.

4.2.1.9. Kolera veya Hidayet Camisi

20. yüzyılın başlarında Novi Pazar'ın ekonomik açıdan geri kalmışlığı ve şehirdeki genel kriz durumu inşaat faaliyetlerine de yansımıştı. Yerel halkın kötü hâlindeyken çeşitli bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkması birçok insanın can kaybetmesine neden oldu. Bakan Savaşları'nın başlamasından önce, 1910-1911 yılları arasında Novi Pazar'da kolera salgını

³⁸⁰ O dönemde Novi Pazar'a gelen muhacirler geldiği şehrin adını soyadı olarak kullanmaya başladılar. Bugün Novi Pazar'daki birçok aile Nikšić soyadını taşımaktadır.

³⁸¹ Detaylar için bk. *Džamija u Novom Pazaru izgorela zbog instalacija* [Novi Pazar'daki Cami Tesisat Nedeniyle Yandı]. (17 Ocak 2012). <https://www.slobodnaevropa.org/a/24454695.html> [Erişim Tarihi: 8 Ocak 2024].

yaşanmaktaydı³⁸². Novi Pazar sakinleri, 1911'de hastalığın ortadan kalkmasından dolayı Allah'a şükran göstergesi olarak Potok Mahallesi'nde bugünkü Đurđevi Stupovi Caddesi'nde (Harita 15, numara 45) bir cami inşa etmeye karar verdiler. Yapıldığı dönemde Hidayet³⁸³ Mescidi olarak bilinen cami, bugün Novi Pazar halkı arasında Potok Mahallesi'ndeki cami olarak bilmektedir.

1990'lı yıllara kadar Kolera (Hidayet) Camisi bakımsız bir durumdaydı (Mušović, Vujović, 1992, s. 31). 1997 yılında cami tamamen yıkılarak yerine eski yapıya hiç benzemeyen daha büyük bir cami inşa edildi. 2015 yılında düzenlenen caminin avlusunda 2017'de tuvaletli bir gusülhane yapıldı³⁸⁴.

Mevcut eski fotoğraflara göre (Fotoğraf 293) yalnız dış düzenlenmesinden iki katlı sade tek mekânlı kırma çatılı bir ibadet yeri olduğu görülebilir. Yaklaşık dikdörtgen plana sahip olan eski cami, ahşap şerefeli metal alemlî tıknaz minaresiyle mutevazı bir görünüm sergilemekteydi.

Fotoğraf 293. Kolera veya Hidayet Camisi (t.y. – 1997'den Önce)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

³⁸² Mevcut verilere göre 1910 ve 1911 yıllarında Novi Pazar'ı ciddi bir şekilde kolera salgını vurmuştur. Kolera o kadar yaygınlaştı ki her gün 73 kişi ölüyordu ve iki yıl süren salgından sonra yaklaşık iki bin kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. O zamanda yerel halk bir tür günah işlediklerini düşünerek Allah'tan merhamet istediler. Potok Mahallesi'ndeki halkın, Allah'ın günahlarını bağışlaması ve hastalığı ortadan kaldırması için kendilerini daha çok ibadete adanmak amacıyla orta büyüklükte bir cami inşa etmelerinin nedeni budur ve Kolera Camisi adı verilmiştir (Mušović, Vujović, 1992, s. 31).

³⁸³ Hidayet – doğru yol, hak olan Müslümanlık yolu; detaylar için bk. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 11 Mart, 2024].

³⁸⁴ Detaylar için bk. Potok (Kolerina) džamija [Potok (Kolera) Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 16.

Eski caminin yerinde yer alan yeni kubbeli cami, bakırla kaplıdır. İnce ve uzun minaresi tek şerefeye süslenmiştir. Caminin içerisindeki ahşap süslü minber ve geniş mahvil tamamen yenilenmiştir. Yeni yapının kapsamında abdesthane ve bodrum kat da bulunmaktadır. Böylece yeni inşa edilen yapı eski camiye hiçbir benzelik göstermeyerek bugün onun yerini almaktadır (Fotoğraf 294).

Fotoğraf 294. Kolera veya Hidayet Camisi (2017)

(Temmuz, 2021)

4.2.1.10. Kolera veya Saadet Camisi

Potok Mahallesi'ndeki Kolera Camii ile aynı nedenlerle, 1911 yılında Novi Pazar'ın Lug Mahallesi'ndeki bugünkü Ras Caddesi'nde (Harita 15, numara 46) Kolera Camisi'nin inşaatına başlandı³⁸⁵. Ancak bu cami Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tamamlanabilmiş ve Saadet³⁸⁶ Mescidi adı da taşımaya başlamıştır. Bu cami halk arasında Šaro'nun camisi

³⁸⁵ Novi Pazar'daki halk arasında Kolera Camileriyle ilgili kuşaktan kuşağa aktarılan bir rivayet vardır. Şöyle ki bazıların anlattıklarına göre her iki Kolera Camisi 1911 yılından önce inşa edilmeye başlanmış ancak kolera hastalarının çokluğu nedeniyle hastalık bulaşmış olanlar için karantina olarak kullanılmıştır. Buna göre bu nedenle ikisine de Kolera Camisi adı verilmiştir. Ancak günümüzde bu camilerin bu amaçlarla kullanıldığını doğrulayan herhangi bir tarihî kaynak bulunmamaktadır.

³⁸⁶ Saadet – mutluluk; detaylar için bk. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim Tarihi: 11 Mart, 2024].

olarak bilinir çünkü Šaro adlı bir adam cami yapmak için arazisini hediye etmiştir (Mušović, Vujović, 1992, ss. 31-32).

1990'lara kadar caminin muhtemelen büyük ölçüde değişmediği düşünülebilir. Kısa ve tıknaz minarenin yerini yeni ve yüksek bir minarenin almasıyla 1990'ların başında camide değişiklikler gerçekleştirilmeye başlandı. Bundan sonra 2008 yılında cami temelleri, duvarları, çatı ile beraber boyutlarının geliştirilmesiyle tamamen değiştirildi. Bu tür büyük ölçekli inşaat çalışmaları, ısıtma sisteminin getirmesi ve abdesthanenin yapılmasını da içermektedir³⁸⁷. Çalışmalar sonunda yeni cami, eski camiye hiçbir benzerliği kalmayacak şekilde yeni bir bina hâline getirildi (Fotoğraf 295). Caminin 1990'lı yıllardan öncesine ait bugün hiçbir fotoğraf bulunmamaktadır.

Fotoğraf 295. Kolera veya Saadet Camisi (2008)

(Temmuz, 2021)

4.2.1.11. Jermiše Mahallesi'ndeki Tekke

Novi Pazar'da 20. yüzyılın son yıllarına kadar Jermiše Mahallesi'ndeki Hercegovačka Caddesi 66 numarada (Harita 15, numara 47) bir tekke vardı. Bu tekke yıkılmadan önce uzun süre harap bir durumda kaldığından tam orijinal hâli bugün bilinmemektedir. Bina kötü

³⁸⁷ Detaylar için bk. Šarova džamija [Šaro'nun Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 13.

bir hâle gelmesi ve birkaç kez tamir edilmesine rağmen varlığının son döneminde konut olarak kullanılmıştır. Son sahiplerden önce eski tekkeye, İstanbul'a taşınan dervişler olan Ljajić ailesi tarafından bakılmaktaydı (Ejup Mušević, 1993, s. 82).

Bugün mevcut verilere göre tekkenin, kare planlı (10 x 10 m) tek katlı bir yapı olduğu bilinmektedir. Karışık malzemelerden yapılmış olan kalın duvarlar, küçük pencereleri ve kiremitli çatının altında farklı amaçlarla kullanılan dört odası vardı. İbadet için kullanılan en büyük odanın kalın duvarlarında açıklıklarla ve odanın iç kısmına bakan yerleşik seramik küplerle, odanın akustiğinin artırması sağlanmaktaydı. İbadet odasında da bir mihrap bulunmaktaydı. İkinci oda kadınlar için, üçüncüsü misafirler, dördüncüsü ise kahve ocağı olarak kullanılmaktaydı. Kahve ocağı ile misafir odası arasında yuvarlak alt kısmıyla tasarlanan bir küçük pencere mekanizması vardı³⁸⁸.

20. yüzyılın ortalarına kadar eski tekkenin karşısında Jermiše Mezarlığının güneydoğu kesiminde bir türbe yer almaktaydı. Türbenin tekkeye bağlı olduğu düşünülebilir ancak buna dair bir kaynak bulunmamaktadır (Ejup Mušević, 1993, ss. 82-83).

Novi Pazar'ın hızlanan kentleşmesi nedeniyle toplu konut binalarının devasa inşaatları öncesinde pek çok müstakil konut kolaylıkla yok olmuştur. Bu yüzden 21. yüzyılın ilk yıllarında eski tekkenin binası da bu sebeple yıkılmıştır.

4.2.1.12. Jošanica Mahallesi'ndeki Tekke

20. yüzyılın son yılına kadar Jošanica Mahallesi'ndeki Beogradska Caddesi 21-23 no'lu adreste (Harita 15, numara 48) bir tekke vardı. İki odadan oluşturulan tekke bir konut yapısına benzemekteydi. Bu tekkeye, Hadžihalitović derviş ailesi tarafından iki yüz yıldan fazla bir süredir bakılmaktaydı.

Bu tekkenin³⁸⁹ bir odasında iki lahit bulunmaktaydı. Çok kesin olmayan bilgilere göre bunlar Abdül Kadir ve Derviş Halit'in mezarlarıdır. Bazı kişilere göre Derviş Halit'in, bir zamanlar

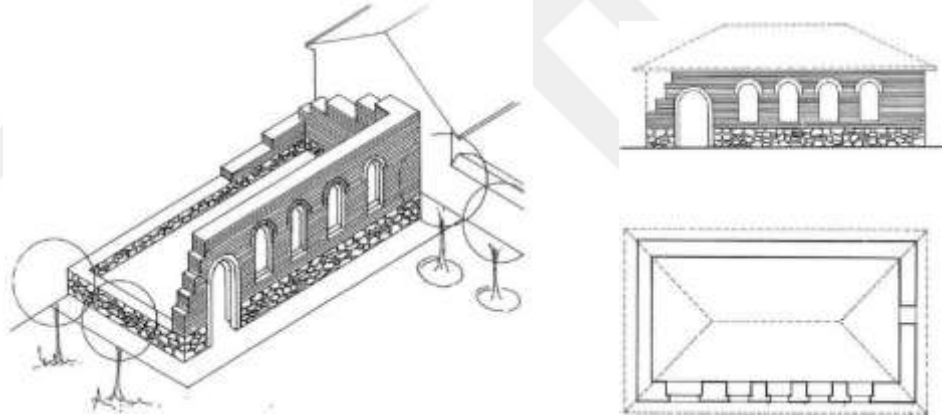
³⁸⁸ Böylece bir odada ikramı kimin hazırladığı görülmeyen onun başka bir misafir odasına verilmesi mümkündü. Konut yapılarında görülen bu mekanizma, kadınların başka bir odada bulunacak erkeklerden mahremiyetini korumasını sağlamaktaydı (Kahrović, 2010, s. 149). Dolayısıyla yapıdaki bu detayın konut amaçlı kullanılmaya başlandığı dönemde mi yapıldığı, yoksa yapının tekke olduğu dönemde mi mevcut olduğunu kesin olarak bilmek mümkün değildir.

³⁸⁹ Rivayete göre bu tekkede Derviş Ahmed Gurbi Baba ölüp defnedilmiştir. Ancak daha sonra bu dervişin takipçileri onun naaşını Gaziler Mezarlığı'na nakledip orada kendisine bir türbe yaptırmışlardır (Ejup Mušević, 1993, s. 82).

Bektaşi tarikatına ait olduğu bilinen Dervişhalitović ailesinin atası olabileceği düşünülmektedir. Bunun dışında tekkede başka bir ibadete bağlı alet bulunmamaktaydı³⁹⁰. Ancak Ejup Mušević'e göre bu koleksiyondaki pek çok obje ve yazı, Saraybosna ve Priştine'ye götürülmüştür (1993, s. 82).

4.2.1.13. Sinagog ve Yahudi Köprüsü

Sinagog, Novi Pazar'daki Yahudilerin dinî, eğitimsel ve sosyal yaşamının merkeziydi. 1857 yılında inşa edilmiş sinagog, Gazi İsa Bey Hamamı'nın doğusundaki Raška Nehri'nin güney kıyısında (Harita 15, numara 49) yer almaktaydı. 1988 yılında hazırlanan Eski Çarşı restorasyon ve koruma planına göre 1971 yılına kadar mevcut olan sinagogun yeniden yapılması planlandı (Plan 26).

Plan 26. Sinagog (1856), Hipotetik Plan

(Nešković, J., Đorđević, S., Radović, R., Kurtović Folić, N. (1988). *Stara čaršija u Novom Pazaru - zaštita i revitalizacija* [Novi Pazar'daki Eski Çarşı - Korunma ve Restorasyon]. Beograd: RO Institut Goša, str. 80)

³⁹⁰ Geniş Osmanlı coğrafyasında yer alan tekkenin mimarisi devletin siyasal koşullarıyla birlikte değişmekteydi. Erken Osmanlı Dönemi'nde Selçuklu Dönemi'nden gelen iki birimli türbe-zaviye yapı türü tekke yapısına yansımaktaydı. Bundan sonra klasik dönemde külliye sistemine yaklaşan mescit-tekke veya cami-tekke yapı türleri yaygınlaşmıştır. Ancak Anadolu-İstanbul-Rumeli bölgesinde tekkeler için tek geçerli yapı tipi, bu coğrafyada yerel gelenekten ortaya çıkan etkenlerin altında kalmıştır (Tanman, Parlak, 2011, s. 374). Bu şekilde Novi Pazar'daki tekkelerin mimarisi cami-mescit yapı türüne bağlamak gerekirse sade tek mekânlı veya iki birimli yapı plan tipine benzerdir. Nasıl cami tipleri diğer Osmanlı coğrafyasına göre değişmişse Novi Pazar tekkesinin mimarisi yüzyıllar boyunca neredeyse aynı kalmıştır. Tekkelerin mimarisi işlevlerine dayanmaktadır. İbadet ve eğitimden sonra en önemli olanları ziyaret, barınma, beslenme ve temizliktir. Bunlar hepsi beraber bir bütünlük oluşturduğu için çoğu zaman aynı alanlarda cereyan etmiştir (Tanman, Parlak, 2011, s. 371). Sonuçta bölge, dönem ve fonksiyon etkenleri tekke yapı türünü etkilediği için tek ve değişmez bir Osmanlı mimarisi belirtmek mümkün değildir.

Yüksek bir yapı olarak bilinen sinagogun çatısının şekli ve kullanılan malzemeleri tam olarak bilinmemekle birlikte beşik çatı olduğu ve taş ve kerpiçten yapıldığı tahmin edilmektedir³⁹¹ (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 79). Sinagoga güney cepheden girilmekteydi. Yaklaşık 20 metre uzun ana odanın ortasında Tevrat'ın okunduğu yükseltilmiş bir platform vardı. Doğu duvarında Tevrat'ın saklandığı kutsal bir dolap varmıştır. Kuzey duvarı boyunca uzanan küçük galerinin ahşap parmaklıklı bir çitin arkasında kadınların dua ettiği yeri bulunuyordu. Bu odanın yanında Yahudi cemaatinin toplantı ve çocukların imam hatip okulunda eğitim gördüğü bir oda vardı. Aynı zamanda bu oda okuma salonu görevini görmüştür (Mentović, Ajbl, 2019, ss. 21-22).

Novi Pazar'daki bu dinî yapının inşasıyla birlikte Raška Nehri üzerine şehirdeki ana köprü'nün yaklaşık 70 metre aşağısında bir köprü inşa edildi. Köprü nehrinin kuzeyi ve çok sayıda Yahudi ailenin yaşadığı güney kıyısına bağlıyordu. Novi Pazar halkı buna *Yahudi* veya *çifut köprüsü* Yahudiler ise *el çupri çiko* adını vermiştir. 1960 yılında Novi Pazar'daki inşaat faaliyetleri nedeniyle köprü yıkılmıştır (Mentović, Ajbl, 2019, s. 23).

4.2.1.14. Diğer Günümüze Gelmeyen Dinî Yapılar

Novi Pazar'ın erken kentsel gelişimine dair az bilgi bulunmakla birlikte bazı yapıların var olduğu bilinmektedir. 1489 tarihli tahrir defterinde Novi Pazar'da Gazi İsa Bey'in³⁹², köprü'nün yanında bir tekke yaptırdığı anlatılmaktadır. Tekkenin köprü'nün yanında olduğu ve şeyhinin adının Ali olduğu bilinmektedir. Ancak nasıl görüldüğü hakkında günümüzde hiç bir bilgi yoktur (Zirojević, 1977, s. 112; Čar Drnda, 1984, s. 79).

³⁹¹ Sinagogların mimarisi bölgeden bölgeye göre değişmektedir. Bu nedenle özel karakteristik bir inşaa tarzı yoktur. Ancak bazı özellikler çoğu sinagog yapısında görülmektedir; eskiden su kaynaklarına yakın inşa edilmesi, pencerelerin olması ve en yüksek yerde yapılmasıydı. Bununla birlikte sinagoglarda kesin üç unsurun bulunması gerekmektedir: kutsal dolap (Aran ha-Kodeş) devamlı yanan ışık (Ner Tamid) ve kürsü (Teva/Bima) (Adam, 2009, ss. 223-224). Novi Pazar'ın eski kısmının bir parçası olan sinagog, büyük olasılıkla onu çevreleyen yapılara benzer bir mimariye sahipti. Böylece şehir merkezinin transit bölgesinin bütünlüğü bozmadı.

³⁹² Erken Osmanlı Dönemi'nde Novi Pazar'daki tekkenin varlığı arşiv belgelerine dayanarak bilinmektedir. Ancak o belgelerde bu tekkenin hangi tarikata bağlı olduğu söylenmemektedir. Gazi İsa Bey Novi Pazar bölgesinde uçbeyi olmadan önce Üsküp'te görev yaparken vakfettiği Mevlevi tekkesi, tekkenin vakıfnamesinde *Mevlevî zaviyesi* olarak belirtmiştir (Ösen, 2015, s. 1800). Gazi İsa Bey, Novi Pazar'dan sonra Saraybosna'da uçbeyi görevini almıştır. Novi Pazar'da olduğu dönemde aralarında tekkelerin de olduğu benzer yapılar inşa ettirmiştir. Günümüze ulaşan belgelere göre Saraybosna'daki tekkenin Mevlevi tarikatına bağlı olduğu ispatlanabilir (Mujezinović, 1956, s. 246). Bundan dolayı Novi Pazar'daki tekkenin de Mevlevi tarikatına bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

16. yüzyılda devam eden İslamlaşma sürecinde din değiştiren kişiler, vakıflar kurarak bağlılıklarını göstermek istemiştir. Ayrıca Novi Pazar'da kısa veya uzun süre kalan çok sayıda askerî ve diğer devlet görevliler vakıflar kurmuştur. Ayrıntılı bilgi bulunmayan vakıflar ile ilgili sadece 1516, 1528/1530 ve 1540 yıllarına ait Osmanlı kayıtlarında adı geçmektedir. Menteşeli Aliya Mescidi, Ahmed Madeni Mescidi, İskender Subaşı Mescidi, Sinan Mukaddem Mescidi, Ali Voyvoda Mescidi (Čar Drnda, 1984, s. 84-85) gibi yapılara ilişkin sadece yapıların isimleri bilinmektedir.

17. yüzyıl Novi Pazar'ı bugün en fazla Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden öğrenilebilir. Evliya, Taşköprü Camisi ve onun yanındaki iki tekkeden bahsetmektedir. Bununla beraber Novi Pazar'da dervişlerin misafirhanesinden söz edilmektedir. Diğer kısımda şehirdeki iki imareti anlatıktan sonra Novi Pazar'da 7 Sırp ve Latin kilisesi olduğunu söylemektedir (Šabanović, 1967, ss. 264-265).

Evliya Çelebi'nin notlarından sadece bu yapıların varlığı öğrenilirken bir betimlemeye yer verilmemiştir. Novi Pazar'da bugün, önceden tekke veya imaret olarak kullanılan bir yapı yoktur. Sırpların ve Latinlerin ibadet yerlerine gelince bunun Novi Pazar'da yaşayan her iki grubun toplam sayısı olduğu varsayılabilir. Osmanlı öncesi dönemden Novi Pazar'da 3 Ortodoks ibadethanesi korunmuştur ve 17. yüzyılda burada Latinlerin (büyük olasılıkla Dubrovniklilerin) kendi ibadet yerinin olduğu bilinmektedir (Vojnović, 1898, s. 108). Ayrıca seyahatnameler kişisel bakış açısına dayanan tarihî kaynaklar olduğundan Evliya Çelebi'nin sunduğu her bilgi kesin doğru kabul edilemez. Bahsettiği yapılar hakkındaki daha fazla veri, gelecekteki bazı araştırmaların konusu olacaktır.

H 25 Şevval 1224 / MS 3 Aralık 1809 tarihli belgede³⁹³ Bosna Eyaleti'ndeki Novi Pazar Kasabası'nda Müezzîn Hoca Mahallesi'ndeki medresesinin yerel halk tarafından onarılıp yenilendiği söylenmektedir. H 12 Ra 1273 / MS 10 Kasım 1856 tarihli belgede³⁹⁴ Müezzîn Hoca Camisi'nden söz edilmektedir. Bahsedilen belgelerde yapılarla ilgili daha detaylı bilgiler yoktur ama ikisinin de aynı yerde olduğu tahmin edilebilir. Camiden bahseden evrak daha geç tarihli ama medresenin onarımı sırasında var olduğu varsayılabilir. Bugün Müezzîn Hoca Mahallesi'nin nerede olduğu bilinmemektedir. Buna benzer durum iki belgede adı geçen Mehmed Ağa Mescidi için de söz konusudur. H 8 Receb 253 / MS 8 Ekim 1837³⁹⁵ ve

³⁹³ VGM.VGM.DEFTER. 681, 79

³⁹⁴ BOA.EV.MH. 594, 20

³⁹⁵ VGM.VGM.DEFTER. 890, 123

H 7 Cemaziyelevvel 328 / MS 17 Mayıs 1910 tarihli belgede³⁹⁶ mesciddeki görevlilerden söz edilmektedir. Bu bilgiler dışında Mehmed Ağa Mescidi'ne ilişkin başka bilgiler bulunmamaktadır.

Novi Pazar'da Osmanlı Dönemi'nden kalma dinî yapılar, mimari mirasının en değerli parçalarından birini temsil etmektedir. Cami, tekke ve Katolik kilisesi ile sinagog gibi benzer dinî yapıların mimarisi hakkında pek bir şey bilinmezse bile onlarla ilgili az sayıdaki bilgiler, Novi Pazar'ın kentsel çekirdeğinin oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir. Yapıların mimarisi hakkında bugün çok bilinmemesine rağmen nüfusun, dinî topluluklar ve Novi Pazar'ın kentsel yapısı ile ilgili varsayımları büyük ölçüde doğrulduğu veya çürüttüğü düşünülmektedir.

4.2.2. Günümüze Gelmeyen Sivil Yapılar

Novi Pazar doğal özelliklerinden dolayı organik bir şehir olarak gelişmiştir. Buna göre sivil mimari yapılar, nüfusun ihtiyaçlarına göre organik olarak düzenlenmiştir. Aynı şekilde nesillerin değişmesiyle yeni ihtiyaçlar doğrultusunda yapıların çoğu ortadan kaybolmuştur. Genelde dinî gruplar, kendine bağlayan dinî yapılardan farklı olarak sivil mimarlık yapıları bireye daha çok bağlanır bu yüzden zaman içinde kaybolmaları daha fazladır. Ticari, eğitim amaçlı ve konut niteliğindeki pek çok kamu yapısı yalnızca savaşlar sırasında değil, Osmanlı sonrası dönemde de yok olmuştur. Bu yapılar hakkındaki bilgiler, seyahatnamelere ve nesilden nesile sözlü aktarıma dayanılarak aktarılmaktadır.

4.2.2.1. Bedesten

Novi Pazar'daki bedesteni hakkında bugün çok bilgi yoktur. Novi Pazar bir ticaret merkezi olduğundan ve burada yerli ve yabancı tüccarlar bulunduğu bedestenin var olduğu söylenebilir. Dubrovnik'te bulunan arşiv belgelerine göre Dubrovnikliler bedestenin sahipleri olarak Müslüman tüccarlarla anlaşmazlık yaşamıştır. Hatta Dubrovniklilerin bir kısmının bedestende yaşadığı belirtilmektedir (Mušović, 1980, s. 190).

³⁹⁶ VGM.VGM.DEFTER. 171, 138

1776 yılında Dubrovnikli tüccarların bedestenin sahibi olduğundan bahsedilmektedir. Novi Pazar'ın 18. yüzyıl boyunca var olan savaş koşulları Dubrovniklilerin göçüne yol açmıştır. Dubrovnik arşivindeki belgelere göre 1776 yılında bedesteni Yahudilere satmışlardır. Ancak 10 yıl sonra, bedestenin sahibi olarak yerel bir tüccarın adı geçmektedir ve bu tüccar, 1789 yılında Dubrovnikli bir tüccarla bedestenin mülkiyeti konusunda anlaşmazlık yaşamıştır (Vinaver, 1969, s. 188).

Yaşlı Novi Pazar sakinlerinin ifadesine göre bedesten 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Bedestenin içinde çoğunlukla çeşitli zanaat dükkânlarının olduğundan söz edilmektedir. Ancak mimarisi hakkında bilgi yoktur. Ayrıca bulunduğu yerin de şehrin merkezindeki bugün Eski Çarşı'nın yakınında (Harita 15, numara 50) olduğu varsayılmaktadır.

4.2.2.2. Smailbegović veya Granata Hanı

Günümüze gelmeyen yapılardan Smailbegović veya Granata³⁹⁷ Hanı³⁹⁸ (Fotoğraf 296), eskiden 1. maj Caddesi'nde (Harita 15, numara 51) bulunmaktaydı. Raška Nehri'nin güney kıyısında yer alan bu yapının büyük olasılıkla 19. yüzyılın başlarında inşa ediliği düşünülmektedir (Muminović, Kučević, 2017, s. 190). Amir Ağa'nın Hanı gibi bu han da sade bir mimari göstermektedir.

Fotoğraf 296. Smailbegović Hanı (19. Yüzyıl), 1. maj Caddesi'ne Bakan Cephe (2000'lerde)

(<https://www.facebook.com/photo/?fbid=3033316143447955&set=pcb.3033316273447942>)

[Erişim Tarihi: 6 Ocak 2024])

³⁹⁷ Granata – el bombası

³⁹⁸ Halk arasında bilinen bir rivayete göre Birinci Dünya Savaşı sırasında hanın çatısına bir el bombası düşüp patlamayınca binaya Granata adı verilmiştir.

1988 yılında Eski Çarşı için yapılan restorasyon ve koruma planı hazırlandığında Smailbegović ailesi tarafından yapılan han devletin koruması altına alınmıştır. Ancak zamanla yapı hem zarar görmüş hem de tapu mirasçısının sayısı 24'e çıkmıştır. Son yıllarda zemin katı çeşitli ekonomik amaçlarla kullanılırken birinci katta ise şehrin yoksulları yaşamaktaydı. 2012 yılında şehir denetleme kurulu binayı bantla çevreledi ve güvensiz hâle geldiği için kullanımını ve erişimini yasakladı. Ağustos 2013'te çıkan yangında han tamamen yandı. Polisin yaptığı incelemede yangının bilinçli olarak çıkarıldığı belirlendi.

Yangının ardından Cumhuriyet Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu, hanın Novi Pazar şehrine devredilmesini önerdi. Sahipler, kurulun uzmanlarına danışarak potansiyel yatırımcılarla iş birliği yaparak hanı restore etmek istediklerini iddia ederek buna itiraz etmişlerdir. Ancak han hiçbir zaman yeniden inşa edilmedi ve arazi temizlendikten sonra özel bir otopark (Fotoğraf 297) olarak kullanılmaya başlandı³⁹⁹.

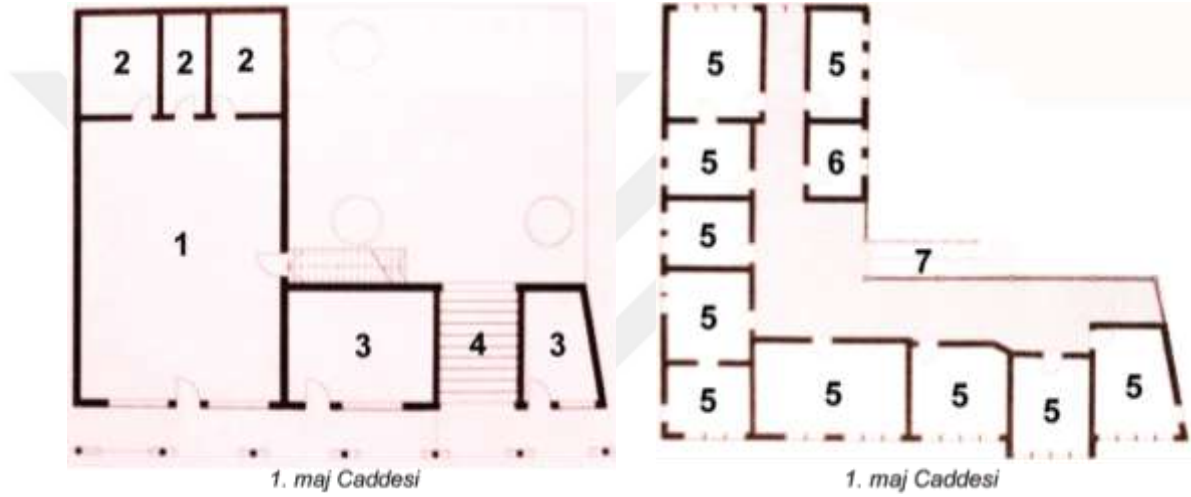
Fotoğraf 297. Smailbegović Hanı (19. Yüzyıl), Han'dan Kalan Boş Arazi

(Temmuz, 2021)

Hanın son hâlinin planında (Plan 27) 20. yüzyıl boyunca yapının kullanıcıların ihtiyaçlarına göre şekillendirildiği düşünülebilir. Bu yüzden Osmanlı Dönemi'nde hanın tüm bölümlerinin ne amaçla kullanıldığı kesin olarak tespit edilmek zordur. L şeklinde tasarlanan hanın bir kolu 1. maj Caddesi'ne diğer kolu ise iç avluya bakmaktaydı. Eğimli arazide bulunduğundan

³⁹⁹ Detaylar için bk. *Novi Pazar: Hanovi i hamam čekaju investitore* [Novi Pazar: Hanlar ve Hamam Yatırımları Bekliyor]. (22 Ağustos 2022). <https://www.danas.rs/kultura/novi-pazar-hanovi-i-hamam-cekaju-investitore/> [Erişim Tarihi: 6 Ocak 2024].

dolayı 1. maj Caddesi'ndeki cephede zemin ve üst kat iç avluya bakan cephede ise bodrum kat da vardı (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 30). Sunulan planda zemin katın ticari üst kat ise konaklama işlevi vardı. 1. maj Caddesi'ne bakan cephenin güney taraftaki iki dükkânın arasında arka bahçeye giden bir araba geçidi (Fotoğraf 296) vardı. Bu arka bölümünde ayrıca Novi Pazar'a gelen seyyahların ve tüccarların hayvanlarının bağlandığı revaklı bir cephe vardı. Arka cephelerdeki kolların kesiştiği noktada üst kata çıkan ahşap bir merdiven yer almaktaydı.

Plan 27. Smailbegović Hanı (19. Yüzyıl), Zemin (Sol) ve Üst Kat (Sağ) Planı

(Muminović, E., Kučević, A. (2017). Revitalizacija objekta han "Granata" u Novom Pazaru metodom rekonstrukcije [Novi Pazar'da "Granata" Hanı Yeniden İnşa Etme Yöntemiyle Canlandırılması]. *Novopazarski zbornik*, 40, str. 193; 1 – meyhane, 2 – depo, 3 – dükkân, 4 – araba gecidi, 5 – oda, 6 – hijyenik oda, 7 - merdiven)

Dış cephelerin sade mimarisi, birçok açıdan Novi Pazar'daki 19. yüzyıl Türk evinin mimarisiyle ortak özellikler göstermekteydi. Smailbegović Hanı'nın batı ve doğu cephelerindeki zemini destekleyen ahşap sütunlu açık revaklar, sıralı ahşap pencereler ve çıkıntılı saçaklar sivil mimarinin karakterini sunmaktaydı. Han işlek bir caddede yer aldığından kuzey ve güney cepheleri diğer yapılarla yan yana durmaktaydı. İç mekân da sade bir biçimde düzenlenmiş ve zamanla sıklıkla değişen kısımlar vardı.

Bodrum kat taştan, zemin kat duvarları kerpiçten diğer üst kısımlar ise düşey kirişlerle doldurulmuş ahşap konstrüksyondan yapılmıştır. Çamurla sıvanmış duvarlar kiremitle örtülü bir çatı ile sonlanmaktadır (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 30). Han, yıllardır herhangi bir yenileme yapılmadığından 2013 yılında yangın çıktığında onun yayılmasını ve hanın hızla tahrip olmasını inşaatında yoğun bir şekilde kullanılan ahşap kolaylaştırmıştır (Fotoğraf 298).

Fotoğraf 298. Smailbegović Hanı (19. Yüzyıl), Yangından Sonra Kalıntıları (2013)

(<https://rtvnp.rs/2013/09/05/oien-trotoar-ispred-granate/882> [Erişim Tarihi: 7 Ocak 2024])

Smailbegović veya Garanata Hanı, temel işlevinin yanı sıra tarihî, sosyal ve kültürel değerlere de sahiptir. Bununla birlikte şehrin ekonomik hayatı, yapının mimarisini ve konumunu etkilediğinden (Ersoy, 2001, ss. 1-3) estetiğe değil fonksiyona öncelik verilmiştir (Boyacıoğlu, 2010, s. 13). Hem Amir Ağa'nın Hanı hem de Smailbegović Hanı'nın sade mimarisi 18. yüzyılda rastlanan hanların araziye uyumlu tasarımı göstermektedir. Küçük dükkânlar ve konutlar arasında yer alan Smailbegović Hanı, zemin katı ve üst katı olarak tasarlanan mimarisiyle Eski Çarşı'ya uyum sağlamıştır. Böyle bir mimari hanın cephelerinde dekorasyon eksikliğine ve iç kısmında sade düzenlemeye yol açmıştır.

Smailbegović Hanı, yerel mimari özellikleri nedeniyle hem diğer Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında hem de Balkanlar'daki büyük hanlarıyla kıyaslanamaz. İnşaatta taş ve diğer sert malzemelerin kullanılmaması, mimarisini Türk evinin karakterine daha fazla yaklaştırmıştır. Dış sofa, revaklı cepheler, derin saçaklar, ahşap söveli penceler ve kapılar ile geleneksel malzemeleriyle Novi Pazar'daki ustaların inşaat tekniklerinin gelişmemediğini göstermektedir.

4.2.2.3. Gazi İsa Bey Medresesi

Günümüzde Novi Pazar'daki yüzyılla boyu süren Osmanlı yönetiminin altındaki medreselerinin çalışmalarına dair pek çok kaynak bulunmamaktadır. En eski bilgi Gazi Sinan Bey Medresesi hakkında 16. yüzyıla ait bir Osmanlı arşiv belgesinde

rastlanmaktadır⁴⁰⁰. Bunun yanı sıra 17. yüzyılda Evliya Çelebi Novi Pazar'dan geçerken 5 medresenin bulunduğunu belirtmiştir. Bugün Novi Pazar'daki Gradska Caddesi 1 no'lu adreste (Harita 15, numara 52) Eski Çarşı yakınında dinî ve genel yatılı eğitimin verildiği modern bir bina olarak inşa edilmiş Gazi İsa Bey Medresesi yer almaktadır. Böylece modern İsa Bey Medresesi'nin, Gazi Sinan Bey Camisi yakınında bulunduğu bugünkü ilk medresenin bulunduğu yere inşa edildiği düşünülmektedir. Buradan Osmanlı Dönemi'nde aynı yerde bulunan yapının hep medrese olarak kullanıldığı ancak zamanla görünüşünün ve isminin değiştiği görülmektedir.

Gazi Sinan Bey Medresesi'nin mimarisi hakkında günümüzde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1988 tarihli Eski Çarşı restorasyon planında anlatılan medresenin girişi bugünkü Gazi İsa Bey Medresesi'nin arkası olan 1. maj Caddesi 70 numarada bulunmaktaydı (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 27). Eski medrese girişinin 1. maj Caddesinden olduğu aynı adreste bulunan eski çeşmenin kalıntılarından anlaşılmaktadır (Fotoğraf 299).

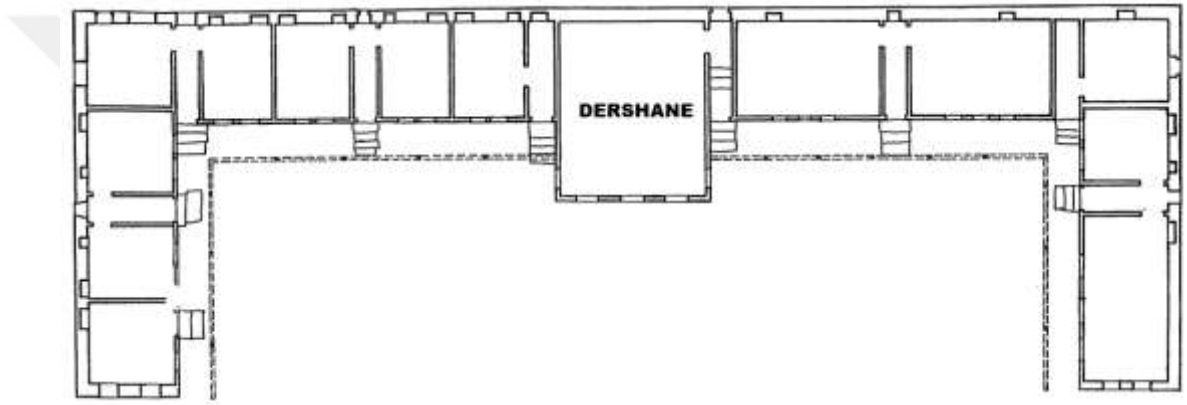

Fotoğraf 299. Gazi İsa Bey Medresesi (?), Medresenin Önündeki Çeşme Kalıntıları

(Nisan, 2024)

⁴⁰⁰ Gazi Sinan Bey Medresesi'nden bahseden belge için Gazi Sinan Bey Camisi başlığına bakılabilir.

1988 yılında Eski Çarşı'nın restorasyon planının yazıldığı dönemde medrese binası aktif olarak kullanılmadığından yapının kendisi ve avlusu harap durumdaydı⁴⁰¹. Bu çalışmada verilen plana göre o dönemdeki mevcuttaki medrese binası, açık revaklı avlulu veya U planlı yapı tipine sahipti (Plan 28). Bulunan avluda yer alan medresede U şekli oluşturulan hücreler ve dershanenin arka duvarları iki yan ve arka taraflarını kapatılırken 1. maj Caddesi'ne bakan avlunun giriş tarafı açık durmaktaydı. Tek hatlı merkezi bir yapı olarak düzenlen medresenin ortasında öne çıkan bir dershanenin iki tarafında sıralanan hücreler bulunmaktaydı (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 27).

Plan 28. Gazi İsa Bey Medresesi (?), Eski Plan

(Nešković, J., Đorđević, S., Radović, R., Kurtović Folić, N. (1988). *Stara čaršija u Novom Pazaru - zaštita i revitalizacija* [Novi Pazar'daki Eski Çarşı - Korunma ve Restorasyon]. Beograd: RO Institut Goša, str. 27)

Medrese hafif eğimli bir zemin üzerine inşa edildiği için temeller ve yüksek kaidesi taştan yapılmıştır (Fotoğraf 300). Yapının kiremit dolgulu ahşap konstrüksiyonunun yanı sıra çatı ve revak konstrüksiyonu ahşaptan inşa edilmiştir. Medrese, kiremitlerle örtülü beşik çatı ile sonlanmaktaydı (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 28).

⁴⁰¹ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti Dönemi'nde birçok dinî okul ve medresenin çalışmaları kesintiye uğradı. Bosna-Hersek, Sırbistan ve Kosova'da medreseler kademeli olarak kapatıldı. Böylece 1945-1948 yılları arasında medresenin çalışmaları kesintiye uğradı. Novi Pazar Medresesi 1946'da kapatıldı. Bundan sonra 1950'lerde tüm mektepler kaldırıldı. Detaylar için bk. Bu kurumların binaları çeşitli kamusal amaçlarla kullanılmıştır. *Uzурpacija vakufa u socijalističkoj Jugoslaviji: „Mektebi kao preživjele i štetne ustanove treba da nestanu iz društvenog života muslimana“* [Sosyalist Yugoslavya'da Vakfın Gaspsı: "Hayatta Kalan ve Zarar Veren Kurumlar Olarak Mektepler Müslümanların Sosyal Hayatından Silinmelidir"]. (26 Eylül 2022). <https://stav.ba/vijest/uzurpacija-vakufa-u-socijalistickoj-jugoslaviji-mektebi-kao-prezivjele-i-stetne-ustanove-treba-da-nestanu-iz-drustvenog-zivota-muslimana-3/12231> [Erişim Tarihi: 14 Nisan 2024]. Ancak 1990 yılında Novi Pazar'daki medrese çalışmalarına yeniden başlayıp günümüze kadar aralıksız olarak çalışmalarına devam etmektedir (Kahrović, 2003, s. 141).

Fotoğraf 300. Gazi İsa Bey Medresesi (?), Eski Dış Görüntüsü

(Kahrović, M. (2003). *Novi Pazar u vaktu i zemanu* [Vakti Zamanında Novi Pazar]. Novi Pazar: Narodna biblioteka "Dositej Obradović", str. 141)

Batı tarafındaki ana cephenin merkezî yerini en büyük odası olarak derslane almaktaydı. Dershanenin kuzey ve güney tarafında sıralanan hücreleri vardı. Derslane hariç ana cephe boyunca arazinin yüksekliğini eşitleyen uzun ve ince ahşap dirseklerle bir revak bulunmaktaydı. Avlu duvarındaki iki veya üç grup hâlinde düzenlenen pencereler, basit ortak bir ahşap çerçeveye birbirine bağlanmaktaydı. Dershanenin üst kısmındaki dörtlü pencere grubu bir bütün olarak ahşap çerçeveye birbirine bağlanmıştır.

Revaktaki iki oda arasındaki koridorlara giden taş merdivenlerle odalara girilmekteydi. Ana cephede dokuz merdiven ve sekiz koridor vardı. Kuzey kanadın sonundaki bir odanın doğrudan girişi,ni onun kütüphane ya da öğretmenler odası olabileceğini göstermektedir. Bütün bölümler avludan aydınlatılmaktaydı. On küçük ve üç büyük bölümü bulunan bu medrese, büyük kapasiteli yapı olarak değerlendirilmektedir. İçeride odaların yalnızca avluya bakan duvarlarında pencere bulunurken, diğer duvarlarda kitapların saklanması için raflar yer almaktaydı. İç menkânın duvarları sıvalı, zemini ahşap, tavanları ise yalın çıtalarla kapalıydı. Ayrıca her odaya bir ocak yerleştirildi (Nešković, Đorđević, Radović, Kurtović Folić, 1988, s. 27).

20. yüzyılın son on yılında yeni ve modern bir medrese binasının inşa edilmesiyle yalnızca fotoğraflardan ve sunulan çalışmadan bilinen eski medrese binası tamamen kaybolmuştur. Bu nedenle 1990 yılına kadar varlığını sürdüren yapının kesin yapım tarihini belirlemek mümkün değildir. Mevcut verilere göre plan Osmanlı medreselerinden alınmıştır ancak yerel inşaat geleneği önemli bir yer tutmuştur (Bećirbegović, 1974, s. 285). Planda gösterilen medrese daha çok erken Osmanlı Dönemi'ne karşılık geldiği için İznik'teki Süleyman Paşa Medresesi (1359) ile benzerlikler bulunabilir. Ancak kullanılan malzemeler, mütevazı ve seyrek bir şekilde bitirilen revak, yerel inşaatın büyük şehirlerde Osmanlı mimarisini temsil eden örnekler inşa etme becerisine ulaşamadığını göstermektedir.

4.2.2.4. Diğer Günümüze Gelmeyen Sivil Yapılar

Novi Pazar kurulduğu zaman Osmanlı belgelerinde şehirde imaret⁴⁰², kervansaray ve köprü'nün varlığını anlatan bilgiler yer almaktadır. 1489 tarihli tahrir defterinde (Oruç, 2013, s. 170) imaretin caminin yanında olduğu ve kervansaray, köprü ve diğer dükkânlarla birlikte Gazi İsa Bey'in vakfına ait olduğu bilinmektedir. Kervansaray hakkında varlığından başka bir şey bilinmemekle birlikte, köprü'nün İstanbul ticaret yolu üzerindeki Raška Nehri'nin sol ve sağ kıyılarını birbirine bağlayan bir konumda olduğu varsayılabilir. Ayrıca Gazi İsa Bey'in vakıfları her iki kıyıda da yer aldığı için muhtemelen vakıflar arasında bağlantı kurmanın önemli olduğu çıkarımında da bulunabiliriz (Zirojević, 1977, s. 112; Čar Drnda, 1984, s. 79).

Behija Zlatar, 16. yüzyılın ilk yarısına ait Osmanlı belgelerine dayanarak başka yapıların var olduğunu ifade etmektedir; Sinan Bey imareti, medresesi ve mektebi; Sinan Bey'in birçok dükkânı, 4 değirmeni ve 200.000 akçe nakit turarı ile desteklenmekteydi; Silahdar Ahmed Bey Mescidi, onun tabhane ve dükkân geliri tarafından desteklenirken Mevlana Hüsrev Çelebi'nin vakfından 15.000 akçe de almaktaydı. İshak Mescidi ve Mektebi; kurucusunun ahır, 30 dükkân ve yıllık 2.160 akçe ile finanse edilmekteydi. İskender Subaşı Mescidi'ne 9 dükkân ve Jošanica Irmağı'nın kıyısında bulunan arsadan malı ve 5.000 akçe geliri gelmekteydi; Sarraf Yusuf'un 7 dükkânının gelirinin bir kısmı İskender Subaşı Mescidi'ne, diğer kısmı ise Bosna'ya giden yolun onarımına tahsis edilmekteydi. Ahmed Mescidi ve Köprüsü 19 dükkân ve yıllık 21.000 akçe geliri kurucusu tarafından sağlamak ve köprü'nün

⁴⁰² İmarat ya da aşev ihtiyaç duyanlara karşılıksız yemek sunmak amacıyla kurulan bir yapıdır. İmarat terimi başka anlamında da kullanıldığı için (imar etme, yerleşme, bayındırma vs.) kavram kargaşasına rastlanmaktadır (Gürbıyık, 2015, s. 23).

onarımı Kürekçi Mustafa'nın 4 dükkânın gelirinden desteklenmekteydi. Sufi Ahmed, Kapıcıbaşı Bali Mescidi'nde Kur'an-ı Kerim okunması için 4 dükkân geliri ile 500 akçe bağışlamaktaydı. Merhum Yusuf, Rogozna'ya⁴⁰³ giden yolu onarmak için bahçeli 2 ev ve 2 dükkân tahsis etmekteydi. Gülşah Hanım, bir ev ve iki dükkândan oluşan vakfını iyiler ve fakirler için vakfetmekteydi (1974, ss. 137-140).

Farklı tarihî koşullar nedeniyle Novi Pazar'daki birçok inşaat faaliyetine ilişkin veriler yalnızca Osmanlı arşiv belgelerinde mevcuttur. 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen faaliyetler, Novi Pazar'ın hareketli bir inşaat alanı olduğunu göstermektedir.

1854 yılında Novi Pazar'ın hâlâ Bosna Eyaleti'ne ait olduğu dönemde Raška Nehri üzerindeki köprünün onarılması gerekiyordu. Osmanlı arşiv belgeleri⁴⁰⁴, asker ve işçilerin Novi Pazar'da engelsiz hareket edebilmesi için bu ihtiyacın ortaya çıktığını belirtmektedir. Yüzyıllardır Novi Pazar'dan geçen ticari yollar Gazi İsa Bey'in yaptırdığı köprüden bahsedildiğini varsayılabilir. O köprü şehrin kuzey ve güney tarafını bağladığı için zamanla mimarisinde bazı değişiklikler yaşanmış olabilir. Belgede köprünün mimari özellikleri hakkında bilgi verilmemektedir. Bugün mevcut köprünün şekli İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra inşa edildiği için 19. yüzyılda gerçekleştirilen onarımdan sonraki görünümü mevcut değildir.

1859 yılına ait bir Osmanlı arşiv belgesinde⁴⁰⁵ Novi Pazar'da bir hükûmet konağı ihtiyacı olduğundan Yusuf Bey konağının kiralanmasının maliyeti hakkında bilgi verilmektedir. Belgede bina kiralamak için ödenmesi gereken tutar belirtilmektedir. 1865 ve 1869 tarihli arşiv belgelerinde⁴⁰⁶ yıkılan hükûmet konağından askerler için bir hastanenin kurulduğundan söz etmektedir. O belgelere göre hastane Novi Pazar Kalesi içerisinde bulunmakta ve askerlerin bakımının doğru bir şekilde yapılabilmesi için onun bir an önce onarılması gerekmektedir. Ayrıca hükûmet konağının geçici olarak kale dışındaki hanelere taşınacağını belirtilmektedir. Novi Pazar, Kosova Vilayeti'nin bir parçası hâline geldiği zaman bir hükûmet konağı inşa etme ihtiyacı ortaya çıktı. Bununla ilgili 1888 tarihli bir belgeye⁴⁰⁷ göre Novi

⁴⁰³ Rogozna Dağı, Novi Pazar'dan güney-doğu istikametine doğru yaklaşık 30 km uzaklıkta yer almaktadır. Yapılan araştırmalara göre Orta Çağ ve Osmanlı Dönemi'nin ilk yüzyıllarında Rogozna'da birkaç maden vardı. Bulunan kalıntı, kurşun, çinko, altın ve gümüş madenlerinin varlığını göstermektedir (Petrović, 1984, s. 39). 16. yüzyılda bu madenlerin yakınlığı Novi Pazar'ın gelişmesinin sebebi olabilir.

⁴⁰⁴ I.MVL. 304, 12519

⁴⁰⁵ I.MVL. 414, 18083

⁴⁰⁶ I.DH. 598, 41659

⁴⁰⁷ DH.MKT. 1577, 91

Pazar'da bir hükümet konağı yapılması talep edildi. Belge, inşaat ruhsatının verilebilmesi için gerekli olduğu bilgileri içermektedir. Hükûmet konağının yapıldığını doğrulayan bir belge bulunmamakla birlikte 1890 yılında bir Osmanlı arşiv belgesinde⁴⁰⁸ Novi Pazar Kazası'ndaki hükûmet konağının harap ve tehlikeli durumda olduğu belirtilmektedir. Ayrıca tadilat sırasında memurların geçici olarak taşınacağı iki kapılı hanelerin kiralanması gerektiği de yazılmaktadır. Ardından 1891 yılına ait iki belge⁴⁰⁹, İçişleri Bakanlığı ile Kosova Vilayeti arasındaki hükûmet konağına ilişkin yazışmaları sunmaktadır. Birincide, Novi Pazar'daki hükûmet konağı oturulmaz derecede harap olmasına dayanarak onun tamir masraflarının düşürülmesi gerektiği gerekçesi ile detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Aynı belgeye bağlı diğer evrakta hükûmet konağının yenilenmesi konusunda yetkili makamlara bilgi verildiği ve çalışmaların önümüzdeki H 308 / MS 1892 yılından itibaren başlatılmasının onaylandığı sunulmaktadır. 1891 yılına ait bir başka belgede, konağın inşası için gerekli 200.300 guruşun teslimi geciktiğinden bahsedilmektedir. Yeni hükûmet konağının yeri kaynaklarda bulunmamakla birlikte yine Novi Pazar Kalesi'nde yine yer aldığı düşünülebilir.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısında çıkan yenilikler toplumun her alanını kapsamaktaydı. 1862 yılına ait bir arşiv belgesinde⁴¹⁰, Osmanlı yetkililerinin Priştine'den Bosna'ya Novi Pazar üzerinden gidecek bir telgraf hattının en kısa sürede kurulması gerektiğinden bahsedilmektedir. Ertesi yıla ait olan belgede⁴¹¹ (1863) de yakında faaliyete geçecek telgrafhanede görev yapacak memurlardan söz edilmektedir. Belgede ayrıntılı bir şekilde memurların listesi ve maaşlarının miktarı yer almaktadır. Bundan sonra 1864 tarihli bir belgede⁴¹² telgraf merkezinin Novi Pazar'dan Sjenica'ya taşınması önerisinin yer aldığı belirtilmektedir. Novi Pazar'daki telgrafhanenin görüntüsüne dair bilgi bulunmamakla birlikte telgraf bağlantısının şehirde ilk kez kullanılmaya başlandığı için bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerini birbirine bağlayan Novi Pazar'ın önemini göstermektedir.

Novi Pazar, Osmanlı Dönemi'nde ekonomik öneme sahip olduğundan yüzyıllar boyunca Bosna'da ve daha sonra Kosova Eyalet'inde önemli bir idari birimdi. Bu yüzden evrakları saklamak için 1870 yılında Novi Pazar Sancağı Meclis İdaresi bir tutanakta; malların ve resmî yazışmaların, resmî defterlerin ve tapuların sağlam bir biçimde saklanması

⁴⁰⁸ *DH.MKT.* 1732, 64

⁴⁰⁹ *I.SD.* 111, 6684; *DH.MKT.* 1904, 7

⁴¹⁰ *A.MKT.NZD.* 427, 29

⁴¹¹ *I.HR.* 195, 11069

⁴¹² *A.MKT.MHM.* 290, 59

gerektiğinden hükûmet konağında ateşe dayanıklı kagir bir depo yapılması için 9.764,5 kuruş masraftan bahsetmektedir⁴¹³. Bu deponun inşaatının, Novi Pazar Belediyesi'nin masraflarını karşılayamayacağı belirtildiğinden Bosna Eyaleti tarafından finanse edildiği anlatılmaktadır. Deponun yerine ilişkin bugün başka bir bilgi bulunmamaktadır⁴¹⁴.

Bazı yapılar Novi Pazar'dan geçen yabancıların notlarından öğrenilmektedir. Diplomat Theodor Anton Max Ippen, *Novibazar und Kossovo (das alte Rascien), Eine Studie* adlı eserindeki Novi Pazar bölümünde İsa Bey Camisi'nin arkasından Jošanica Nehri'nin kıyısına kadar Novi Pazar'ın eski yöneticisi Eyüp Paşa'nın konağı bulunduğunu anlatmaktadır. Konağı; selamlık ve haremlik kısmı, hizmetçi ve misafir kısmı, birkaç avlulu ve diğer ayrı binalardan oluştuğu için geniş ve büyük bir yapı olarak tanımlamaktadır. Ayrıca konağın etrafının ahşap kulelerle güçlendirilmiş bir duvarla çevrili olduğunu belirtmektedir. Sonunda konağın son derece bakımsız bir durumda olduğunu ve tamamen çürümeye doğru ilerlediğinin açıkça görüldüğünü söylemektedir (Ippen, 1892, s. 125). 1892 yılında Ippen'in paşa konağını tanımlaması, Novi Pazar'ın önemli ve görkemli yapıları arasında terk edilmiş konağın yer aldığını kanıtlamaktadır. Öte yandan Ippen, kendi eserinde bazı anlatıklarında elindeki bilgilerin doğru olmadığını göstermektedir. Ancak konağın daha erken, yani 19. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği düşünülebilir. Çünkü Eyüp Paşa'nın 1830'larda Novi Pazar'ın yöneticisi olduğu bilinmekle birlikte onun o dönemde onardığı caminin üzerindeki kitabeden anlaşıldığı üzere aynı dönemde konağın da inşa edilmiş olduğu düşünülebilir.

Novi Pazar'da yüzyıllardır süren Osmanlı Dönemi'nde şehirde gelişen kentsel yapı, ev tipini etkilemiştir. Osmanlı zamanında yapılan evler, günümüze kadar çok nadiren korunabilmiştir ve mimarisini ancak tarihî kaynaklardan öğrenilebilmektedir. Novi Pazar evleri sadece binanın büyüklüğüyle değil aynı zamanda evin yapıldığı plana göre de sahibinin toplulukta önemini göstermekteydi. Eski arşiv fotoğrafları ve kıt tarihî kaynaklardan geç Osmanlı döneminde yapılan evlerin inşasındaki form ve malzeme zenginliği görülebilmektedir.

⁴¹³ I.DH. 616, 42901

⁴¹⁴ 1912 yılında Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan Osmanlılara karşı Balkan İttifakı'nı kurmuşlardır. İttifak, Osmanlı yönetiminden kurtulmayı ve yeni kurulan ulusal devletlerin genişletilmesini hedeflemekteydi. 1912 yılında şiddetli çatışmalar sırasında Osmanlılar Balkanlar'dan gitmiş ve Novi Pazar Sırp topraklarına dâhil olmuştur. Ancak hemen ertesi yıl, yani 1913'te Balkanlar'da yeni sorunlar baş gösterdi. Yeni fethedilen bölgelerin bölünmesi konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle Sırbistan ve Bulgaristan arasında çatışma çıkması büyük silahlı mücadeleye yol açmıştır (Vojvodić, 1969, s. 276-280). Bu çatışmalarda Novi Pazar'da ciddi maddi hasar meydana geldi ve en çok o dönemde arşiv ve diğer belgelerin imha edildiğine inanılmaktadır.

Günümüze gelen evler çoğunlukla simetrik iç sofalı plana sahip olduğundan Novi Pazar'da sadece bu ev plan tipinin olduğu yanılgısı ortaya çıkabilir. Jovan Krunic, Novi Pazar'daki şehir evleri üzerine yaptığı çalışmada, hiçbir günümüze ulaşmamış birçok açık sofalı ev tipinden bahsetmiştir. Bugün bildiğimiz örnekler arasında Altun-Alem Camisi'nin karşısında yer almış olan Tankosić ailesinin mütevazı mimariye sahip evi, ardından Gicić ailesinin Sarajevska Caddesi'ndeki evi, Stevana Nemanje Caddesi 23 numaradaki ev, Šaban'ın evi (Krunić, 1994, ss. 124-132) ve Rasovac ailesinin evi (Fotoğraf 301). Bunlara ek olarak günümüzde mevcut olmayan simetrik iç sofalı plan tipi evlerin bilinen örnekleri de vardır; Ejup Ferhatagić'in evi ve Oslobođenja Caddesi'ndeki Elmazbegović ailesinin evi.

Bahsedilen evler ve bunlara benzer birçok yapı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan ve günümüze kadar devam eden şehir merkezinin sürekli kentleşmesine direnememiştir. Bu evlerin yerine çoğunlukla kamusal amaçlı başka binalar inşa edilmiştir. Çoğu zaman bu evler devlet tarafından kamulaştırıldığı veya sahiplerinin dikkatsizliği ve zamanla büyüyen ailelerin yeni ihtiyaçları nedeniyle yıkılmıştır.

Fotoğraf 301. Rasovac Evi (?)

(Novi Pazar Tarih Arşivi, Erişim Tarihi: Haziran, 2013)

Birinci Balkan Savaşı'na kadar Novi Pazar'da çok sayıda han ve meyhane bulunmaktaydı. Hanlar, yalnızca uzak bölgelerden doğuya veya batıya giden yolcuları değil, aynı zamanda yakın köylerden veya civardaki küçük kasabalardan gelen tüccarları da ağırlamaktaydı. Hem Müslümanların hem de Ortodoksların sahip olduğu hanlardan farklı olarak meyhaneler yalnızca Ortodokslar'a aitti.

Günümüzde birkaç hanın varlığına dair bilgiler mevcut olmakla birlikte, yapım yıllarına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Bugüne kadar bilinen yıkılmış hanlar arasında şunlar yer almaktadır: Stevana Nemanja Caddesi 8 numaradaki Iljaz Hrvaćanin'in hanı, 28. novembra Caddesi'ndeki Jonuz Ağa Mulahodović'in hanı (Fotoğraf 302) (Kahrović, 2003, s. 206-207), Relje Krilatice Caddesi'ndeki Kamešnićanin'in hanı, Šabana Koče Caddesi'nde Mujčinović'in hanı, bugünkü Kültür Merkezi'nin bulunduğu yerdeki Meša'nın hanı, bugünkü şehir meydanının bulunduğu yerdeki Murat Zeko'nun hanı, Rifata Burdževića Caddesi'ndeki Šećeragić'in hanı, 28. novembra Caddesi'ndeki Vukosav hanı, Parice Mahallesi'ndeki han, Sarić'in hanı, Jovan Filipović'in hanı 28. novembra Caddesi'ndeki Vukadina Vučetić'in meyhanesi ile hanı, şehir merkezinde Stevana Nemanja Caddesi'ndeki Milorad Pokimica'nın meyhanesi ile hanıdır (Radović, 1998, ss. 78-80).

Fotoğraf 302. Jonuz Ağa Mulahodović'in Hanı (?), 1963

(Kahrović, M. (2003). *Novi Pazar u vaktu i zemanu* [Vakti Zamanında Novi Pazar]. Novi Pazar: Narodna biblioteka "Dositej Obradović", str. 207)

Hanlar da evler gibi özel mülk olduğundan şehir yapısındaki değişiklikler, yok olmalarına neden olmuştur. Novi Pazar'ın ekonomik ve siyasi hayatındaki yenilikler, Osmanlı Dönemi'nden kalan hanların İkinci Dünya Savaşı'dan sonra yıkılan ilk yapılar arasında olmasına ve hızla yerini başka yapılara bırakmasına neden oldu.

Novi Pazar'da sivil yapıların ortadan kaybolmasında büyük ölçüde insan faktörü etkilemiştir. Sosyal koşullar, sosyal gücün değişmesi ve şehrin ekonomik gücü, sivil yapılardan yalnızca hamamlar gibi daha kamusal ve daha az özel olanların korunmasına yol açmıştır. Novi Pazar'da bedesten, kervansaray, farklı zanaat dükkânı, medrese, hastane, en zarar görmüş konutların çoğu günümüze ulaşmadı. Novi Pazar'ın kavşak noktasındaki konumunun, yüzyıllar boyunca gelişmesine katkıda bulunduğu gibi aynı zamanda eski zamanlardan kalma miras kaybı konusunda katkıda bulunduğu söylenebilir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da imar faaliyetlerini konu alan bu tezde, siyasi, ekonomik ve sosyal etkileri değerlendirilerek yüzyıllar boyunca şehrin gelişimi gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Novi Pazar şehrinin yapısını oluşturan çeşitli unsurlar işlenerek, yapıların amaçlarına göre başlıklandırılmış ve yüzyıllardır biriken zengin mimari miras ortaya konmuştur.

Osmanlılar, 14. ve 15. yüzyıllarda Anadolu ve Balkanlar'daki toprakları fethettikten sonra var olan bir kültür ve şehirle karşılaştığından yenilerini inşa etme ihtiyacı her zaman duymamışlardır. Genelde önceden yaygın olarak uygulanan şehir şekillendirme yöntemini Balkanlar'da da uygulamaya başlamışlardır. Bu doktora tezinin konusu olan Novi Pazar şehri onlardan birisidir.

15. yüzyılda yeni kurulan Novi Pazar'a 11 km uzaklıktaki eski Sırp başkenti Ras'ın elverişli ticari konumu, imar faaliyetleri yoluyla Osmanlı Devleti'nin şehircilik politikasının uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Etnik açıdan heterojen bir yerleşim oluşturma sistemi, imparatorluğun diğer bölgeleriyle ve diğer topraklarla aktif bir bağlantı ağının yaratılmasını garanti etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamına yayılan benzersiz bürokratik aygıt, önceden var olan ve getirilen kültürlerin kesişmesiyle oluşan şehir çekirdeğinin gelişmesine katkıda bulunmaktaydı. Novi Pazar'ın ekonomik, siyasi ve kültürel entegrasyonu; maneviyat, İslam dini, kültürü ve dili aracılığıyla; fiziksel olaraksa yol ağlarının oluşumu ve mimari sistemiyle gerçekleştirildi. Bu şekilde devlet Novi Pazar'da, bölgesel ve yerel ağların iç içe geçtiği; insanlar, mallar, hizmetler, bilgi ve kültür arasında bir bağ oluşturabildi.

Novi Pazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak yüzyıllar boyunca farklı tarihsel evrelerin etkisi altında kaldığından sürekli değişmiştir. Ekonomik ve sosyal koşullar da insanların günlük yaşam alışkanlıklarını değiştirirken yerel toplumun ihtiyaçlarına uygun şehir yapılarının oluşmasına neden olmuştur. Novi Pazar'ın ticarete sahip olduğu ekonomik

güç, belli büyüklük, malzeme ve biçime sahip yapıların yaratılmasındaki ana bileşenlerden biriydi. Böylece yüzyıllar boyunca yaşama uygun bir ortam yaratan mimarlık ve toplum arasındaki ayrılmaz bağ, farklı koşullar tarafından sağlanmıştır. Bu yüzden şehrin gelişimine iki şekilde bakılabilir: birincisine göre şehrin gelişimi; siyasi, sosyal ve ekonomik etkilerden kaynaklanır; diğerine göre ise belirli mimarinin gelişimini etkileyen doğal koşulların etkisi altındadır (Rossi, 2008, s. 23). Novi Pazar'ın gelişmesini en çok etkileyen İstanbul-Dubrovnik ticari yolu, uluslararası niteliğiyle neredeyse beş yüzyıllık Osmanlı hâkimiyeti sırasında şehrin fiziki değişimine katkıda bulunmuştur. Ancak daha geniş açıdan bakıldığında bu ticaret yolunun konumu, vadide yer alan Novi Pazar'ın elverişli konumuna bağlıdır⁴¹⁵. Bununla birlikte doğal su ihtiyacı, Raška ve Jošanica nehirlerinin kavşağında ana kentsel çekirdeğin oluşmasına ve Novi Pazar'ın buradan farklı yönlerle doğru gelişmesine neden olmuştur.

15-20. yüzyıllar arasındaki Novi Pazar'ın kentsel gelişimi, belirli zamanda oluşturulan yapıların her birinin şehrin diğer bileşenleriyle benzer veya farklı özelliklere sahip olduğu Harita 15'te izlenebilmektedir. Bu haritada Osmanlı Dönemi'nden en eski 15. yüzyıldan kalma yapıları birbirlerine yakın dururken; Raška Nehri'nin Jošanica Nehri ile birleştiği yerin yakınında kuzey ve güney kıyılarında eşit olarak yer almaktadır. Kuzey yakasında Leylek Camisi (Harita 15, numara 3; Fotoğraf 26) ve günümüze gelmeyen Gazi İsa Bey Camisi (Harita 15, numara 37; Fotoğraf 289), güney yakasında ise birbine yakın Novi Pazar Kalesi (Harita 15, numara 1; Fotoğraf 8) ve Gazi İsa Bey Hamamı (Harita 15, numara 23; Fotoğraf 199) bulunmaktadır. Bu şekilde atılan kentsel yapının temelleri, 16. ve sonraki yüzyıllarda daha fazla imar faaliyeti gerçekleştirilmesine ön ayak olmuştur.

Yapıların çoğunluğu, Novi Pazar'ın ekonomik güç açısından zirveye ulaştığı dönem olarak kabul edilen 16. yüzyılda inşa edilmiştir. Harita 15; 12'si Raška Nehri'nin güney kıyısında ve 6'sı kuzey kıyısında yapılmış toplam olarak 18 yapıyı göstermektedir. Nehrin kuzey tarafının en doğusunda yer alan Novi Pazar Kaplıcası'ndaki hamam (Harita 15, numara 24; Fotoğraf 210) Novi Pazar'a en uzak inşa edilen yapı olarak kabul edilmektedir. Aynı kıyıda ama çekirdek dokusunda yer alan arkeolojik araştırmalara göre Gazi İsa Bey Hamamı'nın

⁴¹⁵ Novi Pazar'dan geçen yollar onun oluşturulması ve gelişmesini etkilemiştir. Adriyatik kıyısı, Belgrad, Saraybosna, Selanik, Sofya ve İstanbul'a giden yolların kavşağında bulunması, genişlemesine ve güçlenmesine katkıda bulundu. Geçmişte önemli ve tarihi bu yollar, günümüzde de aşağı yukarı aynı şekilde kullanılmaktadır. Modern zamanda bu yollar üzerinde küçük yerleşimler ve büyük şehirler birbirine bağlamak için yeni yol kolları inşa edilmiştir (Bejtić, 1969, ss. 71-72).

anıtsallığına benzeyen günümüze kalıntı olarak gelen Yeni Hamam (Harita 15, numara 25; Fotoğraf 219) bulunmaktadır. Bunların yanında Raška Nehri'nin kıyısının veya İstanbul-Dubrovnik yolunun yakınında Hayreddin Bayramlı veya Parička Camisi (Harita 15, numara 5; Fotoğraf 43), İskender Çelebi veya Melajska Camisi (Harita 15, numara 9; Fotoğraf 90), Çalapverdi veya Hacı Kadri Camisi (Harita 15, numara 10; Fotoğraf 96), günümüze ulaşmayan Kapıcıbaşı veya Kolo Camisi (Harita 15, numara 40) ve Madeni Sinan veya Eyüp Bey Camisi (Harita 15, numara 41, Fotoğraf 291) yer almaktadır. Raška Nehri'nin güney tarafındaki bir Müslüman mezarlığı dışındaki yapıların çoğu camidir. Nehrin güney kıyısından ve ticari yoldan aynı mesafe uzaklığında Jermiše Mezarlığı (Harita 15, numara 33, Fotoğraf 272) yer almaktadır. Araştırmalara göre onun yakınında Jermiše Camisi (Harita 15, numara 38) de bulunmaktaydı. Günümüze gelen bu küçük mezarlığa ilişkin bilgi yoktur. Bu yüzden bu mezar taşlarının eskiden Jermiše Camisi'nin haziresinde yer aldığı düşünülebilir. Yine onun çekirdek dokusu dışında bulunan konumu, mezarlıkların özelliklerinden birini göstermektedir. Bunlara yakın şehir merkezine doğru istikametinde yer alan Ferhadija veya Trebinjska Camisi (Harita 15, numara 11; Fotoğraf 107) ve Kuru Çeşme veya Mula İbiş Camisi (Harita 15, numara 14; Fotoğraf 132) vardır. Nehrin güney kıyısındaki ticari yolunun üzerinde bugüne ulaşmayan Ak İlyas Camisi (Harita 15, numara 39) ve bundan sonra Ahmed Voyvoda Camisi (Harita 15, numara 4; Fotoğraf 33), Altun-Alem Külliyesi (Harita 15, numara 6; Fotoğraf 52), Gazi Sinan Bey Camisi (Harita 15, numara 8; Fotoğraf 82) ve Hasan Çelebi veya Arap Camisi (Harita 15, numara 7; Fotoğraf 68) sıralanmaktadır. Ayrıca ana ticaret yolunun hemen üzerinde olmayan şehrin çekirdek dokusunun batısında Hacı Hürem veya Bor Camisi ve Türbesi (Harita 15, numara 12; Fotoğraf 113) bulunmaktadır. Onun aksinde yolun doğusunda Kurt Çelebi veya Paşa Camisi (Harita 15, numara 13; Fotoğraf 124) vardır. Ekonominin güçlenmesi, Novi Pazar'da hem yerel hem de yabancı sakinlerin sayısını artırmıştır. Bu yüzden 15. ve 16. yüzyılda inşa edilen camilerin etrafında oluşturulan mahalleler, Novi Pazar'ı Osmanlı etkisinin yanı sıra kendi yerel unsurlarının da şekillendirdiğini göstermektedir.

Yapıların çoğu, nehirlerin ve ticaret yollarının buluştuğu çevresinde, kuzeye, güneye ve batıya doğru radyal olarak yayılmaktadır. 15. yüzyılda oluşturulan yapıların 16. yüzyılın başlarındakilerle birlikte şehir merkezinde dağılmış şekilde erken Osmanlı üslubunun özelliklerini taşıması, çekirdek dokusunun kenarındaki yapıların ise merkezden uzaklaşarak yerel tarzın özelliklerini kazanmaya başlaması dikkat çekmektedir. Bu değişimin izlerini en

fazla cami mimarisinde görmek mümkündür. 15. yüzyıl ile 16. yüzyılın ilk yarısına ait yapılarda neredeyse aynı malzemeden yapılmış kubbe, geniş revak ve ince minarenin varlığıyla ortaya çıkmaktadır. Bu dönemden sonra kırma çatılı, sade kare planlı ve çoğu zaman süslemesiz olan bu cami mimarisi, bu yapıları inşa edecek yerel ustaların etkisine yenik düşmüş ve zamanla Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerindeki cami mimarisinin etkisinden uzaklaşmıştır.

Sonraki yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bu bölgesindeki siyasi olaylar, Novi Pazar'ın imar faaliyetlerine doğrudan yansımıştır. 17. yüzyılın sonlarına kadar Novi Pazar gelişmiş bir ticaret şehri olarak görülmüş ancak tüm imparatorluğu etkileyecek isyan ve ayaklanmalar şehrin durumunu da değiştirmeye başlamıştır. O dönemde, günümüze kadar gelen Büyük veya Parice (Harita 15, numara 34; Fotoğraf 274) ve Gazilar (Harita 15, numara 35; Fotoğraf 278) Müslüman mezarlıklarının yapılması muhtemelen artan savaş olaylarının yanı sıra Novi Pazar'ı sonraki zamanda etkilemeye devam edecek olan veba salgınından kaynaklanmıştır. Novi Pazar'ın kuzeybatı tarafında yer alan Büyük Mezarlık'ın yakınında ve aynı döneme ait Sultan IV. Murat veya Palanka Camisi (Harita 15, numara 15; Fotoğraf 136) vardır. Önceki yüzyıllardaki camilerle karşılaştırıldığında bu cami oldukça izole bir konumda inşa edilmiştir. Bunun durum, bulunduğu arazinin yüksekte olması ya da İslami cenaze ihtiyaçları için mezarlığın yakınına yapılması ile ilişkilendirilebilir. Ahmed Gurbi Baba Türbesi (Harita 15, numara 17; Fotoğraf 280), şehrin güneydoğu tarafındaki Gazilar Mezarlığı içerisinde yer almaktadır. Her ne kadar türbe mimarisinde bir tipoloji olmasa da (Orman, 2012, s. 464) türbeler genelde şehrin orta kesimlerinde yapılması daha sık tercih edilmiştir. Bu yüzden bu türbenin konumu ve günümüze kadar ulaşması dikkat çekmektedir. Bunların yanında bu yüzyılın sonunda şehrin merkezî kesiminde önceki yüzyıllardan kalma diğer yapıların yanında Amir Ağa'nın Hanı (Harita 15, numara 19; Fotoğraf 164)⁴¹⁶ inşa edilmiştir.

Novi Pazar'daki yeni değişimlere uygun olarak yeni imar faaliyetleriyle şehrin kentsel çekirdeği gelişmeye devam etmiştir. 18. yüzyılın başında savaşların artışı Gözetleme Kulesi'nin (Harita 15, numara 2; Fotoğraf 23) ve bugün var olmayan Askerî Cami'nin (Harita 15, numara 42) Novi Pazar Kalesi'nde inşa edilmesi ihtiyacı duyulmuştur. Günümüzde bu

⁴¹⁶ Miodrag Radović, geçmişte Novi Pazar'da bulunan hanlardan söz ederken onların bulunduğu yer ve yapıma tarihinden bahsetmemektedir (1998, ss. 78-79). Amir Ağa'nın Hanı'nın inşa edildiğine inanılan 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarından önce hanların varlığına dair bugüne kadar bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Novi Pazar, ticaret yollarının kavşağında oluşturulan bir şehir olarak kuruluşundan bu yana şehirde hanların var olduğu düşünülmektedir.

caminin mimarisi hakkında bilgi olmasa da Novi Pazar'daki diğer camilerin kare planlı, tek mekânlı ve kırma çatılı özelliklerini taşıdığı düşünülmektedir. Şehrin kuzeybatı tarafında günümüze ulaşmayan Sofi Memi Camisi (Harita 15, numara 43) 18. yüzyılda da inşa edilmiştir. Aynı dönemde ismi ve konumuyla çevresinde bir tabahaknenin varlığına işaret eden Tabak İshak veya Šaronjska Camisi (Harita 15, numara 16; Fotoğraf 145) yapılmıştır. Bugün de mevcut olan bu caminin mimari özellikleri, Novi Pazar'daki diğer camilerden pek farklı değildir. Ancak şehir merkezinin dışında yer alması ve Tabak İshak'ın tabakhanesinin⁴¹⁷ yakınlarda olduğu göz önüne alınırsa 18. yüzyıldaki Novi Pazar yerleşiminin sınırının bu caminin yakınında olduğu düşünülebilir. Bu yüzyılın ortalarında Novi Pazar'a yeni yerleşen Yahudi toplumunun⁴¹⁸ ihtiyaçları için şehrin kuzeybatısında çekirdek dokusunun dışında bir Yahudi Mezarlığı (Harita 15, numara 36; Fotoğraf 286) oluşturulmuştur. Buna çok uzak olmayan Raška Nehri'nin kuzey yakasında 18. yüzyılın sonlarında Ortodoks üst rütbeli rahiplerin ikamet etmesi için Mitropolija (Harita 15, numara 21; Fotoğraf 184) binası inşa edilmiştir. Yapının şehrin kuzey kısmındaki konumu Sırp topraklarına yakın olma niyetiyle ilişkilendirilebilir.

19. yüzyıldaki büyük reformlar dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerindeki imar faaliyetlerini etkilemiştir. Bu dönemden kalma Novi Pazar'da hem kuruluş döneminden itibaren inşa edilen hem de yeni yapı türleri bulunmaktadır. Böylece Raška Nehri'nin güney kıyısında bugün mevcut olmayan Jermiše Mahallesi'ndeki tekke (Harita 15, numara 47) ve Jošanica Mahallesi'ndeki tekkenin (Harita 15, numara 48) 19. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Bunlarla birlikte günümüze kadar ulaşmayan bir başka Rifaî tekkesinin kısmı olarak bir türbe (Harita 15, numara 17, Fotoğraf 154) kalmıştır. Nikšić'ten gelen

⁴¹⁷ Osmanlılar, kültürünün yanı sıra birçok zanaatı da Novi Pazar'a getirmiştir. Novi Pazar ayvancılığa uygun olduğundan hayvansal ürünlerin üretimi ve ticareti yoluyla ekonomik gücünün güçlenmesini sağlamıştır. Osmanlılar deri ürünlerini hem yurtiçinde hem de Avrupa ülkelerine ihracatta kullanmışlardır (Hrbak, 1994, ss. 61-67). O dönemde var olan tabakhaneler şehirlerin uzak kesimlerinde veya onun dışında ya da akarsuların yerleşim alanlarında inşa edilmekteydi. Ancak zamanla yerleşimlerin gelişip büyümesi sonucu tabakhanelerin mahalle aralarında kalması haline getirmiştir (Tekin, 1994, s. 177). Bu yüzden Tabak İshak veya Šaronjska Camisi'nin diğer Novi Pazar'daki yapılardan uzak durması onun yakınlığında tabakhane sebebi olabilir. Bu bölgede bir tabakhane varlığına dair bu düşünce, 2000'li yıllara kadar caminin hemen yanında bir derenin bulunmasıyla da doğrulanmaktadır.

⁴¹⁸ Michele Luigi Mutii, Nikola Bošković, Marin Kaboga ve Frano Bogašinović'in notlarında Novi Pazar'daki Dubrovniklilerin durumuna değinilmektedir. 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda Novi Pazar'ı ziyaret eden bu kişiler, sık sık yaşanan savaş olayları nedeniyle bu şehirde Dubrovniklilerin sayısının azaldığından bahsetmektedir. Novi Pazar'ı çok sık etkileyen ve savaş olaylarıyla daha da yayılan veba salgını onunla ticaretin azalmasının nedeni oldu (Hrbak, 1996, ss. 73-80). Saraybosna ile yapılan ticari faaliyetler sayesinde 18. yüzyılın başlarında Dubrovniklilerin yerini yavaş yavaş Novi Pazar'a Sefarad Yahudileri alıp yerleşmeye başlamışlardır (Mušović, 1979, ss. 23-26).

muhacirler, şehrin güneybatısında geleneksel dinî yapı olarak Nikšić Camisi'ni (Harita 15, numara 44) yapmışlardır. Bunların yanında, şehrin güney tarafında Smailbegović veya Granata Hanı (Harita 15, numara 51; Fotoğraf 296), Eski Çarşı'nın (Harita 15, numara 20; Fotoğraf 169) ticari yapılardan oluşturulan bir bölümünü Gazi İsa Bey Medresesi (Harita 15, numara 52; Fotoğraf 300) ile 19. yüzyıldan kalma geleneksel yapı türleri olarak sınıflandırılabilir. Ticari yapıların tarihi, yapılan araştırmalarda belirtildiği için 19. yüzyıla bağlanmaktadır. Ancak kuzey kesiminde bedestenin⁴¹⁹ (Harita 15, numara 50) bulunduğu İstanbul-Dubrovnik ticaret yolu üzerindeki konumları, muhtemelen 19. yüzyılda harap olan binaların yerini yeni binaların inşa edilişini göstermektedir. Bu yapıların yanı sıra şehrin güney kıyısında, Eski Çarşı'nın kuzey ve güneye geçiş noktasının yakınında ve iki nehrin birleştiği yerde bir sinagog (Harita 15, numara 49) vardı. Kuzey tarafında ise yeni daha dayanıklı inşaat malzemeleriyle Aziz Nikola Kilisesi (Harita 15, numara 18; Fotoğraf 158) ve Novi Pazar Rüştüyesi (Harita 15, numara 22; Fotoğraf 187) yapılmıştır. Bir eğitim yapısı olan rüştüye, şehrin orta kesiminde, kilise ise kuzeye doğru Mitropolija'nın yakınında yer almaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyıldan sonra Novi Pazar'da hem yeni inşaat teknolojisi hem de yeni yapı tipleri mimariyi etkilemiştir.

20. yüzyılın başında Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte Novi Pazar'da imar faaliyetlerinde bir gerileme yaşanmıştır. Devletin gücü yalnızca daha önce inşa edilmiş ve çoğunlukla aktif olarak kullanılan yapıların bakımına yansımıştır. Bu dönemde şehirdeki ana hatlar üzerinde en görkemli konutlar zengin Novi Pazarlılar tarafından inşa edilmiştir. Şehrin kuzey tarafındaki nehrin kıyısına yakın Gicić Konağı (Harita 15, numara 27; Fotoğraf 234), Trtovac Konağı (Harita 15, numara 28; Fotoğraf 240), Hamzagić Konağı (Harita 15, numara 30; Fotoğraf 250), Čavić Konağı (Harita 15, numara 31; Fotoğraf 262) ve Šušević Konağı (Harita 15, numara 32; Fotoğraf 269) yer almaktadır. Güney kıyısında Barjaktarević Konağı (Harita 16, numara 26; Fotoğraf 223) ve Komatina Konağı (Harita 15, numara 29; Fotoğraf 245) bulunmaktadır. 20. yüzyıldaki kısa süreli Osmanlı yönetimi sırasında Novi Pazar'da iki cami daha inşa edilmiştir. Şehrin kuzeybatısında Kolera veya Hidayet Camisi (Harita 15, numara 45; Fotoğraf 294) ve güneybatısında Kolera veya Saadet Camisi (Harita 15, numara 46; Fotoğraf 295) yerel halk tarafından inşa edilmiştir. Bu camiler, kolera salgını nedeniyle

⁴¹⁹ Novi Pazar'da ilk tekke 15. yüzyılda Gazi İsa Bey tarafından yaptırılmıştır (Oruç, 2013, s. 170). Bundan sonra 17. yüzyılda Evliya Çelebi kendi seyahatnamesinde Novi Pazar'da var olan bedestenden bahsetmektedir. 18. yüzyılın başlarında Marin Kaboga da bedestenden söz etmektedir. Dolayısıyla Novi Pazar'da bu yapılar camiler gibi yüzyıllar boyunca inşa edilmeye devam etmiştir

işlevsel amaçlı inşa edildiğinden mimari değeri diğer camilerle karşılaştırılmak zordur. Ayrıca bunların şehir merkezi dışında mezarlıklarla birlikte ayrı konumda yapılması 20. yüzyılın başlarında Novi Pazar şehrinin sınırının nerede olduğunu göstermektedir.

Genel olarak Harita 15, Novi Pazar'ın doğal, politik-ekonomik ve sosyo-kültürel tüm unsurların etkisi altında geliştiğini göstermektedir. Şehrin doğal özellikleri, ticaret yolu üzerinde özellikle batı yakasında, gelişmeye katkıda bulunmuştur. Bu, ana ticaret yolu boyunca doğu yakasındaki eğimli arazinin, imar faaliyetleri için uygun olmamasıyla ilişkilendirilebilir. Bu yüzden zaman içerisinde Novi Pazar, kuzey, batı ve güney yönlerinde ıııısal olarak yayılmıştır. Asırlardır süren Osmanlı hükümetinin siyasi ve kültürel etkisine rağmen yapıları yaptıran kişilerin ve ustaların yerel karakteri de bastırılamamıştır. Sonuçta bu şehrin gelişimi, ayrılmaz bir parçası olan nüfustan da etkilenmiştir. Çünkü nüfusun ihtiyaçları doğrultusunda imar faaliyetlerinin yönü belirlenmiştir.

Novi Pazar nüfusunun çok etnikli yapısı, şehrin adının geçtiğı ilk yazılı metin olan 1461 tarihli belgede görölmektedir. Belgede, Novi Pazar Osmanlıların yeni fethedilen topraklarına dâhil olmasına rağmen Sırlardan veya yeni oluşan Müslüman nüfustan değil, Dubrovnikli tüccarlardan bahsedilmektedir. Novi Pazar'ın 15. yüzyıldaki nüfusu hakkında başka veri yoktur. Ancak 16. yüzyılın başlarında Novi Pazar'da 451 Müslüman ve 47 Hristiyan evinin olduğu belirtilen belgeler vardır. Nüfus sayısına ilişkin tek veriye, 16. yüzyılın sonunda Novi Pazar'ın 6.000 nüfusa sahip olduğunu söyleyen Venedikli Contarini sayesinde ulaşılmaktadır. Daha sonra 17. yüzyılın başlarında Fransız Lefebvre, Novi Pazar'da yaklaşık 1.000 evin bulunduğunu belirtmiştir. Bu verilere dayanarak 16. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Novi Pazar'daki ev sayısındaki artışa, sakin sayısındaki artışın da eşlik ettiğı belirtilebilir.

Nüfus, Osmanlı yerleşim konseptine göre dinî yapıların etrafında oluşan mahallelere yerleşmekteydi. Müslüman nüfusun şehrin merkezî kesimlerinde yaşadığı ve Ortodoksların şehrin kuzey tarafında o zamanki Aziz Havariler Peter ve Pavlus Kilisesi ve Đurđevi Stupovi Manastırı'nın yakınında yaşadığı bilinmektedir. Onlardan farklı olarak Novi Pazar'da iki asırdan fazla varlığını sürdüren Latin Kilisesi ve Dubrovnik Belediyesi'nin yeri bugün bilinmemektedir. Dubrovnik halkının şehirdeki aktif ticari faaliyetlerine bakılırsa ibadethaneleri şehir merkezinde bir yerde olmalıdır.

Müslüman ve Hristiyan nüfusun bir arada yaşaması, Osmanlı Devleti'nin gücünün zayıflamaya başladığı 17. yüzyılın son yıllarına kadar kesintisiz olarak devam edecektir. Gücün azalmasıyla birlikte devlet vergileri artırmış ve bu da tüccarları kıskanılmayacak bir duruma getirmiştir. Böylece 17. yüzyılın sonlarında Novi Pazar sürekli askerî çatışmaların yaşandığından ticaret açısından elverişsiz bir yer hâline geldi. Marin Kaboga, 18. yüzyılın başında savaşın neden olduğu yıkımı; bir zamanlar 12.000 evin olduğu bu şehirde bugün 300'den fazla evin bulunmadığını söyleyerek göstermektedir. Frano Bogašinović ayrıca Dubrovnik tüccarlarının Novi Pazar'dan kaçışı hakkında yazarak buranın güvensiz ve panik bir yer olduğunu söylemektedir. Genel olarak bu dönemde Novi Pazar'a; çok sayıda ayaklanma, soygun, çatışma ve bulaşıcı hastalık damgasını vurmuştur.

18. yüzyıldaki nüfus sayısına ilişkin yetersiz verilerden sonra 19. yüzyılın ilk yarısında Fransız Jean-Baptiste Gabriel Amédée Chaumette, Novi Pazar'ın 15.000 nüfusu olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Türklerin, Rumların ve Çingenelerin yanı sıra 100 kadar Yahudi'nin bulunduğunu ilk kez bir yazar belirtmektedir. Aynı dönemde Fransız François Charles Hugues Laurent Pouqueville, Novi Pazar'ın 12.000 nüfuslu olduğunu metinlerinde sunmaktadır. 18. yüzyılın ortasında Charles Pertusier, Novi Pazar'ın Saraybosna'dan sonra Bosna'nın en büyük şehri olduğunu ve orada Müslümanların, Rumların ve Yahudilerin yaşadığını söylemektedir. Sonraki 19. yüzyılın ortalarında Novi Pazar'dan geçen Ivan Frano Jukić, burada 5 Yahudi ve 150 Hristiyan ailenin bulunduğunu, geri kalanların ise Türk ve Çingene olduğunu toplam nüfusun ise 12.000 olup eskiden şehirde Dubrovnikli tüccarların yaşadığını belirtmektedir. Birkaç yıl sonra Novi Pazar'a gelen Aleksandar Giljferding ise nüfusun 12.500 kişi olduğu şehirde 1.500 Müslüman ve 100 Hristiyan evin bulunduğunu yazmıştır. Diplomatların, seyyahların ve din görevlilerinin sunduğu veriler, bilimsel gerçekler olarak kabul edilemez ancak bu bilgiler, yüzyıllar boyunca gücünü kaybedip yeniden kazanan ve her zaman bir örnek olarak ayakta kalmayı başaran Novi Pazar'ın, farklı milletlerden ve inançlardan çok kültürlü tipik bir Osmanlı şehri imgesini açığa çıkarmaktadır.

Novi Pazar'a ilişkin 19. yüzyılın ikinci yarısına ait veriler, şehirde 1.200-1.400 Türk evi ve 100 Hristiyan evi bulunduğunu söyleyen İngiliz Georgina Muir Mackenzie ve Adeline Paulina Irby tarafından verilmektedir. Bunlardan farklı olarak 19. yüzyılın son yıllarında Theodor Anton Max Ippen, Novi Pazar'da 18.904'ü Müslüman ve 15.102'si gayrimüslim olmak üzere 36.006 sakininin yaşadığını söylemektedir. Geç Osmanlı Dönemi'nde bireyler tarafından

sağlanan verilerle birlikte nüfus yapısı en detaylı şekilde salnamelerde ortaya konulmaktadır. 1896 tarihli salnameye göre Novi Pazar'da 19.744 Müslüman, 15.174 Hristiyan ve 156 Yahudi yaşamaktadır. Dolayısıyla 35.076 kişilik toplam nüfus sayısı, Ippen'in birkaç yıl önce verdiği bilgilerden pek farklı değildir. 1901/1902 tarihli salnamede Hristiyan nüfusun biraz artmasıyla birlikte sakinlerin sayısı pek değişmemiştir. Ancak Birinci Balkan Savaşı'ndan önce savaş huzursuzlukları nedeniyle bölge sakinlerinin sayısı değişmeye başlamıştır. Şöyle ki 1911 yılında Fransız Gaston Gravier, toplam nüfusu 13.847 olan Novi Pazar'da 12.304 Müslüman, 1.448 gayrimüslim bulunduğunu belirtmektedir. Gayrimüslim nüfusun sayısındaki bu keskin düşüş, Ortodoks nüfusun Sırbistan'ın artık Osmanlı yönetimi altında olmayan bölgelerine sürekli göç etmesiyle açıklanabilir. Öte yandan Yahudiler, 18. yüzyılda Novi Pazar'a geldiğinden beri Osmanlı yönetimi döneminde yaklaşık aynı sayıda nüfusa sahipti. Yahudiler eski Dubrovnikli tüccarların yerini alırken şehirdeki başlıca ekonomik işleri de ele aldılar. Böylece Novi Pazar nüfusunun bugüne kadar değişmeyecek olan heterojen yapısının korunmasında önemli rol oynadılar.

Osmanlı'nın çok etnikli şehirler yaratma yönündeki şehir politikası, Novi Pazar'da çok etkili oldu. Ticaretin gelişmesiyle şehirler, diğer ticaret merkezleriyle olan bağlantılarını garanti altına alabildi ve bu da doğal olarak Osmanlı Devleti'nin ekonomik kârını ve zenginliğini artırdı. Ancak Osmanlı'nın bu bölgeleri fethettikten sonra uzun vadede doğru bir kentsel gelişim stratejisine sahip olduğu söylenemez. Şehir, inşaatta yetkililerin ve varlıklı kişilerin paralel eylemleriyle organik olarak çok gelişti. Novi Pazar'ın arazi yapısı ve bulunduğu coğrafya gibi fiziksel koşullar ile doğal kaynaklar; mahalle ve konut şekillenmelerini etkilemiş çok dinli sosyal hayat yerleşiminin korunması ve daha fazla geliştirilmesi ise savunma yapılarının inşasıyla sağlanmıştır. Bu anlamda şehrin doğaya uyumu ve ona saygı gösterilmesi, organik sokak düzeni gibi pek çok husus; şehrin kuruluşu, gelişmesi ve büyümesi için önem taşımaktaydı.

Bir bütün olarak bakıldığında Novi Pazar kuzey-güney doğrultusunda uzanan ticaret yolu üzerinde oluşturulmuştur. İstanbul-Dubrovnik ticaret güzergâhı olarak da adlandırılan yolun batı ve doğu taraflarında şehrin en eski yapıları inşa edilmiştir. İnşa edilen yapılar idari-askerî ve dinî-sosyal karaktere göre sınıflandırılabilir. Vadide oluşturulan şehir bu iki unsuru; idari sistemin ve mahkemenin bulunduğu kale ile ticaret alanı ve çevresinde konut mahallelerinin oluşturulduğu dinî yapıları (cami ve tekke) içermektedir.

Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinde Novi Pazar'da oluşturulan kalede şehrin idari sisteminin de bulunması askerî idarenin simgesi olmuştur. Osmanlılar yeni fethettiği topraklarda mevcut yapıları sıklıkla kullanıp onlara yeni bir şekil verdiğinden Novi Pazar'daki mevcut kalenin yeni idarenin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirilmiş olması muhtemeldir. Bu nedenle düzensiz üçgen tabanlı köşelerinde 3 tabya bulunan bu yapı, 16.000 metrekarelik yüzölçümüyle Novi Pazar'daki Osmanlı Dönemi'nin en eski yapılarından biri olarak kabul edilmektedir. Yüzyıllar boyunca Novi Pazar Kalesi şekil değiştirerek savaş koşullarına uyum sağlamaya çalışmıştır. Ancak kale şu ana kadar sadece kısmen incelendiği için bu tarihî alanın tam bir resmi verilememektedir. Tarihi ancak bugün bildiğimiz mimari özellikleri üzerinden tartışılabilir. Yani kale, kapsadığı alan ve sadeliğiyle erken Osmanlı Dönemi'nde yapılmış yapıların özelliklerini göstermektedir. Yazılı belgelere göre üzerindeki değişiklikler ancak 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başında meydana gelmiş olup yapının daha önceki mimarisi hakkında bilgi olmadığından her şey varsayımlara dayanmaktadır. Erken Osmanlı kale mimarisinin bir özelliği olan tabyanın hiçbirinde top için yer olmaması onların lehinedir. Ancak kuzey ve batı tabyalarını birbirine bağlayan kalenin duvarındaki tam kulenin yanında top açıklıkları bulunmaktadır. Bu durum, kaledeki toplar için yerin her zaman orada olup olmadığı veya daha sonra kale kulesinin inşasıyla mı eklendiği sorusunu gündeme getirmektedir. Ayrıca güney tabya hiçbir zaman araştırılmamış, diğer ikisi ise ancak son birkaç yıldır arkeolojik araştırmalara konu olmaya başlamıştır. Bu nedenle bu doktora tezi, kaleye ilişkin detaylı bilgi sağlayamasa ve bazı sorulara net cevap veremse bile Novi Pazar Kalesi gelecek araştırmaların asıl konusu olduğunda bu çalışma önemli bir başlangıç noktası olabilir.

Raška Nehri'nin hemen yakınında yer alan Novi Pazar Kalesi, Osmanlı toplumunun temel özelliklerinden biri olan su kültürüne verilen önemi göstermektedir. Nehrin aynı güney kıyısında, kalenin hemen karşısında Gazi İsa Bey Hamamı yer almaktadır. İslam dünyasında temizliğin önemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hamamın gelişmesine ve yerleşimlerin vazgeçilmez bir unsuru olmasına neden olmuştur. Farklı medeniyetlerde de hamam kültürü varken Novi Pazar'da yer alan hamamlar Osmanlı Dönemi'nin özelliklerini taşımaktadır. Bugün Novi Pazar'da biri faaliyette olan 3 hamam bulunmaktadır. Bu hamamların farklı mimariye sahip olması ancak ortak özellik olarak yapıldığı malzeme, işlev ve İstanbul-Dubrovnik Yolu üzerinde yer alması dikkat çekicidir.

Taştan yapılmış Gazi İsa Bey Hamamı, umumi çifte hamam olarak kullanılmaktaydı. Hamamla aynı dönemden kalma yapıların boyutlarına bakılırsa Novi Pazar'da Osmanlı döneminden önce hamamın olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Çünkü bölgede (Saraybosna, Üsküp) bu tür hamamlar ancak 16. yüzyılda yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca Osmanlılar'ın Novi Pazar'dan ayrılmasından sonra Gazi İsa Bey Hamamı sadece bir kez restore edilmiş ve o dönemden günümüze kadar üzerinde pek çok profesyonel olmayan müdahaleler yapılmıştır. Hamamın iç kısmında eski mimariye ait günümüze kadar ayrıntılı olarak incelenmemiş kalıntılar mevcut olup, günümüzde bu yapının kafe amaçlı kullanılması bunların daha da bozulmasına neden olmaktadır.

Öbür tarafta, şehir merkezinden biraz uzak Raška Nehri'nin kuzey kıyısında Novi Pazar Kaplıcası'ndaki doğal sıcak maden suyu kaynağının üzerinde Gazi İsa Bey Hamamı gibi benzer bir taştan yapılmış bir hamam bulunmaktadır. Bu hamam, yapıldığı döneme tanıklık eden kitabenin yanı sıra, üzerine inşa edildiği doğal su kaynağı nedeniyle her zaman aktif olarak kullanılan bir yapıdır. Son yıllarda restorasyon kurallarına uygun olarak yenilenmiş olsa da bugüne kadar en orijinal malzeme analizi ve tarihleme çalışmalarının yapıp yapılmadığı kamuoyu tarafından bilinmemektedir. Bu hamamın çevresinde arkeolojik araştırmalar yapıldığı ve Roma Dönemi'ne ait maddi delillere rastlandığı bilinmektedir. Bu durum, Arthur Evans'ın 19. yüzyılda Osmanlıların burada bulup hamama dönüştürdüğü Roma hamamı olduğunu söylediği bu yapının tarihi hakkında daha fazla araştırma yapılması gerektiğini göstermektedir.

Mimarisi tam olarak bilinmeyen üçüncü hamamdan ilk kez Evliya Çelebi bahsetmiş ve ona Yeni Hamam adını vermiştir. Eski rüştiye binası ve bugün müze olarak kullanılan binanın altında yer alan bu yapı, daha kapsamlı kazı yapılmasının mümkün olmaması nedeniyle tam olarak araştırılamamıştır. Yeni Hamam'ın tek taş temellerin belirlenebildiği ve hamamda kullanılan suyun ısıtıldığı maddi delillerle doğrulanmaktadır. Hamamın kalıntılarının Raška Nehri'nin kuzey kıyısındaki eski Tahıl Meydanı'nın hemen önündeki ana ticaret yolu üzerinde yer aldığı dikkate alınırsa ilk yüzyıllarda Novi Pazar'ın kuzeye doğru geliştiği ve ünlü yol boyunca doğu ve batıdaki yapıların yerleştirildiği söylenebilir.

İlk İslami dinî yapılar da ana ticaret yolu üzerinde inşa edilmiştir. Anadolu'nun veya diğer Arap bölgesinin tersine, Osmanlı fethinden önceki dönemde Balkanlar'da İslam sanatında yerel bir gelenek bulunmamaktaydı. Bu yüzden 15. ve 16. yüzyıllar, İslami altyapıya sahip

çok sayıda şehir merkezinin büyük ölçüde sıfırdan inşa edildiği kapsamlı mimari üretimle geçti. Novi Pazar'da paralel olarak gayrimüslim kültürünün varlığını sürdürmesiyle birlikte cami yeni bir yapı türü olarak yapılmaya başlandı.

Bugün Novi Pazar'da Osmanlı Dönemi'nden kalan 15 caminin mimarisi az veya büyük ölçüde orijinal görünümünü korumuştur. Bunların yanı sıra yazılı ve görsel kaynaklardan mimarisi az bilinen o dönemden kalan 9 caminin daha olduğu bilinmektedir. En eski camiler de İstabnul-Dubrovnik Yolu üzerinde, Raška Nehri'nin kuzey ve güney yakasında inşa edilmiştir. Leylek, Altun-Alem ve Arap camileri bu yol üzerindeki en eski camiler olarak Novi Pazar'daki bu tip yapıların temsili örnekleri olarak alınabilen camilerdir. Leylek ve Altun-Alem Camisi, küçük kubbeleri altında son cemaat yeri ile yükseltilmiş bir revak ve daha büyük bir kubbeli tek mekânlı bir ibadet alanı gibi ortak özellikler taşımaktadır. Her iki camide yan cepheye dışarıdan girişi olan birer minare yer almaktadır. Arap Camisi'nde revaklı kısım büyük ihtimalle binanın çarşıdaki karakteristik konumundan dolayı kapatılarak zamanla ticari amaçla kullanılmaya başlanmıştır. Raška Nehri'nin kuzey kıyısındaki yok olan Eyüp Bey Camisi de benzer mimariye sahipti.

Novi Pazar camilerinin genel mimarisi yüzyıllar pek boyunca değişmemiştir. Çoğunlukla profesyonel olmayan müdahalelerin yapıldığı camilerin planları incelendiğinde, eski açık revakların düzenli olarak kapatıldığı, son cemaat yeri pahasına iç alanın genişletildiği ve yapı içerisine abdest alma yerinin eklendiği veya hemen yakınında yapıldığı görülmektedir. Mevcut camiler, tek mekânlı ve neredeyse kare planlıdır ve az sayıdaki camiler kubbeli yapılar olarak nitelendirilebilir. Novi Pazar'daki camilerin, Osmanlı yönetiminin sonuna kadar erken Osmanlı Dönemi üslubunun özelliklerini taşıdığı, 20. yüzyılın başında inşa edilen iki Kolera Camisi'nin mimarisinde de görülebilir.

Novi Pazar'daki bazı camiler belirli kesimlerde farklılık göstermektedir. Birçok camide revaklı ana cephenin değiştirildiği, ibadethane ile kapalı revaktan oluşan koridor arasında yer alan hilal ve yıldız oyma süslü taş girişlerden bugün anlaşılmaktadır. Günümüzde bu tür örnekleri Melajška ve Gazi Sinan Bey Camisi'nde görülmekte olup, bu özgün giriş elemanı sadece son cemaat yerinin açık kaldığı Leylek ve Altun-Alem camilerinde mevcuttur. Fazla değerlendirilmeyen özellikler arasında Novi Pazar'daki camilerin nakış süslemeleri yer almaktadır. Günümüze az sayıda gelen eski fotoğraflara dayanılarak Altun-Alem ve Kurt Çelebi camilerinin içlerinin mütevazı bir şekilde süslediği tespit edildi. Barok ve Rokoko

slubundaki sade süslemeler ve renkler daha çok pencere ve mihrap etrafındaki kısımlarda yoğun bulunmaktaydı. Diğerlerinin ise var olup olmadığını kesin olarak bilmek mümkün olmadığından zamanla zernin kapatıldığı veya mimarilerinin mtevazılığından dolayı hiç yapılmadığı düşünülebilir.

Çoğu camide yapının orijinal olarak kalan kısmı minaredir. Metal ve ahşaptan yapılmış Ahmed Voyvoda Camisi'nin minaresi ve Kurt Çelebi Camisi'nin eski minaresi, Novi Pazar bölgesinde bu malzemelerin var olduğunu göstermektedir. Ayrıca birkaç caminin minaresinin şekilendirilme ve işleme ynetemi birbirine çok benzemektedir. Bu benzerlik, Osmanlı Dönemi yerel ustaların Novi Pazar yakınlarındaki andezit lav taş ocağını İslam ncesi dönemden inşaat amacıyla kullandıklarını ve bu geleneği aldıklarını göstermektedir. Bu taşın güzelliği Leylek, Altun-Alem, Gazi Sinan Bey, Hayreddin ve Bor Camisi minarelerinde lmszleştirilmiştir. Andezit lav taş ocağının yakınlarında özgünlüğü ve taş işçiliğiyle bugün hâlâ gözlemcilerin ilgisini çeken Altun-Alem Camisi'nin minberini oluşturmak için kullanılmış olabileceği düşünülen daha küçük mermer yatakları da bulunmaktadır.

Aynı taş birkaç yüzyıl sonra daha doğrusu 19. yüzyılda Aziz Nikola Kilisesi'nin dış dekorasyonunda kullanılmıştır. Yüzyıllardır süren dinî yapı inşaatı yasağının ardından Novi Pazar'ın Ortodoks halkı, Osmanlı Dönemi'nden önce var olan mimari üslubu sürdürmeye çalışmıştır. Günümüzde cami ve kilisenin yapımında kimlerin çalışmış olduğu bilinmemektedir. Camilerin asırlardır değişmeyen mimarisi ve Novi Pazar kilisesinin Bizans slubunda inşa edilmesi, yerel ustaların inşaatta modern akımları takip edemediğini ya da kaynakların az olmasının görkemli dinî yapıların mimarisinin gelişiminin sınırlandırdığını göstermektedir.

Novi Pazar'daki dinî yapıların inşası, şehrin tüm kentsel yapısının gelişimini etkilemiştir. Bazı yerli araştırmacılar, Novi Pazar'ın bir yerleşim yeri olarak eski Ras bölgesinde oluştuğuna inanmaktadır. Ancak Sırp Devleti'nin eski başkentinin Novi Pazar merkezine birkaç kilometrelik mesafesi ve şehirdeki arşı, camiler ve mahallerin konumu, bu farklı kültürlerin buluşmasının Novi Pazar'ın kentsel sentezlenmesine yol açtığını göstermektedir. arsı'nın Raşka Nehri'nin her iki kıyısında kuzey-güney yönündeki ticaret yolu boyunca yaklaşık 1 kilometre kadar genişlemesi, kentin kuzey yakasında konut birimlerinin gelişmesine neden olmuştur. Novi Pazar, vadide yer alan bir yerleşim olarak kuzey taraftaki doğal ovada

yüzyıllar boyunca genişlerken, en uzak mahalleler ise uzakta bulunan tepelerin eteklerinde yer almıştır.

Aktif olarak kullanılan dinî yapılar, zamanla değişse de sürekli olarak toplu amaçlarla kullanıldığı için günümüze kadar aynı yerde kalmıştır. Ancak özel mülk olan ticari yapılar daha kolay bir şekilde ortadan kaybolmuş veya profesyonel olmayan kişiler tarafından kısmen veya tamamen değiştirilmiştir. Şehrin gelişimi ve sivil mimarinin gelişme süresi hakkında detaylı bir imge sunmayı zorlaştıran şey, 18. yüzyıl öncesine ait bu tip yapıların bulunmamasıdır. Eski Çarşı'nın kuzeyindeki en eski yapı 18. yüzyıl tarihli Amir Ağa'nın Hanı'dır. İç avlulu ve kendine özgü kütle düzenlemesine sahip bu yapı, dış mimarisi ve kullanılan malzeme açısından eski Smailbegović Hanı'ndan, rüştiye binasından, Mitropolija'dan ve 20. yüzyılın başında inşa edilen evlerden pek farklı değildir. Asimetrik mimarisi büyük olasılıkla o zamanlar ticari faaliyetlerin gerçekleştiği cadde ağı tarafından belirlenmiştir. Eski sığır ve tahıl meydanına yakınlığı, dış cephelerin caddeye bakan alt katı, üstlerinde yolcuların konaklama yeri olan dükkânlara dönüştürmüştür. Alt katın ekonomik, üst katın ise konut amaçlı olarak kullanıldığı mekân düzenlemesinin aynısını Smailbegović Hanı'nda da görmek mümkündür. Ancak çarşının günyeyindeki sınırlı alan ve hanın inşa edildiği eğimli arazi mimarisini belirlemiştir.

Novi Pazar'daki Eski Çarşı'nın 1988 tarihli son restorasyon planına göre, çarşı yapılarının çoğu 19. yüzyıla tarihlenmektedir. Günümüzde çarşının geri kalan kısmı Raška Nehri'nin güney kıyısında yer alırken, kuzeydeki kısım ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında kentleşmenin kurbanı olmuştur. Osmanlı mirası olarak çarşıda günümüze gelebilen binaların mimarisi mütevazıdır ve güneye doğru yüksekliği artan eğimli araziye uyum sağlamıştır. Raška ve Jošanica nehirlerinin konumu, Novi Pazar Kalesi, Gazi İsa Bey Hamamı, Sinan Bey Camisi, Altun-Alem Camisi ve Mektebi'ne yakınlığı, çarşının güney kısmını ekonomik ve konut mekânının bir bütün haâlinde sentezi olarak şekillendirmiştir. Mevcut verilere göre çarşının batı tarafındaki birçok iki katlı dükkân hem iş hem de yaşam amacıyla kullanılmaktaydı. Genel olarak günümüze ulaşan yapılar özel bir dekorasyona sahip olmayıp, alan kullanımını maksimuma çıkaracak şekilde kullanım şekline göre tasarlanmıştır. Bu nedenle çarşının kalan bu kısmı bile, Osmanlı'nın geç döneminde bile Novi Pazar'ı, zengin bir ticaret merkezi imajıyla hizmet ve mal çeşitliliğinin çok olduğu bir şehir olarak öne çıkarmaktadır.

Geç Osmanlı döneminde yapılar esas olarak boyut bakımından farklılık gösterse de, evlerin yanı sıra han ve rüştiye yapımında da ön cephesinde bulunan cumba, sade simetrik bir yapıyla inşa edilirken yapım tekniği aynı kalmıştır. Yapılar genellikle iç veya dış sofalı planlı bir veya iki katlıdır. Çoğunlukla taş, kerpiç ve ahşap malzeme olarak kullanırken farklılıklar genelde pencerelerin boyutu ve düzeni, yapının girişi ve ahşap dekorasyonda bulunmaktadır. Novi Pazar evlerindeki haremlik, ayrı bir selamlık ve benzer dekoratif unsurların kullanılmasıyla neredeyse aynı şekilde çözülen iç mimari, Türk ev tipinin özelliklerini göstermektedir.

Bu sivil yapıları inşa eden kişilerin nasıl bir usta veya ustalar grubu olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Büyük olasılıkla o zamanın sosyal, kültürel ve pratik etkisi altında kalmışlardır. Aynı özellikleri taşıyan inşaat yöntemleri, bu yapıları yapılırken farklı işler için eğitim almış bir ustalar grubunun bulunduğunu göstermektedir. Belirli inşaat yöntemlerinin genel bir standart olarak kabul edilmesi, sivil mimarinin günümüze kadar korunmuş yapılar arasında büyük bir benzerlik göstermektedir. Bu inşaat modeli büyük olasılıkla kuşaktan kuşağa ustalar tarafından oluşturulduğu için yerleşik inşaat yöntemi, 19. ve 20. yüzyıllarda başkentte ve diğer büyük şehirlerde uygulanan yeni mimari akımlarla kolay kolay değişmezdi. Bunun birkaç nedeni olabilir: Balkanlar'daki istikrarsız siyasi durum, büyük merkezlerle bağlantı eksikliği veya yerel ustaların yenilikleri kabul etmemesidir. Ancak 19. yüzyılda ustaların işlerinin mimarların işlerinden ayrılmaya başladığı dönemde Novi Pazar'a akademizm üslubunda inşa edilmiş bir konut yapıldı. Čavić ailesinin evi, yerel yapıma tarzının direniş göstermesine rağmen inşaat faaliyetlerinde yeni mimari, malzeme ve tekniğin uygulanmasının mümkün olduğunu göstermiştir. Osmanlı Dönemi Novi Pazar'ın kentsel manzarasına entegre edilmesi imkânsız olan bu mimari eser, ana ticaret yolu üzerinde diğer önemli yapılar gibi yer almaktadır. Dolambaçlı dar sokak ağı, şehir merkezindeki boş alanın azalması nedeniyle Čavić evinin inşası için uygun bir yer olmadığı için bu evin, şehrin asırlık kentsel karakterinin Batı tarzı taklit edilerek değiştirilmesinin ilk örneği olduğu düşünülebilir.

20. yüzyılın başında değişen ekonomik, teknolojik ve sosyal çerçeve, hızlanan değişimlere daha kolay uyum sağlanması ve kentsel yapı anlayışının farklılaşması nedeniyle sivil mimarinin tepkisini ortaya çıkarmıştır. Novi Pazar'ın çoğu zaman politik-ekonomik ve sosyo-kültürel nitelikteki gerilimlerin çekim noktası olması, şehir organizmasının yerel sisteminin, şehirlerin birbiriyle yüzleşmesi için küresel eğilimler göstermeye başlamasını sağlamıştır.

Böylece Novi Pazar, bilinçli ya da bilinçsiz olarak kabul edilen "modern şehrin" genel özellikleri temelinde, yerel dinî, kültürel ve tarihî yapıları geri planda bırakarak değişmeye başlamıştır. Novi Pazar'ın kentsel formlarının değerlendirilmesine ilişkin araştırmaların metodolojisi; mimari, sosyal, ekonomik, antropolojik, kültürel ve tarihsel yaklaşımlar arasında disiplinlerarası bağlantılar kurmaya çalışmaktadır. Bu yüzden Novi Pazar'la ilgili çalışmalar pek çok alandan bilgi sağlanıp karşılaştırılması nedeniyle genelde kolay bir çalışma değildir. Zaman içinde sürekli değişen bir şehri anlamak için farklı unsurların dikkate alınması gerekmektedir. Üstelik Novi Pazar, diğer şehirler gibi sadece fiziksel nesne değil, aynı zamanda enerji ve kültür de üretmektedir.

Osmanlıların Balkan Yarımadası'na gelişi ve şehrin yeni bir iletişim, inşa ve kalkınma sisteminin oluşmasıyla birlikte Novi Pazar, farklı unsurların eklektik ve benzersiz bir karışımını temsil eden mekânsal-zamansal bağlamda çok kültürlü bir çevreye dönüştü. Osmanlı dönemi boyunca ivrmparatorluğun merkezine görece uzak bir eyalet olan Novi Pazar, hem mesafe nedeniyle hem de merkezin imar faaliyetlerini senkronize bir sistem oluşturmanın imkansızlığı nedeniyle daha fazla gelişemeyip merkezin imar akımlarını takip edemedi. Öte yandan Novi Pazar, Bosna-Hersek işgal edildikten sonra batıdaki son eyalet konumunu kaybedince yapılarının sadeliği, siyasi yönetimin ve yerel nüfusun gerçek ihtiyaçlarına uyum sağlayarak aynı gelişme düzeyinde kalmıştır.

Osmanlı Dönemi'nden sonra Novi Pazar'ın, siyasi-ekonomik ve sosyo-kültürel batılılaşmanın etkisiyle büyük bir değişime uğramaya başlaması Osmanlı şehrinin keskin özelliklerinin kaybolmasına sebep oldu. Osmanlı sonrası dönemde teknolojik ilerlemenin ve nüfusun hareketliliğinin hızla artması, Novi Pazar'ın iki yönde geliştirmiştir. Bir yanda yeni ile eski harmanlanırken geleneksel yapı kalıpları yeni modern çerçevelere kısmen uyarlanmış ya da geleneksel yapı kalıpları tamamen asimile olmuştur. Öte yandan, şehrin doğal özelliğine uygun asırlık kentsel yapının acımasızca tahrip edilmesi nedeniyle özgün şehir dokuları kaybolduğundan bugün Novi Pazar, farklı mimari formların uyumsuz bir kompozisyonu hâline gelmiştir.

Tarih boyunca çeşitli kimlikleri üzerinde oluşturulan Novi Pazar, bu çalışmada analiz edilirken çok farklı türde bilgiler sağlamaktadır. Novi Pazar, günümüze kadar çelişkileriyle mücadele eden, kendi değerler sistemi içinde varlığını sürdürmek isteyen karmaşık bir şehir dokusu oluşturmuştur. Bu nedenle bu tez, belirli kaynakların incelenmesi yoluyla

toplayabildiği bilgilere göre belirli sorular formüle ederek cevaplarını aramıştır. Novi Pazar bir yol kavşağında oluşmuş bir yerleşimdir. Ancak gelişim tarihi araştırılırken, üzerinde bulunduğu Dubrovnik'ten İstanbul'a kadar olan ticaret yolunun tüm şehirleri kapsadığına dair bir veriye rastlanmadı. Ayrıca bedesten, çarşı ve çok sayıda hanların varlığı buranın bir ticaret yeri olduğunu gösterse de, Novi Pazar'ın tüccarların dinlenme yeri olmadığı, bir ticaret merkezi olduğu sadece çeşitli seyyahların ifadelerinde belirtilmektedir. Ayrıca Novi Pazar yakınlarında inşaat faaliyetlerini etkileyecek bir mimar ocağı olup olmadığı ya da yerel ustaların elinde bütün işleri olup olmadığına dair net bir kaynak da bulunmamaktadır. Bu çalışma, Osmanlı Dönemi Novi Pazar'da gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin tamamına dair bütün bilgileri sunamasa da Osmanlı yönetimindeki Novi Pazar'ın gelişiminin rolünün analizi için bir çerçeve oluşturmaktadır. Ayrıca bu tez kapalı bir form oluşturmayıp ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun fethedilen topraklar üzerindeki etkisinin uygulanma aracı olarak imar faaliyetlerinin anlaşılmasına ilişkin daha ileri araştırmalar bağlamında birçok soruyu gündeme getirdi. Bu nedenle Novi Pazar'daki Osmanlı mirasının korunması ve değerlendirilmesi, sanat tarihine yakın çeşitli bilim dallarının daha ileri araştırmalarında Osmanlı Dönemi'ndeki imar faaliyetleriyle Novi Pazar'ın tarihsel gelişiminin resmini tamamlayacak sorulara cevap verebilmek açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

A. AMD. 36, 89

A. MKT. MHM. 332, 71

A. MKT. MHM. 333, 14

A. MKT. NZD. 35, 47

A.MKT.MHM. 290, 59

A.MKT.NZD. 427, 29

BEO. 1674, 125510, 1

BEO. 1674, 125510, 11

BEO. 1674, 125510, 12

BEO. 1674, 125510, 13

BEO. 1674, 125510, 14

BEO. 1674, 125510, 15

BEO. 1674, 125510, 16

BEO. 1674, 125510, 2

BEO. 1674, 125510, 3

BEO. 1674, 125510, 4

BEO. 1674, 125510, 5

BEO. 1674, 125510, 6

BEO. 1674, 125510, 7

BEO. 1674, 125510, 8

BEO. 1674, 125510, 9

BEO. 2825, 211819, 1

BEO. 2825, 211819, 2

BOA.EV.MKT.CHT. 122, 292

BOA.A.MKT.MHM. 416, 46

BOA.A.MKT.MHM. 448, 37

BOA.BEO.NGG.d. 907, 55, 12 (39-42)

BOA.DH.MKT. 633, 28, 1

BOA.EV.BKB. 100, 250

BOA.EV.BKB. 39, 466

BOA.EV.BKB. 49, 90

BOA.EV.MH. 1184, 220

BOA.EV.MH. 1807, 397

BOA.EV.MH. 245, 347

BOA.EV.MH. 589, 264

BOA.EV.MH. 594, 20

BOA.EV.MH. 773, 146

BOA.EV.MH. 773, 148

BOA.EV.MH. 787, 442

BOA.EV.MH. 787, 444

BOA.EV.MKT. 1201, 212

BOA.EV.MKT. 2917, 88

BOA.EV.MKT. 2917, 91

BOA.EV.MKT. 3129, 207

BOA.EV.MKT. 3130, 207

BOA.EV.MKT. 3203, 62

BOA.EV.MKT. 3206, 130

BOA.EV.MKT. 790, 84

BOA.EV.MKT. 793, 182

BOA.EV.MKT. 851, 312

BOA.EV.MKT. 851, 318

BOA.EV.MKT. 873, 4

BOA.EV.MKT. 875, 188

BOA.EV.MKT.CHT. 122, 290

BOA.EV.MKT.CHT. 122, 292

BOA.EV.MKT.CHT. 122, 294

BOA.EV.MKT.CHT. 122, 296

BOA.EV.MKT.CHT. 157, 90

BOA.EV.MKT.CHT. 376, 240

BOA.EV.MKT.CHT. 504, 18

BOA.EV.MKT.CHT. 668, 100

BOA.EV.MKT.CHT. 668, 102

BOA.EV.MKT.EVM. 6, 266

BOA.EV.THR. 280, 44

BOA.EV.ZMT. 242, 64

BOA.HR.SYS. 250, 232

BOA.HR.SYS. 250, 95

BOA.I.MVL. 470, 21297

BOA.MV. 105, 64

BOA.Y. Mtv. 39,95

BOA.Y.A.Hus. 525, 66

BOA.Y.A.Hus. 525, 78

DAS.DS.FP. 83/869

DAS.V. 1525/6

DH.MKT. 1577, 91

DH.MKT. 1732, 64

DH.MKT. 1904, 7

EV.MKT.CHT. 44, 216

EV.MKT.CHT. 44, 218

EV.MKT.CHT. 44, 220

EV.MKT.CHT. 44, 222

HR.HMŞ.İŞO. 20, 30

HR.HMŞ.İŞO. 20, 30, 1

İ. MMS. 60, 2849

I.DH. 598, 41659

I.DH. 616, 42901

I.HR. 195, 11069

I.MVL. 304, 12519

I.MVL. 414, 18083

I.SD. 111, 6684

IMUF.EHMM. 480, 13

MV. 125, 38.

TFR.I.KV. 166, 16599, 1

TFR.I.KV. 166, 16599, 2

VGM. 1249, 23

VGM. 171, 106

VGM. 171, 6

VGM. 2816, 31

VGM. 894, 41

VGM. 992, 23

VGM.VGM.DEFTER. 171, 6

VGM.VGM.DEFTER. 681, 79

Adam, B. (2009). Sinagog. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 37, ss. 222-224). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

Ágoston, G. (2012). Top. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 41, ss. 240-242). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.

Ağanoğlu, H. Y. (2021). *Bosna-İstanbul Yolunda Bir Sancak Şehri - Priyepolye*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Ahunbay, Z. (2004). Mektep (Mimari). *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 29, ss. 7-9). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.

Ajbl, M. (2002). Tragična sudbina novopazarskih jevreja [Novi Pazar Yahudilerinin Trajik Kaderi]. *Novopazarski zbornik*, 26, str. 253-272.

Akdağ, M. (1966). Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4 (6), ss. 201-247.

Akın, N. (2001). *Balkanlarda Osmanlı Dönemi Konutları*. İstanbul: Literatür Kitabevi.

Aktepe, M. M. (1988). Abdülhamid I. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 1, ss. 213-216). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

Aktepe, M. M. (1989). Ahmed III. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 2, ss. 34-38). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

Aktepe, M. M. (2002). Kosova. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 26, ss. 216-219). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

Aleksasandra Rajić: Intervju / Olivera Kandić, Sopoćani, životno delo konzervacije [Aleksasandra Rajić: Röportaj / Olivera Kandić, Sopoćani, Bir Hayatın Konzervasyon Çalışması]. (30 Aralık 2016). Erişim: 16 Aralık 2021, <https://korzoportal.com/aleksandra-rajić-intervju-olivera-kandić-sopocani-zivotno-delo-konzervacije/>.

Aliağaoğlu, A., Uğur, A. (2016). Osmanlı Şehri. *SDU Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 38, ss. 203-226.

Aličić, A. S. (2008). *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine* [1468/69 Yılından Bosna Sancağı Tahrir Defteri]. Mostar: Islamski kulturni centar.

Aličković, S. (2008). *Bogumili Sandžaka* [Sancak Bogumilleri]. Tutin: Biblioteka Nauka.

Alkan, N. (2019). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kültür, Sanat ve Spor Alanlarında Yapılan Modernleşme Faaliyetleri. M. Bulut, M.E. Kala, N. Salık, M. Nar (Haz.). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi* (s. 369-397). İstanbul: İstanbul Zaim Üniversitesi.

Alpaslan, A. (2007). Nestal'lik. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 37, ss. 11-15). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.

Amédée Chaumette, J. B. G. (1822). *En Bosnie Dans Les Années 1807 et 1808* [1807 ve 1808 Yıllarında Bosna'da]. Paris: J. Didot.

Andrejević, A. (1969). Spomenici islamske umetnosti [İslam Sanatı Eserleri]. *Novi Pazar i okolina* (ss. 195-214). M. Maletić (Haz.). Beograd: Književne novine.

Andrejević, A. (1977). Altun-alem džamija u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Altun-Alem Camii]. *Novopazarski zbornik*, 1, ss. 121-136.

Andrejević, A. (1984). *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji – kupolne džamije* [16. Yüzyıldaki Yugoslavya'da İslami Anıtsal Sanat - Kubbeli Camiler]. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU), Balkanološki insitutut.

- Anıktar, S. (2013). 19. Yüzyıl Batılılaşma Hareketlerinin Osmanlı Mimari Biçimlenişine Etkisi: Vallaury Yapıları Örneği. (Haz. Ü. Güneş). *II. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi: 6-8 Mayıs 2013 - Bursa: Bildiriler Kitabı V* (ss. 1205-1220). Bursa: İlmi Etüdler Derneği, Uludağ Üniversitesi Türk Devletleri, Akraba Toplulukları Araştırma Merkezi, Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Anonim (2000). *1896 (Hicri 1314) Kosova Vilayeti Salnamesi (Üsküp, Priştine, Prizren, İpek, Yenipazar, Taşlıca)* (Haz. H. Y. Ağanoğlu). İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- Anonim (1957). *Kanuni i Kanun-name za Bosanski, Hercegovacki, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak* [Bosna, Hersek, Zvornik, Klis, Crna Gora ve Skadar Sancağının Kanuni ve Kanun-namesi]. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Anonim (1992). *Bosna-Hersek ile ilgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)* (Haz. İ. Demir, H. O. Yıldırım, U. Demirbaş ve diğerleri). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Anonim (2000). *1896 (Hicri 1314) Kosova Vilayeti Salnamesi (Üsküp, Priştine, Prizren, İpek, Yenipazar, Taşlıca)*. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- Anonim (2014). *Salname-i Vilayet-i Bosna 1287 Hicri / 1870* (Haz. H. Pehlivanlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Anonim (2020). *Sancak Bölgesi Osmanlı Kültür Mirası: Novi Pazar Hazire Şahideleri*. Y. Yayla, E. Aldemar, N. Pepić, H.İ. Erol, M. Tuncer, Y. Yılmaz. İstanbul: TİKA.
- Anonim. (1999). *Leksikon srpskog srednjeg veka* [Sırp Orta Çağ Sözlüğü]. S. Ćirković, R. Mihaljčić (Haz.). Beograd: KJVEFXW.
- Armağan, A. (2011). Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler. *Gazi Akademik Bakış, Cilt 5, Sayı 9, Kış*, ss. 139-156.
- Aru, K. A. (1949). *Türk Hamamları Etüdü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.
- Aruçi, M. (2013). Yenipazar. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 43, ss. 468-471). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

- Aslantaş, S. (2007). *Osmanlıda Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Aslantaş, S. (2009). Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813), *Uluslararası İlişkiler, Cilt 6, Sayı 21*, s. 109-136.
- Aydın, B. (2009). Salname. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 36, ss. 51-54). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri - Yugoslavya, III (3. Kitap)* (2. bs.). İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kültür Sanat ve Yayın Kurulu.
- Амур-агуи хан [Amir Ağa'nın Hanı] (t.y.). Erişim: 17 Ocak 2023, https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=43650.
- Babinger, F. (2002). *Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı* (D. Körpe, Çev.). İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Bağcı, S. (2003). Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar. H. İnalçık, G. Renda (Haz.). *Osmanlı Uygarlığı 2* (ss. 736-759). Ankara: TC Kültür Bakanlığı.
- Balšići. (t.y.). Erişim: 26 Kasım 2020, <http://www.me/index.php/cg/istorija/crnogorske-dinastije/item/276-balsici>.
- Baltacı, C. (2004). Osmanlılar'da Mektep. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 29, ss. 6-7). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Banduri, A. (1711). *Imperium Orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae, in quatuor partes distributae (opera et studio), Tomus Secundus* [Doğu İmparatorluğu veya Konstantinopolis Antik Eserleri, Dört Bölüme Ayrılmıştır (Çalışma ve Araştırma), İkinci Cilt]. Parisiis: Joannis Baptistae Coignard.
- Bandžović, S. (2001). Raseljavanje muslimana iz Nikšića (1877.-1882.) [Nikšić'ten Müslümanlar'ın Göç Edilmesi (1877-1882)]. *Rožajski zbornik, X, 10*, str. 141-160.
- Bašagić Redžepagić, S. B. (1900). *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)* [Bosna Hersek'in Geçmişine Kısa Bir Rehber (1463 yılından 1850'ye kadar)]. Sarajevo: Vlastita naklada.

- Bašeskija, M. M. (1997). *Ljetopis* [Vakayiname] (3. bs). Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Bayram, P. (2017). 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kentleşme: Yönetmel Reformlar ile Osmanlı Aydınlarının Kent Üzerine İzlenimlerine Dayalı Karşılaştırmaları Bir İnceleme. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII-II, s. 227-244.
- Baytar, I. (2019). Osmanlı'da Art Nouveau Üslubu ve Mobilya Örnekleri ile Emile Gallé. *Sanat Tarihi Dergisi*, 28 (2), ss. 455-471.
- Beaujour, L. F. A. (1829). *Voyage militaire dans l'Empire othoman, ou Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles (tomo premier)* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Yolculuk, veya Doğal veya Yapay Sınırlarının ve Temel Savunmalarının Betimlemesi (İlk Cilt)]. Paris: Firmin Didot, Bossange, Delaunay.
- Bećirbegović, M. (1974). Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini [Bosna-Hersek'te İslam Mimarisinin Eğitim Yapıları]. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. 20-21, str. 223-364.
- Bećirbegović, M. (1990). *Džamije sa drvenim munarom u Bosni i Hercegovini* [Bosna-Hersek'teki Ahşap Minareli Camiler]. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bejtić, M. (1969). Saobraćaj i veze [Trafik ve Bağlantılar]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina*, str. 71-78.
- Bektaş, C. (2007). *Türk Evi*. İstanbul. Bileşim Yayınevi.
- Belge, M. (2008). *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür* (2. bs.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (24. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bešliagić, Š. (1978). *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini* [Bosna-Hersek'te 15. ve 16. Yüzyılların Mezar Taşları]. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Beydilli, K (2002). Küçük Kaynarca Antlaşması. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 26, ss. 524-527). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

- Beydilli, K. (2009). Selim III. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 36, ss. 420-425). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Beydilli, K. (2003). Mahmud II. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 27, ss. 252-257). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Biber, K., Kurak Açıcı, F. (2021). Trabzon'da Yer Alan Kıрма Çatılı Camilerin Mimari Özelliklerinin İncelenmesi. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 6 (3), ss. 969-982.
- Biorac, S. (2000). Ikonostas crkve Sv. Nikola u Novom Pazaru [Novi Pazar'daki Aziz Nikola Kilisesi'nin İkonostasisi]. *Novopazarski zbornik*, 24, str. 43-52.
- Blagojević, M. (1981). Osnove privrednog razvitka [Ekonomik Gelişme Temelleri]. S. Ćirković (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 1* (s. 357-371) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Boran, A. (1999). Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi. H. C. Güzel, K. Çiçek, G. Eren (Haz.). *Osmanlı*, X (ss. 347– 361). Ankara: Yeni Türkiye.
- Bosnavi, Ö. (1978). *Bosna Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Boué, A. (1840). *La Turquie d'Europe* [Avrupa'daki Türkiye]. Paris: Bertrand.
- Boyacıoğlu, D. (2010). Arap Hanı ve Yapının 18-19. Yüzyıl İstanbul Hanları İçindeki Yeri. *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, ss. 9-21.
- Bozkurt, N. (2004). Mektep. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 29, s. 5-6). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Bozkurt, N. (2004). Mezarlık. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 29, ss. 519-522). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Bozkurt, N. (2007). Ok. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 33, ss. 333-335). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Börekçi, M. Ç. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları.
- Burnak, T. (2021). 1900'lü Yıllarda Doğu'nun Art Nouveau Üslubü: İstanbul ve Bakü Mimari Örnekleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 49, Bahar, ss. 1-30.

- Bursać, M. (1969). Klima [İklim]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* (ss. 15-27). Beograd: Književne novine.
- Bursać, M. (1969). Vode [Sular]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* (ss. 27-37). Beograd: Književne novine.
- Büyükdığan, İ. (2000). Balkanlar'daki Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarında Kullanılan Strüktür Sistemlerinin Osmanlı Mimarlığı İçindeki Yeri (Cami Yapıları). A. Aktaş Yasa, Z. Zafer (Haz.). *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu: 17-19 Mayıs 2000 - Şumnu- Bulgaristan: Bildiriler* (ss. 173-88). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Cantay, T. (1989). Alem (Mimari). *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 2, ss. 354-356). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Čar Drnda, H. (1984). Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoleća [Novi Pazar'ın Kuruluşu ve On Altıncı Yüzyılın Sonuna Kadar Gelişimi]. *Novopazarski zbornik*, 8, str. 77-102.
- Čar Drnda, H. (1988). Iz prošlosti Jeleča [Yeleç'in Geçmişinden]. *Novopazarski zbornik*, 12, str. 69-77.
- Čar Drnda, H. (2006). Obrazovne insitucije u Novom Pazaru tokom 15. i 16. stoleća [15. ve 16. Yüzyılda Novi Pazar'da Eğitim Kurumları]. *Novopazarski zbornik*, 29, str. 109-22.
- Cavendish, F. W. H., Hertslet, E. (1857). *The Foreign Office List for 1857* [1857 için Dışışleri Bakanlığı Listesi]. London: Harrison, 59, Pall Mall.
- Cerasi, M. M. (1999). *Osmanlı Kenti - Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* (A. Ataöv, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ceyhan, S. (2010). Taç (Tasavvuf). *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 10, ss. 363-365). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Ćirković, S. (1981). Srbija između Vizantijskog carstva i Bugarske [Bizans İmparatorluğu ve Bulgaristan Arasında Sırbistan]. S. Ćirković (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 1* [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1] (ss. 156-170). Beograd: Srpska književna zadruha.

- Ćirković, S. (1982). Godine kriza i previranja [Kriz ve Kargaşa Yılları]. J. Kalić (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 2* (str. 47-64) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 2]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Ćirković, S. (1982). Pad Bosne i pokušaj otpora turskom osvajanju [Bosna'nın Düşüşü ve Türk Fethine Direnme Girişimi]. J. Kalić (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 2* (str. 390-403) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 2]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Ćirković, S. (1995). *Srbi u srednjem veku* [Orta Çağ'da Sırlar]. Beograd: Idea.
- Ćorović, E. (Nisan – Aralık, 2012). Hamam Gazi İsa-bega u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Gazi İsa Bey'in Hamamı] *Bošnjачka riječ*, 26-28, str. 62-64.
- corpus separatum*. (t.y.). Erişim: 11 Nisan 2022, <https://dunyasozluk.com/baslik/corpus-separatum-1267123>.
- Crkva Sv. Nikole* [Aziz Nikola Kilisesi]. (t.y.). Erişim: 6 Aralık 2023, https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45512.
- Crnišanin, R. (1969). Privredni razvoj Novog Pazara [Novi Pazar'ın Ekonomik Gelişimi]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina*, str. 479-526.
- Crnovršanin, H. (16 Mart 2024). *Orijentalna kuća Arif-age Komatine – branitelj i gradonačelnika Novog Pazara* [Arif Ağa Komatina'nın Oryantal Evi - Novi Pazar'ın Emektarı ve Belediye Başkanı]. Erişim: 17 Mart 2024, <https://sanapress.info/2024/03/16/orijentalna-kuca-arif-age-komatine-branitelj-i-gradonacelnika-novog-pazara/>.
- Crnovršanin, H. (17 Mart 2022). *Moj djed Šemsi-beg Čavić* [Benim Dedem Şemsi Bey Čavić]. Erişim: 18 Mart 2024, https://sandzakpress.net/moj-djed-sem-si-beg-cavic/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=moj-djed-sem-si-beg-cavic.
- Crnovršanin, H. (8 Şubat 2024). *Orijentalna kuća bogatog trgovca Halima-Lima Barjaktarevića* [Zengin tüccar Halim-Limo Barjaktarević'in Oryantal Evi]. Erişim: 3 Nisan 2024, <https://sandzakpress.net/orijentalna-kuca-bogatog-trgovca-halima-lima-bajraktarevica/>.

- Çal, H. (2015). Türklerde Mezar – Mezar Taşları. *Aile Yazıları*, 8 (TC. Aile Ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayını), ss. 295-332.
- Çalışlar Yenişehirlioğlu, F. (1998). Decontextualisation and Recontextualisation of Ottoman Cultural Heritage in Post-Ottoman Nation States [Osmanlı Sonrası Ulus Devletlerinde Osmanlı Kültürel Mirasının Bağımsızlaştırılması ve Yeniden Bağdaştırılması]. M. Korzay, N. Kuran Burçoğlu, Ş. Yarcın, D. Ünalın (Haz.). *International Conference on Heritage, Multicultural Attractions and Tourism: 25-28 August 1998 - İstanbul: Bildiriler* (s. 119-142). İstanbul: Boğaziçi University.
- Çalışlar Yenişehirlioğlu, F. (2000). Erken Osmanlı Döneminde Balkanlar'da Kent Oluşumu veya Değişimi. A. Aktaş Yasa, Z. Zafer (Haz.). *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu: 17-19 Mayıs 2000 - Şumnu- Bulgaristan: Bildiriler* (ss. 887-893). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Çelebi, E. (1967). *Putopis - odlomci o jugoslovenskim zemljama* [Seyahatname - Yugoslav Ülkeleri Hakkında Kısımlar] (H. Šabanović, Çev.) Sarajevo: Svjetlost. (1896-1900).
- Çobanoğlu, A. V. (2013). Yakub Çelebi Zaviyesi ve Türbesi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 43, ss. 208-281). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Çolak, F. (2013). Trablusgarb ve Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti'nin Ticaret-i Hariciyesi Üzerindeki Etkileri. *Journal of Turkish Studies*, Vol. 5, Issue 5, ss. 151-164.
- Çoruhlu, Y. (2019). Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I. İstanbul: Ötüken.
- Dabić, Lj. C., Jovićević, P. (2019). Glavna kontrola u pravu Srbije u periodu do završetka Drugog svetskog rata [İkinci Dünya Savaşı Sonuna Kadar Olan Dönemde Sırbistan Hukukundaki Ana Denetim]. *Vojno delo*, 3, str. 303-325.
- Dallal, Y., Yaman, B. (2019). Erken Osmanlı Mimarisinde Kullanılan Mukarnas Biçimleri (İznik, Bursa, Edirne). *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, Sayı, 42, ss. 75-91.

- Debljović Ristić, N. (2018). Istorijski urbani prostor Novog Pazara [Novi Pazar'ın Tarihi Kentsel Alanı]. *Novopazarski zbornik*, 41, str. 51-61.
- Dedić, E. (2013). Susret civilizacija. Pad Bosanskog kraljevstva (550 godina od pada srednjovekovne bosanske države). *Godišnjak BKZ "Preporod"*, Godina XIII, str. 289-295.
- Derebeylik nedir*. (t.y.). Erişim: 23 Mart 2021, <https://derebeylik.nedir.org/>.
- Derman, M. U. (2007). Nesih. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 33, ss. 1-3). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Deshayes de Courmenin, L. (1629). *Voyage du Levant, Fait par le Commandement du Roi en l'annee 1621* [1621 Yılında Kral'ın Emri Tarafından Yapılan Levant Yolculuğu]. Paris: Adrian Tavpinart.
- Dinić, M. (1978). *Srpske zemlje u srednjem veku* [Ortaçağ'da Sırp Devletleri]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Doğan, N. Ş., Yazar, T. (2013). Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mimari Süslemesinde Küre, Küre ve Koni Kesiti/Kabara, Rozet. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (19), ss. 221-244.
- Đorđević, S. (1975). Hamam u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Hamam]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština* 1 [Raška Mirası 1] (str.137-144). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Đorđević, T. R. (1932). *Naš narodni život, knjiga V*. Beograd: Izdavačka književnica Gece Kona.
- Dumić, O. (2008). Osmanske fortifikacije - čardaci, kule i odžaci [Osmanli Tahkimatları: Çardaklar, Kuleler ve Ocaklar]. *Naučni skup "Braničevo u istoriji Srbije": 2008 - Požarevac, Beograd: Zbornik radova, Sveska III/6* (str. 229-242). Požarevac, Beograd: Istorijski arhiv Požarevac, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Đurić, V., J. (1981). Raško i primorsko graditeljstvo [Raška ve Adriyatik İnşaatı]. S. Ćirković (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 1* [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1] (s. 389-408). Beograd: Srpska književna zadruga.

- Dündar, A. (2000). City Architects in Ottoman Architecture. K. Çiçek (Haz.). *The Great Ottoman Turkish Civilisation 4, Culture and Arts* [Büyük Osmanlı Türk Medeniyeti 4, Kültür ve Sanat] (ss. 471-479). Ankara: Yeni Türkiye.
- Džamija u Novom Pazaru izgorela zbog instalacija* [Novi Pazar'daki Cami Tesisat Nedeniyle Yandı]. (17 Ocak 2012). Erişim: 8 Ocak 2024, <https://www.slobodnaevropa.org/a/24454695.html>
- Eldem, S. H. (1954). *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul: Pulman Matbaası.
- Emecan, F. (1992). Bosna Eyaleti. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 35, ss. 296-297). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Emecen, F. (2008). Uç Beyi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 42, ss. 38-39). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Ergun, S. N. (1944). *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri* (Cilt 1-2). Ankara: İstanbul Maarif Kütüphanesi.
- Ersoy, B. (2001). Osmanlı Şehir İçi Hanlarının İşlevleri. (Haz. M. Kiel, N. Landman, H. Theunissen). *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art: 23-28 August 1999 - Utrecht, The Netherlands: EJOS IV, No: 16* (pp. 1-3). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Ertuğrul, A. (2009). 19. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7, Sayı 13*, ss. 293-312.
- Ertuğrul, A. (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7, Sayı 13*, ss. 241-266.
- Evans, A. (1916). The Adriatic Slavs and the Overland Route to Constantinople [Adriyatik Slavları ve Konstantinopolis'e Giden Kara Yolu], *The Royal Geographical Journal, Vol. 47, No. 4*, pp. 241-261.
- Evans, J. A. (1885). Antiquarian Researches in Illyricum, Parts III, IV [Illyricum'da Antikacı Araştırmaları, Bölüm III, IV]. *Archaeologia: or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* [Archaeologia: Antik Çağa İlişkin Çeşitli Makaleler]. (pp. 1-167). London: Society of Antiquaries of London.

- Eyavuz, Ş. (2022). Kervansaray. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 25, ss. 299-302). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Eyice, S. (1997). Hamam. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 15, ss. 402-430). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Eyice, S. (2001). Kale. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 24, ss. 234-242). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Fajfrić, Ž. (2000). *Veliki župan Nikola Altomanović* [Yönetici Nikola Altomanović]. Šid: Srbska pravoslavna zajednica.
- Farkaš Barati, M. (2004). Partenije Pavlović, autor prve autobiografije u srpskoj i bugarskoj književnosti [Partenije Pavlović, Sırp ve Bulgar Edebiyatındaki İlk Otobiyografinin Yazarı]. *Diss. Slav.: Lit. XXIII*, str. 287-295.
- Faroghi, S. (2004). Krizler ve Değişim 1516-1699. H. İnalçık, D. Quaraert (Haz.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2* (ss. 545-761) (A. Berktaş, S. Andıç, S. Alper, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Eren.
- Faroghi, S. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya* (2. bs.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ferjančić, B. (1966). *Vizantija i Južni Sloveni* [Bizans ve Güney Slavlar]. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenka Socijalističke Republike Srbije.
- Gaon, A. (1992). *Španski jevreji južnoslovenskih zemalja* [Güney Slav Ülkelerinin İspanyol Yahudileri]. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Garašanin, M. (1969). Arheologija novopazarskog kraja [Novi Pazar Bölgesi'nin Arkeolojisi]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* (ss. 79-89). Beograd: Književne novine.
- Gazi Sinan-begova džamija [Gazi Sinan Bey Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 15.
- Gazić, L. (2000). *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Sv. II* [1604 Tarihli Defter-i Mufassal-i Liva-i Bosna, el-cild es-sani]. Sarajevo: Bošnjački institut Zürich-odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu.

- Giljferding, A. F. (1972). *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji* [Hersek, Bosna ve Eski Sırbistan'da Yolculuk] (B. Čulić, Çev.). Sarajevo: Veselin Masleša. (1859).
- Goodwin, G. (2012). *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Gökbunar, R., Gökbunar, A. R., Uğur, A. (2010). 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa Devletleri'nde Mali Yapı Üzerine Savaşların Etkileri. *Maliye Dergisi*, Sayı 159, Temmuz-Aralık, ss. 70-87.
- Gölen, Z. (2010). *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Görür, M. (2015). Aksaray. A. U. Peker, K. Bilici (Haz.). *Anadolu Selçukları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat) 2* (ss. 175-182). Ankara: T.C. Kültür ve Türiзм Bakanlığı.
- Gradeva, R. (1994). Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings [Osmanlı'nın Hristiyan Kilise Binalarına Yönelik Politikası]. *Études Balkaniques*, Issue: 4, pp. 14-36.
- Gradina u Postenju*. (t.y.). Erişim: 13 Aralık 2021, <https://muzejnp.rs/virtuelnimuzej/portfolio/gradina-u-postenju/>
- Gravier, G. (1913). Le Sandžak de Novi Pazar. *Annales de Géographie*, 22 (121), pp. 41–67.
- Gravier, G. (1919). *Les frontières historiques de la Serbie* [Sırbistan'ın Tarihi Sınırları]. Paris: Librairie Armand Colin.
- Gravier, G. (1977). *Novopazarski sandžak* [Novi Pazar Sancağı]. Novi Pazar: Zavičajni muzej "Ras".
- Grujović Brković, K., Aleksić Čevrljaković, M. (2016). *Pogled kroz nasleđe (1965-2015)* [Mirasa Bir Bakış (1965-2015)]. Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Gündüz, S. (2006). *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Anadolu Selçuklu Geleneği*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Güneş, M. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*. İstanbul: Kitabevi.
- Gürbıyık, C. (2015). Osmanlı İmaretlerinin (Aşevleri) Tipolojisi Üzerine Bir Deneme. *Sanat Tarihi Dergisi*, Cilt: XXIV, Sayı: 1, ss. 23-51.

- Güzelhuyu, Ö. F. (2010). Tanin. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 39, ss. 565-567). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Hadžbegić, H. Handžić, A., Kovačević, E. (1972). *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine* [1455 Yılında Branković Bölgesinin Genel Kadastro Kayıtları]. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Hadžihuseinović, S. S. M. (1999). *Povjest Bosne* [Tarih-i Bosna]. Sarajevo: El-Kalem.
- Hajduci i uskoci u narodnoj poeziji* [Halk Şiirinde Haydutlar ve Korsanlar] (t.y.). Erişim: 9 Ocak 2022, <https://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/bsuvajdzic-uskoci.html>.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Halıcı, E. (2020). XVIII-XX. Yüzyılda Osmanlı Sanat Ortamı. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 69, (Eylül-September 2020). ss. 577-628.
- Halilović, M. (15 Nisan 2021). *Novi Pazar: Počela arheološka istraživanja u porti Petrove crkve* [Novi Pazar: Peter Kilisesi Bahçesinde Arkeolojik Araştırmalar Başladı]. Erişim: 9 Aralık 2021, <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/novi-pazar-po%C4%8Dela-arheolo%C5%A1ka-istra%C5%BEivana-u-porti-petrove-crkve/2210218>
- Handžić, A. (2000). *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Sv. I/2*. [1604 Tarihli Defter-i Mufassal-i Liva-i Bosna, Def. I/2.]. Sarajevo: Bošnjački institut Zürich-odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu.
- Hartmuth, M. (2011). *In Search of the Provincial Artist: Networks, Services, and Ideas in the Ottoman Balkans and the Question of Structural Change* [Yerel Sanatçının İzinde: Osmanlı Yönetimindeki Balkanlar'da İletişim Ağları, Hizmetler, Düşünceler ve Yapısal Değişiklik Sorusu]. Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- Hatemi, N. (2016). *Osmanlı'nın Son Dönemi Kısa Bir Bakış: III. Selim'den İstanbul'un İşgaline*. G. Çelik (Haz.). Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaştırmaları (ss. 17-27). İstanbul. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hertner, P. (2006). *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century until the Outbreak of the First World War* [19. Yüzyıl

Sonlarından Birinci Dünya Savaşına Kadar Balkan Demiryolları, Uluslararası Sermaye ve Bankacılık]. G. Minassian (Haz.). *EABH Annual Conference 'Finance and Modernisation': 20-21 May 2005 - Wien: Discussion Papers* (pp. 4-40). Sofia: Bulgarian National Bank.

Hourani, A. (2016). Modern Ortadoğu'nun Osmanlı Geçmişi. K. Karpat (Haz.). *Osmanlı ve Dünya (Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri)* (6. bs.) (ss. 103-131). İstanbul: Timaş.

Hrbak, B. (1992). Otpremanje vune iz Novog Pazara za Jadran u XVII veku [XVII. Yüzyılda Novi Pazar'dan Adriyatik'e Yün Nakliyatı]. *Novopazarski zbornik*, 16, str. 94-5.

Hrbak, B. (1994). Izvoz koža iz i preko Novog Pazara u XVII veku [XVII. Yüzyılda Novi Pazar'dan ve Onun Üzerinde Deri İhracatı]. *Novopazarski zbornik*, 18, str. 61-67.

Hrbak, B. (1996). Zaraza kuge u Novom Pazaru u XVI, XVII i XVIII veku [XVI., XVII. Ve XVIII Yüzyıllarda Novi Pazar'da Veba Epidemileri]. *Novopazarski zbornik*, 20, str. 73-80.

Hrbak, B. (1997). Politička zbivanja u Novopazarskom sandžaku prema podacima požeške nahije 20-ih i 30-ih godina XIX veka [1820'ler ve 1830'larda Požega Nahi Verilerine göre Novi Pazar Sancağı'ndaki Siyasi Olaylar]. *Novopazarski zbornik*, 21, str. 37-66.

Hrbak, B. (2010). Trgovište (XIV-XV vek) [Trgovište - XIV.-XV. Yüzyıl]. *Novopazarski zbornik*, 33, str. 7-24.

Husić, A. (2000). Tvrdave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine [1530 Yılında Bosna Sancağı Kaleleri ve Garnizonları]. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49, str. 189-229.

Husić, A. (2000). Tvrdave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine [1530 Yılında Bosna Sancağının Kaleleri ve Mürettebatı]. *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, 49(49), str. 189–229.

I kuća Gicića na Paricama čuva bošnjačku tradiciju [Parice'deki Gicić Evi de Boşnak Geleneğini Koruyor]. (8 Ekim 2022). Erişim: 14 Mart 2024,

<https://rtvnp.rs/2022/10/08/i-kuca-gicica-na-paricama-cuva-bosnjacku-tradiciju/136588>.

- Ibrić, S. (2013). Mezarje i nišani u haremu Palanka džamije u novopazarskom naselju Bukreš [Novi Pazar'daki Palanka Camisi'nin Hareminde Mezarlık ve Mezar Taşları]. *Bošnjačka riječ*, 29-32, str. 23-25.
- Ibrić, S. (2014). Novi Pazar 1910. godine u opisu turskog novinara Ahmeda Šerifa [1910 Yılında Gazeteci Ahmed Şerif'in Betimlemesiyle Novi Pazar]. *Novopazarski zbornik*, 37, str. 105-121.
- Illyria*. (t.y.). Erişim: 4 Ekim 2022, <https://www.britannica.com/place/Illyria#ref87154>.
- Imamović, M. (1997). *Historija Bošnjaka* [Boşnaklar'ın Tarihi]. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod.
- Ippen, T. A. M. (1892). *Novibazar und Kossovo (das alte Rascien), Eine Studie* [Novi Pazar ve Kosova (Eski Raşka), Bir Çalışma]. Wien: Alfred Hölder.
- Isom-Verhaaren, C. (2014). Constructing Ottoman identity in the Regionsof Mehmed II and Bayezid II [II. Mehmed ve II. Bayezid Döneminde Osmanlı Kimliği Düzenlenmesi]. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 1, No. 1-2, pp. 111-128.
- İbrahim, M. (1992). Gazi Hüsrev Bey Külliyesi ve Bosna-Hersek'teki Son Durum. *X. Vakıf Haftası Kitabı - Türk Cumhuriyetlerindeki Kültür Varlıkları ve Değerleri, Bosna-Hersek'teki Vakıf Varlıkları ve Yılmaz Önge Restorasyon Seminerleri: 7-10 Aralık 1992 – Ankara*, (s. 181-205). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- İbrić, S. (2004). *XIX. Yüzyılda Yenipazar Sancağı*. Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 11, ss. 529-533). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- İnalçık, H. (1953). Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na – XV. Asırda Rumeli'de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri. O. Turan (Haz.). *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Aramağarı, Melanges Fuad Köprülü* (ss. 207-248). Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını.

- İnalcık, H. (1954). *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)* (R. Sezen, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi ve Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2004). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Cilt 1, 1300-1600)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2008). Rumeli. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 35, ss. 232-235). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- İnalcık, H. (2015). Rumeli. *Yeni Türkiye - Rumeli - Balkanlar*, 66, ss. 33-40.
- İnalcık, H. (2017). Tanzimat Nedir?. H. İnalcık, M. Seyitdanlıoğlu (Haz.). *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (6. bs.). (ss. 29-57). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Jelavich, B. (2013). *Balkan Tarihi 1* (3. bs.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Jireček, K. (1952). *Istorija Srba - Prva knjiga do 1537. godine - Politička istorija* [Sırpaların Tarihi - 1537'ye Kadar İlk Kitap - Siyasi Tarih] (2. bs). Beograd: Naučna knjiga.
- Joanović, S. (1955). Novopazarski sandžak, 1878-1900. godine - Narodnoekonomski odnosi u Novopazarskom sandžaku i njegov trgovinskopolitički značaj za Austro-Ugarsku [1878-1900 Yıllar Arasında Novi Pazar Sancağı - Novi Pazar Sancağı'ndaki Ulusal-Ekonomik İlişkiler ve Onun Avusturya-Macaristan için Ticari-Siyasi Önemi]. *Novopazarski zbornik*, 9, str. 127-146.
- Jovanović, A. (1995). Arheološka istraživanja u Novopazarskoj Banji [Novi Pazar Kapılıcası'nda Arkeolojik Araştırmalar]. *Novopazarski zbornik*, 19, str. 31-67.
- Jukić, I. F. (1953). *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* [Seyahatnameler ve Tarihi-Etnografik Eserler]. Sarajevo: Svjetlost.
- Jurišić, G. J. (1852). *Dečanski prvenac* [Dečani'nin İlk Doğanı] . Novi Sad: Nar. Knjigopečatni Dan. Medakovića.

Južni bedem Novopazarske tvrđave prešao u vlasništvo grada – Uskoro rekonstrukcija

[Novi Pazar Kalesi'nin Güney Tabyası Şehrin Mülkiyetine Geçti – Yakın Zamanda Restorasyon]. (30 Ağustos 2023). Erişim: 12 Ocak 2023, <https://www.ekapija.com/news/4355929/juzni-bedem-novopazarske-tvrđave-presao-u-vlasnistvo-grada-uskoro-rekonstrukcija>

Kadijević, A. (1995). O proučavanju i vrednovanju graditeljskog nasleđa novijeg doba u Novom Pazaru. *Novopazarski zbornik*, 19, str. 193-203.

Kahrović, M. (2003). *Novi Pazar u vaktu i zemanu* [Vakti Zamanında Novi Pazar]. Novi Pazar: Narodna biblioteka "Dositej Obradović".

Kahrović, M. (2010). Unutrašnje uređenje kuća u Novom Pazaru građenih u XIX i početkom XX veka [XIX. ve XX. Yüzyılın Başlarında İnşa Edilen Novi Pazar'daki Evlerin İç Tasarımı]. *Novopazarski zbornik*, 33, str. 139-56.

Kaleši, H. (1972). *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku* [Yugoslavya'daki En Eski Arapça Vakıf Belgeleri]. Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova.

Kalić, J. (1982). Snaženje Despotovine [Despotluk'un Güçlenmesi]. J. Kalić (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 2* (s. 88-100) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 2]. Beograd: Srpska književna zadruga.

Kalić, J. (1982). Veliki preokret [Büyük Dönüş]. J. Kalić (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 2* (str. 64-75) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 2]. Beograd: Srpska književna zadruga.

Kalić, J. (1995). Predturska istorija Novog Pazara [Türk Öncesi Novi Pazar Tarihi]. *Novopazarski zbornik*, 19, str. 301-304.

Kalić, J. (2013). Episkopski gradovi Srbije u srednjem veku [Orta Çağ Sırp Piskoposluk Şehirleri]. *Zbornik radova Vizantološkog instituta L*, ss. 433-447.

Kandić, O. (1988-1989). Prvobitni oblik spoljne priprate sa zvonikom u Sopoćanima [Sopoćani'deki Çan Kulesi ile Dış Narteksin Orijinal Şekli]. *Saopštenja*, XX-XXI, str. 43-64.

- Kara, M. (2011). Tekke. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 40, ss. 368-370). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Karabulut, M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum. *Mecmua*, 1, 2, ss. 49-65.
- Karpat, K. H. (2016). Osmalı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım. K. H. Karpat (Haz.). *Osmanlı ve Dünya (Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri)* (6. bs.) (ss. 131-170). İstanbul: Timaş.
- Kefalija u srednjovekovnoj Srbiji.* (t.y.). Erişim: 25 Aralık 2020, <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:kefalija-u-srednjovekovnoj-srbiji>.
- Kenanoğlu, M. M. (2005). Mîrî Arazi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 30, ss. 157-160). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kennedy, P. (2001). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşü, 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar* (B. Karanakçı, Çev.) (8. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Kılıç, O. (2016). II. Mehmed Devrinden Osmanlı Devleti'nin İdari Teşkilatı ve Taksimatı. A. Bilge Zafer (Haz.). *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi* (ss. 146-184). Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Kızıldere, S. (2005). *İstanbul'da Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Yapıları'nın Kent Bütünü İçindeki Yerinin Değerlendirilmesi*. Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Kiel, M. (1990). *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* [Balkanlar'da Osmanlı Mimarisi Üzerine Araştırmalar]. Aldershot: Variorum.
- Kinross, L. (2017). *İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü* (Çev. M. Gaspıralı). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Knežević, M. (2008). Novopazarski kraj i Sjeničko-pešterska visoravan, prirodne odlike [Novi Pazar Bölgesi ve Sjenica-Pešter Platosu, Doğal Özellikler]. *Novopazarski zbornik*, 31. str. 7-31.
- Knjige* [Kitapar] (t.y.). Erişim: 13 Ocak 2023, <https://muzejnp.rs/knjige/>.

- Kocić, M. (2012). Dubrovačka kolonija u Novom Pazaru u vreme Velikog rata (1683-1699) [Büyük Savaş Döneminde Novi Pazar'da Dubrovnik Kolonisi (1683-1699)]. *Novopazarski zbornik*, 35, str. 45-56.
- Kojić, B. (1949). *Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji* [Sırbistan'da Eski Kentesel ve Kırsal Mimari]. Beograd: Prosveta.
- Kostić, Đ. (1997). Novi Pazar u izvorima na nemačkom jeziku (1) [Almanca Kaynaklarında Novi Pazar (1)], *Novopazarski zbornik*, 21, str. 67-74.
- Kostić, K. N. (1922). *Naši novi gradovi na jugu* [Güneydeki Yeni Şehirlerimiz]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Kostić, M. (1969). Geografski položaj [Coğrafi Konum]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* (ss. 7-9). Beograd: Književne novine.
- Kostić, M. (1969). Lekovite vode [Şifalı Sular]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* (str. 37-68). Beograd: Književne novine.
- Kostić, M. (1969). Novopazarska Banja. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* (ss. 37-59). Beograd: Književne novine.
- Kostić, M. (1969). Sastav i oblici zemljišta [Toprak Bileşimi ve Biçimleri]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* (s. 9-15). Beograd: Književne novine.
- Kovačević, J. (1981). Doseljenje Slovena na Balkansko poluostvo [Balkan Yarımadası'na Slav Göçü]. S. Ćirković (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 1* (ss. 109-125) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Koyuncu, A. (2014). Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 12, 16, ss. 35-88.
- Kreševljaković, H. (1953). Stari bosanski gradovi [Eski Bosna Şehirleri]. *Naše starine, Volume I*, str. 7-45.
- Kreševljaković, H. (1954). *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* [Bosna-Hersek'te Kapudanlık]. Sarajevo: Narodna štamparija.
- Krkluš, Lj. (2016). *Pravna istorija srpskog naroda* [Sırp Halkın Hukuk Tarihi] (8. bs.). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Krstanović, B. (2009). Narodno graditeljstvo opštine Novi Pazar [Novi Pazar Belediyesinde Ulusal Mimari]. *Novopazarski zbornik*, 32, str. 109-118.
- Krunić, J. (1994). *Kuća i varoši u oblasti Stare Raške* [Stara Raška Bölgesindeki Ev ve Kasabalar]. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Krunić, J. (1996). *Baština gradova srednjeg Balkana* [Orta Balkan Şehirleri Mirası]. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Kuban, D. (2003). Osmanlı Mimarlığı. H. İnalçık, G. Renda (Haz.). *Osmanlı Uygarlığı 2* (s. 626-697). Ankara: TC Kültür Bakanlığı.
- Kuban, D. (2016). *Osmanlı Mimarisi (2. bs.)*. İstanbul: Yem Yayın.
- Kuban, D. (2017). *Türk Ahşap Konut Mimarisi (17.-19. yüzyıllar)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Kukavica, E. U. (2010). Isa-beg Ishaković unuk Katarine Kosače? [Katarina Kosača'nın Torunu Isa Bey Ishakoğlu]. *Behar*, 95, str. 34-36.
- Kula Say, S. (2016). Belgeler Işığında 19. Yüzyıl Sonu - 20. Yüzyıl Başı Türk Mimarlığında Teknik İçerikleri Tartışmalar. G. Çelik (Haz.). *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları* (ss. 161-189). İstanbul. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kuran, A. (2018). *Selçuklar'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık (2. bs.)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Kuripešić, B. (*Curipeschitz von Obernburg Benedict*) (1950). *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju: 1530* [1530'da Bosna, Sırbistan, Bulgaristan ve Rumeli'den Seyahatname] (Đ, Pejanović, Çev.) (2. bs.). Beograd: Reprint izdanja. (1531).
- Kursar, V. (2020). The Diplomatic, Religious, and Economic Presence of the Republic of Dubrovnik (Ragusa) in Ottoman Edirne [Dubrovnik Cumhuriyeti'nin (Ragusa) Osmanlı Edirne'sindeki Diplomatik, Dini ve Ekonomik Varlığı]. B. Krawietz, F. Riedler (Ed.). *The Heritage of Edirne in Ottoman and Turkish Times: Continuities, Disruptions and Reconnections* [Osmanlı ve Türkiye'de Edirne Mirası: Süreklilikler, Bozulmalar ve Yeniden Bağlantılar] (pp. 302-344). Berlin, Boston: De Gruyter.

- Kutlu, M. (2017). XIV-XV. Yüzyıllara Ait Osmanlı Camilerinde Görülen Tuğla - Taş Almaşıklığı Üzerine Gözlemler. *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVII/1, Nisan, ss. 131-153.
- Kutluoğlu, M. H. (2022). Kavalalı Mehmed Ali Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 25, ss. 62-65). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Küçük, C. (1988). Abdülaziz. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 1, ss. 179-185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Küçük, C. (1988). Abdülhamid II. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 1, ss. 216-224). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Küçük, C. (1988). Abdülmecid. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 1, ss. 259-263). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Küçük, C. (2003). Mehmed V. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 28, ss. 418-422). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.
- Küçük, M. A. (2018). İslam Öncesinden Sonrasına Türk Geleneğinde Bir Yaşam Stili: "Okçuluk". *International Journal of Cultural and Social Studies*, June 2018, Volume 4 (Issue 1), ss. 178-191.
- Logos, A. A. (2017). *Istorija Srba I* [Sırpların Tarihi I]. Beograd: ATC.
- Lovrenović, I. (2001). *Bosnia: a Cultural History* [Bosna: Kültürel Tarih]. London: Saqi Books, in association with the Bosnian Institute.
- Mackenzie, G. M., Irby, A. P. (1877). *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe* [Avrupa'da Türkiye'nin Slav Vilayetlerinde Geziler]. London: Daldy, Isbister & Co.
- Maksimović, Lj. (1980). Severni Ilirik u VI veku [VI. Yüzyılda Kuzey Illyricum]. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XIX, str. 17-52.
- Maliković, D. (1995). Novi Pazar u Prvom srpskom ustanku [İlk Sırp İsyanında Yeni Pazar]. *Novopazarski zbornik*, 19, str. 109-120.
- Marković, M. (1981). Ekonomsko-socijalni razvoj u II i III veku [II. ve III. Yüzyılda Ekonomik ve Sosyal Gelişme]. S. Ćirković (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 1* (s. 77-89) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1]. Beograd: Srpska književna zadruka.

- Marković, M. (1981). Rimsko osvajanje i organizacija rimske vlasti [Roma Fethi ve Roma Yönetiminin Organizasyonu]. S. Ćirković (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 1* (str. 66-76) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Matković, P. (1878). Descrizione del viazo de Constantinopoli 1550 de ser Catharin Zen, ambassador straordinario a Sultan Soliman, e suo ritomo [1550'de Sultan Süleyman'ın Yüksek Elçisi Ser Catharin Zen'nin Konstantinopolis'e Yolculuğun Gitmesi ve Dönüşü]. *Starine*, vol. X. str. 203-256.
- Matković, P. (1881). Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta [16. Yüzyılda Balkan Yarımadası'nda Yolculuk, B. Curipeschitz, L. Nogarol ve B. Rambert'in Yolculuğu]. *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) LVI*, str. 141-232.
- Matković, P. (1895). Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vijeka; Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad: osobito jakova Sorance od g. 1575. i 1581, i Pavla Kontarina od g. 1580. [16. Yüzyılda Balkan Yarımadası'nda Yolculuk; Venedik Elçiliklerinin İstanbul'a Yaptığı Yolculuklarla İlgili Günlükler: Özellikle 1575 ve 1581 yılındaki Jakov Sorance'nın ve 1580 yılındaki Paulo Contarini'nin]. *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) CXXIV*, str. 1-102.
- May, A. J. (1938). The Novibazar Railway Project [Novi Pazar Demiryolu Projesi]. *The Journal of Modern History*, Vol. X (4), pp. 496-527.
- May, A. J. (1952). Trans-Balkan Railway Schemes [Trans-Balkan Demiryolu Şemaları]. *The Journal of Modern History*, Volume 24, Number 4, pp. 352-367.
- McNeill, W., Hess, A. C. (2016). Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu. K. Karpas (Haz.). *Osmanlı ve Dünya (Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri)* (6. bs.) (ss. 63-87). İstanbul: Timaş.
- Mentović, M., Ajbl, M. (2019). *Jevreji Novog Pazara i okoline* [Novi Pazar ve Çevresindeki Yahudiler]. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, Savez Jevrejskih opština Srbije.
- Mihailović, R. (1986). Crkva svetog Petra kod Novog Pazara [Novi Pazar'daki Aziz Petar Kilisesi]. *Novopazarski zbornik*, 10, str. 67-100.

- Mihaljčić, R. (1982). Kosovska bitka [Kosova Savaşı]. J. Kalić (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 2* (str. 36-47) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 2]. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Mihaljević, M. (2013). The Jewish Heritage of Novi Pazar: A Case of Decaying Memory [Novi Pazar'da Yahudi Mirası: Çürüyen Hafıza Olgusu]. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 27, pp. 103–112.
- Miljković, E. (2019). The Characteristics of the Tımar System in Rumelia: The Tımar System in the Border Region of Isa-Beg Ishaković (15th Century Case Study) [Rumeli'deki Tımar Sisteminin Özellikleri: Isa-beg Ishaković'in Sınır Bölgesindeki Tımar Sistemi (15. Yüzyılda Örnek Olay İncelemesi)]. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 6, Sayı 15, pp. 353-361.
- Moačanin, N. (2001). Hrvatska i Osmansko carstvo u 17. stoljeću [17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Hırvatistan]. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, (12-13), str. 25-29.
- Momčilović Petronijević, A., Stanimirović, M., Tamburić, J. (2021). Contribution to the Study of Public Buildings of Ottoman Architecture in Southern and Eastern Serbia [Güney ve Doğu Sırbistan'da Osmanlı Mimarisi Kamusal Binalar Çalışmasına Katkı]. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering Vol. 19, No 2*, pp. 219-233.
- Mujezinović, M. (1956). Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu [Saraybosna'daki Gazi İsa Bey Misafirhane ve Tekkesi]. *Naše starine*, III, str. 245-252.
- Mujezinović, M. (1974). *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, Knjiga I - Sarajevo* [Bosna-Hersek'te İslami Epigrafi, Kitap I - Saraybosna]. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mujezinović, M. (1974). Kronogram na Novopazarskoj Banji [Novi Pazar Kaplıcası'nda Kitabe]. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. 20 (20-21), str. 437-440.
- Mujezinović, M. (1977). Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara [Novi Pazar'ın İslami Epigrafi Anıtları]. *Novopazarski zbornik*, 1, str. 137-155.

- Muminović, E., Kučević, A. (2016). Revitalizacija graditeljskog nasleđa kroz novi model finansiranja obnove na studiji slučaja Stare čaršije u Novom Pazaru [Novi Pazar'daki Eski Çarşı Vaka Çalışmasında Yeni bir Finansman Rekonstrüksiyon Modeli İle Mimari Mirasın Canlandırılması]. *Novopazarski zbornik*, 39, str. 247-270.
- Muminović, E., Kučević, A. (2017). Revitalizacija objekta han "Granata" u Novom Pazaru metodom rekonstrukcije [Novi Pazar'da "Granata" Hanı Yeniden İnşa Etme Yöntemiyle Canlandırılması]. *Novopazarski zbornik*, 40, str. 185-206.
- Mušović, B. (1997). Derviška tekija u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Derviş Tekkesi]. *Novopazarski zbornik*, 21, str. 147-56.
- Mušović, E. (1972). Novopazarska ćefilema iz 1767. godine [1767 Tarihli Novi Pazar Kefileması]. *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije*, 7, str. 87-94.
- Mušović, E. (1979). *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara* [Novi Pazar Nüfusunun Etnik Süreçleri ve Etnik Yapısı]. Beograd: Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Mušović, E. (1979). Novopazarski jevreji [Novi Pazar Yahudileri]. *Novopazarski zbornik*, 3, str. 23-38.
- Mušović, E. (1980). Novopazarski bezistan [Novi Pazar Bedesteni]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština 2* [Raška Mirası 2] (s. 189-191). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Mušović, E. (1982). Gluhavica [Gluhavitsa]. *Novopazarski zbornik*, 6, str. 67-74.
- Mušović, E. (1985). Islamski sakralni spomenici Novog Pazara [Novi Pazar'ın İslam Dini Anıtları]. *Novopazarski zbornik*, 9, str. 67-98.
- Mušović, E. (1990). Prvi pisani pomeni o Novom Pazaru [Novi Pazar Hakkında İlk Yazılar]. *Novopazarski zbornik*, 14, str. 157-62.
- Mušović, E. (1993). Derviši u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Dervişler]. *Novopazarski zbornik*, 17, str. 73-90.
- Mušović, E. (1995). Varoš mahala u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Varoş Mahallesi]. *Novopazarski zbornik*, 19, str. 21-30.

- Mušović, E., Vujović, S. (1992). *Džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'da Camiler]. Beograd-Kraljevo: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Mutii, M. L. (1692). *La Sacra Lega Contro la Potenza Ottomana: Successi delle Armi Imperiali, Polacche, Venete, e Moscovite, Tomo Secundo* [Osmanlı Gücüne Karşı Kutsal İttifak: Polonya, Venedik ve Moskova İmparatorluğu'nun Silahlarının Başarıları]. Napoli: Per li Socii Parrino, e Mutii.
- Nebriga "nagriza" Amir-agin han [Dikkatsizlik Amir Ağa'nın Hanı „Aşındırıyor“] (6 Nisan 2014). Erişim: 17 Ocak 2023, <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/nebriga-nagriza-amir-agin-han/>.
- Nedović, V. (1969). Prosvetno-kulturne prilike [Eğitim ve Kültür Durumu]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina*, str. 421-462.
- Nešković, J. (1977). Arheološka istraživanja Đurđevih stupova u Rasu [Ras'taki Đurđevi Stupovi'nde Arkeolojik Araştırmalar]. *Novopazarski zbornik*, 1, str. 97-110.
- Nešković, J., Đorđević, S., Radović, R., Kurtović Folić, N. (1988). *Stara čaršija u Novom Pazaru - zaštita i revitalizacija* [Novi Pazar'daki Eski Çarşı - Korunma ve Restorasyon]. Beograd: RO Institut Goša.
- Nešković, J., Nikolić, R. (1987). *Crkva Sv. Petra kod Novog Pazara* [Novi Pazar'daki Aziz Peter Kilisesi]. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Nicolle, D. (2019). *Osmanlı Kalleleri 1300-1810* (K. Şakul, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Novaković, R. (1958). Kad se rodio i kad je počeo da vlada Stefan Nemanja? [Stefan Nemanja Ne Zaman Doğdu ve Ne Zaman Hüküm Sürmeye Başladı?]. *Istorijski glasnik*, 3-4, str. 165-192.
- Novaković, S. (1892). Hadži-Kalfa ili Ćatib-Čelebija, turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu [Hacı Kalfa veya Katip Çelebi, Balkan Yarımadası hakkında 17. Yüzyıl Türk Coğrafyacısı]. *Spomenik*, XVIII, str. 1-110.
- Novosel, S. (22 Ağustos 2022). *Novi Pazar: Hanovi i hamam čekaju investitore* [Novi Pazar: Hanlar ve Hamam Yatırımları Bekliyor]. Erişim: 6 Ocak 2024, Danas

Gazetesi Ağ Sitesi: <https://www.danas.rs/kultura/novi-pazar-hanovi-i-hamam-cekaju-investitore/>.

Obnavljanje jevrejskog groblja u Novom Pazaru [Novi Pazar'daki Yahudi Mezarlığının Yenilenmesi]. (11 Ocak 2019). Erişim Tarihi: 23 Ekim 2023, <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/obnavljanje-jevrejskog-groblja-u-novom-pazaru/>

Oğuz, A. (2018). Lale Devri Yeniliklerinin Sonraki Dönemde Yapılan Yeniliklere Etkileri. İ, Gökhan, H. Saraç, G. Özcan (Haz.). *Osmanlı Devleti ve Nevşehir* (ss. 21-30). Konya: Kömen.

Orman, İ. (2003). Medrese (Mimari). *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 28, ss. 338-340). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.

Orman, İ. (2012). Türbe. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 41, ss. 464-466). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.

Ortaylı, İ. (1981). İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 02 (02), ss. 195-202.

Ortaylı, İ. (2017). *Üç Kıtada Osmanlılar* (11. bs.). İstanbul: Timtaş Yayınları.

Ortaylı, İ. (2018). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (47. bs.). İstanbul: Timaş.

Oruç, H. (2006). 15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 18, ss. 249-271.

Oruç, H. (2013). Bosna Sancağı'nda Şehirlerin Kuruluşunda Vakıfların Rolü: Yeni Bazar ve Saraybosna Örneği. F. Başar, M. Kurtoğlu (Haz.). *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyum: 07. 05. 2013 - Ankara: Bildiriler* (ss. 169-174). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Ostrogorski, G. (1996). *Istorija Vizantije* [Bizans Tarihi]. Beograd: Prosveta.

Ökten, M. S., Haydaroğlu, C., Balaban Ökten, B., Bozdağ, B. (2013). Ahşap Minarelerin Taşıyıcı Sistemleri ve Zıbcı Camii Örneği. 4. *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve*

Geleceğe Güvnele Devredilmesi Sempozyumu: 27-28-29 Kasım 2013 - İstanbul: Bildiriler (ss. 1-9). İstanbul: TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi.

Öney, G. (2003). Çini ve Seramik. H. İnalçık, G. Renda (Haz.). *Osmanlı Uygarlığı 2* (ss. 698-735). Ankara: TC Kültür Bakanlığı.

Önge, Y. (1978). Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma. *Vakıflar Dergisi*, 12, ss. 125-135.

Önge, Y. (1988). Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 1, ss. 403-412.

Önkal, A., Bozkurt, N. (1993). Cami (Dini ve Sosyokültürel Tarihi). *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 7, ss. 45-56). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.

Ösen, S. (2015). Balkanlar'da Mevleviliğin Yayılması ve Kurulan Mevlevihaneler. *Yeni Türkiye*, Yıl 21, Sayı, 67, ss. 1799-1814.

Öz, M. (2007). Reâyâ. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 34, ss. 490-493). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.

Özcan, A. (1994). *Devşirme*. TDV İslam Ansiklopedisi (c. 9, ss. 254-257). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.

Özcan, A. (2003). Mahmud I. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 27, ss. 348-352). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

Özcan, A. (2007). Pasarofça Antlaşması. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 34, ss. 177-181). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı - İslam Araştırma Merkezi.

Özcan, A. (2012). Topal Osman Paşa. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 41, ss. 244-246). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.

Özcan, A. (2019). Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları. M. Bulut, M.E. Kala, N. Salık, M. Nar (Haz.). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi* (ss. 115-126). İstanbul: İstanbul Zaim Üniversitesi.

Özer, M. (2016). Balkanlar'da Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, No. 13, ss. 120-133.

- Özgüven, S. (2016). Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları. G. Çelik (Haz.). *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları* (ss. 45-57). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Özkan, A. (2016). Sırbistan'ın Bosna-Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908). *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 43*, ss. 854-869.
- Özkan, S. H. (2018). 3. Mustafa III. M. Şeker (Haz.). *İslam Tarihi ve Medeniyeti - 13 - Osmanlılar Siyasi Tarihi II* (ss. 79-86). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Özkul, K., Sönmez, D. (2019). Anadolu Selçuklu Dönemi Taş İşlemeciliğinde Aslan Figürü. (Haz. S. C. Şaktanlı) 3. *Uluslararası Sanat ve Estetik Sempozyumu: 4-6 Nisan 2019 - Gaziantep: Bildirimler* (ss. 551-560). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.
- Pajković, V. (1991). "Trahit" i kulturno-istorijski spomenici Novog Pazara ["Trakit" ve Novi Pazar'ın Kültürel-tarihi Anıtları]. *Novopazarski zbornik*, 15, str. 146-166.
- Pajković, V. (2009). Putovanje Ami Bouéa kroz naše krajeve [Bölgemizden Ami Boué'nin Yolculuğu]. *Novopazarski zbornik*, 32, str. 119-126.
- Paljevac Muratović, F. (2016). Intervencije u ambijentalnim celinama hamam danas i sutra [Bugün ve Yarın Hamam Ortamı Birimlerine Müdahaleler]. *Novopazarski zbornik*, 39, str. 227-246.
- Pamuk, Ş. (2004). Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800 [1500-1800 Yıllar Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Kurumsal Değişim ve Uzun Ömrü]. *The Journal of Interdisciplinary History, Autumn, 2004, Vol. 35, No. 2*, pp. 225-247.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (4. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pannonia*. (t.y.). Erişim: 4 Ekim 2022, <https://www.britannica.com/place/Pannonia>.
- Papazoglu, F. (1969). *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* [Roma Öncesi Döneminde Orta Balkan Kabileleri]. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

- Paton, A. A. (1845). *Servia, the Youngest Member of the European Family* [Sırbistan, Avrupa Ailesinin En Genç Üyesi]. London: Longman, Brown, Green, and Longmans, Paternoster Row.
- Pavićević Popović, R. (1988). O delatnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1981. do 1988. godine – Zgrada Mitropolije u Novom Pazaru [1981'den 1988'e Kadar Kraljevo'daki Kültürel Anıtları Koruma Kurumunun Faaliyetleri - Novi Pazar'daki Mitropolija Binası]. S. Đorđević (Haz.). *Raška baština* 3 [Raška Mirası 3] (ss. 291-292). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Pedilija, E., Emecen, F. (2008). İsa Bey. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 22, ss. 475-476). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Pelidija, E. (2002). Sultan Mehmet II, Bosna ve Boşnaklar. *XIII. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt I. Kısım: 4-8 Ekim 1999 - Ankara: Bildiriler* (ss. 39-46). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Pertusier, C. (1822). *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman* [Bosna Osmanlı İmparatorluğu İle İlişkileri Açısından Raporlar]. Paris: La librairie de Charles Gosselin.
- Petaković, M. (2014). *U senci lovorovog venca - poetese starog Dubrovnika*. Erişim: 25 Ağustos 2023, Knjiženstvo – časopis za studije književnosti, roda i kulture Ağ Sitesi: http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/u-senci-lovorovog-venca-poetese-starog-dubrovnika#_ednref51.
- Petrović, P. Ž. (1984). *Raška - antropogeografska proučavanja* [Raška - Antropocoğrafik Çalışmalar]. Beograd: Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Pillogret, R. (1975). Louis Deshayes de Courmenin et l'Orient musulman (1621-1626) [Louis Deshayes ve Müslüman Doğu (1621-1626)]. *Cahiers de l'Association internationale des études francaises*, n°27. pp. 65-81.
- Popadić, M. (2009). Arhitekt Amir Ćorović i projekat gradskog centra u Novom Pazaru [Mimar Amir Ćorović ve Novi Pazar'daki Şehir Merkezi Projesi]. *Novopazarski zbornik*, 32, str. 209-226.

- Popadić, M. (2011). Prostor zaborava: Gradski park u Novom Pazaru [Unutulma Yeri: Novi Pazar'da Şehir Parkı]. *Novopazarski zbornik*, 34, str. 137-152.
- Popadić, M. (2013). Železni put u socijalizam: izgradnja pruge Novi Pazar-Raška (1949-1951) [Sosyalizme Giden Demiryolu: Novi Pazar-Raška Demiryolunun İnşası (1949-1951)]. *Novopazarski zbornik*, 36, str. 91-106.
- Popin, A. (2018). Arapov grob u Novom Pazaru [Novi Pazar'daki Arap'ın Mezarı]. *Folkloristika*, 3/2, str. 91-106.
- Popovic, A., Asma, R. (1997). The Muslim Culture in the Balkans (16th - 18th Centuries) [Balkanlar'da Müslüman Kültürü (16. ve 18. Yüzyıllar Arasında)]. *İslamic Studies*, Vol. 36, No. 2/3, *Special Issue: İslam in the Balkans*, pp. 177-90.
- Popović, M. (1985). Novopazarska utvrđenja na planovima XVIII-XIX veka [XVIII. ve XIX. Yüzyıl Planlarında Novi Pazar İstihkâmları]. *Novopazarski zbornik*, 9, str. 113-126.
- Popović, M. (1999). *Tvrđava Ras* [Ras Kalesi]. Beograd: Arheološki institut.
- Potok (Kolerina) džamija [Potok (Kolera) Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 16.
- Premović Aleksić, D. (1991). Trasa rimskog puta na deonici Prijepolje - Novi Pazar u svetlu novih arheoloških istraživanja [Yeni Arkeolojik Kazılar Işığında Prijepolje - Novi Pazar Kesimindeki Roma Yolunun Rotası]. *Novopazarski zbornik*, 15, str. 39-47.
- Premović Aleksić, D. (1993). Rudnik Žežna na Rogozni [Rogozna'da Žežna Madeni]. *Novopazarski zbornik*, 17, str. 27-39.
- Premović Aleksić, D. (1995). Nastanak grada Sjenice [Seniçe Şehrinin Kuruluşu]. *Novopazarski zbornik*, 19, str. 89-102.
- Premović Aleksić, D. (2004). Ostaci hamama ispod zgrade muzeja "Ras" u Novom Pazaru [Novi Pazar'da "Ras" Müzesinin Binasının Altında Hamam Kalıntıları]. *Novopazarski zbornik*, 27, str. 373-76.
- Premović Aleksić, D. (2008). Izveštaj sa arheološkog istraživanja Novopazarske tvrđave [Novi Pazar Kalesinin Arkeolojik Araştırmasının Raporu]. *Novopazarski zbornik*, 31, str. 231-234.

- Premović Aleksić, D. (2012). *Novi Pazar na mapi istorijskih puteva* [Novi Pazar Tarihi Yollar Haritası Üzerinde]. Novi Pazar: Muzej Ras.
- Premović Aleksić, D. (2016). *Crkve i manastiri Stare Raške* [Eski Raška'nın Kiliseleri ve Manastırları]. Novi Pazar: Muzej Ras.
- Premović Aleksić, D. (2017). Istorijat teritorijalno-administrativne organizacije Raške oblasti/Sandžaka [Raška/Sancak Bölgesinin Bölgesel-İdari Teşkilatının Tarihi]. *Novopazarski zbornik*, 40, str. 65-84.
- Premović Aleksić, S., Vujović, S. (1999). Novopazarska tvrđava [Novi Pazar Kalesi]. *Novopazarski zbornik*, 23, str. 135-154.
- Prvovenčani, S. (1988). *Sabrana dela* [Toplu Eserler]. Beograd: Srpska književna zadruga – Prosveta.
- Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922* (A. Berktay, Çev.) (3. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rački, F. (1887-1888). Rugjer Josip Bošković. Životopisna crta [Rugjer Josip Bošković. Biyografi]. F. Rački (Haz.). *Život i ocjena dela Rugjera Josipa Boškovića, uspomeni prve stogodišnjice njegove smrti* [Rugjer Josip Bošković'in Hayatı ve Eserlerinin Değerlendirilmesi, Ölümünün İlk Yüzüncü Yıldönümü Anıları] (str. 1-100). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Rački, F. (1888). Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i Staroj Srbiji [1610 Yılında Bar Başpiskoposu Marin Bizzio'nun Arbanaska ve Eski Sırbistan'da Gezisiyle İlgili Raporu] (Relatione della visita fatta da me Marino Bizzi, Arcivescovo d'Antivari, nelle parti della Turchia, Antivari, Albania et Servia. Alla Santità di Nostro Signore papa Paolo Quinto). *Starine*, vol. XX, str. 50-156.
- Radović, M. (1998). *Efendijina sećanja i kazivanja* [Efendi'nin Hatıraları ve Anlattıkları]. Novi Pazar: Zavičajni muzej "Ras".
- Raška stilska grupa arhitektonskih spomenika* [Raška Mimari Tarzı Anıtlar Grubu]. (12 Aralık 2002), Erişim: 14 Aralık 2021, <https://www.arhitektura.rs/rubrike/razvoj-arhitekture/79-raascaronka-stilska-grupa-arhitektonskih-spomenika>.

- Redžić, H. (1982). *Islamska umjetnost* [İslam Sanatı]. Prva književna komuna: Mostar.
- Redžić, H. (1983). *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini* [İslam Mimari Mirası Üzerine Çalışmalar]. Sarajevo: Veselin Maleša.
- Renda, G. (2003). Heykel ve Resim. H. İnalcık, G. Renda (Haz.). *Osmanlı Uygarlığı 2* (ss. 933-967). Ankara: TC Kültür Bakanlığı.
- Roksandić, D. (1991). *Srpska i hrvatska povjest i "nova historija"* [Sırp ve Hırvat Tarihi ve "Yeni Tarih"]. Zagreb: Stvarnost.
- Rossi, A. (2008). *Arhitektura grada* [Şehir Mimarisi] (A. Stanić, Çev.). Beograd: Građevinska knjiga.
- Rušenje džamije podelilo vernike* [Cami Yıkılması İnançlılar Bölündü]. (21 Eylül 2018). Erişim: 16 Mayıs 2022, <https://www.politika.rs/sr/clanak/411591/Rusenje-dzamiye-podelilo-vernike>
- Šabanović, H. (1964). *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine* [1455 Yılında Isa Bey İshakoğlu Uçbeyliğinin Kadastro Kayıtları]. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Šabanović, H. (1973). *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima* [Şarki Dillerde Bosna Hersek Müslümanlarının Edebiyatı]. Sarajevo: Svjetlost.
- Šabanović, H. (1982). *Bosanski pašaluk* [Bosna Paşalığı]. Sarajevo: Svjetlost.
- Sakaoğlu, N. (1999). *Bu Mülkün Sultanları*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Salković, A. (2012). Ahmed Gurbi (priređivač i prevodilac Avdija Salković): Kasida o Novom Pazaru [Ahmed Gürbi (düzenleyen ve çeviren Avdija Salković): Novi Pazar Hakkında Kaside]. *Godišnjak BZJ Preporod, Godina XII*, str. 433-445.
- Samardžić, G. M. (2018). On the Beneficiary Inscriptions in the South of the Province of Moesia Superior [Moesia Superior Eyaletinin Güneyindeki Beneficiarius Yazıtları Hakkında]. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini, Vol. 48, No. 3*, str. 237-248.

- Samardžić, R. (1961). *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI-XVII vek* [16.-17. Yüzyıl Fransız Çağdaşlarının Yazılarında Belgrad ve Sırbistan]. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Sancaktır, C. (2011). Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt 2, Sayı 2*, ss. 27-47.
- Saoud, R. (14 Ekim 2001). *Introduction to the Islamic City* [İslam Şehrine Giriş]. Erişim: 11 Aralık 2023, <https://muslimheritage.com/introduction-to-the-islamic-city/>.
- Šarova džamija [Šaro'nun Camisi]. (Aralık 2017). *Glas Islama*, 287, s. 13.
- Sevilla-Sharon, M. (1992). *Türkiye Yahudileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Shaw, J. S., Kural Shaw, E. (2002). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* [Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi, Cilt II: Islah, İnkılap ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Yükselişi, 1808-1975] (8. bs.). Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Shaw, S. (1997). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* [Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi, Cilt I: Gaziler İmparatorluğu: Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü, 1280-1808] (10. bs.). Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Škaljić, A. (1966). *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku* [Sırpça-Hırvatça Dilince Türk Kelimeleri]. Sarajevo: Svjetlost.
- Škrijelj, R. (2008). Derviş Ahmed Gurbi (1698/9 -1771/2) [Derviş Ahmed Gurbi (1698/9 - 1771/2)]. *Bošnjačka riječ*, 10, str. 72-74.
- Škrijelj, R. (2010). Novopazarska kaza na početku XX stoljeća [XX. Yüzyılın Başlangıcığında Novi Pazar Kazası]. *Bošnjačka riječ*, 19-20, str. 35-42.
- Škrijelj, R. (2014). Novi Pazar u divanu derviša Ahmeda Gurbija [Ahmed Gurbi Derviş'in Divanında Novi Pazar]. *Novopazarski zbornik*, 37, str. 65-98.
- Škrijelj, Z. (2014). Arhitektura javnih objekata Novog Pazara između Prvog (1956) i Detaljnog urbanističkog plana (1968) [Birinci (1956) ve Detaylı Şehir Planı (1968)]

Arasındaki Novi Pazar'da Kamusal Binaların Mimarisi]. *Novopazarski zbornik*, 37, str. 221-240.

Škrijelj, Z. (2015). Graditeljska delatnost u Novom Pazaru u periodu od 1945. do 1956. godine [1945'ten 1956'ya Kadar Novi Pazar'da İnşaat Faaliyeti]. *Novopazarski zbornik*, 38, str. 117-131.

Škrijelj, Z. (2021). Novi Pazar During the Ottoman Period in Various Travelogues [Çeşitli Seyahatnamelerde Osmanlı Döneminde Novi Pazar]. M. A. Bolat (Haz.). 6. *Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu: 5-6 Aralık 2020 - Sakarya: Bildiriler, Dokuzuncu Kitap* (s. 346-362). Sakarya: UDEF, Sakarya Üniversitesi.

Spencer, E. (1851). *Travels in European Turkey in 1850, Vol. I* [1850'de Avrupalı Türkiye'de Seyahatler, Cilt I]. London: Colburn and Co., Publishers.

Spremić, M. (1982). Prvi pad Despotovine [Despotluğun İlk Düşüşü]. J. Kalić (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 2* (ss. 241-254) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 2]. Beograd: Srpska književna zadruga.

Srejić, D. (1977). Preistorijska nekropola u Dojevićima i njen značaj za ocenu etničke pripadnosti stanovnika doline Raške u prerimsko doba [Dojević'deki Tarih Öncesi Nekropol ve Bunun, Roma Öncesi Dönemde Raška Vadisinde Yaşayanların Etnik Kökeninin Değerlendirilmesi için Önemi]. *Novopazarski zbornik*, 1, str. 73-82.

Srejić, D. (1981). Kulture bakarnog i ranog bronzanog doba. S. Ćirković (Haz.). *Istorija srpskog naroda, knjiga 1* (s. 31-44) [Sırp Halkının Tarihi, Kitap 1]. Beograd: Srpska književna zadruga.

Stećci Medieval Tombstone Graveyards. (t.y.). Erişim: 30 Eylül 2022, <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>.

Stefanović Karadžić, V. (1827). Geografičesko-statističesko opisanije Srbije [Sırbistan'ın Coğrafi ve İstatistiksel Tanımı]. *Danica*, 2, str. 25-120.

Stephanov, D. (2021). II Mahmud. *The Encyclopedia of Islam* (c. three, pp. 110-113). Boston: Brill.

Stuccowork [Stuko Tekniği] (t.y.). Erişim Tarihi: 15 Ekim 2022, <https://www.britannica.com/technology/stuccowork>

- Suçeska, A. (1993). Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayrımcı Nitelikler. (Haz.). *X. Türk Tarih Kongresi: 22-26 Eylül 1986 - Ankara (c. IV): Bildiriler* (s. 1169-1178). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Šušević, I. (1981). Novopazarska tvrđava u maliye defterima [Maliye Defterlerinde Novi Pazar Kalesi]. *Novopazarski zbornik*, 5, str. 31-40.
- Šušević, I. (1985). Šikajet defteri o Novom Pazaru u XVIII veku [XVIII. Yüzyılın Şikayet Defterlerinde Novi Pazar]. *Novopazarski zbornik*, 9, str. 99-112.
- Svečano otvorena obnovljena Arap džamija* [Yenilenen Arap Camisi'nin Açılış Töreni]. (10 Nisan 2021). <https://magazin.sandzak.com/2021/04/10/svecano-otvorena-obnovljena-arap-dzamija/> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022].
- Şahin Tekinalp, A. P. (2002). Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi. *Türkler Ansiklopedisi* (c. 15, ss. 718-731). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şahin, İ. (2010). Osmanlılar'da Şehir. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 38, ss. 446-449). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Şahinalp, M. S., Günal, V. (2012). Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekansal Analizi. *Milli Folklor*, Yıl 24, Sayı 93, ss. 149-168.
- Şallı, H. (2021). Bir Osmanlı Seyyahının Savaş Muhabirliği Günleri: Anadolu'da Tanınan Yazarı Ahmed Şerif'in Balkan Savaşı ve Edirne Kuşatması Gözlemleri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, ss. 570-591.
- Şkriyel, R. (2014). Osmanlı Dünyasında Yeni Pazar (XV-XVIII y.y.). *Hikmet*, 23, ss. 99-115.
- Tanman, B. M., Parlak, S. (2011). Tekke (Mimarisi). *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 40, ss. 370-379). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Tanman, B. M., Parlak, S. (2011). Tekke (Mimarisi). *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 40, ss. 370-379). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Tasić, D. (1969). Sopoćani. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina* (str. 135-146). Beograd: Knjževne novine.

- Tekin, B. B. (2012). Anadolu Selçuklu Kültürünü Anlamak: Sanat Tarihi Açısından Bir Değerlendirme. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 32, ss. 21-32.
- Tekin, Z. (1994). Deri (Türkler'de Dericilik). *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 9, ss. 176-178). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırmaları Merkezi.
- Todorov, N. (1983). *The Balkan City, 1400-1900* [Balkan Şehri, 1400-1900]. Seattle and London: University of Washington Press.
- Todorova, M. (2003). Balkanlar'daki Osmanlı Mirası. L. C. Brown (Haz.). *İmparatorluk Mirası - Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası* (3. bs.) (ss. 70-113). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tomović, G. (1999). Župa. S. Ćirković, R. Mihaljčić (Haz.). *Leksikon srpskog srednjeg veka* [Sırp Ortaçağ Sözlüğü] (s. 195-197). Beograd: KJVEFXW.
- Tomović, N. (2012). Novopazarski sandžak u aneksionoj krizi 1908-1909. godine [1908-1909 Yıllar Arasında İlhak Krizinde Novi Pazar Sancağı]. *Novopazarski zbornik*, 35, str. 111-118.
- Udar groma oštetio minaru Arap džamije u Novom Pazaru* [Novi Pazar'daki Arap Camisi'nin Minaresine Yıldırım Düştü]. (30 Temmuz 2018). <https://avaz.ba/globus/region/401414/udar-groma-ostetio-minaru-arap-dzamije-u-novom-pazaru> [Erişim Tarihi: 16 Mayıs 2022].
- Ugljanin Kaya, S. (2019). *Sırbistan Novi Pazar'daki Geleneksel Konutların Mimari Özellikleri ve Koruma Sorunları Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Uğur, Y. (2015). Osmanlı Şehir ve Şehirleşme. M. Genç (Haz.). *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir* (ss. 293-327). İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.
- Uništena Arap džamija, prekršeni svi standardi o zaštiti spomenika kulture* [Arap Camisi İmha Edildi, Tüm Kültürel Anıtların Korunma Standartları İhlal Edildi]. (20 Eylül 2018). Erişim: 16 Mayıs 2022, <https://insajder.net/arhiva/tema/unistena-arap-dzamija-prekrseni-svi-standardi-o-zastiti-spomenika-kulture-video>

- Uşma, G. (2021). Anadolu'daki Geleneksel Türk Evlerinin Plan, Cephe ve Süsleme Özellikleri Bağlamında İncelenmesi. *ARTS: Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 6, ss. 227-259.
- Uysal, A. O., (2019). Türk Mimarisinde Halvetsiz Hamam Tipi. C. Ünal, C. Gürbıyık (Haz.). *Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu: 21-24 Ekim 2015 – Ankara (II): Bildiriler* (ss. 391-416). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzun, M. (1994). Ebced. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 10, ss. 68-70). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi, IV. Cilt* (6. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi, I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzurpacija vakufa u socijalističkoj Jugoslaviji: „Mektebi kao preživjele i štetne ustanove treba da nestanu iz društvenog života muslimana“* [Sosyalist Yugoslavya'da Vakfın Gaspı: "Hayatta Kalan ve Zarar Veren Kurumlar Olarak Mektepler Müslümanların Sosyal Hayatından Silinmelidir"]. (26 Eylül 2022). Erişim: 14 Nisan 2024, <https://stav.ba/vijest/uzurpacija-vakufa-u-socijalistickoj-jugoslaviji-mektebi-kao-prezivjele-i-stetne-ustanove-treba-da-nestanu-iz-drustvenog-zivota-muslimana-3/12231>
- Ülkü, O. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 27*, ss. 245-270.
- Ünal, U. (2015). *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştîyeleri (1897-1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Üstündağ, N. (2005). Osmanlı'da "Şehir" ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 2*, ss. 149-167.
- Vidosavljević, V. (2012). Arheološka istraživanja Novopazarske tvrđave 2012. godine [2012 Yılında Novi Pazar Kalesi Arkeolojik Araştırmaları]. *Novopazarski zbornik*, 35, str. 205-208.

- Vidosavljević, V., Bačićanin, F. (2019). Zaštitna arheološka istraživanja severne tabije Novopazarske tvrđave [Novi Pazar Kalesi'ndeki Kuzey Tabyada Arkeolojik Korunma Araştırmaları]. *Novopazarski zbornik*, 42, str. 227-234.
- Vinaver, V. (1960). *Dubrovnik i Turska u XVIII veku* [XVIII. Yüzyılda Dubrovnik ve Türkiye]. Beograd: Srpska akademija nauka - Naučno društvo.
- Vinaver, V. (1969). Period turske vladavine (XV-XVIII vek) [Türk Hükümeti Zamanı (XV.-XVIII. Yüzyıl)]. M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina*, str. 159-194.
- Vojnović, L. (1898). Zapisci plemenitoga gospara Marina Marojice Kaboge izvanrednoga poslanika Republike Dubrovačke na carigradskom dvoru [Dubrovnik Cumhuriyeti'nin Konstantinopolis Sarayındaki Yüksek Elçisi Asilzade Marin Marojica Kaboga'nın Notları]. *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, 34, str. 203-247.
- Vojvodić, M. (1969). Novi Pazar (1804-1912). M. Maletić (Haz.). *Novi Pazar i okolina*, str. 245-272.
- Vučković, J. (2007). Sjenica u okruženju šančevskih i drugih utvrđenja [Hendek ve İstihkâm Çevresinde Senice]. *Novopazarski zbornik*, 30, str. 143-50.
- Vučković, V. (1980). Delatnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1976. do 1980. godine – Amir-agin han u Novom Pazaru [1976'dan 1980'e Kadar Kraljevo'daki Kültürel Anıtları Koruma Kurumunun Faaliyetleri - Novi Pazar'daki Amir Ağa'nın Hanı]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština 2* [Raška Mirası 2] (str. 322-324). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Vučković, V. (1980). Delatnost Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu od 1976. do 1980. godine – Lejlek džamija u Novom Pazaru [1976'dan 1980'e Kadar Kraljevo'daki Kültürel Anıtları Koruma Kurumunun Faaliyetleri - Novi Pazar'daki Leylek Camisi]. R. Stanić (Haz.). *Raška baština 2* [Raška Mirası 2] (str. 315-317). Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Vujović, B. (1986). *Umetnost obnovljene Srbije 1791-1848* [Yenilenen Sırbistan'ın Sanatı 1791-1848]. Beograd: Prosveta.
- Vujović, S. (1990). Mekteb uz Altun-alem džamiju u Novom Pazaru [Novi Pazar'da Altun-Alem Caminin Mektebi]. *Novopazarski zbornik*, 14, str. 67-82.

- Yavaş, D. (2007). Orhan Gazi Külliyesi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (c. 33, ss. 387-389). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı – İslam Araştırma Merkezi.
- Yazıcı, S. (2019). Osmanlı Devleti (1699-1923). M. B. Çelik (Haz.). *Türk Tarihi ve Kültürü* (ss. 177-209). Ankara: Nobel.
- Yenişehirlioğlu, F. (1989). *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları*. Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı.
- Yenişehirlioğlu, F. (1994). Balkanlar'da Osmanlı Mimarisi. *Tarih Çevresi*, 11, s. 27-36.
- Yenişehirlioğlu, F. (2014). Saltanat İdeolojisi ve Osmanlı Sanatı. *Osmanlı* (c. 9, ss. 17-22). Ankara: Yeni Türkiye Yayınevi.
- Yenişehirlioğlu, F. (2015). Whither Art History? How Global Is Ottoman Art and Architecture? [Sanat Tarihi Nereye? Osmanlı Sanatı ve Mimarisi Ne Kadar Küreseldir?], *The Art Bulletin*, 97:4, pp. 359-363.
- Yıldırım, K., Hidayetoğlu, M. L. (2006). Geleneksel Türk Evi Ahşap Tavan Süsleme Özelliklerinin ve Yapım Tekniklerinin Çeşitliği Üzerine Bir İnceleme. 9. *Uluslararası Geleneksel Sanatlar Sempozyumu: 16-18 Kasım 2006 - İzmir (II): Bildiriler* (ss. 332-341). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Younis, H. (2013). Novi Pazar na mapi sarajevskih trgovaca 1850-1867. godine [Saraybosna Tüccarlarının Haritasında 1850-1867 Yıllar Arasında Novi Pazar]. *Novopazarski zbornik*, 36, str. 49-64.
- Zachariadou, E. A. (1999). Giriş. E. A. Zacharidaou (Haz.). *Sol Kol - Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Zečević, A. (2016). Vakufi bosanskih namjesnika i njihov značaj za urbanizaciju gradskih naselja u XV i XVI stoljeću [XV. ve XVI. Yüzyılda Bosna Yöneticilerinin Vakıfları ve Kentsel Yerleşimlerin Şehirleşmesindeki Önemi]. (Haz.). *Naučni skup "Bošnjaci u Osmanskom carstvu (XV-XX stoljeće)": 20. decembar 2014 - Sarajevo: Zbornik radova* (str. 9-29). Sarajevo: Mladi muslimani.
- Zečević, E. (2001). Keramika Đurđevih stupova [Đurđevi Stupovi Seramikleri]. *Novopazarski zbornik*, 25, str. 23-68.

- Zgrada "Mitropolija"* [Mitropolija Binası]. (t.y.). Erişim: 29 Kasım 2023, https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45139.
- Zirojević, O. (1977). Novi Pazar u turskim izvorima do kraja XVI veka [XVI. Yüzyıl Sonunda Türk kaynaklarında Novi Pazar]. *Novopazarski zbornik*, 1, str. 111-20.
- Zirojević, O. (2003). *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru (dvoverje)* [Güney Slav Bölgesinde İslamlaşma (İki İnanç)]. Srpski genealoški centar: Beograd.
- Život derviša u Prizrenu: Tijela probodena iglama, plamteće buktinje i obaveza lijepog vaspitanja* [Prizren'de Dervişlerin Yaşamı: İğnelerle Delinmiş Bedenler, Yanan Meşaleler ve İyi Terbiye Zorunluluğu]. (15 Nisan 2015). Erişim: 9 Nisan 2024, <https://www.etrafika.net/drustvo/21202/zivot-dervisa-u-prizrenu-tijela-probodena-iglama-plamtece-buktinje-i-obaveza-lijepog-vaspitanja/>
- Zlatar, B. (1974). Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka [16. Yüzyılın İlk Yarısında Bosna'daki Vakıf Listesi]. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, No. 20 (20-21), str. 109-158.
- Župa - Жупа*. (t.y.). Erişim: 24 Aralık 2020, <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:zupa>.
- Димитров, Б. (1985). *Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII век* [Petar Bogdan Bakšev. 17. Yüzyıl Bulgar Siyasetçisi ve Tarihçisi]. София: Наука и изкуство.
- Манастир Сопотани* [Sopotani Manastırı]. (t.y.). Erişim: 16 Aralık 2021, <https://manastirsopotani.org/>.
- Стари хамам у Новопазарској Бањи* [Novi Pazar Kaplıcası'ndaki Hamam]. (t.y.). Erişim: 5 Ekim 2022, https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45647.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev. Date	04.01.2023

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 03/07/2024	
Tez Başlığı: OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİ	
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:.....	
Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 525 sayfalık kısmına ilişkin, 03/07/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %2'dir.	
Uygulanan filtrelemeler*:	
1. ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç	
2. ☒ Kaynakça hariç	
3. ☒ Alıntılar hariç	
4. ☒ Alıntılar dâhil	
5. ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.	
03/07/2024	
Tarih ve İmza	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Zehra ŞKRIJELJ	Öğrenci No	
	Enstitü Anabilim Dalı	Sanat Tarihi Anabilim Dalı		
	Programı	Doktora		
	E-posta/Telefon			
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐	

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	04.01.2023

*Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çıkışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları
İkinci bölüm madde (4)'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin
kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev. Date	04.01.2023

TO HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY OF ART	
Date: 03/07/2024	
Thesis Title (In English): ARCHITECTURAL ACTIVITIES IN NOVI PAZAR DURING THE OTTOMAN PERIOD	
According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 03/07/2024 for the total of 525 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 2%.	
Filtering options applied**:	
1. ☒ Approval and Declaration sections excluded 2. ☒ References cited excluded 3. ☒ Quotes excluded 4. ☒ Quotes included 5. ☒ Match size up to 5 words excluded	
I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.	
I respectfully submit this for approval.	
03/07/2024	
Date and Signature	

Student Information	Name-Surname	Zehra ŞKRIJELJ	Student Number	
	Department	History of Art		
	Programme	PhD		
	E-mail/Phone Number			
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐	

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED.

Assoc. Prof. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP

(Title, Name and Surname, Signature)

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev. Date	04.01.2023

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 2. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev. Date	01.12.2023

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 02/07/2024	
Tez Başlığı: OSMANLI DÖNEMİ NOVI PAZAR'DA İMAR FAALİYETLERİ	
Tez Başlığı: (Almanca/Fransızca)*:.....	
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:	
1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmamasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
02/07/2024	
Tarih ve İmza	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Zehra ŞKRIJELI	Öğrenci No	
	Enstitü Anabilim Dalı	Sanat Tarihi Anabilim Dalı		
	Programı	Doktora		
	E-posta/Telefon			
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐	

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yazım Dilinde yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev. Date	01.12.2023

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY OF ART	
Date: 02/07/2024	
Thesis Title (In English): ARCHITECTURAL ACTIVITIES IN NOVI PAZAR DURING THE OTTOMAN PERIOD	
My thesis work with the title given above:	
- Does not perform experimentation on people or animals. - Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). - Does not involve any interference of the body's integrity. - Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. - Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.	
I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.	
I respectfully submit this for approval.	
02/07/2024	
Date and Signature	

Student Information	Name-Surname	Zehra ŞKRIJELJ	Student Number	
	Department	History of Art		
	Programme	PhD		
	E-mail/Phone Number			
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐	

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED.

Assoc. Prof. Ayşe Pelin ŞAHİN TEKİNALP

(Title, Name Surname, Signature)